

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

1(667)
ՀՈՒՆՎԱՐ-ԱՊՐԻԼ
ЯНВАРЬ-АПРЕЛЬ
JANUARY-APRIL

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն/Изд. «Гитутюн» НАН РА/“Gitutyun” Press NAS RA
ԵՐԵՎԱՆ/ԵՐԵՎԱՆ/YEREVAN 2023

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА
JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES IN A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940

Գլխավոր խմբագիր՝ **ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Խմբագրի տեղակալ՝ **ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ**
Պատասխանատու քարտուղար՝ **ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Խմբագրական խորհուրդ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՍՅԱՆ, ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ (խմբագրական խորհրդի նախագահ),
ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԺԱՍՄԻՆ
ԴՈՒՄ-ԹՐԱԳՈՒՏ (Ավստրիա), ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ,
ՎԱԶԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՐԱԶ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Նիդերլանդներ),
ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՊՈԴՆՈՍՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ,
ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՊԱՏՐԻԿ ՏՈՆԱԴԵԲՅԱՆ (Ֆրանսիա), ՓԻԹԵՐ ՔԱՌԻԻ (ԱՄՆ)

Главный редактор – **ПАВЕЛ АВЕТИСЯН**
Заместитель редактора – **АРСЕН БОБОХЯН**
Ответственный секретарь – **ГАЯНЭ АРУТЮНЯН**

Редакционная коллегия

ПАВЕЛ АВЕТИСЯН (председатель редколлегии), АРСЕН БОБОХЯН, АРАРАТ АГАСЯН,
ВАРДАН ДЕВРИКЯН, ЖАСМИН ДУМ-ТРАГУТ (Австрия), ГАГИК КАЗИНЯН, ВИКТОР
КАТВАЛЯН, ПИТЕР КАУИ (США), ГРАЧ МАРТИРОСЯН (Нидерланды), АШОТ МЕЛКОНЯН,
ВАЧЕ ОВАКИМЯН, ГЕВОРК ПОГОСЯН, РУБЕН САФРАСТЯН,
ПАТРИК ДОНАБЕДЯН (Франция), ЮРИЙ СУВАРЯН, АЛЬБЕРТ ХАРАТЯН

Editor-in-chief **PAVEL AVETISYAN**
Vice-editor **ARSEN BOBOKHYAN**
Responsible secretary **GAYANE HARUTYUNYAN**

Editorial Board

PAVEL AVETISYAN (chairman of the editorial board), ARARAT AGHASYAN, ARSEN
BOBOKHYAN, VARDAN DEVRIKYAN, ALBERT KHARATYAN, VIKTOR KATVALYAN,
VACHE HOVAKIMYAN, GAGIK GHAZINYAN, HRACH MARTIROSYAN (Netherlands),
ASHOT MELKONYAN, GEVORG POGHOSYAN, RUBEN SAFRASTYAN, YURI SUVARYAN,
JASMINE DUM-TRAGUT (Austria), PATRICK DONABEDIAN (France), PETER COWE (USA)

©Լրաբեր հասարակական գիտությունների
©Вестник общественных наук
©Herald of Social Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուբեն Ազիզբեկյան – ՌԴ Հայկական սփյուռքի դերը հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման գործում (1991-2008 թթ.).....	9
Հրայր Ճէպէճեան – Քրիստոնեայ ներկայութիւնը Արաբական Ծոցի երկիրներու մէջ. պատմական զարգացումներ, առաքելութիւն եւ մարտահրաւերներ.....	25
Արսեն Արզումանյան – 1395-ը՝ որպէս Ռումինիայի Յաշ քաղաքի հայկական եկեղեցու հիմնադրման տարեթիվ.....	37
Մաջիդ Քարիմի (ԻԻՀ) – Նախիջևանը Բաթումի պայմանագրից և Ա.Օզանյանի ռազմարշավից մինչև «Արասդայանի հանրապետություն»..	49

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Սվետլանա Արզումանյան – Արվեստում հեգնանքի մեթոդի դրսևորումների մասին.....	67
--	----

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Սյուզաննա Եղիազարյան – ՀՀ ուսանողների զբաղվածության և աշխատանքի ապահովման նոր մոդել.....	81
---	----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Գասպարյան – Եղիշե Չարենցը քաղաքական հալածանքների տարիներին (1935-1936 թվականներ).....	90
Անուշավան Զաքարյան – Ավետիք Իսահակյանի և Դավիթ Անանունի առնչությունների շուրջ.....	106
Մարգարիտա Խաչատրյան – Ամերիկյան իրականությունը Համաստեղի և Արամ Հայկազի ստեղծագործություններում.....	114
Դավիթ Գյուրջինյան – Ավստրոնեգիական (մալայա-պոլինեզյան) լեզուների հայերեն անվանումները. գործածության և կանոնարկման հարցեր.....	125
Սամվել Ռամազյան – Հայերը և Հայաստանը «Քյոռնոլի» էպոսի առաջին հրատարակության և ռուսերեն թարգմանության մեջ.....	148
Լիլիթ Բեքարյան – Հարձակողական դիսկուրսի վերլուծություն սոցցանցերում. հայերենի և անգլերենի օրինակով.....	158
Նաիրա Համբարձումյան – Կանանց ազատագրության հիմնախնդիրները Էլպիս Կեսարացյանի «Իրավունքն ի գործ դնելը յանդգնութիւն չէ» էսսեում.....	170

Բագրատ Ներսիսյան, Աշոտ Մկրյան – Բայաճանցները՝ որպես բառա- կազմական ձևայիններ.....	183
---	-----

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Անահիտ Բեքարյան – Իվան (Հովհաննես) Այվազովսկին Սբ Ղազար կղզում....	192
Արփինե Սիմոնյան – Պետրոս Լատինացու Աստվածաշնչի գեղարվես- տական հարդարանքը.....	203
Հայկուշ Սահակյան – Միքայել Արուտչյան. կենսագրական և ստեղծա- գործական ուրվագիծ.....	222
Ռուզաննա Առաքելյան – Հրաչյա Ղափլանյանը՝ որպես դերասան Երևանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնում.....	234

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գոհար Ստեփանյան – Տոնը և կոլեկտիվ տրավման. 2021-ի <i>այլ Ամա- նորը</i> հայկական միջավայրում.....	247
Ինեսա Կարապետյան, Արմինե Գաբրիելյան – Կարճաղբյուրի անտիկ շրջանի կարասային թաղումները.....	268
Կարեն Բայրամյան – Աշխարհբեկ Քալանթարի գործունեությունը Հա- յաստանի Առաջին հանրապետության տարիներին.....	281
Գալյա Դավիդովա – Հրավիրատոմսը՝ որպես հարսանիքի վկա (ավան- դույթ և նորույթ).....	292
Հենրիկ Դանիելյան – Օրգովի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի ինագիտական հուշարձանախմբի մշակութային լանդշաֆտը.....	305

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Ալեքսանդր Մանասյան – Արցախ. տեղեկատվական պատերազմում և բանակցային խոսույթում անտեսված փաստարկներ.....	317
---	-----

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ստեփան Ղարիբջանյան – Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյան.....	335
---	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արթուր Ավագյան – <i>Արարատ Աղասյան</i> , Արվեստի պատմություն. կերպարվեստ, գիրք երկրորդ.....	350
Ելենա Կորդի – <i>Ն.Ա. Կոզինցևա</i> , Հայերենի անցյալ կատարյալ ժամա- նակը.....	355

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

Рубен Азизбемян – Роль армянской диаспоры РФ в деле укрепления армяно-российских отношений (1991-2008 гг.).....	9
Грайр Чебеджян – Христианское присутствие в странах Арабского залива: историческое развитие, миссия и вызовы.....	25
Арсен Арзуманян – 1395-ый год как дата основания армянской церкви румынского города Яш (Яссы).....	37
Маджид Карими (ИРИ) – Нахиджеван с Батумского договора и военной кампании А. Озаняна до «Арасдаянской республики».....	49

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Светлана Арзуманян – О проявлениях метода иронии в искусстве.....	67
--	----

СОЦИОЛОГИЯ

Сюзанна Егиазарян – Новая модель занятости и обеспечения трудоустройства студентов РА.....	81
---	----

ФИЛОЛОГИЯ

Давид Гаспарян – Егише Чаренц в годы политических репрессий (1935-1936 годы).....	90
Анушаван Закарян – О связях Аветика Исаакяна и Давида Анануна.....	106
Маргарита Хачатрян – Американская действительность в произведениях Амастега и Арама Айказа.....	114
Давид Гюрджинян – Армянские названия австронезийских (малайско-полинезийских) языков: вопросы употребления и стандартизации.....	125
Самвел Рамазян – Армяне и Армения в первом издании и русском переводе эпоса «Кероглы».....	148
Лилит Бекарян – Анализ хейтового (оскорбляющего) дискурса в социальных сетях: на примере армянского и английского языков.....	158
Наира Амбарцумян – Проблемы женской эмансипации в эссе Элпис Кесарацян «Внедрение права не является дерзостью».....	170
Баграт Нерсисян, Ашот Мкрян – Глагольные аффиксы как словообразовательные морфемы.....	183

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Анаит Бекарян – Иван (Ованес) Айвазовский на острове Св. Лазаря.....	192
Арпине Симонян – Художественное оформление Библии Петросом Латиниции.....	203
Айкуш Саакян – Микаэл Арутчян: очерк жизни и творчества.....	222
Рузанна Аракелян – Рачья Капланян как актер ереванского Театра юного зрителя.....	234

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Гоар Степанян – Праздник и коллективная травма: <i>другой</i> Новый 2021 год в армянской среде.....	247
Инеса Карапетян, Армине Габриэлян – Кувшинные погребения античного периода в Карцахбюре.....	268
Карен Байрамян – Деятельность Ашхарбека Калантара в годы Первой Республики Армении.....	281
Галя Давидова – Пригласительный билет как свидетель свадьбы (традиция и современность).....	292
Генрих Даниелян – Культурный ландшафт группы памятников Оргова в позднем бронзовом и раннем железном веках.....	305

ОБСУЖДЕНИЯ

Александр Манасян – Арцах: неучтенные аргументы в информационной войне и переговорном дискурсе.....	317
--	-----

ПУБЛИКАЦИИ

Степан Гарибджанян – Сенекерим Тер-Акопян.....	335
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Артур Авагян – Арарат Агасян, История искусства: изобразительное искусство, кн. II.....	350
Елена Корди – Н.А. Козинцева, Армянский перфект.....	355

CONTENT

HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

Ruben Azizbekyan – The Role of the Armenian Diaspora of the RF in the Strengthening of Armenian-Russian Relations (1991-2008).....	9
Hrayr Jebejian – The Christian Presence in the Arabian Gulf: Historical Development, Mission and Challenges.....	25
Arsen Arzumanyan – 1395 as the Date of the Establishment of the Armenian Church in Iași, Romania.....	37
Majid Karimi (IRI) – Nakhijevan from the Treaty of Batum and the Military Campaign of A. Ozanian to "Republic of Arasdayan".....	49

PHILOSOPHY AND LAW

Svetlana Arzumanyan – On the Manifestations of the Method of Irony in Art..	67
--	----

SOCIOLOGY

Syuzanna Yeghiazaryan – A New Model of Employment and Job Security for Students of RA.....	81
---	----

PHILOLOGY

David Gasparyan – Egishe Charents in the Years of Political Persecutions (1935-1936 Years).....	90
Anushavan Zakaryan – On the Ties Between Avetik Isahakyan and Davit Ananun.....	106
Margarita Khachatryan – The American Reality in the Writings of Hamastegh and Aram Haykaz.....	114
Davit Gyurjinyan – Armenian Names of the Austronesian (Malay-Polynesian) Languages: Issues of Use and Standardization.....	125
Samvel Ramazyan – Armenians and Armenia in the First Edition and Russian Translation of the Epic "Koroglu".....	148
Lilit Bekaryan – Analyzing Offensive Discourse on Social Media: Armenian and English Examples.....	158
Naira Hambardzumyan – The Issues of Women's Emancipation in Elpis Kesaratsian's Essay "Exercising the Right is not Audacity".....	170
Bagrat Nersisyan, Ashot Mkryan – Verbal Affixes as Word-Formative Morphemes.....	183

CULTURE AND ART HISTORY

Anahit Bekaryan – Ivan (Hovhannes) Aivazovsky on the Island of St. Lazarus.....	192
Arpine Simonyan – The Artistic Decoration of the Bible of Petros Latinatsi.....	203
Haykush Sahakyan – Overview of Michael Arutchian’s Life and Creative Activity.....	222
Ruzanna Arakelyan – Hrachya Ghaplanyan as an Actor in the Theatre of Young Spectator of Yerevan	234

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Gohar Stepanyan – Fest and Collective Trauma: <i>Other</i> New Year 2021 in Armenian Environments.....	247
Inesa Karapetyan, Armine Gabrielyan – The Jar Burials of the Classical Period at Karchaghbyur.....	268
Karen Bayramyan – Activities of Askharhbek Kalantar in the Years of the First Republic of Armenia.....	281
Galya Davidova – Invitation Card as a Witness of Wedding (Tradition and Novelty).....	292
Henrik Danielyan – Cultural Landscape of the Orgov Archaeological Site Cluster during the Late Bronze and Early Iron Ages.....	305

DISCUSSIONS

Alexander Manasyan – Artsakh: Neglected Arguments in Information Warfare and Negotiation Discourse.....	317
--	-----

PUBLICATIONS

Stepan Gharibjanyan – Senekerim Ter-Hakobyan.....	335
--	-----

LITERARY REVIEWS

Artur Avagyan – Ararat Aghasyan, History of Art: Fine Arts, Book 2.....	350
Elena Kordi – N.A. Kozintseva, The Perfect in Armenian.....	355

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ (1991-2008 ԹԹ.)

Ռուբեն Ազիզբեկյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ r.azizbekyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 25.10.2022, գրախոսվել է 14.02.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-9

Ներածություն

Հայ-ռուսական հարաբերությունների հիմքում ոչ միայն երկու ժողովուրդների բարեկամության բազմադարյան ավանդույթներն են, այլև Ռուսաստանի հայկական համայնքի հզոր ներուժը: Այդ հանգամանքը չէին կարող անտեսել երկու երկրների քաղաքական վերնախավերը. ընդ որում, ՀՀ-ն իր արտաքին քաղաքականության մեջ մշտապես հաշվի է առել աշխարհասփյուռ հայության շահերը, որի զգալի մասը կազմում էր ՌԴ հայկական համայնքը¹, որը ժամանակակից Ռուսաստանում ավանդաբար ընդունված է անվանել Սփյուռք: Դա և՛ գերիշխող ինքնանունն է, և՛ ինքնորոշում, և՛ ընդունող հասարակության կողմից առավել տարածված բնորոշում: Դա վկայում է, որ զանգվածային գիտակցության մեջ այն հանդես է գալիս որպես սոցիալական ամենատարբեր խմբեր ու հասարակության զանազան շերտեր ընդգրկող միասնական մեկ ամբողջություն, որի մեջ միավորվում են և՛ հնաբնակ ռուսաստանցիներ (քաղաքացիությամբ, նախնիների բնակության վաղեմությամբ, մշակույթով, լեզվով), և՛ ոչ վաղուց ՌԴ ներգաղթած ու Հայաստանի հետ սերտորեն կապված նորեկներ: Թեև առաջինները պատմական հայրենիքի վերաբերյալ հիմնականում ունեն բավական վերացական պատկերացում², և նրանցից քչերն են պահպանել հայկական ավանդույթների տարրեր, սակայն դա չի խոչընդոտում, որ նրանք հպարտությամբ խոսեն իրենց նախնիների մշակույթին և պատմությանը հաղորդակից լինելու մասին³: Դա բնորոշ է հայերին, որոնք, անկախ այն բանից, թե աշխարհի որ տարածաշրջանում են և ինչ սոցիալական ծագում ունեն, շարունակում են ապրել որպես միասնական ազգ՝

¹ Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները 2010, 41:

² Дятлов 2007, 15, 18.

³ Дятлов, Мелконян 2009, 76.

պահպանելով ազգային ոգու ամբողջականությունը, յուրօրինակ մշակույթն ու բարոյական հիմքերը: Այս տեսանկյունից էլ հատկանշական է, որ ինչպես ամբողջ աշխարհի, այնպես էլ Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի համար Հայաստանը «պատմական հայրենիք» առանցքային հասկացություն է, որի զարգացման և բարգավաճման համար նա ի սպաս է դնում իր ֆինանսատնտեսական, գիտատեխնիկական և կրթամշակութային ներուժը՝ դրանով իսկ նպաստելով նաև հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդմանը:

ՌԴ-ում հայկական սփյուռքի ձևավորման պատմական նախադրյալներն ու առանձնահատկությունները

Հայաստանից դուրս սփռված հայության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ռուսաստանը, որտեղ հայերը մշտապես բնակվում են վերջին ավելի քան տասը դարերի ընթացքում և իրենց քանակով գերազանցում են այլ երկրների հայ համայնքներին:

Հայերի և Հին Ռուսիայի փոխառնչությունները հավաստվում են վավերագրերով՝ սկսած X դ. գրավոր աղբյուրներից: Ըստ այդմ՝ հայերը բնակություն են հաստատել Ռուսիայում X-XI դդ., որը հիմնականում բացատրվում է այստեղ քրիստոնեության ընդունմամբ⁴: Ռուսաստանի տարածքում հայերի հետագա ստվարացումը և հայկական բնակավայրերի ու համայնքների հիմնադրումը մեծապես պայմանավորված են տարբեր դարաշրջաններում պատմական որոշակի իրադարձություններով՝ մասնավորապես Հայաստանի դեմ արշավանքներով և հայերի տեղահանություններով, ինչպես նաև հզորացող Ռուսաստանի աշխարհաքաղաքական դերի աճով, որի հարավում իր սահմանների ընդարձակման ռազմաքաղաքական ծրագրերը համահունչ էին թուրքական և պարսկական ծանր տիրապետությունից ազատագրվելու հայերի ձգտումներին: Դա հանգեցրեց հայ-ռուսական կապերի սերտացմանը՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում՝ Աստրախանում, Հյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում և այլուր, հայկական գաղութների հիմնման և ստվարացման համար:

Ռուսաստանում հայկական համայնքների կազմավորումը շարունակվեց նաև XIX դ. ընթացքում, երբ Արևմտյան Հայաստանում հայերի վիճակի կտրուկ վատթարացմամբ և կոտորածներով պայմանավորված՝ բազմաթիվ արևմտահայ փախստականներ հաստատվեցին Սև ծովի կովկասյան ափի քաղաքներում: Արևմտահայ փախստականների հաջորդ ալիքը Ռուսաստանի հարավում ապաստան գտավ XX դ. ցեղասպանության հետևանքով⁵:

Առաջին աշխարհամարտի, Հայոց ցեղասպանության, 1917 թ. ռուսական հեղափոխության ու նրան հաջորդած քաղաքացիական պատերազմի

⁴ Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.) 2003, 41-47:

⁵ Հետխորհրդային երկրների հայկական համայնքների ինքնության խնդիրները և տեղեկատվական ռեսուրսները 2010, 157-158:

հետևանքով Ռուսաստանի հայաշատ գաղթօջախները համալրվեցին հայերի նոր զանգվածներով: 1920 թ. Համառուսաստանյան ժողովրդագրական մարդահամարի տվյալներով Ռուսաստանում (առանց ինքնավար միավորումների) արձանագրվեց ավելի քան 137 հազար հայ⁶: Խորհրդային շրջանում Ռուսաստանի տարածքում հայերը հիմնականում հաստատվում էին 1930-1940-ականներին արտաքսվելու հետևանքով (միայն 1949 թ. հունիսին Հայաստանից Ալթայի երկրամաս արտաքսվեց ավելի քան 13 հազար մարդ⁷) կամ էլ մասնագիտության բերումով: Ընդհանուր առմամբ, 69 տարվա ընթացքում՝ 1920-1989 թթ., ՌԽՖՍՀ-ում հայ ազգաբնակչության քանակը գրեթե քառապատկվեց՝ հասնելով ավելի քան 532 հազարի⁸: Սակայն խորհրդային իշխանության տարիներին, ըստ էության, վերացան «գաղութ», «համայնք» հասկացությունները և նրանցում գործող ազգային, հասարակական կազմակերպությունները: Տվյալ ազգությանն առնչվող հարցերով զբաղվում էին համապատասխան միութենական ազգային հանրապետությունները:

ԽՍՀՄ փլուզման նախօրեին Ռուսաստանում բնակվում էր Միության ամբողջ հայ բնակչության 11,5%-ը⁹: Այն հիմնականում 1988-1990 թթ. Ադրբեջանի հայաշատ բնակավայրերում կազմակերպված հայազգի բնակչության ջարդերի և բռնի տեղահանման հետևանքով դեպի Ռուսաստան հայ փախստականների մեծ հոսքի արդյունք էր, որը համալրվում էր սոցիալ-տնտեսական վիճակի կտրուկ վատթարացման պատճառով Վրաստանից արտագաղթած հայերով, ինչպես նաև Ադրբեջանի ու Թուրքիայի կողմից Հայաստանի նկատմամբ իրականացվող տրանսպորտային և էներգետիկ շրջափակմամբ, Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժով, Արցախյան պատերազմի ծավալմամբ պայմանավորված՝ արտագաղթի ճամփան բռնած հայաստանցիներով: Փաստորեն, Խորհրդային Միության գոյության վերջին տարիներին Ռուսաստանը դարձավ հայության արտագաղթի հիմնական ուղղություններից մեկը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն իրավիճակի հետևանքով ՀՀ-ից աշխատանքային միգրանտների նոր ահռելի հոսք սկսվեց դեպի ՌԴ: 1997-2006 թթ. ՀՀ-ից արտագաղթել էր 1 մլն մարդ, որից 80%-ը՝ Ռուսաստան¹⁰: Նրանցից շատերի համար ժամանակի ընթացքում Ռուսաստանը աշխատանքայինից վերածվեց մշտական բնակության վայրի: 1998-2002 թթ. հայերի քանակը ՌԴ-ում 532 հազարից հասավ ավելի քան 1 մլն 130 հազարի¹¹: Դրան նպաստեց նաև 2007 թվականից Հայաստանում կիրառում ստացած՝ ՌԴ կառավարության կողմից իրականացվող «Հայրենակիցներ» ծրագիրը, որին

⁶ Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 298:

⁷ Հայոց պատմություն 2016, 64-65:

⁸ Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 320:

⁹ Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 320:

¹⁰ Ноев ковчег 2006, N 14.

¹¹ Население России 2006, 72.

մասնակցած հազարավոր ընտանիքներ տեղափոխվում էին բնակության Ռուսաստանի տարբեր տարածաշրջաններ¹²: Փորձագիտական գնահատականներով՝ 2008 թ. ՌԴ-ում հայերի քանակը ավելի քան 2 մլն էր¹³: Առավելապես դեպի Ռուսաստան զանգվածային արտագաղթը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով, որոնցից էին դեռևս խորհրդային ժամանակաշրջանից այդ երկրին ծանոթ լինելը, ռուսերենի իմացությունը, որը աշխատանքի համեմատաբար հեշտ տեղավորվելու հնարավորություն էր ընձեռում, և թերևս ամենակարևորը՝ երկու պետությունների միջև գործող՝ քաղաքացիների՝ առանց արտոնագրերի այցելությունների կարգը: Հենց միգրացիոն խոչընդոտների առկայության հետևանքով էր, որ դեպի Արևմուտքի երկրներ Հայաստանից արտագաղթողների քանակը զգալիորեն զիջում էր Ռուսաստան մեկնողների քանակին: Հայ միգրանտների համար կարևոր նշանակություն ունեին նաև տարածքային առումով ՌԴ-ի՝ ՀՀ-ին ավելի մոտ լինելն ու ցանկացած ժամանակ անարգել հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունը, քանի որ նրանց մի մասի ընտանիքները կամ դրանց որոշ անդամներ մնացել էին Հայաստանում: Այս առումով պակաս դեր չունեին նաև ՌԴ արտագաղթածների սերտ կապերը ՀՀ-ում գտնվող իրենց մյուս հարազատների, ազգականների ու մերձավորների հետ¹⁴:

Քննվող ժամանակահատվածում դեպի Ռուսաստան հայ միգրանտների ծավալուն հոսքերը էապես փոխեցին տեղի հայ ազգաբնակչության սոցիալական կառուցվածքը, քանի որ հնաբնակ հայերն ու նոր ժամանած հայ միգրանտները միմյանցից զգալիորեն տարբերվում էին սոցիալական կարգավիճակներով: Առաջինների մեծ մասը վաղուց հարմարվել և ինտեգրվել էր ռուսական միջավայրին, իրավական ու սոցիալ-տնտեսական առումներով ադապտացված էր և հիմնականում զբաղվում էր մտավոր աշխատանքով: Մինչդեռ 1990-ականներին մասնավորապես սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառներով ՌԴ տեղափոխված հայերը բազմաշերտ էին, անկազմակերպ, ցաքուցրիվ և հեռու ավանդական համայնք-սփյուռք բնորոշումից¹⁵: Նրանց զգալի մասը, առավելապես կենտրոնացված լինելով առևտրի, սպասարկման և շինարարության ոլորտներում¹⁶, մեծավ մասամբ քաղաքացիական անորոշ կարգավիճակ, սոցիալ-տնտեսական և այլ բնույթի դժվարություններ ու խնդիրներ ունեցող անձինք էին¹⁷: Հետևաբար ոչ

¹² ԽՍՀՄ նախկին տարածքում իրականացվող «Հայրենակիցներ» ծրագիրը, որը նպատակամիտված էր Ռուսաստանում ժողովրդագրական իրավիճակի բարելավմանը, հաստատվել էր ՌԴ նախագահի 2006 թ. հունիսի 22-ի հրամանագրով և ներառում էր խորհրդային Միության նախկին հանրապետություններում ծնված անձանց:

¹³ Дятлов, Мелконян 2009, 103.

¹⁴ Мелконян 2007, 10-11.

¹⁵ Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 383-384:

¹⁶ 1990-ականների հայ էմիգրանտներից շատերը կարողացան ստեղծել ֆինանսական, առևտրական կառույցներ, սակայն նրանք հիմնականում հանդես էին գալիս ոչ այնքան Հայաստանի, որքան Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի որոշակի խմբերի տնտեսական շահերի պաշտպանության դիրքերից:

¹⁷ Арутюнян 2001, 3-16.

միշտ էին լիարժեքորեն ընկալում, որ նախկինում միասնական երկրի կազմում գտնվող միութենական հանրապետություններն հետայսու արտասահմանյան պետություններ են: Ներգաղթածների պատկերացմամբ արտասահմանը Ֆրանսիան, Գերմանիան կամ ԱՄՆ-ն են, սակայն ոչ Ռուսաստանը: Նրանք նման ընկալումից մեծ դժվարությամբ էին ձերբազատվում: Այս համատեքստում առանձնահատուկ նշանակություն էր ստանում ՌԴ հնաբնակ և նորաբնակ հայության էթնիկ ինքնանույնականացման հարցը¹⁸: Ուստի պատահական չէր, որ սկզբնական շրջանում ՌԴ-ում ստեղծված՝ հայերին միավորող կառույցներն առավելապես կրում էին ադապտացիոն կենտրոնների բնույթ, որի հետևանքով հետին պլան էին մղվում ազգամշակութային և քաղաքական խնդիրները: Բնականաբար, վերոնշյալը բացասաբար էր անդրադառնում Ռուսաստանում դասական առումով ավանդական հայկական սփյուռքի լիարժեք ձևավորման գործընթացի վրա, որը հատուկ էր Արևմուտքի ու մերձավորարևելյան երկրների հայկական սփյուռքներին:

Հայկական համայնքային կառույցների ստեղծումն ու զարգացումը

Ռուսաստանի Դաշնությունում հայերի ինքնակազմակերպման գործընթացը սկզբնավորվեց 1980-ականների երկրորդ կեսին՝ «վերակառուցման» տարիներին: Դրան լուրջ ազդակ հաղորդեց Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման ծավալումը, որին ակտիվ աջակցություն ցուցաբերեց աշխարհասփյուռ ողջ հայությունը: 1988 թ. սկզբին Մոսկվայում ևս տեղի ունեցան բազմամարդ հանրահավաքներ՝ ի պաշտպանություն արցախահայության ինքնորոշման իրավունքի: Դրանց հետևեց նույն թվականի մարտին ՌԴ մայրաքաղաքում առաջին հայկական հասարակական կազմակերպության՝ «Նարաբադ» կոմիտեի ստեղծումը: Դա խթանեց 1980-ական թթ. վերջին Մոսկվայում, Լենինգրադում (Սանկտ Պետերբուրգ), Դոնի Ռոստովում, Կրասնոդարում, Ստավրոպոլում և ՌԴ այլ քաղաքներում հայկական տարատեսակ ազգային կազմակերպությունների ստեղծումը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզման գործընթացին զուգընթաց՝ օրակարգային էր դառնում Ռուսաստանում հայկական ազգային միավորումների համախմբման ու դաշնային մակարդակով համայնքային կազմակերպություն ստեղծելու հարցը: Այդ դժվարին գործընթացին ձեռնամուխ եղան ՌԴ մայրաքաղաքի հայ համայնքի որոշ ներկայացուցիչներ: Դեռևս 1991 թ. նոյեմբերի վերջին ստեղծվեց «Մոսկովյան հայկական համայնք» կազմակերպությունը, սակայն այն 1992 թ. հունիսին տրոհվեց, իսկ դրանից հեռացած անդամները 1993 թ. փետրվարին ստեղծեցին «Մոսկվայի հայ համայնք» անվանումով նոր կառույց: Վերջինս թեև գոյատևեց մինչև 1999 թ. կեսերը, սակայն այդպես էլ չվերածվեց համառուսաստանյան հայկական ազգային համայնքա-

¹⁸ Арутюнян 2011, 143.

յին կառույցի¹⁹: Նման կազմակերպություն ձևավորելու երկու անհաջող փորձ կատարվեց նաև 1993-1994 թթ.: Նախ՝ 1993 թ. հունիսին Ռուսաստանի մայրաքաղաքում հիմնադրվեց «Մոսկովյան հայկական համագումարը», որի հիման վրա նույն տարվա հուլիսին՝ «Միջազգային հայկական համագումարը»: Ապա՝ 1994 թ. նոյեմբերին ստեղծվեց «Ռուս-հայկական նախաձեռնությունների կենտրոն» համառուսաստանյան միջազգային միավորումը, իսկ դեկտեմբերին՝ «Հայկական համաշխարհային համագումարը»²⁰:

Դաշնային մակարդակով հայկական ազգային կառույցների ձևավորման հետ կապված դժվարությունները պայմանավորված էին մի շարք հանգամանքներով, որոնցից թերևս հիմնականը նման նախաձեռնությամբ հանդես եկած առաջնորդների ոչ արդյունավետ գործողություններն էին: Նրանք թեև հիմնականում բիզնես միջավայրի ներկայացուցիչներ էին, սակայն, որպես կանոն, չունեին ինչպես նման կառույցներ հիմնադրելու համար անհրաժեշտ մտահորիզոն, այնպես էլ համապատասխան աշխատանքներ ղեկավարելու կազմակերպչական կամ էլ քաղաքական բավարար փորձ: Դրա հետ մեկտեղ՝ ոչ պաշտոնական առաջնորդների անձնական պատվախնդրական ձգտումները հաճախ երկրորդական պլան էին մղում կազմակերպությունների շահերը: Թեև ձևականորեն որպես կազմակերպության ղեկավար ինստիտուտներ հանդես էին գալիս անհատ պաշտոնական անձինք ու կոլեկտիվ մարմինները, սակայն գործնականում կառույցի կառավարումը, ֆինանսական և նյութական միջոցները կենտրոնացված էին մեկ անձի ձեռքում: Հետևաբար համառուսաստանյան հասարակական կառույցը վերածվում էր հերթական առաջնորդ-գործարարի գրասենյակի, նրա անձնական շահերի, հասարակական-քաղաքական պատվախնդրական ձգտումների բավարարման գրպանային կառույցի²¹:

Այս ամենը հարուցում էր հայ համայնքի զգալի մասի խոր հիասթափությունն ու անվստահությունը տվյալ կազմակերպության և նրա ղեկավարի նկատմամբ, որը, բնականաբար, չէր կարող բացասաբար չանդրադառնալ կառույցի լիարժեք կազմավորման և գոյատևման վրա: Պակաս դեր չէին խաղում նաև հայկական հասարակական կազմակերպություններում և դրանց միջև առկա խոր հակասությունները: Վերոնշյալների հետևանքով հայության զգալի հատվածը աշխատում էր հեռու մնալ համայնքային կառույցների հետ սերտ գործակցությունից: 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին Մոսկվայի հայության միայն 13-15%-ն էր շփումներ ունենում հայկական կազմակերպությունների հետ, որոնք հիմնականում տեղի էին ունենում տարաբնույթ միջոցառումների կամ հիշարժան պատմական իրադարձությունների հետ կապված հանդիպումների շրջանակներում²²: Միա-

¹⁹ Долбакян 2010.

²⁰ Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 359-360:

²¹ Сваранц 2009, Ноев ковчег, N 6.

²² Арутюнян 2001, 3-16.

ժամանակ մեր հայրենակիցների ճնշող մեծամասնությունը, զբաղված լինելով ընտանիքի գոյության համար անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելով, բավարարվում էր միայն տոների առիթով եկեղեցի այցելելով:

Հայկական համայնքային կառույցների զարգացման նոր փուլ նշանավորեցին 1996 թ. հունիսին 17-ին Ռուսաստանում ընդունված «Ազգային-մշակութային ինքնավարության մասին» օրենքն²³ ու 1997 թ. օգոստոսի 29-ին ՀՀ և ՌԴ կառավարությունների միջև ստորագրված «Կամավոր վերաբնակեցման գործընթացի կարգավորման մասին» համաձայնագիրը²⁴, որի շրջանակում 2003 թ. վերջին Երևանում բացվեց միգրացիայի գործերով ՌԴ ՆԳՆ ներկայացուցչությունը²⁵: Դրա շնորհիվ պաշտոնական մակարդակով սկսեցին ծավալվել Ռուսաստան տեղափոխված հայերի կարգավիճակների հստակեցման գործընթացները՝ դրական ազդեցություն ունենալով հայկական համայնքային կառույցների զարգացման վրա: Արդեն 1997 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայի հարավարևմտյան վարչական տարածքի հայկական ինքնավարության հիման վրա գրանցվեց համաքաղաքային ազգային ինքնավարությունը: Մայրաքաղաքի մյուս 9 վարչական տարածքներում ևս սկիզբ առավ հայկական ազգային-մշակութային ինքնավարությունների ձևավորման գործընթացը, որոնք 1998 թ. փետրվարին փորձեցին միավորման ճանապարհով ստեղծել համաքաղաքային հայկական կառույց: Սակայն այդ նախաձեռնությունն անհաջողության մատնվեց: Դրանից հետո՝ 1999 թ. սեպտեմբերին, Մոսկվայում ստեղծվեց «Միացում» նոր՝ տարածաշրջանային հասարակական համայնքային կազմակերպությունը, որը, սակայն, 2000 թ. մայիսին վերակազմավորվեց նոր համայնքային կառույցի՝ «Մոսկովյան հայկական համայնք» հին անվանումով²⁶: Ըստ էության, 1990-ական թթ. այդպես էլ չհաջողվեց Ռուսաստանում առանձին-առանձին գործող ու միմյանց հետ ակնհայտ մրցակցության, երբեմն նույնիսկ առճակատման մեջ գտնվող տարատեսակ հայկական համայնքային կառույցները միավորել մեկ միասնական կազմակերպության մեջ:

1999 թ. սեպտեմբերին ՀՀ ղեկավարության նախաձեռնությամբ Երևանում կազմակերպված «Հայաստան-Սփյուռք» առաջին համաժողովից հետո ՌԴ համայնքների ներկայացուցիչներից շատերի մոտ էլ ավելի ամրապնդվեց ռուսահայությունը ներկայացնող միասնական կազմակերպության ստեղծման անհրաժեշտության գաղափարը: Վերջինս կյանքի կոչելու նպատակով 2000 թ. հունվարից մոսկվաբնակ գործարար Ա. Աբրահամյանի նախաձեռնությամբ սկիզբ առավ նման կառույցի ձևավորման գործընթացը, որն ավարտվեց նույն թվականի հունիսին «Ռուսաստանի հայերի միություն» (ՌՀՄ) համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության

²³ <http://www.pravo.gov.ru>

²⁴ ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ. 2002, 420-422:

²⁵ История дипломатических отношений России и Армении, <https://www.ria.ru/20061030/55242099.html>

²⁶ Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 360-361:

հիմնադրմամբ: Այն ընդգրկում էր արդեն կայացած բազմաթիվ հայկական կազմակերպություններ ՌԴ-ի տարբեր տարածաշրջաններից, միավորում Ռուսաստանի հանրապետություններում, երկրամասերում և մարզերում բացված 64 տարածաշրջանային մասնաճյուղ²⁷: Ի տարբերություն համառուսաստանյան մակարդակի համահայկական կազմակերպությունների ստեղծման նախորդ փորձերի՝ ՌՀՄ-ինը ավելի հաջող էր, քանի որ այն կարողացավ կազմակերպել մի շարք արդյունավետ միջոցառումներ (ռուսաստանյան և միջազգային համաժողովներ), հրատարակել հայ գիտնականների հիմնարար աշխատություններ, ամեն տարի Հայաստանում և Արցախում անցկացնել «ՌՀՄ օրեր», Հայաստանում հիմնել «Լոռի-Վանաձոր» և «Շիրակ-Գյումրի» ստոցիացիաներ, կյանքի կոչել հումանիտար և կրթական ծրագրեր, ձեռնամուխ լինել «Համաշխարհային հայկական կոնգրես» կազմակերպության ստեղծմանը, իրականացնել բարեգործական գործողություններ և այլն: Ըստ այդմ էլ «Ռուսաստանի հայերի միությանը» հաջողվեց զբաղեցնել հայկական հասարակական-քաղաքական գործունեության որմնախորշը, որի շնորհիվ այն թե՛ ՌԴ և թե՛ ՀՀ իշխանությունները սկսեցին դիտարկել որպես Ռուսաստանի բոլոր հայերի ներկայացուցչություն²⁸: Սակայն, չնայած որ ՌՀՄ-ը ՌԴ-ում գործող հայկական համայնքային-հասարակական կազմակերպություններից առավել զանգվածայինն ու ազդեցիկն էր, այդուհանդերձ, այն իր շարքերում չէր միավորում ռուսահայության գերակշիռ հատվածը: Ռուսաստանում գործում էին մեծ ու փոքր տասնյակ հայկական այլ կազմակերպություններ, որոնք, «Ռուսաստանի հայերի միության» հետ գործակցելով կամ առանձին, նույնպես իրականացնում էին նմանօրինակ գործառույթներ և գործունեություն:

Ընդ որում, Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի կազմակերպչաբովանդակային գործընթացների ընդհանուր վերլուծությունից բխում էր, որ կենտրոն-տարածաշրջաններ հարաբերակցությունում իրենց գործունեության տևականությամբ և բովանդակությամբ առավել արդյունավետ էին ՌԴ սուբյեկտներում գործող տեղական և տարածաշրջանային համայնքային կառույցները²⁹:

ՌԴ հայկական սփյուռքի գործոնը երկկողմ հարաբերություններում

Քննվող ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում հայկական համայնքների գործունեությունը հիմնականում նպատակաուղղված էր հայ ժողովրդի հոգևոր-մշակութային արժեքների, ազգային ավանդույթների, ինքնության պահպանմանը, ինչպես նաև հայրենակիցների իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը, Հայաստանի հետ տնտեսական և հումանիտար

²⁷ Հետխորհրդային երկրների հայկական համայնքների ինքնության խնդիրները և տեղեկատվական ռեսուրսները 2010, 161:

²⁸ Российские армяне 2016, 167, 172.

²⁹ Сваранц 2009, Ноев ковчег, N 6.

կապերի ընդլայնմանը: Միաժամանակ, հայկական սփյուռքի առաջնային խնդիրներից էր ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև երկկողմ հարաբերությունների զարգացմանն աջակցելը: Վերջինում իրենց զգալի նպաստն ունեին ինչպես հայկական ազգային կազմակերպությունների մեջ միավորված, այնպես էլ դրանցում չներգրավված ՌԴ-ի բարգավաճման գործում մեծ ներդրում ունեցող և այդ երկրի ֆինանսատնտեսական, գիտակրթական, մշակույթի և այլ ոլորտներում առաջատար դիրքեր զբաղեցնող շատ հեղինակավոր հայեր: Նրանց անմիջական ջանքերով իրականացվում էին Հայաստանին սոցիալ-տնտեսական և հումանիտար օժանդակության ծրագրեր, որոնք նպաստում էին ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև համապարփակ կապերի զարգացմանը, դրանով իսկ նաև երկու երկրների միջև ռազմավարական գործընկերության ամրապնդմանը:

Հատկանշական էր, որ հատկապես ՌՀՄ-ի հիմնադրումից հետո կանոնավոր իրականացվում էին ռուսաստանաբնակ հայ գործարարների այցերը Հայաստան: Կազմակերպվում էին համահայկական տնտեսական համաժողովներ, որոնք նպատակամիտված էին հիմնականում ՌԴ մասնավոր կապիտալի միջոցով ՀՀ տնտեսություն ներդրումային հոսքի ավելացման օժանդակմանը, բիզնես ծրագրերի մշակմանն ու իրականացմանը: Հետևաբար 2000-ականներին հայ-ռուսական տնտեսական համագործակցության մեջ աստիճանաբար որոշակի տեղ սկսեց զբաղեցնել այսպես կոչված «էթնիկական կապիտալը»: Այն արտահայտվում էր ռուսաստանաբնակ հայ գործարարներին պատկանող ընկերությունների կողմից Հայաստանի շինարարության, ֆինանսաբանկային, էներգետիկ, սպասարկման և այլ ոլորտներում զգալի ներդրումների իրականացմամբ, որը ոչ միայն հանգեցնում էր հանրապետությունում նոր աշխատատեղերի ստեղծման, այլև նպաստում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև դաշնակցային հարաբերությունների ամրապնդմանը: Նման ընկերություններից էին Ռուսաստանի գործարար դաշտում բարձր վարկանիշ ունեցող «Տաշիր» առևտրային, անշարժ գույքի ընկերությունների խումբը, «Տրոյկա-Դիալոգ» ներդրումային ընկերությունների խումբը, «ՄոնԱրխ» շինարարական կոնցեռնը, «Սոզլասիե» ՓԲԸ ներդրումային ընկերությունը և այլն: 2000-ականների վերջին Հայաստանում իրականացվող ներդրումային ծրագրերի ասպարեզում Ռուսաստանը զբաղեցնում էր առաջին տեղը, որը բարձր մակարդակի միջպետական հարաբերությունների դրսևորում էր, որում իր լուծման ունեն նաև ՌԴ-ի հայ համայնքը³⁰:

Ռուսաստանի հայկական սփյուռքը զգալի ջանքեր էր գործադրում նաև երկու պետությունների միջև հումանիտար կապերի զարգացմանը նպաստելու ուղղությամբ: 2001 թ. «Ռուսաստանի հայերի միության» նախաձեռնությամբ Երևանում հիմնվեց «Ռուսաց լեզվի զարգացման կենտ-

³⁰ <http://www.azatutyun.am/archive/news/20100212/2031/2031.html?id=2222689>

րոն»³¹, որի նպատակն էր ՀՀ-ում ռուսաց լեզվի տարածմանն ու դասավանդման կատարելագործմանն աջակցելը: Կազմակերպությունն աջակցում էր նաև ՀՀ-ում, Արցախում և ՌԴ-ում երկու ժողովուրդների պատմամշակութային կապերին առնչվող բազմաբնույթ միջոցառումների անցկացմանը, երկուստեք հետաքրքրություն ներկայացնող թեմաներով գիտաժողովների կազմակերպմանը, գիտակրթական ծրագրերի մշակմանն ու իրականացմանը, խրախուսում էր երկու պետությունների գիտական, կրթական և ստեղծագործական կազմակերպությունների միջև կապերի զարգացմանը: Ստեղծագործական առնչությունները խթանելու, հայ-ռուսական գրական կապերն ամրապնդելու նպատակով ՌՀՄ նախաձեռնությամբ հիմնվել էր «Գրականության համահայկական հիմնադրամ» և այլն³²:

Հումանիտար բնագավառներում ՌԴ հայ համայնքի գործունեությունը չէր շրջանցում նաև սոցիալական ոլորտը: Այսպես, ՌՀՄ-ի՝ Հայաստանում և Արցախում սոցժագրերի իրականացումն ու հայրենակիցներին բազմապիսի օգնության տրամադրումը ներառում էր նաև ՀՀ-ի ռուսական համայնքը, մասնավորապես Լեւոնտոսովո և Ֆիոլետովո գյուղերը:

Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի կազմակերպությունները նպաստում էին նաև ՀՀ-ի և ՌԴ-ի տարբեր պետական կառույցների ու գերատեսչությունների միջև հարաբերությունների զարգացմանը: Այս առումով հատկանշական էր, որ «Ռուս-հայկական համագործակցություն» (ՌՀՀ) մոսկովյան տարածաշրջանային հասարակական կազմակերպության գործունեության առանցքային ուղղությունը հանրային դիվանագիտությունն էր, որն առաջին հերթին նպատակամիտված էր Հայաստանի և Ռուսաստանի իշխանության առանձին մարմինների փոխգործակցության և միջխորհրդարանական կապերի զարգացմանը³³: Ըստ այդմ՝ կազմակերպությունը գործնական կապեր էր հաստատել ՌԴ Պետդումայի գրեթե բոլոր ֆրակցիաների հետ: Նրա կազմակերպած հանրային միջոցառումներին հաճախ մասնակցում էին Ռուսաստանի խորհրդարանական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Նախաձեռնվում էին նաև հայկական զանազան կառույցների երկխոսություններ ռուսաստանյան տարբեր կուսակցությունների հետ:

Երկու երկրների միջև քաղաքական կապերի ամրապնդմանը նպաստելու նպատակով ՌՀՀ-ն ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի և Ռուսաստանի փոխհարաբերություններում նոր մշակույթի ներդրմանը՝ միջկուսակցական փոխգործակցության զարգացման խթանմանը: Կազմակերպության նախաձեռնությամբ 2007 թ. հուլիսի 3-ին «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» և «Արդար Ռուսաստան» կուսակցությունների միջև կնքվեց համա-

³¹ Григорян 2018, 91.

³² Բարխուդարյան, Ալեքսանյան 2015, 381:

³³ Российские армяне 2016, 178-182.

գործակցության վերաբերյալ համաձայնագիր, որը նման բնույթի առաջին փաստաթուղթն էր: Վերջինիս օրինակով մեկ տարի հետո՝ 2008 թ. հունվարի 28-ին, «Հայաստանի հանրապետական» և «Միասնական Ռուսաստան» կուսակցությունները ևս ստորագրեցին միջկուսակցական համագործակցության մասին համաձայնագիր³⁴: «Ռուս-հայկական համագործակցություն» կազմակերպությունը փորձագետների մակարդակով ակտիվորեն մասնակցում էր նաև ռուս-հայկական միջխորհրդարանական հանձնաժողովի աշխատանքներին, որի նիստերը տարին մեկ հաջորդաբար գումարվում էին ՌԴ-ում և ՀՀ-ում:

Թեև «Ռուս-հայկական համագործակցությունը» Ռուսաստանի հայկական մյուս կազմակերպություններից առանձնանում էր քաղաքական ներկայացուցչության գործառույթների հոչակմամբ, որը գաղափարապես առնչվում էր սփյուռքի ազգային կուսակցությունների օրակարգին, այդուհանդերձ, ՌԴ-ում գործնականում բացակայում էր դասական իմաստով հայկական սփյուռք հասկացությունը: Դա, մասնավորապես, բացատրվում էր նաև այդ երկրում առկա քաղաքական միջավայրով և դրանով պայմանավորված՝ սփյուռքի հայկական ազգային կուսակցությունների ցանցային կառուցվածքի բացակայությամբ³⁵:

Այսպիսով, թեև քննվող ժամանակափուլում ՌԴ հայ համայնքը օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով լիարժեքորեն չէր համապատասխանում դասական հայկական սփյուռքի չափորոշիչներին, ինչը որոշակի դժվարություններ էր առաջացնում նրա կազմակերպչաբովանդակային գործունեության ոլորտում, այդուհանդերձ, այդ համայնքի գրեթե բոլոր կարող ուժերն իրենց ողջ ներուժը ձգտում էին ծառայեցնել ինչպես սեփական պատմական հայրենիքի զարգացմանը, այնպես էլ հայ-ռուսական բազմակողմ կապերի ամրապնդմանը:

Եզրակացություններ

Քննվող ժամանակափուլում ՌԴ-ում հայերի ինքնակազմակերպումը, պայմանավորված պատմական գործոններով, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ին ու Ռուսաստանին հատուկ էթնոքաղաքականության բնույթով, զարգանում էր ուրույն կերպով: Այն զգալիորեն տարբերվում էր նախկին խորհրդային տարածքից դուրս գտնվող երկրներում գործող երկարամյա հայ համայնքային կառույցներից, որոնց օրինակի հիման վրա հայկական սփյուռքը համարվում էր դասական:

Ռուսաստանում հայերի ինքնակազմակերպման գործում օգտագործվող հիմնական ձևաչափը հասարակական կազմակերպություններն էին: Այստեղ գործում էին տարբեր մակարդակների՝ տեղական, տարածաշրջանային բազմաթիվ և մեկ համառուսաստանյան («Ռուսաստանի հայերի

³⁴ Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ 2017, 76-79:

³⁵ Бартумян 2012, 146-151.

միություն») նման հայկական կազմակերպություններ, որոնց գործունեությունը հիմնականում նպատակամիտված էր տեղի հայության ինքնության պահպանմանը, Հայաստանի հետ համապարփակ կապերի ընդլայնմանն ու ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև երկկողմ հարաբերությունների զարգացմանը: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, հայ համայնքի զգալի հատվածը խուսափում էր նշյալ կազմակերպությունների հետ համագործակցությունից³⁶, դրանց հետ շփումներն հիմնականում իրականացնելով հիշարժան պատմական իրադարձություններին նվիրված միջոցառումների, կազմակերպվող համերգների և հանդիպումների շրջանակներում: Դա մեծապես պայմանավորված էր ազգային կառույցների, մասնավորապես դրանց ղեկավարների հանդեպ հայ համայնքի ներկայացուցիչների զգալի մասի մեջ եղած խոր հիասթափությամբ ու անվստահությամբ, որոնք առաջացել էին նշյալ կազմակերպությունների շատ առաջնորդների կողմից տվյալ կառույցներն առավելապես իրենց անձնական շահերին ծառայեցնելու, ինչպես նաև կազմակերպությունների ներսում կամ էլ դրանց միջև գոյություն ունեցող ակնբախ հակասությունների հետևանքով: Պատահական չէր, որ որոշ փորձագետներ ՌԴ-ի հայ համայնքը, չնայած նրա մեծաքանակությանը, համարում էին հայկական սփյուռքի թույլ օղակը³⁷:

Տիրող իրավիճակը բացատրվում էր նաև այն հանգամանքով, որ Ռուսաստանի հայերի մեծ մասը, ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով ներքին սփյուռքից միանգամից վերաձվելով հայկական մեծ սփյուռքի մասերից մեկի, լիովին չէր գիտակցում, որ արդեն գտնվում էր մի նոր ինքնիշխան պետությունում:

Այս ամենը, բնականաբար, բացասաբար էր անդրադառնում ՌԴ հայկական սփյուռքի թե՛ լիարժեք կազմակերպվածության և թե՛ արդյունավետ գործունեության վրա՝ սահմանափակելով նրա հզոր ներուժի առավել արդյունավետ օգտագործման հնարավորությունները հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման գործում: Սակայն, չնայած առկա դժվարություններին, այդուհանդերձ, 1991-2008 թթ. Ռուսաստանի հայկական սփյուռքը հանդես էր գալիս որպես ՀՀ-ն և ՌԴ-ն կապող կարևորագույն օղակ, միջպետական հարաբերությունների մակարդակում երկու երկրների միջև հուսալի «կամուրջ»՝ Ռուսաստանում Հայաստանի և Հայաստանում Ռուսաստանի շահերի պաշտպանության միջոց³⁸:

Գրականություն

Բարխուդարյան Վ.Բ., Ալեքսանյան Հ.Ս. 2015, Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների պատմություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 441 էջ:

³⁶ Նույնիսկ ՌԴ-ում գործող ամենաազդեցիկ և բազմաճյուղ «Ռուսաստանի հայերի միություն» հասարակական կազմակերպության մեջ տեղի հայության զգալի հատվածն ընդգրկված չէր:

³⁷ Алврян 2016, <http://www.yerkramas.org>

³⁸ Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները 2010, 54-55:

- Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.) 2003, եռահատորյակ, հ. առաջին, Սլավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 531 էջ:
- Հայոց պատմություն 2016, հ. IV, գիրք երկրորդ, նորագույն ժամանակաշրջան (1945-1991 թթ.), Երևան, «Զանգակ», 700 էջ+24 էջ ներդիր:
- Հետխորհրդային երկրների հայկական համայնքների ինքնության խնդիրները և տեղեկատվական ռեսուրսները 2010, Երևան, ՀՀ սփյուռքի նախարարություն, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 252 էջ:
- ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու 1996-1998 թթ. 2002, «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր», հրատարակության 1-ին տարի N 2 (2), 12 հունիսի, 601 էջ:
- Ռուսաստան-Հայաստան ընկերություն, ստուգված դարեր շարունակ. պատմական և վավերագրական ցուցահանդեսի գրացուցակ 2017, Մոսկվա, հրատ. նշված չէ, 247 էջ:
- Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. Հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները. Վերլուծական զեկույց 2010, Մոսկվա-Երևան, Եվրասիական հետազոտությունների ինստիտուտ, 134 էջ:
- Алврян А. 2016, Армянская община России-слабое звено Диаспоры, <http://www.erkramas.org>, 30.06.
- Арутюнян Ю.В. 2001, Армяне в Москве (по результатам сравнительного исследования), «СоцИс», N 4, с. 3-16.
- Арутюнян Ю.В. 2011, Об армянской диаспоре в России. Этносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара, Ереван, «Гитутюн», 153 с.
- Вартумян А.А. 2012, Армяне Краснодарского края: утраченная идентичность или приобретенное гражданство? Армяне Юга России: история, культура, общее будущее. Материалы Всероссийской научной конференции. 30 мая-2 июня 2012, г. Ростов-на-Дону, изд. ЮНЦ РАН, с. 146-151.
- Григорян Г. 2018, Гуманитарное измерение армяно-российских отношений, «Россия и новые государства Евразии», N 1(38), с. 82-105.
- Долбакян Э. 2010, Принятие важных решений, затрагивающих интересы всей армянской общины России, не могут быть прерогативой отдельно взятых организаций, «Еркрамас», 1 сентября.
- Дятлов В. 2007, Армяне России: диаспоральные стратегии интеграции. Армянские общины на современном этапе: выживание, перспективы. Материалы научно-практической конференции. 19-20 июня 2007, г. Ереван: Бюллетень научно-образовательного фонда «Нораванк» 20, с. 15-25.
- Дятлов В., Мелконян Э. 2009, Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии, Ереван, Институт Кавказа, 207 с.
- История дипломатических отношений России и Армении, 30.10.2006 (обновлено 07.06.2008), <https://www.ria.ru/20061030/55242099.html> (10.02.2022).
- Мелконян Э. 2007, Другая диаспора? К характеристике армянских общин на постсоветском пространстве. Армянские общины на современном этапе: выживание, перспективы. Материалы научно-практической конференции. 19-20 июня 2007, г. Ереван. Бюллетень научно-образовательного фонда «Нораванк» 20, с. 8-14.
- Население России 2006, 2003-2004 одиннадцатый-двенадцатый ежегодный демографический доклад, Москва, «Наука», 356 с.
- Ноев ковчег 2006, N 14.
- Российские Армяне. Этносоциологическое исследование 2016, Ереван, «Гитутюн», 304 с.
- Сваранц А. 2009, Армянство России на рубеже веков, «Ноев ковчег», N 6.

<http://www.azatutyun.am/archive/news/20100212/2031/2031.html?id=2222689> (10.02.2022).

<http://www.pravo.gov.ru> (10.02.2022).

ՌԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 1991-2008 ԹԹ.

Ռուբեն Ազիզբեկյան

Ամփոփում

Հայերը պատմական իրադարձությունների որոշակի բերումով, X-XI դդ. սկսած, դարեր շարունակ բնակվել են Ռուսաստանում, որտեղ գրեթե մշտապես աչքի են ընկել տարբեր ոլորտներում ունեցած նշանակալի դերակատարմամբ: Ուստի պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով անկախություն ձեռք բերած Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև հարաբերությունների ամրապնդման գործում իր ներդրումն ուներ նաև ՌԴ հայկական սփյուռքը, որը տեղի խոշոր էթնիկական համայնքներից էր: Վերջինիս ինքնակազմակերպման գործընթացը, բխելով ի հայտ եկած պատմաքաղաքական հանգամանքներից, սկիզբ առավ 1980-ականների վերջից, երբ Ռուսաստանում սկսեցին ձևավորվել և զարգանալ հայկական հասարակական ազգային կազմակերպություններ, որոնք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով տարբերվում էին Արևմուտքում և Արևելքում ավանդաբար գործող դասական հայկական սփյուռքի կառույցներից: Միաժամանակ, ՌԴ-ում նորաստեղծ հայկական ազգային միավորումների ղեկավարների մեծ մասի ակնառու սեփական շահախնդրական դրսևորումների և շատ կազմակերպությունների միջև առկա լարվածության հետևանքով ռուսահայության բացարձակ մեծամասնությունն աշխատում էր հեռու մնալ տվյալ կառույցներին առնչվելուց: Դա խիստ բացասաբար էր անդրադառնում Ռուսաստանում հայ համայնքի կազմակերպչաբովանդակային գործունեության վրա, որը, բնականաբար, սահմանափակում էր նաև հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացմանը լիարժեքորեն աջակցելու նրա հնարավորությունները:

Ելնելով ՌԴ-ում համայնքային կառույցների նկատմամբ վստահության ապահովման, դրանց համախմբման և հայկական միասնական կազմակերպության ստեղծման անհրաժեշտությունից՝ 2000 թ. Մոսկվայում ձևավորվեց «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան միակ կազմակերպությունը, որի մեջ ընդգրկվեցին ՌԴ-ի տարբեր տարածաշրջաններում գործող բազմաթիվ հայկական ազգային միավորումներ: Թեև ՌՀՄ-ն դարձավ ՌԴ-ի ամենազանգվածային և ազդեցիկ հայկական կառույցը, սակայն նրան ևս չհաջողվեց ներառել ռուսահայության զգալի հատված: Այդուհանդերձ, այն, ինչպես նաև Ռուսաստանի մյուս հայկական կազմակերպություններն ու դրանցում չընդգրկված հայազգի հեղինակավոր անձինք, չնայած առկա դժվարություններին, իրենց ողջ ներուժը նպատակամղում էին պատմական հայրենիքի հետ համապարփակ կապերի ամրապնդմանը, դրանով իսկ նաև՝ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև փոխգործակցության խորացմանը գրեթե բոլոր ոլորտներում: Ըստ էության, քննվող ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի հայկական սփյուռքը, աստիճանաբար ձեռք բերելով նոր որակ, դարձավ հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման էական գործոն:

Բանալի բառեր՝ ՌԴ հայկական սփյուռք, «Ռուսաստանի հայերի միություն», հայ-ռուսական հարաբերություններ, զանգվածային արտագաղթ, ինքնակազմակերպում, հայկական ազգային կազմակերպություններ, կապերի ամրապնդում:

РОЛЬ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ РФ В ДЕЛЕ УКРЕПЛЕНИЯ АРМЯНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ (1991-2008 ГОДАХ)

Рубен Азизбемян

Резюме

Исторически сложилось так, что, начиная с X-XI веков армяне обосновались в России, где всегда выделялись своей деятельностью в разных областях науки, образования, искусства, экономики и т.д. И не случайно, что после обретения независимости в дело укрепления отношений между Арменией и Россией свою лепту внесла также армянская диаспора, которая была одной из крупнейших этнических общин. Процесс самоорганизации армянской диаспоры в силу исторически сложившихся обстоятельств начался в конце 1980-ых, когда в России стали формироваться армянские общественные национальные организации, в корне отличавшиеся от традиционных армянских классических диаспорических структур на Западе и Востоке. Однако несогласованность действий этих союзов, трения между ними препятствовали организационной деятельности армянской общины.

Исходя из необходимости обеспечения доверия РФ к земляческим союзам, с целью их сплочения и необходимости создания единой армянской организации в 2000 году в Москве сформировался «Союз армян России», куда вошли действующие в разных регионах России многие армянские национальные объединения. Хотя САР стал самой авторитетной и влиятельной армянской структурой, но и он не смог вовлечь в свои ряды большую часть армян России. Тем не менее, как САР, так и другие армянские организации и не вовлеченные в них авторитетные армяне, несмотря на трудности, направили весь свой потенциал на всестороннюю связь с исторической родиной, тем самым углубляя также межгосударственные отношения между РА и РФ во многих областях. По сути, в исследуемые годы армянская диаспора России, постепенно обретая новые качества, стала действенным фактором укрепления армяно-российских отношений.

Ключевые слова – Армянская диаспора РФ, «Союз армян России», армяно-российские отношения, массовая эмиграция, самоорганизация, армянские национальные организации, укрепление связей.

THE ROLE OF THE ARMENIAN DIASPORA OF THE RF IN THE STRENGTHENING OF ARMENIAN-RUSSIAN RELATIONS (1991-2008)

Ruben Azizbekyan

Abstract

The Armenians due to certain historical events lived in Russia since the X-XI centuries, where they have almost always been distinguished by their significant role in various fields. Therefore, it was no coincidence that the Armenian diaspora of the Russian Federation, which was one of the largest and fast-growing local ethnic communities, contributed to the strengthening of relations between Armenia and Russia, which gained independence after the collapse of the USSR. The process of self-organization of the latter started from the emerging historical and political circumstances at the end of the 1980s when Armenian non-governmental national organizations began to form and develop in Russia, which differed from the classical Armenian diaspora structures traditionally operating in the West and the East for objective and subjective reasons. At the same time, due to the prominent self-interested manifestations of most of the leaders of the newly created Armenian national associations in Russia and the existing tension between many organizations, the majority of Russian Armenians tried to stay away from dealing with these structures. It had a very negative impact on the organizational activities of the Armenian community in Russia, which naturally limited its opportunities to fully support the development of Armenian-Russian relations.

Based on the need to ensure trust in community structures in the Russian Federation, their consolidation, and the creation of a unified Armenian organization, in 2000 the only pan-Russian organization "Union of Armenians of Russia" was formed in Moscow, which included many Armenian national associations operating in different regions of the Russian Federation. Although the UAR became the most massive and influential Armenian structure in the Russian Federation, it failed to include a significant part of Russian Armenians. However, it, as well as other Armenian organizations of Russia and the Armenian dignitaries not included in them, despite the existing difficulties, focused all their potential to strengthen comprehensive ties with the historical homeland, thereby also deepening the interaction between RA and Russia in almost all fields. During the review period, the Armenian Diaspora of Russia gradually acquired a new quality that became a significant factor in strengthening Armenian-Russian relations.

Key words – Armenian diaspora of the Russian Federation, "Union of Armenians of Russia", Armenian-Russian relations, mass emigration, self-organization, Armenian national organizations, strengthening of ties.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԾՈՅԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ, ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՐՏԱՀՐԱԷՐՆԵՐ

Հրայր Ճէպէճեան

Աստուածաբանութեան դոկտոր
Արաբական Ծոցի երկիրներու Աստուածաշունչի երկիրներու ընդհանուր քարտուղար
Andrea Karkavitsa 5, Anglantzia, 2109, Nicosia, Cyprus
Էլ. հասցե՝ hrayr.jebajian@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 07.09.2022, գրախոսվել է 07.09.2022, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-25

Յառաջաբան

Արաբական-Պարսից Ծոցը կը գտնուի Ասիոյ արեւմտեան շրջանի, Իրանի եւ Արաբական թերակղզիի միջեւ եւ Հնդկական ովկիանոսի երկայնքով¹: Բնակիչները արաբներ են, որոնց արմատները ծնունդ առած են հին ժամանակներէ: Արաբերէնը պաշտօնական լեզուն է, բայց իւրաքանչիւր Ծոցի երկիր ունի իր բարբառը որ կրնայ տարբերիլ մէկը միւսէն: Իսլամական ներխուժումէն ետք, Քե եօթերորդ դարուն, բոլոր այս երկիրները ընդունեցին իսլամական կրօնքը:

Արաբական Ծոցի երկիրները կը կազմեն Պահրէյնի Թագաւորութիւնը, Քուեյթ, Օմանի Սուլթանութիւնը, Քաթար, Սէուտական Արաբիոյ Թագաւորութիւնը, Արաբական Միացեալ Էմիրութիւնները եւ Եմէնը: Առաջին վեց երկիրները միասին կը կազմեն Ծոցի երկիրներու Համագործակցութեան Խորհուրդը, որ հիմնուած է 1981 թուականին, Ապու Տապիի մէջ: Խորհուրդին նպատակն է խաղաղութիւն, համերաշխութիւն եւ ապահովութիւն յառաջացնել շրջանին մէջեւ զարգացնել տնտեսական կապերը իրար միջեւ: Պէտք է ընդունիլ, թէ Ծոցի Խորհուրդը սկսած է դառնալ կարեւոր միաւոր Արաբական աշխարհի մէջ եւ նաեւ միջազգային հարթակներու վրայ: Այդ ներկայիս հիմնական դեր ստանձնած է քաղաքական կեանքի մէջ եւ այս տեղական թէ միջազգային յարաբերութիւններու մէջ²:

Քրիստոնեայ ներկայութիւնը՝ պատմական զարգացումներ

Քրիստոնեայ ներկայութիւնը տարածաշրջանին մէջ սկսած է զարգանալ Քե չորրորդ դարէն ետք: Եթէ նոյնիսկ պատմութեան որոշ ժամանակահատուածէ մը ետք չէ զարգացած, բայց քրիստոնեայ եկեղեցին մնացած է հոգեւոր եւ մշակութային կռուան Ծոցի այս տարածաշրջանին մէջ եւ մինչեւ այսօր:

¹ United Nations Group of Experts on Geographical names, Working Paper no 61, 23rd session, Vienna, 28 March - 4 April 2006, 1 (accessed October 9, 2010).

² Gulf Cooperation Council – German Federal Foreign Office (accessed August 31, 2012).

Սուրիանի աղբիւրներ Արեւելքի եկեղեցիի, որ նաեւ կը կոչուի Նեսթորական եկեղեցի, կը մատնանշէ վանքերու ներկայութիւնը չորրորդ դարու կէսերէն սկսեալ: Այս վանքերը կը գտնուէին հիւսիս արեւելեան շրջաններուն մէջ, որ ներկայ օրերու Պահրէյնը եւ Քաթարն է: Անոնք կը կոչուէին *Պէթ Քաթարիէ*³: Քե 325 թուին կայացած Նիկիոյ ժողովին, ուր 300 արքեպիսկոպոսներ մասնակցած են՝ երեքը եկած էին *Պէթ Քաթարիէ*, որ այդ ժամանակներու ամենէն հին եկեղեցական թեմերէն մին էր Արեւելեան Արաբական եկեղեցիին: Ներկայ օրերուն այս շրջանները կը կոչուին Օման, Քաթար եւ Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններ⁴: Պատմական արձանագրութիւնները եւ տուեալները նոյնպէս կը վկայեն, թէ քրիստոնեայ ներկայութիւնը մնացած է աշխուժ նոյնիսկ իսլամական ներխուժումէն ետք՝ Քե 629 թուականէն անդին⁵:

Քանի մը տեսութիւններ կան, թէ ինչպէս քրիստոնեայ ներկայութիւնը սկսած է Շոցի երկիրներու մէջ:

Քրիստոնեայ արաբներ եւ ցեղախումբեր հասած են Շոցի երկիրները, որոնք լաւ յարաբերութիւններու մէջ էին քրիստոնեայ հաւաքականութիւններու հետ Ալ Հիրա շրջանին մէջ՝ կեդրոնական Իրաք, ինչպէս նաեւ Պահրէյնի եւ հիւսիս-արեւելքի շրջաններու մէջ հաստատուած Ապտըլ Քայս հաւաքականութիւններու հետ⁶:

Տուեալներ նաեւ կը վկայեն, թէ քրիստոնեայ ներկայութիւնը տարածուեցաւ Նեսթորական եկեղեցիի աւետարանչական արշաւներու որպէս հետեանք, որ բաժնուած մէկ մասնիկն էր հինգերորդ դարու Արեւմտեան Սուրիանի Ճաքոպայթ եկեղեցիին: Պատմագէտներ նաեւ կը վկայեն, թէ Նեսթորական եկեղեցին հալածանքներու ենթարկուած է Պարսկաստանի Շափուր Բ.ի կողմէ ինչ որ պատճառ եղած է, որ քրիստոնեաները հասնին Շոցի երկիրները⁷: 1992 տարուան ընթացքին երբ եկեղեցական վանք մը յայտնաբերուեցաւ Պանի Եաս կղզիին մէջ՝ Ապու Տապի, ուր փաստուեցաւ թէ քրիստոնեաներ ապրած էին այս շրջաններուն մէջ Քե արդէն վաղ վեցերորդ դարուն⁸:

Հնագէտեր Քրիստոնեայ ձկնորսներու հետքեր գտած են Պահրէյնի շրջակայքը, որոնք զբաղուած եղած են պեղումներ կատարելով, մարգրիտներ գտնելու նպատակով՝ Քե 835ին. Արձանագրութիւններ գտնուած են Մարի հայրապետական արխիւներէն, Քե 9րդ դարուն, որոնք կը վկայեն Քրիստոնեայ ներկայութեան մասին Պահրէյնի եւ Եամամայի շրջաններուն մէջ այդ ժամանակահատուածի ընթացքին եւ որոնք վայելած են տեղացի առաջնորդներու եւ ղեկավարներու բարեացակամ վերաբերմունքը⁹:

³ Sayegh 2004, 107.

⁴ Sayegh 2004, 38.

⁵ Carter 2008, 71.

⁶ Potts 1990, 242.

⁷ Potts 1990, 242.

⁸ King 1997, 221.

⁹ Fiey 1979, 211-216.

Իսլամական տիրապետութենէն ետք, պատմութեան արձանագրութիւնները կը վկայեն, թէ քրիստոնեայ ներկայութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ իններորդ դար: Հոս կը յիշատակուի, թէ քրիստոնեաներ եւ իսլամներ միասին ապրեցան համերաշխօրէն: Նոյնիսկ կան տուեալներ, թէ եկեղեցիի սպանալիքը եւ վտանգը աւելի շատ ներքին էր քան արտաքին: Պատմական տուեալներ կը խօսին եօթներորդ եւ ութերորդ դարերուն երբ հիմնուած է *Ալ Քուսու* եկեղեցին իսլամ հաաքականութեան հանդուրժողութեան որպէս արդիւնք¹⁰: *Ալ Խարք* վանքի յիշատակարաններուն մէջ արձանագրուած է Տիմոթէոս Ա.ի աշխուժ գործունէութիւնը, եւ Արեւելքի եկեղեցիին համար այդ տարիները նկատուած են որպէս ոսկեայ տարիներ¹¹:

Քրիստոնեայ եկեղեցիին ճակատագիրը եւ անհետացումը

Երկու հիմնական տարբերակներ կան քրիստոնեայ եկեղեցիին ճակատագրին եւ անհետացումին առնչութեամբ Քե իններորդ դարէն ետք¹²:

Առաջինը կը հիմնաւորէ, թէ հալածանքը ամբողջութեամբ անհետացուց Արեւելքի եկեղեցին Ծոցի երկիրներէն: Այս մտածողութեան պատկանողները կը հիմնաւորեն իրենց տեսութիւնը Մուհամէտ Մարքարէի մահուան անկողինին վրայ իր արտասանած խօսքերը. «Բոլոր Ծոցի տարածաշրջանին մէջ ուրիշ կրօնք մը պէտք չէ գոյութիւն ունենայ»¹³: Կարելի է չէ հիմնաւորել այս տեսակէտ-թեզը: Այս ժամանակահատուածին քրիստոնեաներ եւ հրեաներ փոքրամասնութեան կարգավիճակ ունէին, եւ տուգանք պարտադրուած էր անոնց վրայ, *Ճիզա*: Պատմական վկայութիւններու մէջ չիկայ որեւէ յիշատակութիւն, թէ քրիստոնեաներ ենթարկուած են սպաննութեան կամ տեղահանումի¹⁴:

Երկրորդ տեսակէտը կ'ըսէ, թէ Արեւելեան եկեղեցիի անհետացումը առնչուած է Բիզանդական աստուածաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան պարտադրանքներուն եւ բանավեճերուն հետ, ուր արաբ մտաւորական եւ կրօնական առաջնորդներ մեկուսացուեցան եւ պատճառ դարձան եկեղեցիին տկարացումին եւ անհետացումին¹⁵: Այս իմաստով, կրօնափոխութիւնը աւելի շիտակ փաստարկ եղած է, երբ քրիստոնեաներ «յոգնած քրիստոնեայ վարդապետութեան եւ աստուածաբանական բանավեճերէ՝ իսլամ կրօնքը աւելի նպատակայարմար տեսած են»:

Տնտեսական պատճառները եւ անոնց շարժառիթները պէտք է նկատի առնել նաեւ, ուր քրիստոնեաներ կրօնափոխ ըլլալով եւ իսլամական կրօնքը ընդունելով անոնք աւելի դիւրին եւ ազատ վաճառականական յարաբերութիւններ մշակած են¹⁶:

¹⁰ Beaucamp 2008, 106.

¹¹ Baumer 2006, 156.

¹² Thompson 2011, 60.

¹³ Thompson 2011, 60.

¹⁴ Thompson 2011, 60.

¹⁵ Thompson 2011, 60.

¹⁶ Thompson 2011, 60.

Քրիստոնեայ եկեղեցիին վերակազմաւորումը Ծոցի տարածաշրջանին մէջ

Քրիստոնեայ ներկայութիւնը դարձեալ մուսք գործեց Ծոցի տարածաշրջանին մէջ 1497 թուականներուն փորթութալական գաղութատիրութեան օրերուն, որ սկսաւ երբ Վասքո Տի Կամա Փորթութալէն հասաւ Ծոցի շրջանները: Փորթութալցիք, որոնք զօրաւոր հակա-իսլամ տրամադրութիւններով լեցուած էին՝ ապրելով արաբական ներխուժումը եւ տիրապետութիւնը երոպայի մէջ, գրաւեցին շրջանը եւ հիմնեցին պարիսպներ Օմանի եւ Պահրէյնի մէջ եւ Հորմուզի մէջ շինեցին կայան մը Ծոցի պարսկական մասին մէջ¹⁷:

Կը յիշատակուին նաեւ բռնարարքներ փորթութալական գաղութատիրութեան օրերուն տեղացի արաբներու վրայ¹⁸: Փորթութալցիներուն հետ մուսք գործեց կաթողիկէ Գարմէլիթ միսիոնարական առաքելութիւնը: Անոր յաջորդեց Հոլանտական Բարեկարգեալ-Բողոքական եկեղեցին երբ հիմնուեցաւ Հոլանտական-Հնդկական արեւելեան ընկերութիւնը 1602 թուականին:

Անգլիական գաղութատիրութիւնը սկսաւ 1600 տարիներուն Կարմիր Ծովու, Արաբական Թերակղզիի, Իրաքի եւ Իրանի մէջ, երբ հիմնուեցաւ Արեւելեան Հնդկական ընկերութիւնը: Անգլիացիք, որպէսզի պահպանեն իրենց հաղորդակցութիւնները, կործանեցին Հորմուզի կայանը պարսկական մասին մէջ 1622 տարիներէն սկսեալ եւ սկսաւ մրցակցութիւնը ֆրանսական ընկերութեան հետ, որ կայք ունէր արեւելեան Հնդկաստանի մէջ: Ֆրանսական մրցակցութիւնը անգլիացիներու եւ հոլանտացիներու հետ ծայր տուաւ աշխուժ միսիոնարական գործունէութեան կաթողիկէ եկեղեցիին կողմէ¹⁹:

Ամերիկեան Արաբական Միսիոնարութիւնը, որ բողոքական կազմակերպութիւն մըն է եւ որ գործեց Ծոցի եւ հարաւային Իրաքի մէջ, հիմնուեցաւ 1889 տարիին: 1894 տարին Ամերիկայի Բարեկարգեալ եկեղեցին ստանձնեց այս միսիոնարական կազմակերպութիւնը, որ գործեց մինչեւ 1973²⁰: Այս կազմակերպութիւնը Պահրէյնի մէջ հիմնեց հիւանդանոց եւ մանչերու դպրոցներ 1905 թ.ին: Կազմակերպութիւնը հիմնեց առաջին սարքային հիւանդանոցը Քուէյթի մէջ 1913-ին: Այս կազմակերպութեան հիմնած շատ մը հիմնարկները տակաւին կը շարունակուին Քուէյթի, Պահրէյնի եւ Օմանի մէջ նոյնիսկ երբ կազմակերպութիւնը լուծուեցաւ եւ կասեցուց իր գործունէութիւնները 1973-ին²¹:

Ալ Թամիմի միսիոնարական եւ եկեղեցական առաքելութիւններուն մասին կ'ըսէ. «Աւետարանի քարոզչութիւնը Ծոցի երկիրներու մէջ արդիւնք չտուաւ քանի տեղացի քրիստոնեայ հաւաքականութիւն մը չի կազմուեցաւ»: Ասով հանդերձ, քրիստոնեայ առաքելութիւնը իր կարելոր հիմքերը դրաւ Ծոցի երկիրներուն մէջ յաջորդող տարիներուն եւ մինչեւ այսօր եւ կը ծառայէ որպէս հոգեւոր, եկեղեցական եւ ընկերային հենարան մեծ թիւով օտարազգի

¹⁷ Scudder 1998, 9-10.

¹⁸ Scudder 1998, 9-10.

¹⁹ Scudder 1998, 9-10.

²⁰ Scudder 1998, 195.

²¹ Scudder 1998, 195

մարդոց, որոնք աշխատանքային մտահոգութիւններէ մեկնելով հաստատուած են Ծոցի տարածաշրջանին մէջ: Իրականութիւն է, սակայն, որ միսիոնարական առաքելութիւնը չի կրցաւ կազմել նոր քրիստոնեաներ տեղացի ժողովուրդին մէջ²²:

Եթէ մէկ հիմնական պատճառ կարելի չէ գտնել այս ձախողութեան համար, Ագուտըր կը հիմնաւորէ, թէ միսիոնարական կազմակերպութիւններու յաջողութիւնը պէտք է տեսնել այլ գրաւականներու մէջ: Այսինքն, քրիստոնեայ միսիոնարները կրցան սիրաշահիլ տեղացիներու բարեկամութիւնը, որոնք ընդունեցին զիրենք, եւ այս պատճառ եղաւ որ յարաբերութիւն մը ստեղծուի, որ հիմնուած է հանդուրժողականութեան եւ գոյակեցութեան տրամադրութեամբ: Այս իմաստով, միսիոնարներու առաքելութիւնը ցոյց տուաւ քրիստոնէական մարդասիրական հոգիին ընկալումը²³:

Քրիստոնէական ներկայութիւնը Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններուն մէջ

Արեւմտեան քրիստոնէութիւնը մուտք գործեց Արաբական Միացեալ Էմիրութիւնները փորթութալցիներու հետ 1506-ին: Արաբական մտածողութեան մէջ յիշատակուած էր տակաւին քրիստոնեաներու՝ իսլամներու հանդէպ անմարդկային վերաբերմունքը եւ սպաննութիւնները՝ փորթութալական գաղութատիրութեան օրերուն: Անգլիական գաղութատիրութեան ժամանակ պայմանները փոխուեցան, որովհետեւ եղան անգլիացի կառավարիչներ, որոնք նկատուեցան որպէս հաղորդակցութեան եւ համակեցութեան կամուրջներ ստեղծող, ինչ որ տեղացիներու կողմէ դրական կերպով ընդունուեցաւ²⁴:

Պատմութիւնը կը յիշատակէ երկու գործունէութիւններ, որոնք դրական ներդրում ունեցան քրիստոնեայ ներկայութեան ընդունման Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններուն մէջ:

Առաջինը՝ Արաբական Միսիոնարական Առաքելութիւնը որ 1889 տարիներէն սկսեալ բժշկական եւ կրթական լայնածաւալ գործեր տարած է: Հոս կը յիշատակուի Ալ Այնի *Ուլասիս* հիւանդանոցը, որ հիմնուած է 1960 թ.ին, որուն բժշկական աշխատակազմի նուիրական ծառայութիւնը մեծապէս գնահատանքի արժանացած է տեղացիներուն կողմէ: Երկրորդը Շէյխ Չայէտ Ալ Նահեանի քաղաքական առաջնորդութիւնն է: Ան առաջին եւ հիմնադիր նախագահն է Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններու: Քրիստոնեայ ներկայութեան անդրադառնալով ան կ'ըսէ. «Միասին եկէք հիմնենք զօրաւոր կռուան մը եւ օժանդակենք մեր եղբայրներուն (ակնարկը քրիստոնեաներուն համար է - Հ.Ճ.) եւ միասին աշխատինք դէպի խաղաղութիւն»²⁵: Եթէ այս յայտարարութիւնը լման կրօնական ազատութիւն չի տար քրիստոնեաներուն բայց ցունիշ է հանդուրժողականութեան, յարգանքի եւ համագործակցութեան:

²² Al Tamimi 1982, 237.

²³ Scudder 1998, 417-418.

²⁴ Hawley 1970, 126.

²⁵ Thompson 2011, 31.

Միսիոնարական շարժումը յաջողեցաւ բժշկական եւ կրթական մեծ ծառայութիւններ իրականացնել, բայց կարելի չէրաւ կրօնափոխութիւն յառաջացնել տեղացի իսլամներուն մէջ: Թոմսընը, որ Անկլիքան եկեղեցական մըն է, կ'ըսէ. «Արաբները հաւատացին, թէ քրիստոնեայ դառնալով կրնան արմատախիլ ըլլալ իրենց հաւաքականութիւններէն եւ հեռանալ իրենց հաւատարմութիւններէն»²⁶:

Աւետարանական եկեղեցին հիմնուեցաւ Տուպայի մէջ 1962-ին եւ 1966-ին Ապու Տապիի մէջ: Աւետարանական եկեղեցիին մէջ կը հիւրընկալուին մեծ թիւով եկեղեցական խմբակցութիւններ, որոնք պետական ճանաչում չունին եւ իրենց եկեղեցական պաշտամունքները կ'ունենան աւետարանական եկեղեցիին հովանիին տակ, որ պետական ճանաչում ունի: Անկլիքան եկեղեցին հիմնուեցաւ Ապու Տապիի մէջ 1965-ին եւ Շարժա-Տուպայի մէջ 1970-ին²⁷:

Կաթողիկէ Գաբուշին միաբանութիւնը հիմը դրաւ կաթողիկէ եկեղեցիին 1965-ին: Կաթողիկէ եկեղեցին հինգ դպրոցներ ունի Էմիրութիւններուն մէջ, ուր քրիստոնէական դաստիարակութիւն կը դասաւանդուի քրիստոնեայ աշակերտներուն: 2007-ին Վատիկանը եւ Էմիրութիւնները հիմնեցին միջպետական եւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ:

Հայկական եկեղեցին՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Շարժայի մէջ հիմնուած է 1998-ին եւ Ապու Տապիի մէջ 2014-ին Սրբոց Նահատակաց անունով:

Հնդիկ հաւաքականութիւնը ամենէն մեծն է Էմիրութիւններուն մէջ: Եկեղեցական համակարգը Էմիրութիւններուն մէջ կը բաղկանայ տարբեր լեզուական եւ մշակութային համայնքներէ եւ յարանուանութիւններէ: Ըստ պետական արձանագրութիւններու աւելի քան 160 ազգութիւններ կ'ապրին Էմիրութիւններուն մէջ: Յատկանշական երեւոյթ է, որ Էմիրութիւններու պետական վարչամեքենային մէջ ներառուած է «Յանդուրժողականութեան նախարարութիւն»ը:

Քրիստոնէական ներկայութիւնը Քուէյթի մէջ

Քուէյթի քրիստոնեայ հաւաքականութեան յատկանիշներէն մին է տեղական Քուէյթի քրիստոնեայ համայնքը՝ թիւով 300: Անոնց արմատները եկած են Թուրքիայէն եւ հաստատուած Քուէյթ 20-րդ դարու սկիզբը:

Կաթողիկէ եկեղեցին հիմնուած է 1948-ին, եւ Վատիկան Քուէյթի հետ դիւանագիտական կապեր հաստատեց 1996-ին: Ամերիկեան Արաբական Միսիոնարական կազմակերպութիւնը հիմնած է երկրին մէջ առաջին հիւանդանոցը 1913-ին, առական սեռին համար եւ 1919-ին՝ իգական սեռին համար: 1913-ին անոնք նաեւ հիմնեցին տղոց համար դպրոց մը: Շատ մը քուէյթի բարձրաստիճան ղեկավարներ շրջանաւարտ եղած են այս դպրոցէն:

Հայկական եկեղեցին Քուէյթի մէջ՝ Սրբոց Վարդանանց, հիմնուած է 1962-ին եւ հայկական վարժարանը՝ 1961-ին²⁸:

²⁶ Thompson 2011, 31.

²⁷ Thompson 2011, 8.

²⁸ Alian 2015.

Քրիստոնէական ներկայութիւնը Պահրէյնի մէջ

Պահրէյնի մէջ կ'ապրի մօտաւորապէս 500 տեղացի քրիստոնէայ համայնք մը, որ պետական ճանաչում ունի եւ ներկայացուցիչ մը խորհրդարանին մէջ: 1901-ին միսիոնարութիւնը հիմը դրած է հիւանդանոցի մը, որ մինչեւ այսօր կը գործէ որպէս քրիստոնէական հաստատութիւն եւ կը համարուի Պահրէյնի լաւագոյն հիւանդանոցներէն մէկը: Նոյնպէս առաջին դպրոցը հիմնուած է 1906-ին միսիոնարութիւններու կողմէ²⁹:

Քրիստոնէական ներկայութիւնը Քաթարի մէջ

Քաթարի մէջ քրիստոնէայ ներկայութիւնը ունի անկէ Նոր պատմութիւն: 2008-ին կաթողիկէ եկեղեցին հիմը դրաւ առաջին եկեղեցաշէնքին: Անկլիքան, յոյն օրթոտոքս եւ այլ համայնքներ նոյնպէս ունին իրենց եկեղեցաշէնքերը:

Քրիստոնէական ներկայութիւնը Օմանի մէջ

Օմանի Սուլթանութեան մէջ միսիոնարութիւնը հիմնեց մայրանոց-հիւանդանոց մը 1913-ին եւ երկսեռ դպրոց մը 1939-ին: Այս մայրանոց-հիւանդանոցը եւ դպրոցը պատճառ եղան որ հիմը դրուի տեղական քրիստոնէական եկեղեցիի մը: Սակայն հիւանդանոցին եւ դպրոցին փակումէն ետք տեղական քրիստոնէայ համայնքն ալ լուծեցաւ: Այսօր Օմանի մէջ քրիստոնէայ եկեղեցին օտարազգի է եւ տարբեր համայնքներէ կազմուած³⁰:

Քրիստոնէական ներկայութիւնը Եմէնի մէջ

Եմէնի Ատէն քաղաքին մէջ անգլիական գաղութատիրութեան օրերուն անկէ քան 22 եկեղեցաշէնքեր հիմնուած էին՝ անկլիքան եւ կաթողիկէ: Այսօր եկեղեցաշէնքերը փլատակ վիճակի մէջ են: Քոյր Թերեզայի բարեսիրական կազմակերպութիւնը կը հովանաւորէ երէցներու եւ անկարներու պատսպարան մը Սանաայի, Ատենի եւ Թաաիզի մէջ: Այսօր անոնք տակաւին կը շարունակեն իրենց առաքելութիւնը նոյնիսկ երկրին դժուար պայմաններուն մէջ: Պէտք է նաեւ յիշել, թէ 1998-ին երեք քոյրեր սպաննուեցան այս բարեսիրական կազմակերպութեան անդամներէն, երբ իրենց առաքելութիւնը կը կատարէին: Նոյնանման ճակատագրին ենթարկուեցան Հարաւային Մկրտչական եկեղեցիէն երեք բժիշկեր, որոնք սպաննուեցան Ճիպլայի հիւանդանոցին մէջ, եւ պատճառ եղաւ որ քրիստոնէական այս հիւանդանոցը փակուի:

Քրիստոնէայ ներկայութեան իրողական կարգավիճակը

Ծոցի երկիրներու ներկայի օրէնքը կ'արգիլէ անետարանչութիւնը իսլամական համայնքին մէջ: Քրիստոնէական ներկայութիւնը եթէ բացարձակ ազատութիւններ չունի, բայց կայ հանդուրժողական մթնոլորտ եւ կեցուածք՝ պետական եւ ընկերային շրջանակներու կողմէ: Քրիստոնէական դասական

²⁹ Scudder 1998, 195.

³⁰ Scudder 1998, 175-293.

համայնքներ-եկեղեցիներ՝ կաթողիկէ, անտարանական, առաքելական ու տակաւին, ունին պաշտօնական գրանցում: Պետութիւն-եկեղեցի կապերը ընդհանրապէս փոխադարձ յարգանքի մթնոլորտի մէջ է: Քրիստոնեաներ իրաւունք ունին իրենց եկեղեցական արարողութիւնները եւ գործունէութիւնները ունենալ եկեղեցական շէնքերուն եւ անոնց պատեաններուն մէջ, որոնք տրամադրուած են պետութեան կողմէ:

Աւելի քան 17 Ծոցի քաղաքներու մէջ տրամադրուած են պետական հողաշերտեր ուր աւելի քան 40 եկեղեցաշէնքեր կը գործեն: Քրիստոնեայ եկեղեցին Ծոցի մէջ կը համարուի որպէս «հիւր» եւ այս իմաստով կը «հիւրընկալուի» պետութեան կողմէ: Եկեղեցիները իրենց եկեղեցաշէնքերու սեփականատէրերը չեն, բայց ունին ապահովութիւն, թէ պետութիւնը պիտի չառնէ այս հողերը իրենցմէ: Այս իմաստով քրիստոնեայ եկեղեցիները այս հողաշերտերու վրայ կառուցած են իրենց եկեղեցաշէնքերը³¹: Այս իրավիճակը ստեղծած է մօտիկ գործակցութիւն տարբեր քրիստոնեայ համայնքներու միջեւ: Քաթրին Կրահամ՝ անկլիքան կղերական մը, այս իրավիճակը կը կոչէ. «պարտադրուած համագործակցութիւն»³²:

Քրիստոնեայ ներկայութիւնը արդիւնք է մեծ թիւով օտարներու, որոնք աշխատանքի համար ժամանած են հոն: Օտարազգի անձինք, որոնք կ'ապրին այս երկիրներուն մէջ, չեն կրնար հպատակութիւն ստանալ, նոյնիսկ եթէ անոնք հոն ծնին կամ հոն ապրին 40 կամ 50 տարի:

Ծոցի չորս երկիրներ աշխարհի առաջին չորս դիրքերը կը գրաւեն, որպէս ամէնէն շատ օտարազգի բնակիչներ ունեցող, համեմատաբար իրենց տեղացի ժողովուրդին հետ: Քաթար, Էմիրութիւններ, Քուեյթ եւ Պահրէյն կը գլխատրեն աղիւսակի այս չորս դիրքերը: Օտարազգի այս բնակչութեան մէջ մեծ տեղ կը գրաւեն բանուորները, որոնք կուգան ասիական եւ ամերիկեան ցամաքամասերէն, իգական թէ արական սեռէ: Աւելի քան 15 միլիոն բանուոր կ'ապրի Ծոցի երկիրներուն մէջ: Քրիստոնեայ ներկայութիւնը կը հաշուէ մօտաւորապէս 5 միլիոն: Այս իմաստով Ծոցի քրիստոնեայ համայնքը կը կազմէ երկրորդ խոշորագոյն համայնքը Միջին Արեւելքի մէջ, Եգիպտոսէն ետք:

Հայկական իրականութիւնը Ծոցի երկիրներուն մէջ

Քուեյթի հայկական գողութիւնը կազմակերպուած իրավիճակ ունի իր եկեղեցիով եւ վարչական դրուածքով: Հայ եկեղեցին՝ Սրբոց Վարդանանց, հիմնուած է 1962-ին եւ դպրոցը՝ 1961-ին: Գաղութը ունի իր միութիւնները, որոնց միջոցաւ տեղի կ'ունենան շատ մը գործունէութիւններ: Հայ Առաքելական եկեղեցին կը պատկանի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան: Քուեյթի Առաջնորդարանը նաեւ կը հոգայ Պահրէյնի եւ Սէուտական Արաբիոյ փոքրաթիւ հայ գողութներու հոգեւոր կարիքները, որոնք եկեղեցական-կազմակերպչական կառոյցներ չունին:

³¹ Casper 2015, 19.

³² Graham 2009, 210.

Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններուն մէջ հայ գաղութը ունի երկու եկեղեցի՝ Շարժայի եւ Ապու Տիապիի մէջ: Շարժայի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին հիմնուած է 1998-ին իսկ Ապու Տապի՝ Սրբոց Նահատակաց, 2014-ին: Երկու եկեղեցիները կը պատկանին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան: Շաբաթօրեայ վարժարաններ կը գործեն երկու քաղաղաքներուն մէջ, որպէսզի հայ երեխաներուն եւ պատանիներուն սորվեցնեն հայերէն լեզու, պատմութիւն եւ մշակոյթ: Արաբական Միացեալ Էմիրութիւնները նաեւ կը հոգան Քաթարի փոքրաթիւ գաղութին, որ ունի վարչութիւն մը տնօրինելու համար ազգային կեանքը: Քաթարի մէջ հայ գաղութը չունի եկեղեցաշէնք:

Օմանի Սուլթանութեան մէջ կայ մօտաւորապէս 30-35 հայ՝ ընդհանրապէս Լիբանանէն եւ Հայաստանէն: Ծրագիրներ կը մշակուին որպէսզի Արաբական Միացեալ Էմիրութիւնները օգտակար դառնան Օմանի փոքրաթիւ հայ գաղութի հոգեւոր կարիքներուն:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը հաստատած է դիւանագիտական կապեր Քուէյթի, Քաթարի, Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններու եւ Օմանի հետ:

Արաբական Ծոցի տարածաշրջանին մէջ կարելի չէ հպատակութիւն ձեռք բերել: Այս իմաստով, գաղութը չի կրնար արմատանալ երկրին մէջ, որպէս տեղացի հաւաքականութիւն: Այս Ծոցի երկիրներու ընդհանուր իրավիճակն է եւ բոլոր օտար ազգութիւններուն համար: Հայկական գաղութներուն մեծ մասը կուգայ Սուրիայէն, Լիբանանէն, Պարսկաստանէն եւ Հայաստանէն: Սուրիահայերը կը կազմեն մեծամասնութիւն: Կան երրորդ ու տակաւին չորրորդ սերունդի հայեր, որոնք Ծոցի երկիրներուն մէջ ծնած են:

Եզրակացութիւններ

Քրիստոնեայ ներկայութիւնը Ծոցի երկիրներու մէջ ունի իւրայատկութիւններ իր նկարագրին եւ դրուածքին մէջ: Ան ներկայութիւն մըն է տարածաշրջանի մը մէջ որ կը համարուի իսլամութեան հիմքը: Եթէ քրիստոնեայ ներկայութիւնը ունի պատմական արմատներ տարածաշրջանին մէջ, այսօր ան ունի հիւրի կարգավիճակ: Եթէ հիւրին կը շնորհուին որոշ ազատութիւններ՝ ապրելու եւ գործելու տարածաշրջանին մէջ, բայց կը մնայ անոր առաքելութիւնը:

Աշխարհ այսօր գրեթէ իր ամբողջութեամբ կ'ապրի Ծոցի տարածաշրջանին մէջ: Այս իրավիճակը առիթ եւ պատեհութիւն է, որ տարբեր մշակոյթներ իրենց այլազանութեամբ քով-քովի գալով ապրին միասին եւ հասկնան, յարգեն եւ ընդունին «ուրիշ»ը: Ուրիշը որ տարբեր է, բայց եւ նոյնքան արժէք է, որ կրնայ իր ներդրումը ունենալ մարդկային կեանքի եւ քաղաքակրթութեան սատարումին:

Եթէ քրիստոնեայ եկեղեցին օտարազգի է, բայց եկեղեցի է եւ ունի իր առաքելութիւնը, որ չի սահմանափակուիր ազգութեան պիտակով: Ծոցի երկիրներուն մէջ քրիստոնեայ ներկայութիւնը պատմութեան առանցքին կրցած է ցոյց տալ, թէ ունեցած է իր ներդրումը տարածաշրջանին մէջ գոյակեցութեան եւ համերաշխութեան տարածումին ի խնդիր: Միջհամայնքային եւ միջկրօնական երկխօսութիւնը եւ համակեցութիւնը կարեւոր գրաւական է

համերաշխութեան եւ խաղաղութեան համար: Այս իմաստով քրիստոնեայ եկեղեցին իր տարբեր համայնքներով, մշակոյթներով եւ լեզուներով լաւապէս կը սատարէ այս համակեցութեան առաքելութեան:

Քրիստոնեայ ներկայութիւնը եւ առաքելութիւնը կարելի չէ թիւի ու հաշուարկի արժէքափերով վերլուծել եւ անոր ներդրումը գնահատել: Քրիստոնեական առաքելութիւնը կեանք է, որ կը սատարէ մարդկային կեանքի մէջ արժէքի գնահատականը եւ կերտումը այս անհատական եւ հաւաքական իրականութիւններու համար: Այս իմաստով, Ծոցի երկիրներու քրիստոնեական առաքելութիւնը ունի մեծ ներդրում եւ նպաստ ի խնդիր համամարդկային կեանքի բարօրութեան: Անոր ներկայութիւնը կրնայ ծառայել որպէս մէկ լաւ օրինակ եւ ապրող վկայութիւն, ի խնդիր մարդկութեան կեանքի բարելաւումին եւ յառաջխաղացքին:

Գրականություն

- Al Tamimi 1982, *At-tabshir fi mintaqat-il-halijil-arabi: dirasah fi ittarikhil- ijtimia I wa issiyasi* (Evangelism in the Region of the Arabian Gulf: A study in Social and Political History). Kuwait: Sharikat-il-Kazimah li in-Nashrwa it-Tarjamahwa it-Tawzi, 270 p.
- Alian H. 2015, *Christians in Kuwait*, Kuwait, ZatSalasel, 350 p.
- Baumer C. 2006, *The Church of the East. An Illustrated History of Assyrian Christianity*, London, Tauris, 352 p.
- Beaucamp R.C. 2008, *L'evache Nestorian de Masmahigdansl'archipel d'al-Bahrayn*, BB 2 (1983): 186-18, in R.A. Carter, "Christianity in the Gulf during the First Centuries of Islam", *Arabian Archaeology and Epigraphy*, N 19, p. 71-108.
- Casper J. 2015, *Why Christianity is Surging in the Heart of Islam*, *Christianity Today*, N 59/7 (11 September, p. 19-23.
- Carter R.A. 2008, *Christianity in the Gulf during the Frst Centuries of Islam*, *Arabian Archaeology and Epigraphy*, N 19, p. 71-108.
- Fiey J.M. 1979, *Communautes syriaques en Iran et Irak des origins a 1552*, London, Variorum Reprints, 382 p.
- Graham C. 2009, *The Gulf Church, Migrant Workers and Muslim Society*, Extensive Survey Independently Printed, 210 p.
- Gulf Cooperation Council – German Federal Foreign Office (accessed August 31, 2012).
- Hawley D. 1970, *The Trucial States*, London, George and Unwin, 379 p.
- King G.R.D. 1997, *A Nestorian Monastic Settlement on the Island of Sir Bani Yas, Abu Dhabi, a Preliminary Report*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, N 60, p. 221-235.
- Potts D.T. 1990, *The Arabian Gulf in Antiquity: From Alexander to the Coming of Islam*, vol. 2, Oxford, Clarendon Press, 369 p.
- Sayegh F.AI. 2004, *Post 9/11 Changes in the Gulf: The Case of the UAE*, *Middle East Policy* 111, no. 2, p. 107-124.
- Scudder L. 1998, *The Arabian Mission's Story: In Search of Abraham's Other Son*. Grand Rapids, MI, Eerdmans, 578 p.
- Thompson A. 2011, *Christianity in the UAE: Culture and Heritage*. Dubai: Motivate Publishing, United Nations Group of Experts on Geographical names, Working Paper no 61, 23rd Session, Vienna, 28 March - 4 April 2006, 1 (accessed October 9, 2010).

**ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԾՈՅԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ.
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ, ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՐՏԱՀՐԱԽԵՐՆԵՐ**

Հրայր Ճէպէճեան

Ամփոփում

Այս ուսումնասիրութիւնը կը ներկայացնէ Քրիստոնեայ ներկայութիւնը Արաքական Ծոցի տարածաշրջանի մէջ վաղ ժամանակներէն սկսած եւ մինչեւ այսօր: Կայ հանգրուանային զարգացումները մինչեւ իսլամական ներխուժումը տարածաշրջանին մէջ Քե 629՝ ապա իններորդ դարէն սկսեալ անոր անհետացումը եւ դարձեալ Քրիստոնեայ եկեղեցիի վերակազմակերպումը փորթուգալական եւ անգլիական գաղութատիրութիւններու ընթացքին եւ Ամերիկեան միտնարական կազմակերպութեան ծառայութիւնները 1894 տարուընէ սկսեալ: Ուսումնասիրութիւնը կընդգրկէ ներկայ օրերու իրավիճակը եւ քրիստոնէական ներկայութեան խմբաւորումները՝ բաղկացած տարբեր մշակոյթներէ եւ ազգութիւններէ եւ անոնց դերը եւ մասնակցութիւնը միջկրօնական եւ միջհամայնքային գոյակեցութեան եւ համերաշխութիւն եւ հանդուրժողականութիւն ստեղծելու տրամադրութեամբ եւ տեսլականով: Ուսումնասիրութիւնը նաեւ կ'ակնարկէ հայկական իրականութեանը մասին այս երկիրներու մէջ:

Բանալի բառեր՝ Քրիստոնեայ, Ծոցի երկիրներ, Պահրէյն, Քուէյթ, Օման, Քաթար, Արաքական Միացեալ Էմիրութիւններ:

**ХРИСТИАНСКОЕ ПРИСУТСТВИЕ В СТРАНАХ АРАБСКОГО ЗАЛИВА:
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ, МИССИЯ И ВЫЗОВЫ**

Грайр Чебебян

Резюме

Христианское присутствие в странах Аравийского/Персидского залива восходит к IV веку нашей эры и имеет место и в наши дни. Оно было активным на протяжении многих лет, до тех пор, пока ислам как религия не проник в регион в 629 году н.э. Однако, сохранив активность в исламскую эпоху – до IX века, оно полностью угасло. Следует отметить, что христианская церковь возродилась в регионе в период португальской и британской колонизации, а также благодаря усилиям Американской миссии начиная с 1894 года и далее. На сегодняшний день в регионе имеется множество этнических и церковных деноминаций, в том числе армянских. Межкультурные и межконфессиональные отношения помогают создать платформу для сотрудничества и взаимопонимания между различными общинами.

Ключевые слова – христианин, страны Персидского залива, Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, ОАЭ.

THE CHRISTIAN PRESENCE IN THE ARABIAN GULF: HISTORICAL DEVELOPMENT, MISSION AND CHALLENGES

Hrayr Jebejian

Abstract

This academic paper highlights the Christian presence in the Arabian/Persian Gulf starting with AD 4th century and until today. The Christian presence remained active over the years until Islam invaded the region in AD 629 and the whole peninsula embraced the new religion. The Christian presence remained active during the Islamic era and until the 9th century, when it disappeared completely. The study will show how the Christian presence was reorganized in the region during the Portuguese and the British colonial times and the important work that the Mission of Arabia provided as early as the year 1894 and onwards. The study also reflects on the Christian presence today and the many ethnic and church denominations that are living and ministering in the region. The paper highlights the importance of inter-cultural and the inter-faith relations and dialogue that is going on and how the latter is helping to create a platform of cooperation and understanding among different communities. The paper also reflects on the Armenian presence in the region.

Key words – The Christian, Persian Gulf countries, Bahrain, Kuwait, Oman, Qatar, UAE.

1395-Ը՝ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՅԱՇ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎ

Արսեն Արզումանյան

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր
Ռումինիայի Հայոց Միություն, «Արարատ» ամսագիր
Էլ. հասցե՝ arzumanyan.arsen@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 10.02.2022, գրախոսվել է 09.02.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-37

Ներածություն

Հայկական գաղթօջախների շարքում ռումինական քաղաքներն իրենց ուրույն տեղն ունեն։ Հստակ հայտնի չէ, թե այսօրվա Ռումինիայի հյուսիս-արևելյան տարածաշրջանի հայ համայնքները որ դարում են ձևավորվել, սակայն առնվազն XIV դարում համայնքներ էին գործում մի շարք բնակավայրերում (Սուչավա, Սիրետ, Բոտոշան, Յաշ, Ռոման)։ Հայերի ներկայության խոսուն վկայությունը հայկական եկեղեցիների առկայությունն է այդ բնակավայրերում, որոնցից Յաշ քաղաքում հայկական եկեղեցու կառուցման տարեթվի վերաբերյալ երկար ժամանակ տեղի ունեցող քննարկումները չեն դադարել ռումինական և ռումինահայ գիտական շրջանակներում։ Բանն այն է, որ եկեղեցու ամենահին արձանագրության վրա կարմիրով ավելացված 1395-ի հավաստի լինելու վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան, որոնք նախկինում ամբողջապես չեն ուսումնասիրվել։ 1395-ը՝ որպես Յաշի հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթիվ, շատ կարևոր է հենց այդ քաղաքի պատմության համար, քանի որ այդպիսով Յաշ քաղաքի գոյության ամենահին իրողությունը կապվում է հայկական եկեղեցու հետ։ Սույն աշխատանքի նպատակն է փաստարկել այն պնդումը, որ 1395-ը Յաշի հայկական եկեղեցու կառուցման իրական տարեթիվն է։

Յաշի հայկական եկեղեցու երկու արձանագրությունները

Ռումինիայի խոշորագույն քաղաքներից Յաշի հայկական հետքերի մեծ մասը քաղաքի կենտրոնում է՝ նախկին Հայկական թաղամասում, որի զարդը Սբ Աստվածածին եկեղեցին է։ Ըստ եկեղեցու պատի մեջ պարփակված արձանագրության՝ այն կառուցվել է 1395 թ. Տեր Հակոբի, մահուտի¹ Մարգարի և Գրիգորի կողմից.

«Ողորմութամբ Աստուծոյ հիմնարկեցաւ տաճար Սբ. Աստուածածնա ջանեով Տր Յակոբին մի Մարգարին և Գր... 1395»:

Դարերի ընթացքում տարբեր հանգամանքների բերումով եկեղեցին մեծ վնասներ է կրել և պարբերաբար վերակառուցվել։ Հետևաբար, 1395 թվա-

¹ Այսպես էին անվանում Երուսաղեմ ուխտի գնացած քրիստոնյաներին։

կանը, որպես եկեղեցու թվագրման տարի, կարող է վերաբերել բացառապես եկեղեցու հիմքերին կամ նույնիսկ այսօրվա եկեղեցու տեղում կառուցված ավելի հին եկեղեցուն: Ակնհայտ է, որ միայն հնագիտական աշխատանքները կարող են հստակ պարզել, թե բերված տարբերակներից որն է իրականությանը համապատասխանում:

Հատկանշական է, որ արձանագրության վերջում կարմիր գույնով նշված 1395-ը ակնհայտորեն ավելացվել է հետագայում, ինչը պատճառ է դարձել, որ ուսումնասիրողները քննեն եկեղեցու՝ 1395 թ. կառուցված լինելու ճշմարտացիությունը: Ռումինացի պատմաբաններ Դան Բըդըրըն (1893-1968) և Յոան Կապրոշու (1934-2021) արժանահավատ են համարում այն իրողությունը, որ կարմիրով «1395» ավելացնողները ճշմարտությունը խեղաթյուրելու նպատակ չեն ունեցել. *«Անվիճելի փաստ է, որ XIV դարի կեսերին Յաշում հաստատվել է հզոր հայկական գաղութ: [...] Ոչ միայն հավանական է, այլև պարզապես անհնար է, որ ինչ-որ վայրում հայերը դարերով մնային առանց եկեղեցու: [...] Արձանագրությանն ավելացնելը միտում է ունեցել ճշմարտությունն ամրապնդելու, այլ ոչ թե սուրն առաջ մղելու»*²:

Ռումինացի պատմաբան Ն.Ա. Բոգդանը (1858-1939), համադրելով ձեռքի տակ եղած բոլոր փաստերը, ընդունում է 1395 թ. կառուցման տարբերակը և մատնանշում. *«Չնայած ոմանք վիճարկում են այս հարցը՝ հայկական եկեղեցու կառուցման տարեթիվը՝ Բ.հ. 1395 թ., հստակ է, քանի որ չենք տեսնում և ոչ էլ հասկանում այն դրդապատճառը, թե ինչու պետք է եկեղեցու այն ժամանակվա հավատացյալները ջանք թափեին կեղծելու այսպիսի մի տարեթիվ, որովհետև, ինչպես ցույց են տալիս ժամանակագիրներն ու մեզ հայրնի փաստաթղթերն ու այլ աղբյուրները, ոչ մի իմաստ չկար, որ կստիպեին հայերին կատարել մի արարք, որից նրանք գործնականում ոչ մի օգուտ չէին ունենա»*³:

Որոշ փաստեր վերլուծելով՝ կտեսնենք, որ 1395 թվականը իրոք արժանահավատ է: Պարզապես պետք է համադրել ռումիններեն և հատկապես հայերեն աղբյուրները, ինչը չի հանդիպում մինչև հիմա այս հարցի վերաբերյալ հրապարակված որևէ ուսումնասիրության մեջ: Եկեղեցու հարավային մուտքի դռան վերևի հատվածում քարե մեծ արձանագրություն կա 1803 թ. եկեղեցին հիմնովին վերանորոգելու մասին, որտեղ որպես 1395 թ. եկեղեցու կառուցողներ են նշվում եկեղեցական Խաչիկը, սսեցի տեր Հակոբը, ջուղայեցի մահտեսի Մարգարը և մահտեսի Գրիգորը. *«1395. Շնորհոք եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հիմնարկեցաւ Եաշու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին ձեռամբ եկեղեցական Խաչգոյին եւ Սիսիեանցի Տէր Յակոբին, Զուղայեցի մահտեսի Մարգարին եւ մահտեսի Գրիգորին: ԹՎ. Հայոց ՊՃԽԴ: Եւ այժմ վերանորոգեցաւ ի ձեռն բարեպաշտօն իշխանաց եւ համայն ժողովրդոց աշխատանքօք և ծախիւքն ի թուականին Փրկչին 1803-ին»*:

² Բըդըրըն, Կապրոշու 1974, 45, 47:

³ Բոգդան 1913, 238:

Բացի այն հնագույն արձանագրությունից, որի վրա կարմիրով ավելացված էր «1395» թվականը՝ 1803 թ. դրությամբ գոյություն ուներ առնվազն մեկ այլ փաստ, որը վկայում էր եկեղեցու՝ 1395 թ. կառուցված լինելու մասին: Բանն այն է, որ 1803 թ. արձանագրության մեջ եկեղեցին կառուցողների վերաբերյալ ավելի շատ տվյալներ կան. նախ՝ ավելացված է եկեղեցական հաջիկի անունը, այնուհետև ավելացված են Տեր Հակոբի՝ Սիս քաղաքից և մահտեսի Մարգարի՝ Ջուղա քաղաքից լինելը, ինչպես նաև Գրիգորի անվան դիմաց նույնպես նշված է «մահտեսի»: Ուստի, հաշվի առնելով այն փաստը, որ եկեղեցին կառուցողների վերաբերյալ ավելի շատ տեղեկություն կա 1803 թ. արձանագրության մեջ՝ ակնհայտ է դառնում, որ դրա հեղինակը տիրապետել է գրավոր փոխանցված հստակ տեղեկության, քանի որ եկեղեցին վերանորոգողները, բնականաբար, անհիմն լրացուցիչ տվյալներ չէին կարող ավելացնել: Դժվար է ասել՝ այդ գրավոր տեղեկությունը քարե արձանագրություն է եղել, թե որևէ ձեռագիր կամ պաշտոնական փաստաթուղթ, սակայն մի բան հստակ է, որ այդպիսի մանրամասներով տեղեկությունը բանավոր կերպով չէր կարող փոխանցվել շուրջ 400 տարի:

Ինչ վերաբերում է կարմիրով «1395» ավելացված արձանագրությանը, ապա այս հարցում որոշակի հստակություն է մտցնում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, պատմաբան, բանասեր և երաժշտագետ Մինաս Բժշկյանը (1777-1851), որը 1808 թ. սկսած՝ ճանապարհորդություն է կատարել արևելաեվրոպական հայ համայնքներով և չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ հայտնել դրանց վերաբերյալ: Մասնավորապես, 1803 թ. եկեղեցու վերանորոգումից ընդամենը հինգ տարի անց Յաշով անցնելիս նա գրում է, որ եկեղեցին կառուցվել է 400 տարի առաջ, և ավելացնում. «Պատմեցին մեզ, թե ի ժամանակի նորոգութեան եկեղեցույն ի կամարի անդ գտին վեմ մի փորագրեալ 400ամօք առաջ»⁴: Այսինքն՝ խոսքն այն հնագույն քարե արձանագրության մասին է, որը, փաստորեն, գտնվել է եկեղեցու «կամարից այն կողմ» 1803 թ. վերանորոգման ընթացքում:

Հարց է ծագում՝ ե՞րբ է այդ քարե արձանագրության վրա կարմիրով ավելացվել 1395 թվականը: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ՝ 1803 թ. էլ այն ավելացրել են՝ ըստ վերակառուցողների ունեցած հավաստի գրավոր տեղեկության, որի մասին խոսեցինք: Այս վարկածը շատ ավելի արժանահավատ է, քանի որ ավելի վաղ գրված լինելու դեպքում թվանշանների փոխարեն վստահաբար պետք է օգտագործվեին հայերեն մեծատառերն իրենց թվային արժեքներով և, սովորույթի համաձայն, ներկայացվեին՝ ըստ հայ եկեղեցական տոմարի, ինչպես մյուս հին եկեղեցական արձանագրությունների դեպքում:

⁴ Բժշկյան 1830, 207-208:

Դ. Բըղըրըուն և Յ. Կապրոշուն ընդգծում են, որ կարմիրով ավելացված թվականը չէր կարող գրված լինել համաձայն այն ժամանակ Մոլդովայում⁵ օգտագործվող օրացույցի, քանի որ 1395-ը կհամապատասխաներ մ.թ.ա. 4113-ին, ինչը լիովին անհեթեթ է⁶:

Այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել նաև այն ուշագրավ փաստը, որ արձանագրության քարն ամբողջական է, այսինքն՝ դրա վերջում տրամաբանորեն պետք է տարեթիվ լիներ: Միաժամանակ, հնարավոր է, որ այդ տարեթիվը ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով ջնջվել է կամ դժվարընթեռնելի դարձել: Չբացառենք նաև այն վարկածը, որ այն իսկապես չի եղել մինչև 1803 թ., իսկ կառուցման տարեթիվը՝ հայերեն տառերով, գրված է եղել մեկ այլ տեղում:

Համադրելով վերոնշյալ փաստերն ու փաստարկները՝ տրամաբանորեն հանգում ենք այն եզրակացության, որ 1395-ը եկեղեցու կառուցման ճշգրիտ տարեթիվն է, առավել ևս, որ այդ ժամանակահատվածի մի քանի փաստաթղթերում, որոնց մասին կխոսենք ստորև, նշվում է մոլդովական տարբեր քաղաքներում հայկական եկեղեցիների մասին, որոնցից մեկը, վստահաբար, գործել է Յաշում:

1395-ի՝ որպես հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթվի հավաստի լինելու այլ փաստարկներ

Ինչպես գրում է XVIII դ. առաջին կեսին Կամենիցի (այսօրվա Ուկրաինայի Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքը) հայկական եկեղեցու ավագ քահանա Ստեփանոս Ստեփանյանը, 1398 թ. մարտի 25-ի Կամենիցի Սբ. Նիկողայոս եկեղեցու կառուցման մագաղաթյա կոնդակում հիշատակվում է Հովհաննես Եպիսկոպոսը՝ նշվելով որպես «արքեպիսկոպոս Ընուզաց⁷ և Օլախաց⁸ աշխարհի»⁹:

1401 թ. հուլիսի 30-ին արձակած հրովարտակով Ալեքսանդրու Բարի իշխանը Սուչավայում¹⁰ հիմնեց հայկական եպիսկոպոսություն, որին պետք է ենթարկվեին Մոլդովայի հայկական բոլոր եկեղեցիները: Մինչ այդ Մոլդովայի հայերը ենթարկվում էին Լվովի հայկական եպիսկոպոսությանը: Այսպես, 1384 թ. հրովարտակով Պետրու Մուշատ իշխանը (1375-1391) Մոլդովայի հայերին ենթարկում է Լվովի հայկական եպիսկոպոսությանը¹¹: Այնու-

⁵ Նախկին Մոլդովայի իշխանապետությունն ընդգրկում էր այսօրվա Ռումինիայի արևելյան ութ մարզ (այդ թվում՝ Յաշ մարզը), Մոլդովայի Հանրապետությունը և Ուկրաինայի որոշ տարածքներ:

⁶ Բըղըրըուն, Կապրոշու 1974, 47:

⁷ «Ընուզաց աշխարհը» Լվովն ու իր շրջաններն էին:

⁸ Հայերեն բազմաթիվ փաստաթղթերում Մոլդովան ունեցել է մի շարք անվանումներ. *Պուլ-տանիա կամ Բոգդանիա*՝ Բոգդան 1-ին իշխանի (1359-1365) անունով կամ *Օլախաց երկիր*, այսինքն՝ այն շրջանը, որտեղ ապրում էին օլախները կամ վլախները, որն ընդգրկում էր բոլոր ռումինաբնակ շրջանները:

⁹ Քաղուածք ժամանակագրութեան Տ. Սո. Ստեփանեան Աագերիցու Կամենիցայ 1896, 131, 134:

¹⁰ Սուչավան Մոլդովայի իշխանապետության մայրաքաղաքն էր 1388-1564 թթ.:

¹¹ Սիրունի 1936, 72 (հմմտ. Baracz 1869, 55):

ամենայնիվ, Մոլդովայում հայոց թեմի հաստատվելուց հետո էլ դեռ երկար ժամանակ զգացվում էր Լվովի ազդեցությունը:

Հարկ է նկատել, որ 1401 թ. հրովարտակը բացառիկ նշանակություն ունի ռումինահայ համայնքի պատմության մեջ: Ահա մեկ հատված այդ հրովարտակից. «Այսպիսով, մենք հանձնեցինք հայկական եկեղեցիներն ու դրանց քահանաներին հայ եպիսկոպոս Օհանեսին [Հովհաննեսին]: Մեր ողջ երկրում նա իշխանություն կունենա հայերի վրա իր եպիսկոպոսական իրավունքով: Նրան [եպիսկոպոսական] աթոռ տվեցինք Սուչավայում՝ մեր բերդաքաղաքում: Հայերի՝ նրան պատվելը կհամարվի պատվել մեզ մեր երկրում՝ Մոլդովայում, իսկ ով չի լսի նրան, մենք կպատժենք նրա [Հովհաննեսի] ձեռքով»¹²:

Ամենայն հավանականությամբ, Մոլդովայում հայ հոգևորականները գործունեություն են ծավալել շատ ավելի վաղ ժամանակներից՝ գրեթե համայնքների ձևավորմանը զուգահեռ: Ի դեպ, այս փաստաթուղթը գտել էր ռումինացի պատմաբան և բանասեր Պետրե Պանաիտեսկուն (1900-1967) Լվովի հայոց եպիսկոպոսարանի արխիվներում և 1934 թ. այն հրապարակել:

Հաջորդ կարևոր փաստաթուղթը 1409 թ. հունիսի 26-ին Հակոբ Գ Սսեցի կաթողիկոսի (1404-1411) կոնդակն է, որում նշվում են Հովհաննես եպիսկոպոսի անունը և, ի թիվս այլ բնակավայրերի, Սուչավայի (Չեչով), Սիրետի (Սերաթ) և Մոլդովայի (Վախագ երկիր) այլ հայկական թեմեր¹³:

Այս համատեքստում առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի մինչև 1395-ը գրված երկու փաստաթուղթ, որոնցում խոսվում է Հովհաննես եպիսկոպոսի և Մոլդովայում հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Ըստ 1379 թ. փաստաթղթի՝ Հովհաննես եպիսկոպոսն ուներ «Լեհաստանի և Մոլդովայի հայերի եպիսկոպոս» և «Ռուսական երկրի (Ուկրաինա) և Մոլդովական երկրի արքեպիսկոպոս» տիտղոսները¹⁴: 1388 թ. Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի կաթողիկոսի (1382-1392) կոնդակում գրված էին ճիշտ նույն տեղանունները, որոնք երկու տասնամյակ անց նշվելու էին Հակոբ Գ Սսեցու կոնդակում¹⁵:

Այսպիսով, վերոնշյալ փաստաթղթերում ուղղակիորեն խոսվում է Մոլդովայում մի քանի հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Առանցքային նշանակություն ունի այն փաստը, որ 1388 և 1409 թթ. կոնդակներում նշվում են «Սիրետի, Սուչավայի և Մոլդովացիների երկրի» եկեղեցիները: Դա նշանակում է, որ բացի այդ երկու քաղաքներից՝ ևս մի քանի հայկական եկեղեցի է եղել Մոլդովայի տարբեր բնակավայրերում, իսկ ըստ մեզ հասած տե-

¹² Պանաիտեսկու 1934, 45-46:

¹³ «Յակովբ Գ Կաթողիկոս. – ՊԾԸ = 1410. Յունիս 26.» 1896, 221: Վերնագրում սխալմամբ գրված է 1410 թ., որը հետագայում օգտագործել են նաև այլ ուսումնասիրողներ: Իրականում պետք է լինի 1409. նախ՝ ՊԾԸ = 858+551=1409, ապա նաև կոնդակի վերջում (էջ 224) ոչ միայն նշվում է «Հայոց ՊԾԸ ամին», այլև «ի մարմնով ծննդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, Ռ-ԴԺԺ ամին: Եւ ի սրբոյն Գրիգորէ՝ ՌճԹ ամին»: Երկու դեպքում էլ՝ Ռ-ԴԺԹ թե ՌճԹ, ստացվում է 1409 թվականը:

¹⁴ Ժամկոչյան 2015, 256:

¹⁵ Կոնդակ Թեոդորոսի կաթողիկոսի 1896, 9:

ղեկությունների՝ այդ եկեղեցիները պետք է լինեին առնվազն Բոտոշանում, Ռոմանում և Յաշում: Ավելին, 1379 և 1388 թթ. փաստաթղթերն այս համատեքստում ուսումնասիրելու շնորհիվ կարող ենք եզրակացնել, որ Յաշում հայկական եկեղեցի եղել է նույնիսկ մինչև 1395 թ.:

Սույն հինգ փաստաթղթերը, բնականաբար, նույնպես կարևոր ապացույց են այն փաստարկի, որ առնվազն XIV դ. վերջից Յաշում արդեն իսկ գոյություն ուներ հայկական եկեղեցի: Ընդ որում՝ այդ պնդումն ապացուցող փաստերը սրանով չեն ավարտվում:

1351 թ. Ղրիմում Կարապետ քահանայի ձեռքով գրված (ի հիշատակ Գրիգոր սարկավազի ծնողների ընդօրինակած Ավետարանի երկրորդ հիշատակարանում ներկայացվող) ծանոթագրությունից տեղեկանում ենք, որ 1451 թ. հայ եղբայրներ Հակոբշան և Առյուծը այն նվիրել են Յաշի հայկական եկեղեցուն. «Յիշեցէք զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զՅակոբշան, և զեղբայրն իւր զԱռիւծն, և զծնողսն իւրեանց, որ ստացան զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց, և ետուն յիշատակ ի յԱսն (Եաշ), Ս. Աստուածածին. և մի՛ որ իշխեսցէ հանել զսուրբ աւետարանս ի Ս. Աստուածածին (դրանէն), ոչ իմոց և ոչ օտարաց...: Գր. ի Թվ. Զ»:

Ռումինացի պատմաբան Դան Սիմոնեսկուն (1902-1993) գրում է, որ եղբայրներն այդպիսի նվեր չէին անի Յաշի հայկական եկեղեցուն, եթե այն բավական հայտնի չլիներ և չվայելեր իրենց վստահությունն ու հարգանքը. «[Եկեղեցին] չէր կարող ունենալ այս համբավը, եթե ընդունենք դրա կառուցումը հենց 1451 թվականին: Հետևաբար, այն պետք է ունենար մի քանի տասնամյակի հնություն, մշակութային և կրոնական ավանդույթ, որպեսզի վստահեին իրենց [եղբայրների] նվերի օգտագործումն ու պահպանումը: 50 տարվա ժամանակահատվածը (1395-ին միայն հիմքն էր դրվել) բավական էր հայ հավաքացյալների աչքերում այս հարցում հանգիստ լինելու համար, որպեսզի նրանք կարողանան իրենց նվերը մատուցել եկեղեցուն»¹⁶:

Այդ Ավետարանը (578 էջ, չափսը՝ 28x17x8 սմ) դարեր շարունակ գտնվել է Յաշում և միայն XX դարում է տեղափոխվել Բուխարեստ ու մինչ օրս գտնվում է քաղաքի եկեղեցուն կից «Վիկտորյա և Հովսեփի Դուղյան» գրադարան-թանգարանում: Պատմաբան Լևոն Բաբայանը նշում է, որ 1900-ականների վերջին¹⁷ իր այցելության ժամանակ Ավետարանը գտնվել է Յաշի Ազգային հոգաբարձության անդամ Գրիգոր Բույուկլիուի (նաև՝ Բըրլյյան կամ Բույուկլյան) մոտ: «Մենք չկարողացանք անձամբ տեսնել այդ թանկարժեք Ավետարանը Բույուկլիուի՝ քաղաքից բացակա լինելու պատճառով», - գրում է Բաբայանը¹⁸:

Նույն ժամանակահատվածում Յաշի հայկական եկեղեցին ևս մեկ արժեքավոր նվեր է ստացել՝ եպիսկոպոս Նիկողայոսի (Նիկոֆոս կամ Նիկու-

¹⁶ Սիմոնեսկու 1941, 347-348:

¹⁷ Լ. Բաբայանը գրում է, որ Բույուկլիայի և Մոլդովայի հայաբնակ վայրերն այցելել և ուսումնասիրություններ է կատարել 1907 և 1909 թթ. (Բաբայան 1911, 147):

¹⁸ Բաբայան 1911, 226:

լաե) ընդօրինակած մի «Ճաշոց», որը նա գրել է 1459-1460 թթ. Չետատեա Ալըը քաղաքում և նվիրել Յաշի Սբ Աստվածածին եկեղեցուն: Նրան օգնել են Վարդապետ Հակոբը, որը ձևավորել է թուղթը, Հակոբ քահանան, որը տողերն է գծել և Վարդապետ Ստեփանոսը, որը ծաղկել է «Ճաշոցը»: Ահա այդ «Ճաշոցի» հիշատակարանից երկու կարճ հատված. «Յիշեսցիք և զերկու եղբարսն՝ զՊեպրոս և զՊաղոս՝ իրեանց ընտանեալք, որ կերակրալք և ընթելեալք սպասատրեցին և ասացէք Աստուած-ողորմի...» (Հիշեք նաև երկու եղբայրներին՝ Պետրոսին և Պողոսին, իրենց ընտանիքների հետ, որոնք մեզ ապահովեցին ուտելիքով և խմիչքով, և աղոթեք, որ Աստված ողորմի նրանց):

*«Իսկ աւարտումն եղև սըմին [Եվ սրա ավարտը եղավ]
Առ ի կողմանս հիւսիսային [Հյուսիսային կողմերում],
Յերկիր Սպեւիան վոյվոդային [Շպեֆան իշխանի երկրում]
Եւ յԱխքերման քաղաք նորին [Նրա Աքքերման¹⁹ քաղաքում]:
Իսկ ի տումար Մեծաց Հային [Հայոց Մեծ տումարի]
Իննհարիւր ինն թվին [Ինը հարյուր ինը թվին],
Եւ ի յամսեանն յունվարի [Եվ հունվար ամսվա]*

Յերկուան եղև աւարտ սորին... [Երկուսին եղավ ավարտը սրա]»²⁰:

Ռումինահայ պատմաբան, հայրենադարձված Սուրեն Քոլանջյանը (1923-2006) գրում է, որ Ռումինիայի հայ համայնքը, ի թիվս 41 այլ ձեռագրերի, այս Ճաշոցը նվիրել է Երևանի Մատենադարանին²¹: ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի կողմից հրապարակված հիշատակարանների համապատասխան հատորում ներկայացված ծանոթագրության համաձայն՝ այս նվիրատվությունը կատարվել է 1954 թ.²²:

1987 թ. հոկտեմբերի 1-ին Յաշի Ա.Դ. Քսենոպոլի անվան պատմության և հնագիտության ինստիտուտին ուղղած նամակում Ս. Քոլանջյանը, բացի վերոնշյալ «Ճաշոցից», խոսում է եկեղեցու մեկ այլ եզակի արձանագրությունից և նշում, որ անգամ մեծ հայագետ, ռումինահայ համայնքի պատմությունն ուսումնասիրած Հակոբ Զոլոյան Սիրունին (1890-1973) և Յաշի պատմությունը մանրամասն ուսումնասիրած ռումինացի պատմաբաններ Ն.Ա. Բոգդանը և Յ. Կապրոշուն չեն գրել այդ մասին:

Խոսքը եկեղեցու հարավային գավթի պատի մեջ տեղադրված 1456 թ. արձանագրության մասին է՝ կենտրոնում մեծ խաչով, որի տակ գրված է. «Սուրբ Նշանս Բարեխոսե Հակոբ Նահատակին», իսկ խաչի երկու կողմերում՝ «Թվ.» և «ՋԵ», այսինքն՝ 905 (=1456) թվական: Քոլանջյանը նշում է, որ Յաշի հայտնի հայազգի Բույուկլիու ընտանիքից մնացած թղթերում, որոնք սրբությամբ պահում է ընտանիքի վերջին ժառանգներից ֆրանսերենի մասնագետ տիկին Մ. Դելեանուն, գտել է Գրիգոր Մ. Բույուկլիուի կողմից

¹⁹ Չետատեա Ալըը քաղաքի նախկին անվանումը:

²⁰ Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.) 1958, 150-152:

²¹ Քոլանջյան 1956, 225:

²² Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.) 1958, 152:

արված մի գրառում՝ «ԶԵ = 1456»²³: Տեսականորեն, այդ արձանագրությունը կարող է վերաբերել եկեղեցու հիմնադիրներից տեր Հակոբին, որը կարող էր երիտասարդ տարիքում նշանակված լինել Յաշի հայկական եկեղեցու քահանա և այնտեղ ծառայած լինել ավելի քան վեց տասնամյակ: Առանց այլ փաստերի՝ դժվար է պնդել այդ վարկածը. մեզ մնում է բավարարվել այն իրողությամբ, որ այդ արժեքավոր արձանագրությունն այսօր գտնվում է նշված տեղում և հասանելի է այցելուներին:

Այս ամենով հանդերձ, առաջին հայացքից մի փոքր տարօրինակ կարող է թվալ XVI դ. մի փաստաթուղթ: 1467 թ. Արիստակես Բ Աթոռակալ կաթողիկոսը (1465-1469) եպիսկոպոս է նշանակում Խաչատուրին, նստավայրը՝ Լվով, և նրա իրավասությանն է հանձնում մի քանի բնակավայր, այդ թվում՝ Սուչավան («Սեչով»), Սիրետը («Սերաթ») և Բոտոշանը («Պոթիշան»)՝²⁴: Նշված քաղաքների շարքում Յաշը բացակայում է, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակ Յաշն առանձին եպիսկոպոս ուներ, ինչպես հետագայում է եղել մի քանի անգամ: Չի բացառվում նաև այն, որ քաղաքի անվան բացակայությունը պայմանավորված լիներ այլ հանգամանքներով, առավել ևս, որ այդ ցուցակում Ռուման քաղաքը նույնպես բացակայում է, մինչդեռ այնտեղ հայկական մեծ համայնք կար և գործող հայկական եկեղեցի:

Ռումինական պատմագրության մեջ Յաշ քաղաքի վերաբերյալ ամենահին գրավոր վկայությունը 1408 թ. հոկտեմբերի 6-ի փաստաթուղթն է, որով Ալեքսանդրու Բարի իշխանը բարելավեց առևտրային պայմանները Լվովի վաճառականների համար՝ նրանց իրավիրելով Յաշ և մոլդովական այլ քաղաքներ²⁵: Ռումինացի պատմաբան և թանգարանագետ Սորին Իֆտիմին (1965-2021), վկայակոչելով ռումինացի հայտնի պատմաբան և հայագետ Ն. Յորգայի (1871-1940) ուսումնասիրությունը Լվովի և ռումինական իշխանապետությունների միջև առևտրի վերաբերյալ, պնդում է, որ այդ փաստաթուղթը կապված է Մոլդովայի և Լեհաստանի հայկական համայնքների հետ. *«Թվացյալ, այդ արդյունությունն արվել էր լեհ վաճառականների համար: Իրականում, սակայն, այդ արդյունությունից օգտվողները հիմնականում Լվովի հայ վաճառականներն էին, որոնք ստեղծել էին շատ բարեկեցիկ քաղաքային համայնք և գրեթե մենաշնորհ ունեին Արևելքի հետ Լեհաստանի առևտրային գործերում»*²⁶:

Այնուամենայնիվ, ռումինական գիտական շրջանակներում տարածված է այն պնդումը, որ քաղաքն ավելի հին է, և որպես ապացույց է բերվում 1395 թ. կառուցված հայկական եկեղեցին:

²³ Անդրոնիկ 1992, 6:

²⁴ Արիստակես Կաթողիկոս 1896, 225: Չնայած վերնագրում նշված «1457-1460» տարեթվերին՝ հայկական պատմագրությունում, որպես կոնդակի տարեթիվ, օգտագործվում է միայն 1467-ը:

²⁵ Կապրոշու, Ջահարյուկ 1999, 1:

²⁶ Իֆտիմի 2014, 255:

Յաշի Սբ Աստվածածին եկեղեցին 2015 թ. ընդգրկվել է Յաշի մարզի պատմական հուշարձանների ցանկում և ունի IS-II-m-B-03713 կոդը, ըստ որի՝ եկեղեցին կառուցված է 1803 թ.: Այդուհանդերձ, անվիճելի է այն փաստը, որ եկեղեցին շատ ավելի հին է: Թեև հստակ չգիտենք, թե եկեղեցու այսօրվա կառույցը որքանով է առնչվում 1395 թ. շենքի հետ, սակայն կարող ենք փաստել, որ նշված 1803 թվականը ոչ մի դեպքում չպետք է վերաբերի եկեղեցու կառուցմանը, այլ՝ ավելի հինը վերանորոգելուն, ինչպես գրված է 1803 թ. արձանագրության մեջ (որը պարունակում է նաև 1395 թվականը):

Ռումինացի հայտնի պատմաբան և հոգևորական Մելքիսեդեկ Շտեֆընսկուն (1823-1892), որը 1879-1892 թթ. եղել է Ռումանի եպիսկոպոսը, 1882 թ. Մոլդովայի հայկական եկեղեցիների արձանագրություններին վերաբերող իր հոդվածում գրում է, որ հայերը, որպես առևտրականներ, մշտապես հաստատվել են առևտրական նշանակություն ունեցող քաղաքներում. *«Եթե հայերը հաստատվել են Յաշում XIV դարի վերջում ու այնպեղ եկեղեցի կառուցել, ապա այդ վայրում արդեն իսկ պետք է գոյություն ունենար առևտրային նշանակության առնվազն մի փոքր քաղաք»*²⁷:

Այս պնդումը բավական արժանահավատ է և տրամաբանական: Նշանակում է՝ XIV դարում Յաշում պետք է նաև ռումինական եկեղեցի լիներ: Չի բացառվում, որ մի օր ի հայտ կգա արխիվային մի փաստաթուղթ կամ արձանագրություն, որը կհաստատի ռումինական կամ հայկական եկեղեցու գոյությունը մինչև 1395 թ.:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, 1395-ը՝ որպես Յաշի հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթիվ, ապացուցվում է՝

ա) եկեղեցու երկու արձանագրությունների համեմատությամբ, որը ցույց է տալիս, որ 1803 թ. եկեղեցու վերանորոգողները հստակ տվյալներ են ունեցել 1395 թ. եկեղեցու կառուցման և դրա հիմնադիրների մասին,

բ) 1379, 1388, 1398 և 1409 թթ. կոնդակներով, որոնցում խոսվում է Մոլդովայում հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Ավելին, դրանցից երկուսից եզրակացնում ենք, որ, բացի Սուջավայի և Սիրետի եկեղեցիներից, մի քանի հայկական եկեղեցիներ կային նաև Մոլդովայի այլ բնակավայրերում, որոնք կարող էին լինել առնվազն Բոտոշանը, Ռոմանը և Յաշը,

գ) Սուջավայում հայկական եպիսկոպոսության հիմնումով՝ ըստ Ալեքսանդր Բարի իշխանի 1401 թ. հրովարտակի, որում նշվում է Մոլդովայում մի քանի հայկական եկեղեցիների գոյությունը,

դ) Թանկարժեք Ավետարանի և Ճաշոցի՝ համապատասխանաբար 1451 և 1460 թթ. նվիրատվություններով Յաշի հայկական եկեղեցուն, ինչպես նաև

²⁷ Շտեֆընսկուն 1882, 71:

1456 թ. մի արձանագրության գոյությամբ՝ նվիրված Հակոբ նահատակին, որը, հավանաբար, Ս. Հակոբ եկեղեցու նույնանուն հիմնադիրն է (տե՛ր Հակոբ),

ե) Հայ պատմիչ Մ. Բժշկյանի 1808 թ. վկայություններով. նա առաջինն է խոսել հնագույն արձանագրության հայտնաբերման մասին: Այս թեմայով ռումինացի անվանի պատմիչների աշխատությունները ևս արժեքավոր են, որոնք ընդունում են Յաշում հայկական եկեղեցու առկայությունը XIV դարում և, ընդհանուր առմամբ, բավական հավանական են համարում, որ եկեղեցին կառուցվել է 1395 թ.:

Գրականություն

Անդրոնիկ Ա. 1992, Յաշի հայկական եկեղեցու 1456 թ. արձանագրությունը, Բուխարեստ, Արարատ, N 7, էջ 6:

Արիստակես Կաթողիկոս – 1457-1460 (Ձեռնադրեալ եպիսկոպոս զԽաչատուր վարդապետ՝ առաքել առ Լեւհահայս) 1896, Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 225-227:

Բաբայեան Լ. 1911, Հայերը Մոլդավիայում եւ Բուքովինայում, Թիֆլիս, «Էլեկտրաշարժ», 227 էջ: Բըղըրըու Դ., Կապրոշու Յ. 1974, Հին շինությունների Յաշը (մինչև 1821 թ.), Յաշ, «Դեմիորգ», 404 էջ:

Բժշկեան Մ. 1830, Ճանապարհորդութիւն ի Լեւհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 424 էջ:

Բոգդան Ն.Ա. 1913, Յաշ քաղաքը (պատմական և սոցիալական մենագրություն), Յաշ, «Տեխնոպրես», 525 էջ:

Ժամկոչյան Է. 2015, Բուխարեստի հայկական տաճարը, Բուխարեստ, «Արարատ», 651 էջ:

Իֆտիմի Ս. 2014, Ուսումնասիրություններ Յաշի եկեղեցիների պատմության վերաբերյալ, Յաշ, «Դոքսոլոցիա», 324 էջ:

Կապրոշու Յ., Ջահարյուկ Պ. 1999, Յաշ քաղաքի պատմությանը վերաբերող փաստաթղթեր, հ. 1, Յաշ, «Դոսոֆտեյ», 703 էջ:

Կոնդակ Թեոդորոսի կաթողիկոսի 1896, Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 9-13: Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1451-1480 թթ.) 1958, հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., էջ 150-152:

Յակովբ Գ Կաթողիկոս. – ՊԾԸ = 1410. Յունիս 26 1896, Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 221-224:

Շտեֆընեսկու Մ. 1882, Մոլդովայի հայկական եկեղեցիների արձանագրությունները, Ռումինական ակադեմիայի տարեգրություն, հ. 5, Բուխարեստ, Ռումինական ակադեմիա, էջ 67-71:

Պանաիտեսկու Պ.Պ. 1934, Ալեքսանդրու Բարիի հրովարտակը Սուչավայի հայկական եպիսկոպոսության մասին (1401 թ. հուլիսի 30), Ռումինական պատմական հանդես, N 4, Բուխարեստ, էջ 44-56:

Սիմոնեսկու Դ. 1941, Յաշի հայկական Ավետարանը (1351), Բուխարեստ, Կարպաց, «Անի», էջ 337-348:

Սիրունի Հ.Ջ. 1936, Հայերի ժամանակագրությունը ռումինական իշխանապետություններում. մաս 2-րդ (14-րդ դար), հ. 2, ապրիլ, Բուխարեստ, Կարպաց, «Անի», էջ 65-74:

Քաղուաճք ժամանակագրութեան Տ. Ստ. Ստեփանեան աւագերիցու Կամենիցայ 1896, Ալիշան Ղ. (խմբ.), Կամենից, տարեգիրք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, էջ 131-146:

Քոլանջյան Ս. 1956, Ռումինահայերի արժեքավոր նվերը Հայաստանի Մատենադարանին, Բանբեր Մատենադարանի, N 3, Երևան, էջ 219-230:

1395-Ը՝ ՈՐՊԵՍ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅԻ ՅԱՇ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՏԱՐԵԹԻՎ

Արսեն Արզումանյան

Ամփոփում

Ռումինիայի Յաշ քաղաքում հայկական եկեղեցու կառուցման տարեթվի վերաբերյալ երկար ժամանակ քննարկումներ են ծավալվել ռումինական և ռումինահայ գիտական շրջանակներում: Եկեղեցու ամենահին արձանագրության վրա կարմիրով ավելացված 1395-ի հավաստի լինելու վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր կան, որոնք նախկինում ամբողջապես չեն ուսումնասիրվել: 1395-ը՝ որպես Յաշի հայկական եկեղեցու թվագրման տարեթիվ, ապացուցվում է եկեղեցու երկու արձանագրությունների համեմատությամբ, որը ցույց է տալիս, որ 1803-ին եկեղեցին վերանորոգողները հստակ տվյալներ են ունեցել 1395 թ. եկեղեցու կառուցման և դրա հիմնադիրների մասին: 1379, 1388, 1398 և 1409 թթ. կոնդակներում և Ալեքսանդր Բարի իշխանի 1401 թ. հրովարտակում խոսվում է Մոլդովայի իշխանապետությունում (Յաշը դրա կարևոր կենտրոններից էր) հայկական եկեղեցիների գոյության մասին: Բացի այդ, կարևոր փաստեր են 1451 և 1460 թվականներին Ավետարանի և Ճաշոցի նվիրատվությունները Յաշի հայկական եկեղեցուն, ինչպես նաև եկեղեցում գտնվող 1456 թ. քարե արձանագրությունը: Առանձնահատուկ կարևորություն ունեն հայ պատմիչ Մ. Բժշկյանի 1808 թ. վկայությունները, ինչպես նաև ռումինացի անվանի պատմիչների աշխատությունները, որոնք հաստատում են Յաշում հայկական եկեղեցու առկայությունը XIV դարում և, ընդհանուր առմամբ, հավանական են համարում, որ եկեղեցին կառուցվել է 1395 թ.:

Բանալի բառեր՝ Ռումինիա, Յաշ, Մոլդովա, հայ համայնք, սփյուռք, եկեղեցի, արձանագրություն:

1395-ЫЙ ГОД КАК ДАТА ОСНОВАНИЯ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ РУМЫНСКОГО ГОРОДА ЯШ (ЯССЫ)

Арсен Арзуманян

Резюме

В румынских и румыно-армянских научных кругах давно ведутся дискуссии о дате строительства армянской церкви в румынском городе Яш. Есть много фактов, указывающих на истинность даты основания церкви (1395 г.), которая была добавлена красным цветом на древнейшей надписи церкви. Эти факты до сих пор не были полностью исследованы. 1395-ый год как дата основания армянской церкви Яша подтверждается сравнением двух надписей церкви, которые показывают, что в 1803 году у реставраторов церкви имелись четкие данные о строительстве церкви в 1395 году и ее основателях. В кондаках 1379, 1388, 1398 и 1409 годов и в манифесте 1401 года князя Александра Доброго говорится о существовании армянских церквей в Молдавском княжестве.

Кроме того, важными фактами являются пожертвования Евангелия и Лекционарий армянской церкви Яша в 1451 и 1460 годах, а также каменная надпись в церкви 1456 года. Особое значение имеют свидетельства армянского историка М. Бжшкяна, а также работы известных румынских историков, которые подтверждают существование армянской церкви в Яше в XIV в. и считают вероятным, что церковь была построена в 1395 году.

Ключевые слова – Румыния, Яш (Яссы), Молдова, армянская община, диаспора, церковь, надпись.

1395 AS THE DATE OF THE ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN CHURCH IN IAȘI, ROMANIA

Arsen Arzumanyan

Abstract

Discussions regarding the date of the establishment of the Armenian church in the Romanian city of Iași have been held for a long time in Romanian and Romanian-Armenian scientific circles. There are many facts about the authenticity of the date of 1395 added with red on the oldest inscription of the church. These facts have not been fully examined before. 1395 as the date of the establishment of the Armenian church in Iași is proven by the comparison of the two inscriptions of the church. The inscriptions show that in 1803 the church renovators had more facts about the construction of the church in 1395 and its founders. In the kontakions of 1379, 1388, 1398 and 1409 and in the edict of Prince Alexander the Kind in 1401, Armenian churches in the Principality of Moldova (Iași as one of the important cities) is mentioned. Other significant facts are the donations of the New Testament and Lectionary (Chashots) to the Armenian church of Iași in 1451 and 1460, as well as a stone inscription of 1456 in the church. Evidence provided by the Armenian historian M. Bjshkian in 1808 is of particular importance, as well as the works of famous Romanian historians, which confirm the existence of the Armenian church in Iași during the 14th century and suggest 1395 as a probable date of the construction of the church.

Key words – Romania, Iași, Moldova, Armenian community, diaspora, church, inscription.

NAKHJEVAN FROM THE TREATY OF BATUM AND THE MILITARY CAMPAIGN OF A. OZANIAN TO "REPUBLIC OF ARASDAYAN"

Majid Karimi (IRI)

PhD student at the Department of Oriental Studies
Chair of Iranian Studies, Yerevan State University (YSU)
E-mail: Karimmj@yahoo.com

The article has been delivered on 08.09.2022, reviewed on 10.04.2023, accepted for publication on 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-49

Outline

Nakhijevan is the region in the southern part of Armenia and in the north of Araxes River (border with Iran). Since 1828 to the World War I it was part of Armenian and Yerevan provinces. The collapse of the Russian Empire by the Bolshevik revolution in 1917 created favorable conditions for Ottoman and then Kemalist Turks to advance on the Eastern Armenia, Yerevan and Nakhijevan. On March 3, 1918, the Soviet Russia ceded to Turkey by the Treaty of Brest Litovsk, Kars, Ardahan and Batum. Later on the Treaty of Batum was signed on June 4, 1918, between Ottoman Empire and three new independent Transcaucasian States of Armenia, Georgia and Azerbaijan. In compliance with it Turks legalized their aggression and occupied vast territories of the Republic of Armenia, including Nakhijevan (on July 18-20, 1918). This occupation finished on November 25, 1918, due to the Turkish defeat in the World War I, affirmed by the Mudros Armistice of October 30, 1918. All these months the local Moslem National Council served as a body of self-government. Besides, after their evacuation, Ottoman forces left a regular army battalion in the area and proclaimed here on December 5, 1918, the quasi-state formation, called "independent Arasdayan Republic".

Here we examine the developments at the district of Nakhijevan during the Batum negotiations of May 1918, and consequences of the Treaty of Batum, until the Turkish defeat in the World War I that led to the proclamation of this Ottoman-created political unit. We tried to evaluate how political and military events affected the native Armenians and Tatars in the region. The core of our research had been historiography of Armenia, Iran, Turkey, USA and Great Britain with additional analysis of the datum, reports, documents, narratives and relevant events, important for the formation of new ethnic pattern in Nakhijevan.

Introduction

An Armenian district Nakhijevan saw many invasions, massacres and relocations; it had also witnessed more than two thousand years of socio-economic relations, large-scale trade and wide cultural ties, in common with ruinous Turkish-Persian wars and political subordination to the Persian Empire in 1507-1828. Lat-

er, in 1921 Nakhijevan as an enclave was transformed into an autonomous republic of Soviet Azerbaijan. As such, it has not land border with the republic, he was submitted to. Three neighbors of this region are Armenia with the common border line of 224 km, Iran with border of 163 km and Turkey with 12 km respectively. Although Turkey has narrow and short common frontier, it has much more connections and influence on Nakhijevan than two other neighbors.

During the First World War and after the Bolshevik rising (in 1917-1921) Nakhijevan witnessed acute military clashes and intense bloodshed. After the Treaty of Brest Litovsk, signed on March 3, 1918, situation in Armenia was tense and National Dashnak party of Social-Revolutionary nature had limited defense activity in western and eastern Armenia. Actually, Bolsheviks had only stimulated fast-moving evacuation of the Russian Army from the Caucasus Front and restricted their political support by the sole declaration of the Armenian right for self-determination.

From February 10 and especially after March 3, 1918, Armenia was under new wave of Turkish attack and it was only on May 21-29, 1918, in the victorious Battle of Sardarabad, that Armenian forces stopped the main direction in the advance of the Ottoman troops. Thus, they saved the eastern heartland of Armenia from the Turks. This was an important and fateful victory in the war with the Ottomans, which saved Yerevan for a moment and changed the main direction of the Turkish campaign, which was redirected onto Tiflis and Baku. Owing to this success in common with fights near Bash Aparan and Karakilisa, Armenia established on May 28, 1918, its independence as the First sovereign Republic.

At this moment and even earlier, the Moslem National Council of Nakhijevan had proclaimed its own independence on March 7 (February 22 by Julian calendar) of the same year.¹ Its members talked with Armenian National Council of Nakhijevan and suggested to join to Iran together. Since all three nations, united in the Transcaucasian Federation, considered themselves to be a part of democratic Russia, Armenian local body did not accept the plan. Armenians said they were the part of their native Erevan Governorate as a member of Transcaucasian federative unit. As we see, the MNC proclamation of independence had been done during intensive and lost clashes with the Armenian National Council on March 2-25, 1918, in the main city of the district². However, the rebellion of the MNC was suppressed and its not-realized "independence" was finished with the last day of March fightings. After that and until the last days of May two elected – Armenian and Moslem Councils kept some kind of fragile peaceful co-existence. The city of Nakhijevan itself was divided into Armenian and Tatar segments³. And at a stage o

¹ Սիմոնյան 1996, 201, Հոհրաբյան 2000, 79, Зограбян 2012, 78-79:

² The National Archives of Armenia, fund 314, register 1, file 163, folio 9 (following: NAA 314/1/163/9).

³ In Tsarist Russia, the Turkish-speaking Shia population of Transcaucasia was called the Caucasian Tatars, to distinguish them from the Sunny Turkish dwellers of the Ottoman Empire. In Iranian publications, the Turkish-speaking population of Nakhijevan is regarded not as an immigrant element from Arran and

its own independence, new Republic of Armenia clearly regarded and formally requested this region as the motherland of the new State, which had been a component of the Erivan Province (Gubernia) since 1849.

The Occupation of Batum by the Ottoman Army

The Ottoman Army continued its advance after the Treaty of Brest Litovsk, which was violated on May 15, 1918. Only one day before Vehib pasha explained to Armenian delegates, that his Empire was interested in two routes to Baku. The eastern road went to Gandzak, Evlakh, and valley of Kura. The second way stretched via Sharur, Nakhijevan, and Zangezur⁴. At the last end, on May 26 the Turks pressed the Transcaucasian delegation in Batum by categorical ultimatum⁵ and got an agreement with three freshly proclaimed independent republics. It was easy done, since Turkish forces reached only 7 kilometers far from Yerevan and 10 kilometers from Vagharshapat (Echmiadzin). So, on June 4, 1918, Georgia, Armenia, and Azerbaijan signed the Treaty of Batum with Ottoman authorities. As G. Makhmourian comments, this Treaty contained huge predatory territorial augmentation of Turkey, including practically all Nakhijevan uezd (4482,9 sq. km), with its south-eastern sub-district of Ordubad (680 sq. km) reserved for artificially formed Transcaucasian Azerbaijan⁶.

Another scholar, A. Gharibyan, believes that Turkey imposed its conditions at Batum because the Armenian diplomats knew nothing about a signal success, gained by their Army near Sardarabad. He writes: "It is difficult to imagine what fate of the Armenian nation would have been if it did not display such examples of struggle and heroism in the May battles [of 1918]. The Armenians' success was indubitable and could go on, but our delegates in Batum, being unaware of the victories of their own forces, let the Turks dictate the points of the signed contract."⁷ He adds: "General Andranik believed that they should continue the successes and make Turkey sign a beneficial treaty for us. Though it is difficult to say whether Caucasian Armenia, which was full of about half million Armenian refugees and had only 2 dozen thousand not efficient soldiers, could provide serious successes against the superior Turkish forces. However, Turkey recognized the independence of Armenia, but Kars, Ardahan, Kaghzvan, Otli regions, half of the Yerevan district, all of the Surmalu unit, three-quarters of Alexandropol and Ech-

Shirvan, but rather as people, who lived in Iran, south of Araxes, and then moved gradually into Nakhijevan since the end of the XVII century. These masses were Turkified within Iranian frontiers during and after the Tamerlane and Turcoman invasions of XIV-XV centuries.

⁴ Hovannisian 1967, 195.

⁵ NAA 222/1/141/236.

⁶ The ancient Armenian name of Ordubad was Vordvat. See: Makhmourian 2016, 348. The text of the Treaty of Batum see: Բաթայան 1962, 172-178 and Աղաւոյան 2002, 85-87: The map that compares the borders of 1914, with the treaties of Brest Litovsk and Batum see: Reynolds 2011, XVIII.

⁷ Cand. of Sc. in Hist. Alik A. Gharibyan is an Associate Professor at the Chair of the History of Armenia, Professor of the Department of History at the Yerevan State University. See: Gharibyan 2014, 20-21.

miadzin districts with the city of Alexandropol, together with the one-fifth of Sharur-Daralagyaz districts were taken away. Nakhijevan was also captured from Armenia"⁸. German Ambassador to Constantinople J.H. von Bernstorff made a very pertinent remark: "Turkey left only Lake Sevan for Armenians, where they can swim, but they don't have a place to come out and get dry"⁹.

Gaining an agreement, the Ottoman forces advanced into Sharur-Nakhijevan. They were attracted by the Alexandropol – Echmiadzin – Nakhchevan-Julfa railway, since it facilitated the southern direction of their assault onto Baku. Y. Murgul represents also an official explanation, given by Vehib pasha at the Batum Conference on May 14, that this line would "be used for the transfer of the Ottoman soldiers into Northern Iran; and as the war against the Britain was going on, Transcaucasian railways would be under Ottoman control"¹⁰. However, first of all the Ottoman army needed oil with the Turkish-speaking population; and it tried to avoid any large-scale collisions with Iran – big, neutral State under the Allied military control. At the last end, the Treaty of Batum was signed but not ratified by Armenia and was completely rejected by all Allies of the Ottoman Empire. Germany, Austro-Hungary and Bulgaria demanded to respect the borders of Brest Litovsk, which did not gave Nakhijevan and all territories east of Kars and Batum to Turkey.

As we see, the Treaty of Batum was not quite legal but real achievement for Turks, because it formalized their further expansion and wrecked any possibility to ameliorate the situation in the Ottomans provinces of Armenia. These provinces were ruined and devastated by the total annihilation of Genocide, with the wholesale massacre of indigenous population and without any perspective of repatriation for hundreds thousands of refugees. It's a well-known fact that Ottoman Minister of War Enver pasha planned to occupy all Armenian territories and to divide them between his Empire, Georgia and Azerbaijan, implementing his favorite strategy of "Armenia without any Armenians"¹¹.

That's why immediately after June 4, 1918, the Turks shaped an Eastern Army group and created an Army of Islam at Elisavetpol. They continued their advance and on June 16 entered from Persia the railway station of Shahtakhti in Nakhijevan. It was only July 10 when the Ottoman 36th Division attacked the Armenian Julfa from the Persian side of the border; four days later their 11th Division entered Sharur and two regiments of the 33rd Division moved across Shahtakhty to seize the city of Nakhijevan. On July 16 Turkish soldiers began their large-scale advance into the district and after two-days fight captured the entered the main city on July 19. All this period, from July 14 and during the August around 15.000 Armenians of Sharur and 38.500 Armenians of Nakhijevan districts were subject

⁸ Gharibyan 2014, 21.

⁹ Gharibyan 2014, 21.

¹⁰ Murgul 2007, 50. The date of May 11 was not quite correct.

¹¹ The number of refugees: Քաղցնիւի 1921, 50. On Enver: Stuermer, Harry 1917, 48.

to killings in thousands and total deportation into Daralagyaz. These massacres and other Genocidal actions were completed by regular Ottoman detachments, accompanied by Tatar and Kurdish gangs¹².

Since Armenia was too weak to withstand Turkish demands, registered at the Treaty of Batum, its 1st and the 2nd Divisions of the national Army Corps obeyed the ceasefire, ordered by General T. Nazarbekian. In his turn, Andranik Ozanian,¹³ who had reorganized the Western Armenian Division into an Armenian Special Striking Detachment on April 23, stressed the compulsory terms of the Brest Litovsk. So, he rejected to surrender and blamed the Armenian National Council, headed by Dashnaktsutyun, for betrayal. On June 6 his Detachment moved from Dilijan for Daralagyaz then Persia. Owing to this act Andranik was dismissed from the Armenian army. However, he moved to Nakhijevan to fight against the Ottoman Army and to combine his unit with the British forces in Northern Iran¹⁴.

Ozanian rejected the Treaty of Batum because it deprived the new Republic of all the Western Armenia with the greater part of Eastern Armenia. The losses stretched from Van and Bitlis until Surmalu, Nakhijevan, vicinities of Erevan and Vagharshapat (Etchmiadzin). General Andranik also hoped that good relations with Bolsheviks could help to save the eastern part of the Erivan Province, including Nakhijevan, and to liberate those Western Armenian lands, which were free of the Turkish yoke only three months ago.

We should note that A. Ozanian, promoted on January 29, 1918, to the rank of Major General, was very experienced and gifted. So, on April 6 in Alexandropol he had warned Commander of the Armenian Corps Lieutenant General T. Nazarbekian that the main target of the Ottoman Army was located at the Caspian shore, very far from the borders, drawn at Brest Litovsk or Batum¹⁵. That's why Ozanian elaborated his own rescue strategy. G. Makhmourian recorded that "striving to rescue this ancient land, General Andranik Ozanian had marched there with his Armenian Special Striking Detachment of 1.400 men, in common with 20.000 refugees under its auspice. Andranik had rejected the Treaty of Batum, as far as it did not decrease the Brest Litovsk losses and did not create any guarantees for security. On June 7, 1918, General had conducted his fighters into Persia, where he could unite the British troops. However, having discovered that this is impossible, he returned to Nakhijevan"¹⁶.

¹² See: NAA 200/1/212/88-89, Зорбян 2012, 113-115, 124, Aliprandi 2016, 26, Մախմուրյան 2017, 213-214:

¹³ Andranik Ozanian (1865-1927) – a freedom fighter, a national hero and an outstanding figure in the Armenian national liberation movement. Actually, one of the most prominent leaders of all the liberation groups, fighting in Western Armenia.

¹⁴ Քաջունի 1921, 10, 33, Murgul 2007, 57:

¹⁵ Չելեպյան 1990, 441, Սիմոնյան 1996, 86-87, Մախմուրյան 2017, 215:

¹⁶ Մախմուրյան 2017, 212:

Ottoman military interference and renewing massacre in the region had naturally met a strong social reaction in Yerevan. Isn't it that according to the Treaty of Batum the Turkish army immediately subordinated on July 18-19, 1918, all district to its own rule. There was not any talk about local "independence" of March 7-25, 1918. Now, in July, all the region was regarded as an Ottoman domain, violently separated from Yerevan Province.¹⁷ So, the Turks profited from Treaty of Batum and declared Nakhijevan their own territory. This action was gladly welcomed by the local Tatars who met the Ottoman soldiers with Turkish flags and fair obedience. On August 15 sultan Mehmed VI officially endorsed this situation by his personal declaration.

Local Moslem dwellers willingly accepted the Ottoman administration, especially elaborated after the seize and massacre in Baku, that took place in the middle of September.

The Turkish Army remained in Nakhijevan from July 20, 1918 to November 25, 1918, in Goghtan and till January 26, 1919, in the main part of the district. Though according to Mudros Armistice (of October 30, 1918) and Instructions, given by the commander-in-chief of the British forces in Western Transcaucasia General Major G. Forestier Walker on behalf of all Entente Powers on January 7, 1919, to the commander of the Ottoman 9th Army Shevki pasha, Turkish troops were ordered to withdraw to the borders of 1914, evacuating Kars, Nakhijevan and the whole region¹⁸. But it was not done. The Turks waited until the British come and establish on January 26, 1919, their own Military Governorship in Nakhijevan.

During this period between Mudros and British arrival, first, the short-lived independent "Republic of Araxes (Arazdayan in the local term)" was proclaimed on December 5, 1918, for Surmalu-Sharur-Nakhijevan. Its announcement was a reaction to the activity of Erevan and its new Cabinet, formed after on November 4, 1918. On November 27, 1918, the Minister of Interior Aram Manukian¹⁹ had responded to an application by Poruchik (Lieutenant) G. Ter-Harutyunian and appointed him as regional commissar of Nakhijevan²⁰. The latter met tough resistance of the district Moslem Council and could not enter his post. Then, the Moslem dwellers proclaimed their "Republic" and the Government of the Republic of

¹⁷ Makhmourian 2016, 347-349.

¹⁸ NAA 200/2/39/8-13.

¹⁹ Aram Manoukian (1879-1919) – national hero and first Minister of Interior of the Republic of Armenia; one of the leaders of the successful self-defence in Van (April 19 – May 17, 1915), then the Governor of Vaspurakan province in May 20 – July 31, 1915. In 1916-1917 he was a member of the Armenian National Bureau in Tiflis and worked with refugees. Then commissioned by the Armenian National Council to Yerevan, where was appointed by the city Congress on March 6, 1918, its Dictator. Was the chief military and civil administrator, who secured all necessary supplies for the Sardarapat battles in May; actual head of the Republic Armenia until July 23, 1918, and Minister of Interior from June 30 till his death of typhus in January 29, 1919.

²⁰ NAA 222/2/448/1-2. The date of November 30, 1918, recorded in Зорбян 2012, с. 143 is not quite correct.

Armenia created the Military Governorship, appointing on January 14, 1919, General Major G. Shelkonvikian as its chief²¹. The local Moslems and Ottoman commanders understood well that "Republic of Araxes" was not viable: it was small, weak, could not stand the Armenian Army and no State was interested in its "independence".

It was obvious that 700 Turkish regular soldiers under the command of Halil bey and Yusuf beg could not resist to the Armenian Army, and the British forces were coming. That's why the Ottomans convened on January 17-18, 1919, a special meeting in the city of Kars and proclaimed their new "South-West Caucasus Republic"²². This new puppet union demanded its autonomy in the Ottoman borders, kept the Turkish flag, coat of arms, language and money. It pronounced also as its territory all the area from the Black Sea, border of 1914 until Surmalu and Nakhijevan; prohibited any repatriation and was ready to kill Armenians, who would like to restore their homes and property. Thus, it was quite natural that this "South-West Caucasus" did not get any British support, who preferred to replace its pro-Ottoman administration with their own Governors: one in Kars and another – Lieutenant-Colonel F. Laughton with 800 soldiers in Nakhijevan. The British Governorship confirmed Armenian civil administration in the district, though it stopped repatriation of Armenian refugees here.

Taking into account the Instructions, given to the Ottoman Army on January 7, 1919, and its hostile initiative of January 17, the British began to establish their on Military Governorship of Nakhijevan. On January 26 General Forestier Walker sent a letter to the Prime Minister of the Republic of Armenia H. Kajaznoui, sealed by the stamp of the British 27th Division on January 28, 1919²³. This message informed that Captain, Lieutenant Colonel ad int. F. Laughton had been appointed the Military Governor of Nakhijevan. The British detachments entered this district on January 29, and gradually increased their garrison to 800 soldiers. It was only February 3, 1919, when the Foreign Minister of Armenia S. Tigranian signed an Agreement with F. Laughton on withdrawal of Armenian Army from this district²⁴, and February 10, when its detachments were called back to its northern border.

So, we may record that the "Republic of Arasdayan (Araxes)" had been visible only from December 5, 1918, till January 17, 1919. And in contrast with numerous paper testimonies, remained by the local Moslem Council, we have no many documents on behalf of this administrative entity.

²¹ NAA 199/1/14, part I/132; also: Նախիջևանի Շարուրը 1918-1920 թթ., Փաստաթղթեր 1993, 61, Зорабян 2012, 162-164: The day of December 5, 1918 is fixed by the Erevan newspaper "Zang" of the same date: Զոհրաբյան 2002, 41, Зорабян 2012, 162.

²² Hovannisian 2011, 280.

²³ NAA 200/1/212/28-29.

²⁴ NAA 200/1/209/37; published in: Նախիջևանի-Շարուրը 1918-1920 թթ., Փաստաթղթեր 1993, 80, Ավետիսյան 1996, 192, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. 2000, 87:

What depends on Sharur, when the the Army of the Republic of Armenia had come to establish its administration here, the local Moslems had surrendered on December 22 and adopted their subordination to Yerevan authorities. Then in the first days of January, 1919, Sharur leaders of the "Republic of Arasdayan" opened their ten-days peace negotiations in Yerevan. At the same time they established contacts with the British, who were invited to replace Armenian administration. They had a reason to do so, since the Republic of Armenia had already announced Nakhijevan its territory and appointed its Military Governor.

Andranik in Nakhijevan after the Treaty of Batum

Now let's analyze the activity of Ozanian in the district under discussion. It was already on May 29, 1918, that Minister of War Enver pasha sent an instruction to his commander of the 3rd Army Vehib pasha, that Armenia should be surrounded and removed from Karakilis and Nakhijevan to make it have no borders with Georgia and Persia. This new-arising State should be tightly packed from all sides by the Ottoman Empire and Azerbaijan²⁵. As far as Turkey needed good pretext to substantiate its further expansion, the Moslem dwellers of Nakhijevan sent a lot of petitions, asking Ottoman commanders to come and to prevent any consolidation of this district with the rest of Armenia²⁶.

We should note that Nakhijevan was part of Armenian and then Yerevan province from March 21, 1828. The surrounding areas to the east, west and south of this district were old and historical Armenian homelands. When the treaty of June 4, 1918, gave a pretext to separate this region from its Motherland, "the Armenian population of Sharur-Nakhichevan [endured] during the Turkish occupation nothing but genocide in all its manifestations"²⁷. Let's note that in 1916 the district of Nakhijevan had 122.208 dwellers, 51.365 of them were Armenians (42%) and 69.716 Shia Tatars (57%). A lot of Armenians fled from their homes and there were only 38,500 of them in June, 1918. In Sharur Armenian population was scarce, though in 1916 there were 90.250 dwellers in whole Sharur-Daralagyaz district, 29.165 of them were Armenians (32,3%) and 57.982 Shia Tatars (64,2%)²⁸. Besides, "in 1903 there were within the jurisdiction of the prela-cy of the Armenian Church of Nakhichevan 94 functioning churches and 12 major monasteries, in addition to several other abandoned and dilapidated religious and strategic sites. ...During the encounters in the summer of 1919 between the Armenians and the Moslem insurgents, 45 Armenian villages were destroyed and 10.000 Armenians massacred"²⁹.

²⁵ Murgul 2007, 63.

²⁶ Murgul 2007, 64.

²⁷ Հոհրաբրյան 2002, 3:

²⁸ Кавказский календарь на 1917 годъ 1916, Отдѣль статистическій, 218-221.

²⁹ Ayvazian 1990, 9.

The Armenian hero understood very well that apart from his volunteer unit, Nakhijevan had limited facilities for defense. And really, only highland villages of Goghtan succeeded in their stubborn resistance. Having it in mind, on June 7, 1918, Andranik leaved Dilijan and moved towards Nakhijevan. The Turkish side proclaimed that "Armenians were threatening the Ottoman units with their activities [there] and preventing employment of all forces"³⁰. The Nakhijevan Moslem Council had mistakenly reported about 4000 Armenian infantry, 1000 cavalry, 8 machine guns and 6 pieces of artillery, which ostensibly arrived at this district on June 20, 1918. In a reality, the Striking Detachment entered the district of Nakhijevan on June 17 and arrived its main city on July 18 with only 1400 men at a disposal. Then, on June 21, 1918, General Andranik moved towards Khoy, forced the Ottoman unit on the Julfa bridge to retreat, but his successes did not last long. After the fierce fights in Persia, on June 22-23, the Striking Detachment was forced to retreat, first Julfa and later Goghtan.

In such conditions of rapid evacuation of the Russian Army and large-scale Ottoman advance, the national hero and commander of 1.400-3.000 men Armenian Special Striking Detachment Andranik Ozanian tried to neutralize Turkish, local Tatar and some Persian pretentions. He was also in deep antagonism with authorities of the first Armenian republic because of its weak self-defense efforts. Andranik tried to unite with only one capable side – with the British, to guard, if possible, nearly 60.000 Armenians, who lived in Nakhijevan or came with him as 20.000 refugees³¹ and to impose its military control all over this district to unite it with Armenia. He did know that the Republic of Armenia ceded this soil to Ottomans, that's why he had conducted his fighters into Persia to unite the British troops. His maneuver was not successful and he was forced to return into Nakhijevan. This return increases fighting efficiency and improved the Armenian demographic situation in the region, which was free of hunger. Besides, striving to evade an Ottoman pursue the Detachment had exploded the railway bridge and tunnels, damaged several kilometers of its permanent way.

According to Andranik's expectations, the indigenous population and their authorities evaded both on June 18-20 and on July 2-10 active self-defense and didn't try to accommodate refugees. Then, taking into account that Germany, Austro-Hungary and Bulgaria did not recognize the text of Batum, which was much worse than the Treaty of Brest Litovsk, Andranik had convened in Nakhijevan on July 13-14 in the monastery of St. Karapet³² at Aprakounis a conference with the head of the local Armenian National Council Karapet Aghayan, its Prelate Doctor of theology Sion, chief of the district's self-defense stuff Ervand Kharazian,

³⁰ Murgul 2007, 135-136.

³¹ Մախմուդեան 2017, 212: Hovhannes Hakhverdian was the first Armenian Minister of Defence; he served in June 30, 1918 – March 27, 1919.

³² Monastery had been established in 1381 on the basis of medieval University, which functioned in 1369-1391. Here an idea was coined that the nature has its beginning but no end.

delegate of the Gokhtan ANC and Mayor of Agulis Artavazd Martirosian. They decided to support the Treaty of Brest Litovsk and thus that Ozanian's Detachment would subordinate to Russian central Government and Nakhijevan is declared to be an inseparable part of Russia; that all the population would disarm and the region would obey the martial law.

The very same day, on July 14, ex-assistant of General Ozanian and now commander of 3rd battalion Captain Khachatour Bonapartian sent a telegram to an Extraordinary Bolshevik Commissar for the Caucasus affairs S. Shahumian at Baku. By this message military A. Ozanian requested to inform Moscow about decisions, adopted at Aprakounis. Andranik had also promised to prevent invasion of the Turkish Army into Nakhijevan and expected further instructions³³. He also did understood that would fight against the Ottoman army without any substantial reinforcements.

The Last Military Efforts of Andranik in Nakhijevan

All villages in the Turkish occupied areas were abandoned by their native population and kept under continued attack and looting. Five Armenian villages at Sharur were scattered over the region and could not help each other. Thus defending them was very hard and needed much troops and weapons. In Nakhijevan Ozanian had to disarm big Moslem villages, situated on the road and controlled by the Ottoman officers. Only after this action he could fight Turkish army and defend the center of the district. And he really disarmed the village Yayji on July 16 and sieged Nehram on July 17. Yayji had been blocking movement on the highway of Julfa - Aza³⁴ for more than a year, its barbarous inhabitants invading that territory with unbridled fury.

However, after the success in Yayji, stubborn resistance of Nehram's dwellers under the Turkish Captain Halil bey took too much time and meanwhile the Ottoman detachments entered vicinities of the district's capital. The Striking Detachment did not manage to come and help quickly. It could only assist 400 local soldiers under Poruchik (Captain) Ervand Kharazian to evacuate 8.000 Armenians from the city. That's why on July 20 his soldiers retreated Goghtan and being conferred with a delegation from Agulis, Ozanian's men decided to move into Zangezour, which had been reached on July 23³⁵. Yes, the national hero had not immediate collision with Ottomans Nakhijevan, but he did not succeed in defense of it.

Generally, Armenians were extremely vulnerable and lacked State management; so massacre and displacement tactic of Vehib and Khalil pashas worked. A dweller of Agulis H. Hakhnazarian refers, that after Nehram: "General Andranik retreated to Julfa, whence he moved to Goghtan together with the Armenian refu-

³³ Հոհրաբյան 2000, 118-119, Մախմուդեան 2017, 213:

³⁴ Aza(t), Verin and Nerkin were Armenian villages in Goghtan, 17 km west of Ordubad, on the left bank of Gilan – left tributary of Araxes.

³⁵ Քաջունի 1921, 75-77:

gees from Nakhijevan, Yernjak and Western Armenia who were following his troops. Taking up temporary living in Tsghna village of Goghtan, he occupied himself with the reorganization of his scattered forces, intending to later advance towards Zangezur. ...However, the Turks of Ordubad kept the only road leading to Zangezur blocked so that the General decided to fight his way out by force"³⁶. As a participant of evacuation, the same author testifies: "The entire district of Nakhijevan, including Hin Jugha (old Julfa), Kznut and numerous other prospering villages, was totally devastated and stripped of its Armenian inhabitants"³⁷.

Noticeably, that Nakhijevan and Zangezur were the last Armenian districts of defense after the Treaty of Batum, led by General A. Ozanian. He did not achieved his aim in the first area, but the second one, where Ozanian remained till November 28, 1918, and fought against the Ottoman regulars very well, was saved from Turks³⁸. We can add, that Andranik tried to move into Zangezur through a smooth road extending along the Araxes riverside. However, Turkish inhabitants of Ordubad and Agulis were horror-stricken at the presence of his troops and refugees. They had particularly grown terrified after the seize of the big village Yayji on July 16, since it possessed guns and large manpower. The Moslem National Council of Ordubad hurried to send a delegation to Agulis with a request that the local Armenians should save them from the imminent danger³⁹.

Hakhnazarian states: "The Turks promised one-month sustenance of Andranik's troops and the people following them on condition that they should not launch any hostility against their Turkish neighbors. They also pledged themselves to move away from the road of Ordubad-Karjevan. ...While advancing, he was paving way for his soldiers and the armless people by removing the obstacle posed by the village of blood-thirsty Turkish bandits. He was advancing rapidly, without ever stopping anywhere. He was advancing rapidly, without ever stopping anywhere for a long time". You could make an inference, that he had no intention to defend Goghtan. "As had been the case with Yayji, after his attacks against the Turkish villages, the local armed men either fled to the mountains together with the women and young fellows, or found refuge in Iran by crossing the Araxes. However, once Andranik's troops were away, they returned to their places, fortified their positions and resumed their raids against the Armenian villages"⁴⁰.

³⁶ Hakhnazarian 2013, 26.

³⁷ Hakhnazarian 2013, 139.

³⁸ Also: Avakian 2015, 101.

³⁹ Hakhnazarian 2013, 151.

⁴⁰ Hakhnazarian 2013, 151-152.

Republic of Arasdayan⁴¹ in Nakhijevan in December 1918

The war, bloodshed, and ethnic clashes during the year 1918 continued. After the Andranik retreat from Nakhijevan and during his stay at Zangezur, Ottomans troop did not enter the second region but they seized Baku on September 15-18, where massacred 29.000 Armenians. So, everywhere the Turkish army came, Armenian natives were under pressure to leave these areas or to become the objects of most cruel rule. "The Democratic Republic of Azerbaijan", which was announced by Musavatists in Tiflis on May 27-28, 1918, eagerly profited of the Turkish support and its authorities quickly began to eliminate the Armenians in Elizavetpol and Baku ex-Provinces (Gubernias). During that period, in August-October, 1918, Turkish army entered Karabagh and was prepared to deal with the rest of Armenia in cooperation with the Army of Islam, led by Nuri Pasha.

In Nakhijevan itself Turkish Military Governor was appointed, and the commander of the 1st army corps Kiazim Karabekir pasha, added to his own regular detachments local volunteer force for men 19 years old and more. These squadrons were abundantly armed with Turkish weapons, drilled by Ottoman officers and acted under their command. We can state, that since the capture of Kars on April 25/12, 1918, the staff of the Turkish 9th Division looked into a perspective of direct military intervention and further subordination of Nakhijevan to the Ottoman Empire. This district was regarded as possible Ottoman federative unit; though some leaders of the Nakhijevan MNC did not dismiss a possibility to join Iran.⁴² However, official Tehran could not interfere because its State was neutral and under the control of British Army. In contrast with Persian situation, the Ottoman Army could and designed its plans to annex Nakhijevan on its road to Baku.

After the Armistice of Mudros on October 30, 1918, the Ottoman forces were forced to leave Goghtan on November 25, 1918, and the whole district – only in January of 1919. Taking in mind the necessity to leave the whole region, and profiting of the Moslems' fear to stand the Armenian Government all alone, the Ottomans designed to use the principle of self-determination and planned a formation of the puppet republic of Araxes. Therefore, they tried to create or to revive a political unit which has been attempted on March 7, 1918. Though this time the district was named as "Republic of Aras". Iranian scholars associate this announcement with a period after November 3, 1918,⁴³ although the Armenian media made a concrete report only on December 5 of the same year.

Jamshidi Rad, for example, refers to the Ottoman target in Nakhijevan as follows: "For the implementing Turanism and Pan-Turkism idea, this government started cultural activities including opening schools and libraries, supported by

⁴¹ According to the Armenian sources republic of Araxes had been called as a Republic of Arasdayan, though in Persian sources it is called the Aras republic, and in Turkish sources - Araz Turk Republic.

⁴² جمشیدی راد، همان، ص 140

⁴³ جمشیدی راد، همان، ص 141

Ottomans. Actually, their purpose was to capture Nakhijevan. The Iranian scholar too optimistically suggests, that 40,000 Armenians were living in Nakhijevan at this moment⁴⁴. So, ethnic tensions raised anew and the Ottoman commander K. Karabekir kept the Ottoman flag on the building of MNC. His troops continued looting and ruined all towns and villages with area, killing all native Armenians, who remained there⁴⁵. Karabekir and Khalil pasha did not went away from the district and served as official military advisors of the "Republic of Arasdayan" on the spot⁴⁶.

It is possible to consider that separation of Nakhijevan from the Ottoman Empire and its transformation into an "independence" could bring the new strategy of the re-submission of this area to Baku. Azerbaijan was regarded as "deputy" of Turkey and everything that Ottomans could not "gulp down", could be passed to their small ally. In this case, attachment of Nakhijevan also urged annexation of Zangezur and Karabagh. Three districts together paved the way to Baku. So, the 9th division of the Ottoman army, which operated from Sharur till Goghtan, had also establish instead of MNC a puppet parliament in Nakhijevan. Later on, when the "independence" proved its insolvency and an autonomous "South-Eastern Caucasus Republic" had been created on January 17-18, 1919, in Kars, Amir Beg Akbarzade was promoted as the head of the Nakhijevan government. However, since the whole Transcaucasia and this district in particular became a zone under the British control, Amir could not administer in Nakhijevan itself and had been based in Igdir – the center of the neighboring district of Surmalu⁴⁷.

Similarly to Armenian sources, Andrew Anderson and Georg Egge from the University of Calgary also mention that Jafar Kuli Khan Nakhchivanski proclaimed the so-called "Independent Arasdayan Republic", which claimed in December of 1918 the districts of Sharur-Daralagyaz and Nakhijevan of the former Yerevan Governorate. Though in reality he controlled only narrow strip of the land, stretched from the city of Nakhijevan till Ordubad on the left bank of Araxes. According to these authors, while waging war against the Armenia, "the Arasdayan Republic" could boast "a few thousand-strong Tatar militias armed and trained by the Turks and a regular Turkish battalion left in the area contrary to the provisions of the Armistice of Mudros"⁴⁸. Yes. We have to stress that contrary to the clauses of Mudros 30.000 to 50.000 Turkish regular troops remained in Transcaucasia and acted very urgently in favor of their Empire⁴⁹. In Nakhijevan they

44 جمشیدی راد، همان 44

45 جمشیدی راد، همان، ص 144-141

46 جمشیدی راد، همان، ص 141

47 جمشیدی راد، همان، ص 141

⁴⁸ Andersen A., Egge G., Armeno-Georgian War of 1918 and Armeno -Georgian Territorial Issue in the 20th Century http://www.conflicts.rem33.com/images/georgia/arm_geor_war/e10.html#ftnref4, retrieved 24.04.2022.

⁴⁹ In detail: Hovannisian 1971, 199-201.

had additional 10.000 men in the local detachments and 300 Turkish soldiers under Halil bey⁵⁰.

The "Republic of Arasdayan" (Araxes) could last on the paper only till January 17, 1919, when Nakhijevan had been announced a subdivision of the new - equally puppet and allegedly "autonomous" "South-Eastern Caucasus Republic" with the center at Kars. Now the Ottoman commanders demanded the territory from the western border of the Kars region till the western frontier of Syunik. They included in their claims all Nakhijevan, Sharur and Goghtan with Ordubad and Julfa. Jamshidi Rad considers that the Arasdayan [?] republic functioned until February 12, 1919⁵¹. It is not quite correct, since the British established their Governorship of Nakhijevan on January 26, 1919 and brought first of their 800 soldiers here on January 29⁵².

A. Gharibyan makes a misconception attempt to explain the situation, too. He considers, that simultaneously with wide propaganda among the Tatar and Moslem population, which should assist in the Ottoman incursion into Baku, the enemy "was intended to "stifle" Armenia from all sides, the Turkish front was in the west, the Kurds from Alashkert were in the south, in the southeast it was the artificial "Araxes Republic" which was formed from Nakhijevan and Sharur-Daralagiaz provinces by Tatar Khans. In the east it was Azerbaijan along with Tatar bands, and in the north it was the Georgian border, which was fairly well controlled by the Georgian forces, from where even "the cargoes belonged to Tiflis state were not brought out"⁵³. We have to remind that since June 4, 1918, Nakhijevan was regarded as a segment of the Ottoman Empire. Thus, there was not a least possibility for any "Republic" in August-September of the same year. Only when the Turkish army was defeated in the World War I and had to abandon all Transcaucasia, it tried to substitute some "independent" area on the banks of Araxes for its possession, controlled only since July of 1918.

The aim of the establishing of the "Republic of Araxes" was to created some Turkish enclave between Armenia and Persia, as far as Azerbaijan was far and had not been regarded by the victory Powers as its possible master, and the Ottoman army could not control it any more. However, Turkish commanders understood that this small unit was not self-sufficient and could not stand Armenian demands for sovereignty. The official Erevan had really sent its troops into Sharur-Nakhijevan, where fights continued till January 26 and even March.⁵⁴ When the British forces occupied Nakhijevan, they had not the slightest intention to recognize this occurrence and declared Nakhijevan with Sharur first, their Military Governorship, and later – on April 4, 1919 – as Armenian territory.

⁵⁰ Հոհրաթյան 2002, 38, Makhmourian 2016, 350.

⁵¹ جمشیدی راد، همان، ص 144-141

⁵² Махмуриян 2001, 65-67, Махмуриян 2002, 53.

⁵³ Gharibyan 2014, 41.

⁵⁴ NAA 200/1/193, pt. I/236.

Conclusion

The collapse of Tsaristic Russia, together with inability and weakness of Bolsheviks to fight with their European Allies, led to Brest Litovsk Treaty. That was a great success for Ottomans because they gained huge territories for annexation in Transcaucasia. That's why the Turkish forces started a new military movement from Erzinka, Van and Erzerum on Kars, Batum, Erevan, Tiflis and Baku. The Treaty of Batum was the second substantial achievement of the Ottoman Empire and its army. It imposed big additional and extremely hard conditions on Armenia. The ardent efforts by General Andranik Ozanian to stop the Ottoman advancement into Nakhijevan did not gain success. His struggle in this region in June-July of 1918 finished with his evacuation into Zangezur together with 35.000 of refugees. However, his fights against the Turkish army in Zangezur actually saved this region from massacre. Contrary to Ozanian's Detachment of 3,500 men, the Ottoman troops were well equipped and well supported by local Moslem dwellers. Neither Republic of Armenia, nor any foreign power supported Andranik who was left alone. As a result, "the Republic of Araxes" (called Arasdayan) was established after the World War I on December 5, 1918. It was the substitution of the previous Turkish intervention and occupation of Nakhijevan. Step by step the Ottoman commanders and 300 officers changed the situation in the summer of 1919 in favor of Tatar element in Nakhijevan. They forced the native Armenians to flee from their homeland or surrender; though the most part of prisoners was massacred. So the Ottoman leaders formed the basis of the future Kemalists' conception, that Nakhijevan was the "Gate of Turkestan"; and "the Republic of Araxes" was the short-lived attempt of the Turkey commandment to establishing a puppet political unit in Nakhijevan, if its direct control from abroad was impossible. Since the quasi-independent "Republic of Arasdayan" could not stand Armenian demand for sovereignty, it was substituted by the same Turkish army for new and bigger puppet "autonomous" entity.

Literature

- Ազատյան Հ.Գ. 2002, Բախտորոշ պայմանագրեր (1813-1997), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 169 էջ:
 Ավետիսյան Մ.Ն. 1996, Նախիջևանի պատմության վավերագրեր (1889-1920 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 3, էջ 186-196:
 Բադալյան Խ.Հ. 1962, Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թվականին, Երևան, ԵՊՀ, 296 էջ:
 Զոհրաբյան Է.Ա. 2000, Ազգամիջյան կոիվները Երևանի նահանգում 1918 թ., Հայագիտակ, Երևան, 144 էջ:
 Զոհրաբյան Է.Ա. 2002, Նախիջևանի հիմնահարցը և Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտեմբեր - 1920 թ. ապրիլ), Երևան, «Տիգրան Մեծ», 265 էջ:
 Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն) 2000, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան, Երևան, «Գիտություն», 455 էջ:

- Մախմուրեան Գ. 2017, Նախիջևանն ըստ Մ. Նահանգների Պետքարտուղարության և Հայաստանի Ազգային արխիվի փաստաթղթերի (1918-1920), Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Պեյրուֆ, հ. 37, էջ 207-244:
- Չելեպյան Ա. 1990, Զորավար Անդրանիկ և հայ հեղափոխական շարժումը, Կենսագրական ակնարկ, Երևան, «Արևիկ», 720 էջ:
- Նախիջևան Շարուրը 1918-1920 թթ., Փաստաթղթեր և նյութեր 1993, խմբ. Վ.Ն. Ղազախեցյան, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 1-2, էջ 24-387:
- Սիմոնյան Հ.Ռ. 1996, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Կախա, Երևան, 830 էջ:
- Քաջունի Ե. 1921, Հայկական Առանձին Հարուածող զորամասը, Ժեներալ Անդրանիկ, Ազգ, Պոսթոն, 253 էջ
- سوم، دوره هفتم، سال قفقاز، و مرکزی آسیای مطالعات فصلنامه نخجوان، در ارس جمهوری . جعفر راد، جمشیدی شماره 24، زمستان 1377، صص 144 – 139
- (Jamshidi Rad J. 2000, Political History of Nakhichevan: from the Domination of Russians to the fall of the Bolsheviks (1828-1991), 1st ed., Foreign Ministry Publication, Tehran, 218 p.).
- Aliprandi, Emanuele 2016, The Story of Nakhijevan, MIA, Rome, 39 p.
- Avakian K.R. 2015, General Andranik Ozanian's Activities Abroad (1919-1927), On the occasion of General Andranik's 150th Birthday Anniversary, Fundamental Armenology, Yerevan, N 2, p. 101-119, <http://arar.sci.am/Content/9075/101-119.pdf>, loaded 10.08.2022.
- Ayvazian, Argam 1990, The Historical Monuments of Nakhichevan, Translated by Krikor H. Maksoudian, Wayne State University Press, Detroit, 152 p.
- Gharibyan, Alik 2014, The Issue of Nagorno-Karabakh in 1918-1920 and Great Britain, YSU Press, Yerevan, 246 p.
- Hovannisian R. 1967, Armenia on the Road to Independence 1918, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 364 p.
- Hovannisian R. 2011, The Contest for Kars, 1914-1921. – Armenian Kars and Ani, ed. by R. Hovannisian, Mazda, Costa Meza CA, p. 273-317.
- Hovannisian R. 1971, The Republic of Armenia, in 4 vols., vol. I The First Year, 1918-1919, University of California Press, Berkeley & Los Angeles, 547 p.
- Hakhnazarian H. 2013, Goghtan District, Calouste Gulbenkian Foundation, Yerevan, 200 p.
- Makhmourian, Gayane 2016, Collection of Papers Relating to the Armenian District of Nakhijevan (1918-1920) From the U.S. Department of State and the National Archives of Armenia, Fundamental Archeology, Yerevan, N 2 (4), p. 346-381.
- Murgul Y. 2007, Baku Expedition of 1917-1918: A Study of the Ottoman Policy towards the Caucasus, a Master's Thesis, the Department of History & Institute of Economic and Social Sciences, Bilkent University, Ankara, 244 p.
- National Archives of Armenia (Yerevan), fund 199, register 1, file 14; fund 200, reg. 1, files 193, 209, 212; reg. 2, file 39; fund 222, reg. 1, file 141; reg. 2, file 448; fund 314, reg. 1, file 163.
- Reynolds M.A. 2011, Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918, Cambridge University Press, Cambridge MA - NY, 317 p.
- Stuermer H. 1917, Two War Years in Constantinople, Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics, Late Correspondent of the Kolnische Zeitung in Constantinople (1915-16) Translated from the German E. Allen, George H. Doran Company, NY, 292 p.
- Зограбян Э.А. 2012, Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (история геноцида нахичеванских армян), ЕГУ, Ереван, 376 с.
- Кавказский календарь на 1917 годъ (LXXII г.) 1916, под ред. Н.П. Стельмашука, типографія канцеляріи намѣстника Е.И.В. на Кавказѣ, Тифлисъ, 1231 с.
- Махмуран Г.Г. 2001, Английская военная администрация в Закавказье и правительство Армении (декабрь 1918 – август 1919 гг.), Вестник общественных наук, Ереван, N 2, с. 62-80.

Махмуриян Г.Г. 2002, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-1920 гг.,
Время белого человека, Ереван, «Лусакн», 309 с.

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԸ ԲԱԹՈՒՄԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻՑ ԵՎ Ա. ՕԶԱՆՅԱՆԻ ՌԱԶՄԱՐԵԱՎԻՑ ՄԻՆԶԵՎ «ԱՐԱՍԴԱՅԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ»

Մաջիդ Բարիմի (ԻԻՀ)

Ամփոփում

1918 թ. փետրվարի 10-ից Կովկասյան ճակատում հաջողությամբ ծավալված թուրքական հարձակումը հանգեցրեց 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին: Օսմանյան կայսրությունը շարունակեց առաջխաղացումն Անդրկովկասում և 1918 թ. հունիսի 4-ին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետություններին պարտադրեց շատ ավելի ծանր Բաթումի պայմանագիրը, որտեղ հայտարարվեց Նախջիկանը թուրքական բանակով բռնանվաճելու մասին: Թեև հայ ազգային հերոս, գեներալ-մայոր Անդրանիկ Օզանյանը մերժեց Բաթումի պայմանագիրը և 1918 թ. հունիսի 7-ից մինչև հուլիսի 20-ը կատաղի կռիվներ մղեց թուրքերի դեմ, բայց նրա Հայկական առանձին հարվածող զորամասին չհաջողվեց Պարսկաստանում միանալ բրիտանական զորքերին կամ թուրքերից փրկել Նախիջևանի հայությանը: Չորամասը 1918 թ. հուլիսի 23-ից մինչև նոյեմբերի 28-ը Չանգեզուրում էր և կարողացավ այս երկրամասը փրկել օսմանյան ներխուժումից ու կոտորածից: Տեղի մահմեդական բնակչությունը Նախջիկանում փորձ արեց 1918 թ. մարտին անկախություն հռչակել: 1919 թ. հունվարի 17-ին, թուրքական հսկողության ներքո, Շարուր-Նախիջևան-Սուրմալուում ստեղծվեց «Արասդայանի հանրապետությունը»: Քանի որ «Արաքսի հանրապետությունը» չափազանց թույլ էր, այն փոխարինվեց մարիոնետային այլ՝ թուրքական սահմաններում հայտարարված ինքնավար միավորով:

Բանալի բառեր՝ Բաթումի պայմանագիր, «Արասդայանի հանրապետություն», Անդրանիկ Օզանյան, Վեհիբ փաշա, Խալիլ փաշա, Նախիջևան, Մահմեդական ազգային խորհուրդ:

НАХИДЖЕВАН С БАТУМСКОГО ДОГОВОРА И ВОЕННОЙ КАМПАНИИ А. ОЗАНЯНА ДО «АРАСДАЯНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ»

Маджид Карими (ИРИ)

Резюме

Успешное турецкое наступление на Кавказском фронте 10 февраля 1918 г. привело к Брест-Литовскому договору от 3 марта 1918 г. Османская империя не придерживалась пунктов этого документа, продолжая свое наступление в Закавказье. 4 июня 1918 г. с новообразованными независимыми республиками Грузии, Азербайджана и Армении был заключен более тяжелый – Батумский договор. Его текст гласил об аннексии Нахиджевана турецкими войсками. Хотя и армянский национальный герой, генерал-майор А. Озанян обоснованно отверг Батумский договор и с 7 июня до 20 июля 1918 г. развернул боевые действия против турок,

но его Армянский особый ударный отряд не смог объединиться с британскими войсками в Персии и спасти нахиджеванских армян от турок. В марте 1918 г. местное мусульманское население Нахиджевана попыталось установить независимость. Затем в Шаруре-Нахиджеване-Сурмалу была создана марионеточная «Арасдаянская республика» под турецким контролем. Поскольку «Аракская республика» была слишком слабой, она была заменена другой марионеточной, уже автономной единицей в турецких границах.

Ключевые слова – Батумский договор, «Арасдаянская республика», Андраник Озanian, Вехиб-паша, Халил-паша, Нахиджеван, Мусульманский национальный совет.

NAKHJEVAN FROM THE TREATY OF BATUM AND THE MILITARY CAMPAIGN OF A. OZANIAN TO "REPUBLIC OF ARASDAYAN"

Majid Karimi (IRI)

Abstract

The successful Turkish advance on the Caucasus Front from February 10, 1918, resulted in the Treaty of Brest Litovsk, signed on March 3, 1918. The Ottoman Empire did not respect this document, continued its advance into the Transcaucasia and concluded on June 4, 1918, much more heavy Treaty of Batum with newly-independent republics of Azerbaijan, Georgia and Armenia. Its text announced annexation of Nakhijevan by the Turkish forces. Their invasion had been fulfilled by the 36th, 11th and 33rd Divisions on July 10-19, 1918. Though the Armenian national hero and General Major A. Ozanian reasonably rejected the Treaty of Batum and waged his fights from June 7 till July 20, 1918, his Armenian Special Striking Detachment could not unite with the British troops in Persia or save the Nakhijevan Armenians from the Turks. On July 14, 1918 he subordinated this district to Soviet Russia, but without any support from the Red Army. His Armenian Special Striking Detachment of 1.400-3.000 men had to evacuate with 35.000 Western and local refugees. His further stay in Zangezur on July 23 – November 28, 1918, gave better results and saved the district from the Ottoman invasion and massacre. The local Muslim population first attempted its independence on March 7-25, 1918. Then it proclaimed in Sharur-Nakhijevan-Surmalu a puppet "Republic of Arasdayan" under the Turkish control on December 5, 1918 – January 17, 1919. Since the "Republic of Araxes" could not stand Armenian demands, it was replaced by another puppet, now autonomous unit in the frontiers of Turkey, troops of which evacuated from Goghtan on November 25, 1918, and from the whole Nakhijevan on January 26, 1919. During this period the Republic of Armenia appointed its commissar of the district on November 27, 1918, and established a Military Governorship under General Major G. Shelkovnikian on January 14, 1919. On the insistence of British, it was replaces on January 26 by their own Military Governorship; so on February 3, an agreement with the Republic of Armenia was signed and on February 10, 1919, the Armenian army was called back to the northern borders of the district.

Key words – Treaty of Batum, "Republic of Arasdayan", Andranik Ozanian, Vehib pasha, Khalil pasha, Nakhijevan, Moslem National Council.

О ПРОЯВЛЕНИЯХ МЕТОДА ИРОНИИ В ИСКУССТВЕ

Светлана Арзуманян

Кандидат философских наук
Институт философии, социологии и права НАН РА
РА, Ереван, Арама 44

Эл. адрес: s.arzumanyan@inbox.ru

Статья представлена 05.02.2022, рецензирована 10.02.2022, принята к публикации 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-67

Вступление

Способность иронического осмысления действительности, присущая творчеству многих современных художников, стала одним из характерных проявлений современного художественного процесса. Как один из методов изложения мысли, первоначально проявившийся в древнегреческом ораторском искусстве, ирония являла собой скрытую насмешку, указывающую на контраст, обнаруживаемый между видимым и скрытым смыслом сказанного, одновременно указывая также и на высокий уровень интеллекта оратора¹. Начиная с Сократа, к методу иронии постоянно прибегали многие представители ораторского искусства. В качестве эстетического явления, охватившего всю сферу искусства, проблема иронии стала предметом серьезного внимания лишь в период романтизма. Более того, именно благодаря работам теоретиков романтизма ирония приобрела статус эстетической категории. Что касается ее проявления в сфере художественного творчества, то ее корни можно обнаружить уже в поэмах Гомера. В средние века она в основном развивалась в русле «смеховой культуры» народа (Бахтин). Далее метод иронии получал различные проявления в произведениях известных авторов, в числе которых Эразм Роттердамский, Шекспир, Вольтер, Мольер и другие. Активизация интереса к иронии, начавшаяся, романтизме, послужила серьезным ориентиром для творцов искусства и в дальнейшем. В некоторых случаях, возможно, это был их сознательный выбор, в других – бессознательный, интуитивный. Но в любом случае они проявили большой интерес к ироническому

¹ Напомним, что греческое слово «εἰρωνεία» буквально переводится как притворство. Но природа и сущность этого понятия многогранна и противоречива. Следовательно, не удивительно, что рассмотренная в контексте эстетики, ирония получила статус одной из «сложных эстетических категорий, относящихся к так называемым эстетическим модификациям»: Лосев, Шестаков 1965, 326.

осмыслению действительности, почувствовав, что последнее придает новое дыхание художественному творчеству.

Ирония как сущностный принцип искусства

Нужно признать, что уже с конца XVIII века иронический настрой стал стимулирующим фактором творческого процесса, особой «визитной карточкой» творцов искусства. Ирония завоевала статус важнейшей составляющей искусства, стала восприниматься как один из его сущностных принципов, как значимый фон и тон художественного выражения. Многие произведения современного искусства заряжены ироническим умонастроением. По всей вероятности, в условиях, когда художник не может скрыть критическое отношение к происходящему, но в то же время хочет подать эту критику в завуалированном виде, на помощь приходит ирония, своей неоднозначностью захватывающая и реципиента. Иначе не сформировалась бы особая культурная ситуация, благоприятствующая усилению иронического начала в искусстве, направляющая художественный процесс в русло иронической рефлексии.

По весьма необычным проявлениям современного художественного процесса сложно предвидеть путь, по которому он устремится в будущем. Но одно можно сказать с уверенностью: иронический настрой в сочетании с игровым аспектом будет присутствовать в нем и далее в качестве некоего инварианта. К данному выводу нас подводит исследование процесса развития искусства, развернувшегося со времени возникновения романтизма. Проблема в том, что последовательный отказ от традиционных принципов, форм и норм художественного творчества, наделяющий художника сознанием безграничной свободы в поиске средств художественного самовыражения, способствует тому, что ирония, являющаяся очевидным выражением этой свободы, приобретает доминантное значение. Противопоставляя идеал и реальность, непосредственно или опосредованно критикуя все отжившее, препятствующее новому взгляду на действительность, иронизирующий субъект, усомнившийся в возможности достижения поставленной цели и встав на позиции отрицания и подчеркивания абсурдности всего существующего, в своем творчестве все же открывал еще неизведанные пути для раскрытия определенных, часто неоднозначных процессов в искусстве.

Поиск теоретических оснований иронии

Известно, что серьезный вклад в понимание и теоретическое обоснование феномена иронии как важного способа творческого самовыражения художника, внесли такие мыслители, как Фр. Шлегель, К.В.Ф. Зольгер, Ф. Ницше, С.Кьеркегор, Х. Ортега-и-Гассет, Т. Манн, У. Эко и другие. Последнее указывает на то, что интерес к проявлениям иронии в сфере художественного творчества не угасал со времени романтизма и продолжился вплоть до сего дня. Именно культура романтизма придала иронии высокий уровень понятия. Статус иронии как художественно-культурной категории был вновь подтвержден «в конце XIX века в эпоху модерна»². Действительно, «новая эпоха» стимулировала процесс реализации иронического мышления в сфере художественного творчества, на что одним из первых обратил внимание испанский философ Х. Ортега-и-Гассет. Исследуя «новый стиль» искусства, отказавшийся от воспроизведения в произведении искусства обычной «человеческой» жизни и ориентирующий художника на сохранение лишь «художественной материи», философ пришел к выводу, что современного молодого человека вряд ли «может заинтересовать стихотворение, мазок кисти или звук, которые не несут в себе иронической рефлексии»³. Он оправдал «выход» за пределы привычного мира, осуществленный в практике новых художественных направлений. Некоторые черты нового искусства он увидел в акцентировании его комического характера, «простирающегося от откровенной клоунады до едва заметного иронического подмигивания», в активизации его игрового начала, т.е., в действиях, позволяющих художнику высмеять и себя, и свое искусство, но при этом не только сохраниться, но и достичь триумфа⁴.

В качестве необходимого условия любого истинного произведения искусства феномен иронии рассмотрел и Серен Кьеркегор, утверждающий, что «чем больше иронии, тем свободнее и вдохновеннее поэт парит над своим творением. Ирония не присутствует в каком-то отдельном месте произведения, оно все проникнуто ею»⁵. Ирония – форма отрицания всего конечного, завершенного, ограниченного, исчерпывающего. Это радостное, свободное состояние духа, сочетающее серьезность и шутку, возвышенное и обыденное, конечное и бесконечное, отдающее предпочтение вечно становящемуся. Это безгранично свободный дух, получающий наиболее непосредственное и яркое выражение в процессе

² Пивоев 2000.

³ Ортега-и-Гассет 1991, 255.

⁴ Ортега-и-Гассет 1991, 255.

⁵ Кьеркегор 1993, 3, 194.

художественного творчества. Для иронизирующего нет ничего невозможного. Другой вопрос, что имея огромное количество равных возможностей, сложно сделать правильный выбор. Для иронизирующего эстетическая позиция – художественный взгляд на мир – всегда выше любых других. Мир, который создает иронист, является миром возможностей и условностей. Как отмечает С. Кьеркегор, «он растворяется в настроении, вся его жизнь – смена настроений. Он то бог, то песчинка»⁶.

Иронический настрой искусства авангарда

«Ироническое измерение» действительно стало значимым ориентиром художественной креативности, одной из важнейших тенденций современного художественного процесса. Особенно наглядно и эффектно оно проявилось в отказавшемся от классических художественных традиций искусстве авангарда и модернизма. Весьма благодатной почвой для проявления иронии стало и искусство постмодернизма, пытавшееся, исходя из принципа «все дозволено», «ничего не запрещено» смешать многие приемы и принципы традиционного и новаторского искусства, осуществить смешение различных стилей. Свою лепту в укрепление иронического настроения в искусстве внесли также и представители метамодернизма – новейшего направления современного художественного процесса, последовавшего за постмодернизмом. При этом, в каждом из этих феноменов иронический настрой приобретал новое звучание, выявлялся по-особенному, как бы откликаясь на изменяющуюся социальную ситуацию, пытаясь соответствовать ей. Так, в искусстве авангарда, отличающегося революционным духом и имеющего откровенно эпатажный характер, ирония, нередко приобретающая крайние формы, была направлена на подрыв любых оснований, поддерживающих установленные в прошлом принципы, и в особенности те из них, которые были ориентированы на мимесис, катарсис, прекрасное, а также связаны с деятельностью разума, приводящей к утверждению нормативности в искусстве. Претендуя на исключительность, авангардисты стремились к абсолютизации предложенных ими новшеств и надеялись на их признание обществом, с этой целью представляя большое количество декларативных документов – манифестов. Но, как известно, положения, изложенные в манифестах, сами носят нормативный характер и требуют безоговорочного исполнения, ибо предложенная в них программа создания искусства кажется ее создателям не только уникальной, но и единственно верной. Притом эти требования нередко подаются в ироническом контексте, который, вероятно, призван

⁶ Кьеркегор 1993, 193.

облегчить восприятие утверждаемых непривычных художественных принципов и методов творчества. В качестве примера можно обратиться к требованиям футуристов, нацеленным на революционные преобразования в искусстве. Почти в каждом манифесте, представленном футуристами, можно ощутить иронический дух. Так, на наш взгляд, скрытая ирония выражалась уже в их попытке адекватно «воспроизвести» в искусстве новейшие достижения науки и техники, в их убежденности, что они сумеют с помощью художественных средств и приемов передать всему человечеству опьяняющее ощущение скорости, рождающее чувство новой красоты, «красоты быстроты», что «гоночный автомобиль со своим кузовом, украшенным громадными трубами со взрывчатым дыханием... рычащий автомобиль, кажущийся бегущим по картечи, прекраснее Самофракийской победы»⁷. Ироническое умонастроение ощущается и в требованиях отменить прилагательные и наречия, отказаться от знаков препинания, в призыве «свободно исказить слова, образовывать их, обрезая или удлиняя, усиливая или их центр или их конечности, увеличивая или уменьшая число гласных или согласных»⁸. Иронический тон присущ и заявлению, что «надо признать почетным титулом кличку «сумасшедший», которой пытаются заткнуть рот новаторам»⁹. Не менее иронична попытка изобразить движение, представленная в образах многоногой девочки, многохвостого коня, многокрылой ласточки, многорукого музыканта и т.д. От начала до конца ироничен и вызывающий неподдельный интерес манифест «Мюзик-холл». Если отстраниться от того, что рассматриваемый текст написан самим основателем футуризма, то можно предположить, что его основные положения разработаны теоретиками постмодернизма. Это прежде всего ориентация на потребности масс, признание важности развлекательной функции искусства, подчеркивание его игровой природы, позволяющей переходить к свободному преобразованию произведения, к игре с ним. Это и попытка активизировать зрителя, вовлечь его в творческий процесс, превратить в соавтора, и призыв к созданию некоего «mix»-а, представляющего собой оригинальный художественный прием, позволяющий смешивать, например, классическую музыку с популярной, на основе признания их равноправия, и возможность стирания жанровых и даже видовых границ искусства, и признание абсурдности, бессмысленности происходящего и т.д. Идеолог футуризма указывает на практическую ценность мюзик-холла в качестве интересного средства, развлекающего и забавляющего публику, ибо в этом театрализованном

⁷ Маринетти 1914, 7.

⁸ Маринетти 1914, 65-66.

⁹ Боччони, Карра, Руссоло, Балла, Северини 1914, 14.

действе есть эффекты комизма, эротики, изобретательства. Он насыщен динамикой формы и красок. Создатели этого нового действа должны постоянно находиться в движении, напрягать «мозги и мускулы», чтобы, изумляя зрителя новизной, суметь добиться «футуристической чудесности». Демонстрируя мастерство актеров, их элегантность, остроумие, иронию, представляя путаницу шуточек, абсурда, сатиры, причудливых нарядов и т.д., мюзик-холл становится горнилом, «где кипят элементы нового готовящегося чувствования. В нем можно найти ироническое разложение всех избитых прототипов Прекрасного, Великого, Торжественного, Религиозного, Светлого, Обольстительного, Ужасного, а также абстрактную обработку новых прототипов, которыми заменят старые»¹⁰.

Примечательно, что рекомендации Маринетти ориентируют на создание такого жанра искусства постмодернизма, как хеппенинг, в них угадывается прообраз последних, ибо, как и в хеппенинге, основоположник футуризма предписывает вовлечь зрителя в процесс творчества, превратить его в соавтора активно разворачивающегося, создаваемого в «прямом режиме» произведения. Действие должно одновременно происходить не только на сцене, но и в зрительном зале. Правда, методы, предлагаемые для применения, слишком примитивны¹¹, но, во-первых, футуристы гордятся как раз тем, что являются примитивами «нового чувствования», а во-вторых, очевидно, что каждое из этих указаний несет в себе частичку иронического расположения духа творца данного художественного феномена.

Иронический настрой сопровождал и все творчество дадаистов, которые, представив большое количество манифестов, также попытались обнаружить истоки «примитивного чувствования», правда, в отличие от других движений авангарда, они не признавали значимость каких-либо неизменных художественных ценностей и принципов, включая и свои собственные. С этой точки зрения дадаизм может быть воспринят в качестве «исключения из правил», ибо, критикуя традиционные художественные ценности, все другие авангардные движения преследовали цель – показать преимущество собственных инноваций. Но дадаизм отказался даже от этого, т.е. вообще от любых правил и методов творчества без исключения. Не случайно, что именно в дадаизме зародилась концепция антиискусства, представляющая все сущее, весь мир в целом в нигилистическом контексте абсолютного «ничто». В том же негативном ключе был представлен и творческий процесс, которому одновременно предписывалась абсолютная свобода. Концепция антиискусства, непосредственно

¹⁰ Маринетти 1914, 73.

¹¹ Маринетти 1914, 77.

связанная с феноменом иронии, проявлялась посредством смеха, гарантировавшего серьезность, и позволяла им встать на путь, ведущий «к открытию самих себя»¹². Отказ от принятых «просвещенным» человечеством всех традиционных культурных ценностей с помощью их высмеивания, был средством эпатажа обывателя и адекватным ответом на разрушения и хаос, которые принесла человечеству Первая мировая война, против которой и была направлена творческая деятельность дадаистов. Но одновременно с этим разрушающим пафосом она удивительным образом таила в себе возможность сохранения статуса искусства. Как утверждал автор концепции антиискусства Х. Рихтер, «радикальный отказ от искусства... только способствовал искусству. Чувство свободы от правил, пред-писаний и после-писаний ... было превосходным стимулом. Эта свобода больше ни о чем не беспокоиться и отсутствие всякой формы оппортунизма ...приводили нас к источнику искусства, нашему внутреннему голосу»¹³. Именно он позволял слушать и слышать неведомое, извлекать урок из него. Но даже в дадаизме, остающемся одинаково безразличным и безучастным к искусству любых времен и народов, будь то античность, Возрождение или современность, не признающем какие-либо установленные художественные формы и стилевые особенности и превозносящем абсолютную свободу творчества, все же были предложены некоторые конкретные методы создания искусства. Так, привлекает внимание основанный на иронии забавный метод создания поэзии, предложенный Т. Тцарой. Опираясь на случайно найденный художником Х. Арпом метод создания коллажей, он предлагает похожий механизм построения дадаистического стиха, основанный на принципе случайности, заключающийся в выборе из какой-либо газеты любой статьи, из которой должны быть вырезаны все слова и сложены в мешочек. Последний нужно осторожно встряхнуть, а затем поочередно вынимать каждое вырезанное слово и раскладывать в порядке их вытаскивания. Затем переписать. «Поэма будет похожа на вас. И вот вы стали невероятно оригинальным с очаровательными чувствами, притом непонятным толпе»¹⁴, – иронизирует Тцара.

Ироническое настроение направлено на признание противоречивой природы всего существующего, которое нередко приводит к ощущению абсурдности окружающей реальности. Не случайно Тцара, обращаясь к одному из важнейших понятий классической философии – к идеалу, срав-

¹² Рихтер 2014, 90.

¹³ Рихтер 2014, 72.

¹⁴ Тцара 2016, 110.

нивает его с неким бессмысленным «бумбумбумом». Он пишет: «Если я крикну:

Идеал, идеал, идеал,
Познание, познание, познание,
Бумбумбум, бумбумбум,
бумбумбум –

я создам довольно точную запись прогресса, закона, морали и всех прочих прекрасных качеств, о которых разные очень умные люди толковали в стольких книгах и пришли в конце концов к тому, что все равно каждый пляшет под свой личный бумбум, имеет резон для собственного бумбума...»¹⁵. Столь ироничная интерпретация понятия идеала, уже в древнегреческой философии представленная в качестве некоей совершенной цели, к которой должен стремиться человек, несомненно, была бы невозможна без чувства абсолютной свободы, позволяющей, встав на некую «нулевую точку», независимую от прежде установленных норм, по-новому взглянуть на мир. А значит, чувство свободы и потребность иронической интерпретации любых ценностей, ведущей к их существенной переоценке, выступают в неразрывном союзе друг с другом.

Роль иронии в постмодернизме

Особое значение иронии придает еще один художественный феномен, охвативший всю вторую половину XX века – постмодернизм, впитавший в себя весь предшествовавший художественный опыт во всей его противоречивости и непредсказуемости, не отказавшийся ни от классического, ни от модернистского наследия. Но одна из важнейших его задач заключалась в том, чтобы осмеять «все и вся», т.е. не только результаты предшествующей художественной культуры во всем ее объеме, но также и своей собственной деятельности. И в этом можно разглядеть влияние дадаизма, также придерживающегося такой позиции. Правда, постмодернизм не только отрицал, но и осваивал и включал в себя тот же опыт.

В искусстве постмодернизма мы вновь сталкиваемся с потребностью иронического осмысления действительности. Постмодернисты уверены, что создание нового искусства невозможно без иронии. Ведь, как утверждает один из персонажей романа Х.Кортасара «Игра в классики», профессор Морелли, работающий над созданием нового романа, важен метод, а именно «ирония, постоянный критический взгляд на себя, инконгруэнтность, воображение, никому не подчиненное...»¹⁶.

¹⁵ Тцара 2016, 62.

¹⁶ Кортасар 1986, 401.

Известно, что механизмом, способствующим формированию иронического восприятия действительности в постмодернизме, стала игра – игра со смыслами, стилями, канонами, принципами и т.д. Именно игра, исключая какой-либо диктат, открывала простор для подлинной творческой свободы, способствуя рождению чувства бескорыстного наслаждения от возникшего иронического эффекта. Провозглашая относительность любых ценностных ориентиров, художник-постмодернист нацеливался на создание нового мира, «сочетая несочетаемое» во многом с помощью иронии. Однако главная интрига заключалась в том, что для создания этого нового мира в постмодернизме использовались «старые» средства (художественные формы, различные наработанные схемы, изобразительно-выразительные средства и т.д.), которые, чтобы зазвучать по-новому, проходили через горнило иронического их понимания. Именно ироническое осмысление, а порой и пародийное соединение элементов из художественного опыта прошлого вносит свежую струю в процесс творчества, позволяя не только нейтрализовать прежние смысловые связи и ассоциации, но и вводить их в систему новых семантических связей, создавая почву для более свободной их интерпретации.

Особый интерес вызывает оптимистический настрой искусства постмодернизма, во многом ставший возможным опять же благодаря иронии. Так, с иронией воспринимается отчужденность субъекта от мира и даже такие качества современной действительности, как хаотичность, бессмысленность и абсурдность. Ведь с этой действительностью, с этим миром можно поиграть и даже посмеяться над ним. Заодно, можно посмеяться и над самим собой, и над своим произведением. Исследуя процесс ироничного переосмысливания искусства в постмодернизме, У. Эко утверждал, что «раз уж прошлое невозможно уничтожить, ибо его уничтожение ведет к немоте, его нужно переосмыслить: иронично, без наивности. Ирония, метаязыковая игра, высказывание в квадрате. Поэтому если в системе авангардизма для того, кто не понимает игру, единственный выход – отказаться от игры, здесь, в системе постмодернизма, можно участвовать в игре, даже не понимая ее, воспринимая ее совершенно серьезно»¹⁷. Конечно, такой настрой нередко приводил к противоречивым последствиям. Речь о том, что подобная игра со смыслами, протекающая в контексте иронического измерения, стимулируя творческое воображение не только создателя, но и потребителя искусства, с одной стороны, способствовала рождению чувства эстетического наслаждения, но, с другой, порождая структурные и концептуальные изменения в искусстве, одно-

¹⁷ Эко 1989, 461.

временно не исключала и реальную возможность проявления в нем явных элементов цинизма, нередко возникающего с помощью метода, известного как пастиш¹⁸. Понятно, что такая практика стала весьма нежелательным последствием подобного отношения и, по мнению некоторых исследователей, одной из главных причин, приведших к концу постмодернизма. Окончательно ли сошел с художественной сцены данный феномен или это лишь имитация его «конца», еще предстоит выяснить, но уже в начале XXI века была представлена новая концепция, названная метамодернизмом, авторы которой Т. Вермюлен и Р. ван-ден Аккер с уверенностью констатировали конец постмодернизма.

Метамодернизм: попытка преодоления постмодернистской насмешки

В концепции метамодернизма иронии также придавали огромное значение, но ироническая рефлексия приобрела в ней иной характер. По мнению ее авторов, основной чертой творчества художников-метамодернистов стала искренность и естественность, ибо они во многом преодолели однозначно ироничное отношение к действительности, присущее искусству постмодерна. Конечно, им не удалось полностью отстраниться от ироничности, что, впрочем, было бы сложно осуществить, учитывая противоречивый и нестабильный характер современного мира, но последняя, комбинируясь с ориентацией на серьезность, в их творчестве приобрела иное качество. Именно попытка синтеза ироничности и серьезности, по мнению авторов этой теории, привела к формированию нового мироощущения и культурной ситуации, которая уже никак не поддавалась объяснению с помощью понятий постмодернизма¹⁹. Вопрос заключался в том, что онтология метамодернизма акцентировала неизбежность раскачивания (осцилляции) между модерном и постмодерном с целью преодоления очевидных противоречий между ними. Но став решающим, факт раскачивания указывал лишь на сложность выбора «между энтузиазмом модернизма и постмодернистской насмешкой...»²⁰. При этом важно понять, что смысл этого раскачивания не в установлении равновесия, а в факте самого напряженного колебания между бесчисленным количеством разных возможностей. В этом колебании, по нашему мнению, также можно разглядеть некие параллели и с деятельностью дадаистов, колеблющихся между искусством и антиискусством, ибо очевидным ста-

¹⁸ По интересному определению Ф. Джеймисона – автора неомарксистской концепции постмодернизма, «пастиш – это имитация единичного или уникального стиля, ношение стилистической маски, речь на мертвом языке. Это нейтральная мимикрия, без скрытого мотива пародии, без сатирического импульса...». См.: Джеймисон 2000, 63-77.

¹⁹ Vermeulen, Van den Akker 2010.

²⁰ Vermeulen, Van den Akker 2010.

новится то же напряжение, которое творцы дадаистского искусства с успехом «передавали» реципиентам с помощью своих, нередко бессмысленных, абсурдных произведений (например, звуковых стихов, или «стихов без слов», имеющих абстрактную природу и составленных из звуков или слогов, взятых из различных языков, совершенно непонятных слушателю).

Сложная проблема выбора, вставшая перед новым поколением художников, выразилась в характерном для некоторых из них новом качестве чувственности. Природа последней была обусловлена тем, что, воспринимая различие между отчужденностью и серьезностью как искусственное, молодые таланты начали осознать, что могут быть «ироничными и искренними» одновременно.

Действительно, сложно не ощутить различия между постмодернистской чувственностью, с оттенком цинизма высмеивающей все возможные культурные ценности, а с помощью метода деконструкции расшатывающей устои функционирующей культуры и стремлением к чистоте, искренности, детскости, характерной для метамодернизма. Не случайно, что ирония, стимулирующая формирование этой новой чувственности, рождает некие ассоциации с романтической иронией.

Напомним, что именно романтики стали рассматривать иронию как универсальный принцип художественного мышления и необходимое качество подлинного искусства, без которого последнее не может достичь совершенства. Именно в их среде прозвучали утверждения, что «ирония составляет сущность искусства», что она «самое совершенное создание художественного разума»²¹ и т.д. Такие характерные для творчества многих современных художников качества, как интерес к недосказанности смыслов, к незавершенности, к выявлению противоречий между вымыслом и реальностью, должным и сущим и т.д., были свойственны и творчеству романтиков, активно применявших метод иронии. Правда, по их мнению, иронический дух присущ лишь гениальной личности, созидающей подчиненный его воле и фантазии «идеализированный» мир, возвышающий его над самим собой и являющийся миром возможностей и условностей. И хотя мечты о создании «идеализированного» мира уже давно не воспринимаются всерьез, ощущение того, что для иронизирующего нет ничего невозможного, и сегодня вдохновляет творцов искусства, вероятно, считающих себя гениями.

²¹ Зольгер 1978, 421, 422.

Заключение

Итак, способность иронического осмысления действительности, важность которой в процессе создания произведений искусства была выявлена более двух веков назад, в ходе философского рассмотрения сути романтической иронии, можно считать одним из серьезных оснований для понимания принципов и методов создания художественных произведений, действующих вплоть до нашего времени. Значимость результатов, полученных благодаря применению иронического взгляда на происходящее, сложно переоценить, поэтому иронию можно включить в число механизмов, активно стимулирующих творческий процесс. Благодаря способности иронического подхода к репрезентируемому, художники получают дополнительную возможность к свободному выражению своего творческого потенциала, к объективизации своего уникального «я». Они могут не считаться с установленными нормами и принципами, преодолевать и даже разрушать ранее существующие границы, признанные в художественном творчестве в каждый конкретный период времени, что, несомненно, стимулирует их воображение и творческую энергию. Конечно, нужно учесть и фактор времени, вносящий свои коррективы в любой процесс, в том числе и художественный, который на протяжении тысячелетий, оставался открытым для восприятия и освоения постоянно происходящих изменений. Активизацию процесса трансформации искусства, начавшуюся со времени становления романтизма, на наш взгляд, в значительной мере можно связать с применением метода иронии. Последний, несмотря на свой противоречивый характер, получающий самые различные проявления в искусстве, позволил обогатить его, сделать многограннее, ибо стал стимулирующим, вдохновляющим фактором творческого поиска художника, стремящегося к преодолению любых ограничений, препятствующих его свободному творческому самовыражению.

Библиография

- Лосев А.Ф., Шестаков В.П. 1965, История эстетических категорий, Москва, «Искусство», 376 с.
- Пивоев В. М. 2000, Ирония как феномен культуры, Петрозаводск, «Петр. ГУ», 106 с.
- Ортега-и-Гассет Х. 1991, Дегуманизация искусства. Эстетика. Философия культуры, Москва, «Искусство», 588 с.
- Кьеркегор С. 1993, О понятии иронии, Логос, N 3, с. 176-198.
- Манифесты итальянского футуризма 1914, Москва, «Типография русского товарищества», 78 с.
- Рихтер Х. 2014, Дада - искусство и антиискусство. Вклад дадаистов и искусство XX века, Москва, «Гилея», 358 с.
- Тцара Т. 2016, 7 манифестов дада, Москва, «ГММ», 136 с.
- Кортасар Х. 1986, Игра в классики, Москва, «Художественная литература», 574 с.

- Эко У. 1989, Заметки на полях «Имени розы», В кн.: Имя розы, Москва, «Книжная палата», 489 с.
- Джеймисон Ф. 2000, Постмодернизм и общество потребления, Логос, N 4, с. 63-77.
- Vermeulen T., Van den Akker R. 2010, Notes on Metamodernism, Journal of Aesthetics & Culture, vol. 2, /jac.v2i0.5677 <http://www.aestheticsandculture.net/index.php/jac/article/view/5677>. Электронный ресурс (дата обращения 10.09.2022).
- Зольгер К.В.Ф. 1978, Эрвин. Четыре диалога о прекрасном и об искусстве, Москва, «Искусство», 432 с.

ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ ՀԵԳԼԱՆՔԻ ՄԵԹՈԴԻ ԴԻՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սվետլանա Արզումանյան

Ամփոփում

Իրականության հեգնական իմաստավորման կարողությունն արդի գեղարվեստական գործընթացի կարևորագույն դրսևորումներից է: Ակտիվանալով աշխարհի հետ մարդու կապի բնույթն անհրաժեշտաբար վերաիմաստավորելու ժամանակ՝ այդ կարողությունը կարևոր դեր է խաղում արվեստի ստեղծման գործընթացում: Դիմելով հեգնանքին՝ արվեստագետը հնարավորություն է ստանում հեռանալու ավանդական հայտնի ուղենիշներից, որն ի հայտ է գալիս արդեն ռոմանտիզմի մեջ, որի տեսաբանները մշակեցին արվեստի գործեր ստեղծելու սկզբունքներ, որոնք ակտիվորեն կիրառվեցին նաև արվեստի հետագա զարգացման ընթացքում՝ դրսևորվելով ավանգարդի, մոդեռնիզմի, հետմոդեռնիզմի և մետամոդեռնիզմի մեջ: Այսպես, ավանգարդի և մոդեռնիզմի ուղղություններում դա առաջին հերթին գեղարվեստական ավանդույթների ժխտումն էր, հետմոդեռնիզմում՝ ժառանգված բոլոր գեղարվեստական արժեքների ընդունումը, բայց դրանց իմաստների վերամշակումը խաղի միջոցով, մետամոդեռնիզմում՝ մոդեռնիզմի և հետմոդեռնիզմի սկզբունքների միջև տատանումը: Հիմնականում երևան գալով համատեքստի շնորհիվ և դրսևորելով բազմակողմանիություն ու երկիմաստություն՝ հեգնանքը բացահայտում է ժամանակակից արվեստի հակասական էությունը:

Բանալի բառեր՝ հեգնանք, ռոմանտիզմ, ավանգարդ, մոդեռնիզմ, հետմոդեռնիզմ, մետամոդեռնիզմ, հակասություն:

О ПРОЯВЛЕНИЯХ МЕТОДА ИРОНИИ В ИСКУССТВЕ

Светлана Арзуманян

Резюме

Способность иронического осмысления действительности является одним из важнейших проявлений современного художественного процесса. Прибегая к иронии, художник получает возможность отстраниться от признанных традиционных ориентиров, что проявляется уже в романтизме, теоретики которого разработали принципы создания художественных произведений, применявшиеся в ходе дальнейшего развития искусства, к примеру, в авангарде, модернизме,

постмодернизме и метамодернизме. Так, в направлениях авангарда и модернизма – это прежде всего отрицание общепризнанных художественных традиций; в постмодернизме – принятие полученных в наследство всех художественных ценностей, но переработанных с позиций игры с их смыслами; в метамодернизме – колебание между принципами модернизма и постмодернизма. Ирония обнаруживает противоречивую сущность современного искусства. Именно поэтому значение иронической рефлексии в процессе выявления новых возможностей художественного творчества сложно переоценить.

Ключевые слова – ирония, романтизм, авангард, модернизм, постмодернизм, метамодернизм, противоречие.

ON THE MANIFESTATIONS OF THE METHOD OF IRONY IN ART

Svetlana Arzumanyan

Abstract

The ability to ironically comprehend reality is one of the most important manifestations of the contemporary artistic process. By resorting to irony, the artist gets the opportunity to move away from traditional guidelines, which is already manifested in romanticism, whose theorists developed the principles for creating works of art that were actively used in the course of the further development of art, manifesting themselves in the directions of avant-garde, modernism, postmodernism and metamodernism. So, in the directions of avant-garde and modernism, this is, first of all, the denial of generally recognized artistic traditions; in postmodernism - the acceptance of all artistic values inherited, but reworked from the standpoint of the game with their meanings; in metamodernism, the oscillation between the principles of modernism and postmodernism. Irony discovers the contradictory essence of contemporary art. That is why the importance of ironic reflection in the process of revealing new possibilities of artistic creativity is difficult to overestimate.

Key words – irony, romanticism, avant-garde, modernism, postmodernism, metamodernism, contradiction.

ՀՀ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ
ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՆՈՐ ՄՈԴԵԼ

Սյուզաննա Եղիազարյան

ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

Էլ. հասցե՝ suzanna.yeghiazaryan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 14.01.2023, գրախոսվել է 29.03.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-81

Ներածություն

Աշխատաշուկայի պահանջարկը առավել դժվար կանխատեսելի և դինամիկ է արագ փոփոխվող ներկայիս ժամանակաշրջանում: Այսօր չի գործում մասնագետների պատրաստման պետական պատվերի համակարգը, հետևաբար Հայաստանի աշխատաշուկայում առկա է որակական և քանակական ակնհայտ անհավասարակշռություն, որն արտահայտվում է գործազրկության բարձր մակարդակով: Դրա հետևանքով ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ կրթական համակարգը որոշ մասնագիտությունների գծով տալիս է կադրերի գերարտադրություն, իսկ որոշ դեպքերում՝ պահանջարկ ունեցող մասնագետների պակասորդ:

Ժամանակակից աշխատաշուկան ուսման և աշխատանքի համատեղման առումով ուսանողների համար նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել. փոխվել է աշխատատեղերի կառուցվածքը, զարգացում են ապրել ոչ ավանդական զբաղվածության տեսակները (մասնակի զբաղվածություն, ճկուն գրաֆիկով աշխատանք, հեռավար աշխատանք), որոնցով կարելի է զբաղվել ուսման և աշխատանքի համատեղման պայմաններում:

Գործատուների մեծ մասի կողմից ներկայացվող աշխատանքային պահանջների մեջ առաջնային տեղ է զբաղեցնում ապագա աշխատակցի աշխատանքային փորձը: Աշխատող ուսանողները մյուսների համեմատությամբ ունեն մի շարք առավելություններ՝ ճկուն են, սթրեսակայուն, արագ են կողմնորոշվում, որոշումների ընդունման մեջ ավելի հաստատակամ են, արագ են հարմարվում նոր միջավայրին, նախաձեռնող են, ակտիվ և այլն: Հասկանալի է, որ նրանց այս կարողությունները ձևավորվում և զարգանում են աշխատանքային զբաղվածության շնորհիվ:

Բուհ-աշխատաշուկա համագործակցության նոր, արդյունավետ *մոդելի* ճիշտ գործառնության պարագայում կունենանք ժամանակակից՝ *աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան մասնագիտական կադրերի բազա*:

Տեսական և գործնական վերլուծությունների միջոցով արված եզրահանգումների հիման վրա հողվածում առաջադրված մոդելը, ի տարբերություն նմանօրինակ այլ մոդելների, արդյունավետորեն կիրառելի է գործնականում: Հարկ է նշել, որ վերլուծվել է հիմնախնդրի կարգավորման համապատասխան մեխանիզմների գործարկման ինչպես տեղական, այնպես էլ միջազգային փորձը: Քննության են առնվել բուհ-աշխատաշուկա համագործակցության մի շարք մոդելներ:

Բուհ-աշխատաշուկա համագործակցության միջազգային մոդելներ

Առաջարկվող մոդելների մեջ ուշագրավ է Օրենբուրգի պետական համալսարանի Կոմերտաուի մասնաճյուղի նորարարական մոդելը, որը ներառում է գիտության, կրթության և արտադրության եռակողմ համակարգը, հիմնվում է կանխատեսումային մոտեցման վրա և ենթադրում արտաքին ու ներքին արդյունքներ: Առաջին (արտաքին) արդյունքը ներառում է մասնագիտական կրթության ոլորտում սոցիալական գործընկերության համակարգի ստեղծում՝ որպես բուհի, գործատուների և պետության միջև փոխգործակցության սոցիալական և տնտեսական խնդիրները կարգավորող մեխանիզմ: Մոդելի երկրորդ (ներքին) արդյունքը շրջանավարտների ուսուցման որակի բարելավումն է՝ որպես մասնաճյուղի և տարածաշրջանի գործարար համայնքի՝ գիտության, կրթության և արտադրության ինտեգրման գործընթացում բոլոր շահագրգիռ կողմերի միակ նպատակ¹:

Գործատուների կողմից ներկայացվող աշխատանքային արդի պահանջներից ապագա աշխատակցի աշխատանքային փորձի խնդրի լուծման առումով հետաքրքրական է աշխատանքային ոլորտ ուսանողների սոցիալական ինտեգրման մոդելը (ներդրվել և կիրառվել է Ա.Գ. և Ն.Գ. Սթոլետովների անվան Վլադիմիրի պետական համալսարանի Մուրոմի ինստիտուտում): Մոդելի շրջանակում գործում է բուհերի շրջանավարտների աշխատանքային ինտեգրմանը նպաստելու համակարգ, որը հիմնված է բուհերի շրջանավարտների աշխատանքային գործունեության ոլորտում սոցիալական ինտեգրման գործընթացի տեսական մոդելի վրա²: Դրա համաձայն՝ բուհ-գործատու համագործակցությամբ ուսանողների արդյունաբերական և բակալավրիատի պրակտիկան աշխատանքի ընդունվելու կարևոր մեխանիզմներից է, ինչպես նաև ապագա ուսանողների սոցիալ-հոգեբանական և մասնագիտական հարմարվողականության ձևերից մեկը:

Բուհ-գործատու համագործակցության ուրույն առաջարկ է ներկայացրել Սանկտ Պետերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարանը. այն անվանում են երիտասարդ ապագա մասնագետների աշխատանքի տեղավորման մոդել, որը գործում է շուրջ հինգ տարի և աշխատում հետևյալ սկզբունքով՝ վերոնշյալ խնդրի կարգավորման ուղղությամբ աշխատանքները

¹ Анищенко, Барсукова, Кондратьева 2015.

² Попова 2013, 442.

սկսվում են ուսումնառության չորրորդ տարուց, երբ ուսանողն անցնում է իր նախադիպլոմային պրակտիկան: Հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ նախադիպլոմային պրակտիկան ուսանողն անցնում է նպատակամիտ-ված, որը ենթադրում է պրակտիկայի ընթացքում ուսանողների հավաքած ողջ նյութի, կատարած աշխատանքի ներկայացում այն կազմակերպության օրինակով, որտեղ ուսանողը պատրաստվում է աշխատանքի անցնել բուհն ավարտելուց հետո: Սա էլ նրան մղում է կատարելու գրագետ, որակյալ աշխատանք՝ չափելի արդյունքով, որը օգտակար կլինի իր համար պո-տենցիալ գործատու դարձած կազմակերպության համար: Ավելին, եթե ուսանողի աշխատանքը գոհացնում է գործատուին, այլ կերպ ասած՝ շահե-կան է և օգտաբեր կազմակերպության համար, նա իրավունք ունի ներկա գտնվելու ուսանողի ավարտական աշխատանքի պաշտպանությանը՝ որպես քննող հանձնաժողովի անդամ և գնահատելու վերջինիս աշխատանքը: Անշուշտ, գերազանց արդյունքի դեպքում լուծվում է երիտասարդ մասնա-գետի աշխատանքային զբաղվածության խնդիրը:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ ուսանողների զբաղվածության ապահով-ման և ձեռք բերած մասնագիտությամբ աշխատելու խնդիրների լուծմանն են միտված ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ աշխարհի տարբեր երկրներում մշակվող ու փորձարկվող բուհ-գործատու-աշխատա-շուկա համագործակցության մոդելները: Դրանք նպատակամիտվում են բու-հերի և գործատուների երկխոսության ապահովմանը՝ կրթություն-գիտութ-յուն-աշխատաշուկա կապերի վերափոխման միջոցով: Ըստ էության, կրթութ-յունը դառնում է գիտության զարգացման ու աշխատաշուկա բանիմաց, գիտակ կադրերի մուտքի երաշխիք, մյուս կողմից՝ աշխատաշուկան կրթու-թյան ոլորտի ներկայացուցիչներին ու համապատասխան կառույցներին առաջադրում է իր պահանջները՝ կապված պահանջված մասնագիտություն-ների, ապագա մասնագետների պրակտիկ հմտությունների ապահովման հետ: Այս ամենը հաշվի են առնվում կրթական ծրագրերը մշակելիս:

Բուհերի համագործակցությունը ձեռնարկությունների և կազմակերպու-թյունների հետ մասնագետների պատրաստման հարցերում բազմազան է և արտացոլում է յուրաքանչյուր բուհի գործունեության առանձնահատկություն-ները: Այնուամենայնիվ, գոյություն ունի համալսարանների և ձեռնարկութ-յունների համագործակցության երեք հիմնական մոդել՝ *ավանդական* (կամ պահպանողական), *տեղեկատվական* և *նորարարական*: Բոլոր բուհերը որո-շակիորեն օգտագործում են այս մոդելներն իրենց գործունեության մեջ: Այս կամ այն մոդելի ընտրությունը կախված է շրջանավարտների մասնա-գիտությունից և ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների հետ հաս-տատված հարաբերությունների բնույթից: Այնուամենայնիվ, կախված հա-մալսարանում մասնագետների պատրաստման կառուցվածքից, այս մոդել-ներից մեկը բուհի համար գերակշռում է որպես ամբողջություն³: Ըստ էութե-

³ Ильясов 2008, 212.

յան, բուհ-գործատու համագործակցության յուրաքանչյուր մոդել պետք է այս կամ այն չափով ներառի նշված մոդելների տարրերից՝ կախված համագործակցության նպատակից, նախապատվությունը տալով այս կամ այն մոդելի տարրերին:

ՀՀ բուհերում փորձարկվող բուհ-աշխատաշուկա համագործակցության մոդելները

2016 թ. դեկտեմբերից Հայաստանի Հանրապետության մի քանի բուհերում գործնական կիրառություն է ստացել «Մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոնի» (ՈԱԱԿ) մշակած բուհ-գործատու համագործակցության մոդելը: Այն ներկայացվել է Բարձրագույն կրթության որակի ապահովման եվրոպական համաժողովին և արժանացել հավանության: Նշենք, որ բուհ-գործատու համագործակցության *առաջարկվող մոդելը* ենթադրում է «միջնորդավորված շփում գործատուի և դասախոսի միջև, երբ ամբիոնի վարիչն է պարբերաբար հանդիպումներ ունենում գործատուների հետ: Առաջարկվող մոդելը ՏԵՄՊՈՒՍ-ի ARARAT ծրագրի շրջանակներում հաջողությամբ փորձարկվել է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, իրավաբանության և մանկավարժության, այնուհետև ՈԱԱԿ-ի նախաձեռնությամբ նաև թարգմանչության ոլորտներում»⁴:

Բուհական կրթության ծրագիրը կազմելիս պետք է հաշվի առնել ուսանողների տեսական ու գործնական գիտելիքները աշխատաշուկայի պահանջներին մոտեցնելու անհրաժեշտությունը: Դրան է միտված Արարատբանկի և Երևանի «Գլաժոր» համալսարանի կողմից ստեղծվող՝ միջազգային փորձից բխող ուսումնական բանկի գաղափարը, որը «հնարավորություն կտա ուսումնառողներին յուրացնելու արդիական և պրակտիկ անհրաժեշտ գիտելիքներ: Երկու կառույցների միջև կնքված համագործակցության հուշագիրը գործատու-բուհ փոխգործակցության նոր մոդելի հիմք դնելով մեր երկրում՝ նպատակ ունի միջազգային հաջողված փորձը սեփական հեղինակային մոտեցումներով տեղայնացնել մեր երկրում»⁵: Ըստ էության, բուհ-աշխատաշուկա փոխադարձ կապը, այս մոդելի համաձայն, դառնում է գործնական, հետևաբար դրա շնորհիվ ստացված տվյալները ևս դառնում են գործատուի պահանջներին ու ակնկալիքներին համապատասխան կրթական պայմաններ ու միջավայր ստեղծելու, դրանց համապատասխան հմտություններ ու կարողություններ ունեցող մասնագետներ կրթելու և նրանց մուտքն աշխատաշուկա անարգել դարձնելու լավագույն հենք:

⁴ Եվրոպացիները բուհ-գործատու համագործակցության ՈԱԱԿ-ի առաջարկած մոդելն ընդօրինակելի են համարում, «Մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոն» հիմնադրամ, 27.11.2017, <https://www.anqa.am/hy/>

⁵ Հայաստանում կստեղծվի առաջին ուսումնական բանկը, Գլաժոր համալսարան, <http://www.gladzor.am/news>.

Կարծում ենք, որ ՀՀ-ում մշակված և ներկայումս փորձարկվող բուհ-գործատու համագործակցության մոդելը կարելի է կատարելագործել՝ դրանում ներառելով նաև Օրենսդրագի պետական համալսարանի Կոմերտաուի մասնաճյուղի նորարարական մոդելի տարրեր՝ մասնավորապես շեշտադրելով առավել ընդգրկուն համագործակցության շրջանակը՝ դպրոց-բուհի մասնաճյուղ-արտադրություն համալիր փոխազդեցության հայեցակարգը:

ՀՀ ուսանողների զբաղվածության և աշխատանքի ապահովման մեր մոդելը

Սույն մոդելը առավել արդյունավետ է և իր գործառության նշանակությամբ նորույթ է շուկայում: Ի տարբերություն վերը ներկայացվածների՝ այն նախատեսում է երիտասարդ ապագա մասնագետների զբաղվածության խնդրի կարգավորման մեջ պետության առանձնակի դերակատարությունը:

Մենք առաջարկում են բուհ-գործադու համագործակցության մոդելի հիմքում դնել ուսումնահենք աշխատանք, աշխատանքահենք ուսումնառություն հայեցակարգային մոտեցումը, ընդ որում՝ ներառել նաև հանրակրթական համակարգը, մասնավորապես՝ ավագ դպրոցը և մասնագիտական կողմնորոշման աշխատանքները պլանավորել գործատուի հետ համագործակցության համատեքստում: Հրատապ է հատկապես երիտասարդ սերնդի մասնագիտական կողմնորոշման համակարգի զարգացումը, քանզի նշված խնդիրը լուծելու գործում մեծացել է դպրոցի ներգրավման անհրաժեշտությունը: Սա հիմնավորվում է նրանով, որ մասնագիտական կողմնորոշման համակարգի զարգացմանը կարող են աջակցել ուսուցիչները, բուհերի դասախոսները, զբաղվածության գործակալությունները, կարիերայի կենտրոնները: Դպրոցի դերի մեծացումը կարևոր է նաև ուսանողների սոցիալ-հոգեբանական և մասնագիտական հարմարման համակարգերի ներդրման առումով. «...անհրաժեշտ է դեռևս դպրոցում օգնել երեխաներին՝ հասկանալու և ճիշտ գնահատելու իրենց հնարավորություններն այս կամ այն մասնագիտության ձեռքբերման առումով, իսկ մասնագիտացված կրթական հաստատությունները պետք է աջակցեն ուսանողների սոցիալ-մասնագիտական հարմարմանը՝ կողմնորոշվելու աշխատաշուկայի իրական պահանջների նկատմամբ»⁶: Ըստ էության, երիտասարդ մասնագետների աշխատանքի տեղավորման մոդելը պետք է կառուցվի կանխատեսումային և նպատակ ենթադրող արտաքին ու ներքին արդյունքներ ներառող տարրերով:

Եվս մեկ առանձնահատկություն՝ նշյալ մոդելը երիտասարդ ապագա մասնագետների զբաղվածության խնդրի կարգավորումը սկսում է անմիջապես դպրոցից, մասնավորապես՝ իններորդ դասարանից: Այս մոտեցումը հիմնվում է տարածաշրջանային աշխատաշուկայի պայմաններում սովորողների մասնագիտական կողմնորոշման նորարարական մոդելի վրա⁷: Սա

⁶ Եղիազարյան 2016, 211:

⁷ Калинин, Лаптева, Лощилова, Морозова и др. 2014, 85-92.

նշանակում է, որ համագործակցության շղթայի մի օղակը պետք է դառնա դպրոցը: Տարածաշրջանային աշխատաշուկայի պայմաններում սովորողների մասնագիտական կողմնորոշման նորարարական մոդելը ներառում է կրթական հաստատությունների և սոցիալական գործընկերների համագործակցության ցանցը, միջնակարգ մասնագիտական կրթության հաստատությունների և բազմագործառնության կենտրոնների բացումը, կրթական ոլորտային կլաստերների ստեղծումը, որը նպատակաուղղվում է սովորողների մասնագիտական կողմնորոշման և որակյալ մասնագետների պատրաստման գործընթացի արդյունավետ ազդեցությանը, միջնակարգ և բարձրագույն մասնագիտական կրթական հաստատությունների շրջանավարտների մասնագիտական զբաղվածության կայուն աճին՝ կենտրոնանալով կարիերայի մշտական աճի և տարածաշրջանային աշխատաշուկայի պահանջների, այդ թվում՝ աշխատանքի՝ որպես անհատի նորարարական զարգացման սոցիալապես նշանակալի բաղադրիչի նկատմամբ սովորողների դրական վերաբերմունքի ձևավորման վրա⁸: Այսպիսով, բուհ-գործատու համագործակցության մեջ այս կամ տարածաշրջանի աշխատաշուկայում սովորողների աշխատանքի տեղավորման համատեքստում էական բաղադրիչ է համարվում մասնագիտական կողմնորոշումը՝ որպես կայուն զբաղվածության գործոն: Հետևաբար, խիստ կարևոր է համագործակցության մեջ նաև դպրոցը ներառել՝ դպրոց-բուհ, կարիերայի կենտրոններ-մասնագիտական կողմնորոշման խմբակներ սերտ կապերի և համագործակցային ցանցի ստեղծման ճանապարհով:

Ինչպես գիտենք, այսօր ՀՀ-ի որոշ մարզային դպրոցներում արդեն գործում են մասնագիտական կողմնորոշման խմբակներ, որոնց փորձը մեր երկրում կարելի է համարել հաջողված: Մենք առաջարկում ենք դրանց աշխատանքը կազմակերպել մասնագիտական կողմնորոշման խնդիրներով զբաղվող մարմինների հետ սերտ համագործակցության հենքով (զբաղվածության պետական գործակալություն, հկ-ներ, մասնագիտական կողմնորոշման մեթոդական կենտրոն և այլն): Ավելին, նույն դպրոցներում պետք է կազմակերպել մասնագիտական կողմնորոշման տեսագործնական դասընթացներ՝ վերոնշյալ կառույցներից հրավիրված մասնագետ-փորձագետների և գործատուների անմիջական մասնակցությամբ: Այսպես, ավագ դպրոցում մասնագիտական կողմնորոշման համատեքստում իրականացվող աշխատանքներում հարկավոր է ընդգրկել նաև բուհերի բարձր կուրսերի ուսանողներին՝ մասնագիտական ու աշխատանքային նախասիրությունների հստակեցման, ինչպես նաև տվյալ մասնագիտության ոլորտի մասնագետներին և այդ ոլորտներում աշխատանք առաջարկող գործատուներին՝ աշխատաշուկայի պայմաններին ու արդի վիճակին ծանոթանալու, փորձի փոխանակման նպատակով:

Ի տարբերություն վերը ներկայացված՝ Սանկր Պերերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարանի օրինակի, մեր մոդելի համաձայն՝

⁸ Калинин, Лаптева, Лощилова, Морозова и др. 2014, 85.

նշյալ խնդրի կարգավորումը սկսվում է ոչ թե բակալավրիատի չորրորդ, այլ երկրորդ կուրսից: Ուսումնական պլանները կազմելիս անհրաժեշտ է աշխատաշուկայի պահանջարկի և առաջարկի վերաբերյալ առկա փաստաթղթային տեղեկությունների հիման վրա առանձնացնել առավել արդիական մասնագիտությունների ցանկը: Առավել արդիական և աշխատաշուկայում պահանջարկ ունեցող մասնագիտությունների ցանկը ճշգրտելով՝ կրթական հաստատությունների ղեկավարները կարող են ավելի ճիշտ կողմնորոշվել անհրաժեշտ թվաքանակով, մասնագիտական գիտելիքների համարժեք բազայով և կարողությունների պատշաճ մակարդակով մասնագետներ պատրաստելու հարցում:

Կարծում ենք՝ պետք է բուհերում ավելացնել գործնական պարապմունքների և պրակտիկաների ժամաքանակը՝ հաշվի առնելով առարկաների կիրառական առանձնահատկությունները: Բացի այդ, ճիշտ կլիներ պրակտիկա անցած ուսանողներին տրամադրել սերտիֆիկատ-վկայական, որը կունենա օրենքի ուժ, որը ենթադրում է, որ գործատուն կարող է որպես աշխատանքային ստաժ դիտարկել սույն փաստաթուղթը:

Ուսանողների զբաղվածության մոդելները վերամշակելիս և մեր երկրի աշխատաշուկայի արդի պայմաններին հարմարեցնելիս պետք է առանձնացնել ուսանողների մարզային տարածաշրջանային զբաղվածության ապահովման հարցը, քանի որ մասնագիտական հարմարման կարևորությունը մարզերում առավել ակնառու է:

Առաջարկվող մոդելի արդյունավետ իրականացման համար նախատեսվում է ստեղծել համալիր համագործակցության շղթայում ներառված օղակների պետական աջակցության համակարգ՝ ուղղված գործատուների ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմանը: Ստեղծվող պետական աջակցության համակարգը ենթադրում է ուսանողների աշխատանքի վարձատրության, ուսանողներին աշխատատեղեր հատկացնող գործատուների հարկման և սոցիալական քաղաքականության կառուցվածքային փոփոխություններ:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, բուհ-գործատու համագործակցության տեսանկյունից առաջարկում ենք ՀՀ ուսանողների զբաղվածության և աշխատանքի ապահովման, այն է՝ ուսանողների ուսումնառության և աշխատանքի համատեղման խնդրի լուծման արդյունավետ մոդել, ընդ որում՝ դպրոց-բուհ-գործատու համագործակցությունը պետք է կառուցվի պետական աջակցության ավելացմամբ՝ համագործակցության տարբեր կառույցների և ենթակառուցվածքների գործառույթների իրականացման բոլոր օղակներում: Ուսանողների զբաղվածության և աշխատանքի ապահովման նոր մոդելում կարևորում ենք տարածաշրջանային աշխատաշուկայի պայմաններում սովորողների մասնագիտական կողմնորոշման նորարարական մոդելի տարրերի ներառումը:

Գրականություն

- Եվրոպացիները բուհ-գործատու համագործակցության ՈԱԱԿ-ի առաջարկած մոդելն ընդօրինակելի են համարում, «Մասնագիտական կրթության որակի ապահովման ազգային կենտրոն» հիմնադրամ, 27.11.2017, <https://www.anqa.am/hy/> (ներբեռնման օրը՝ 18.01.23):
- Եղիազարյան Ս.Ժ. 2016, Ժամանակակից ուսանողության աշխատանքի ապահովվածության հիմնախնդիրները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, Երևան, էջ 208-216:
- Հայաստանում կստեղծվի առաջին ուսումնական բանկը, Գլաձոր համալսարան, <http://www.gladzor.am/news> (ներբեռնման օրը՝ 19.01.23):
- Анищенко В.А., Барсукова Д.Ф., Кондратьева Н.В. 2015, Инновационная модель интеграции науки, образования и производства Кумертауского филиала Оренбургского государственного университета в современных условиях развития региона, Современные проблемы науки и образования, N 5 (URL: <https://science-education.ru/article/view?id=22095> (дата обращения: 13.04.2023)).
- Калинюк Ю.В., Лаптева И.Д., Лощилова М.А., Морозова М.В. и др. 2014, Профессиональное самоопределение молодежи на региональном рынке труда как фактор устойчивой занятости. Сибирский педагогический журнал, N 6, с. 85-92.
- Илясов Е.П. 2008, Взаимодействие вузов и работодателей в условиях развития рыночных отношений в экономике и проблемы трудоустройства выпускников учреждений профессионального образования, Учебные записки Казанского государственного университета, т. 150, кн. 4, с. 208-221.
- Попова Т.Н. 2013, Моделирование процесса вхождения в трудовую деятельность выпускников регионального вуза, Современные проблемы науки и образования, N 2 (<https://elibrary.ru/item.asp?id=21285808> (дата обращения: 13.04.2023)).

ՀՀ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՆՈՐ ՄՈԴԵԼ

Սյուզաննա Եղիազարյան

Ամփոփում

Հոդվածում քննված հիմնահարցի առնչությամբ կատարված վերլուծությունից եկել ենք այն համոզման, որ ՀՀ ուսանողների զբաղվածության և աշխատանքի ապահովման երաշխիք կարող են դառնալ բուհ-գործատու համալիր համագործակցության մոդելի մշակումը և կատարելագործումը: Առաջարկվող մոդելը մշակվել է՝ հիմք ընդունելով այս ոլորտում միջազգային հաջողված փորձը և համանման մոդելները, հաշվի է առնվել նաև կանխատեսումային մոտեցումը: Արդեն գոյություն ունեցող մոդելների հիմնական տարրերը հաշվի առնելով՝ փորձ է արվում դրանք համալրել նոր տարրերով, մասնավորապես բուհ-աշխատաշուկա համագործակցության շղթան ընդլայնվում է, որի մի օղակն է դառնում նաև դպրոցը: Քննարկվող մոդելի իրականացումը ենթադրում է փոխազդող կառույցների լայն շրջանակ, որը ներառում է պետական կառույցներ և ենթակառուցվածքներ, աշխատաշուկայի պետական ու մասնավոր հատվածներ, ոլորտային մասնագետներ ու գործատուներ:

Բանալի բառեր՝ գործատու, բուհ, աշխատաշուկա, համալիր համագործակցություն, ուսումնառիչ աշխատանք, աշխատանքառիչ ուսումնառություն, առաջարկ-պահանջարկ հավասարակշռում:

НОВАЯ МОДЕЛЬ ЗАНЯТОСТИ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ ТРУДОУСТРОЙСТВА СТУДЕНТОВ РА

Сюзанна Егиазарян

Резюме

Развитие и совершенствование модели комплексного сотрудничества вуз-работодатель может стать гарантией трудоустройства и занятости студентов РА. Предлагаемая модель была разработана на основе успешного международного опыта в этой области и аналогичных моделей с учетом прогностического подхода. Исходя из основных элементов уже существующих моделей предпринимается попытка дополнить их новыми элементами, в частности, расширяется цепочка взаимодействия вуз-рынок труда, звеном которой становится и школа. Реализация обсуждаемой модели предполагает наличие широкого круга взаимодействующих структур, в который входят: государственные структуры и инфраструктуры, государственный и частный секторы рынка труда, отраслевые специалисты и работодатели.

Ключевые слова – работодатель, вуз, рынок труда, комплексное сотрудничество, студенческая работа, обучение на рабочем месте, баланс спроса и предложения.

A NEW MODEL OF EMPLOYMENT AND JOB SECURITY FOR STUDENTS OF RA

Syuzanna Yeghiazaryan

Abstract

From the analysis made in relation to the issue examined in the article, we came to the conviction that the development and improvement of the university-employer complex cooperation model can become a guarantee of the employment and job security of RA students. The proposed model was developed based on successful international experience in this field and similar models, and the predictive approach was also taken into account. Having in mind the main elements of the already existing models, an attempt is made to supplement them with new elements, in particular, the chain of university-labor market cooperation is expanding, of which the school also becomes a link. The implementation of the discussed model implies a wide range of interacting structures, which includes: state structures and infrastructures, public and private sectors of the labor market, sector specialists and employers.

Key words – employer, university, labor market, complex cooperation, student work, training at the workplace, balance of demand and supply.

**ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1935-1936 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)**

Դավիթ Գասպարյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/գ

Էլ. հասցե՝ grakanagetgasparyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 03.09.2021, գրախոսվել է 16.03.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-90

Ներածություն

1935 թ. մարտի 13-ին Ալազանի ստորագրությամբ Չարենցին գրություն է ուղարկվում, ըստ որի՝ նույն օրը՝ երեկոյան ժամը 7-ին, ՀԽԳՄ վարչությունը քննարկելու է նրա «Հայտարարությունը», և որ նրա ներկայությունն անհրաժեշտ է: Չարենցը մերժել է և չի մասնակցել¹:

«Հայտարարությունն» ընթերցում է Տեր-Սիմոնյանը, այն բնորոշում որպես «քաղաքական փաստաթուղթ», որը, իբր, արտահայտում է «դասակարգային թշնամու գաղափարախոսությունը»: Նույնը միաբերան կրկնում են ելույթ ունեցողները: Նախորդ որոշման ձևակերպումների վերաշարադրանքով կամ կրկնությամբ միաձայն կայացվում է համանման որոշում. «Վարչությունը խստիվ դատապարտում է Չարենցի, ըստ էության հակախորհրդային, հակահասարակական վերջին հայտարարությունը և գտնում է անհրաժեշտ նրան հեռացնել Հայաստանի խորհրդային գրողների միության վարչությունից և միությունից»²:

Մարտի 16-ին որոշումն ուղարկվում է ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմ և Լուսժողկոմատ:

Միջանկյալ հիշենք, որ համանման հայտարարություններ Չարենցն արել էր նաև ավելի վաղ. 1932 թ. փետրվար 17-ին. «Ինչ վերաբերում է ինձ՝ հայտնում եմ, որ իմ ստեղծագործական պարապմունքներին խանգարում էր ոչ թե Պետհրատի աշխատանքը, այլ այն, որ այդ պաշտոնավարության ռոճիկն ինձ չի ապահովել նյութապես, և ես հարկադրված եմ եղել, բացի պաշտոնավարությունից, բոլոր ազատ ժամանակս տրամադրել խմբագրական, թարգմանական և այլ աշխատանքների, որպեսզի հնարավորություն ունենամ ապրելու»³: Այդպիսի մի «հայտարարություն» նա արել էր 1934 թ. մայիսի 6-ին՝ ոչ միայն իրեն դուրս դնելով գրողների միությունից, այլև վերադարձնելով

¹ Չարենց 1983, 528:

² Չարենց 1917, 299-301:

³ Չարենց 1968, 461-463:

անգամ հացի ու մթերային քարտերը. «Ելնելով այս հանգամանքից, խնդրում եմ *մինչև իմ գրքի մասին դրական լուծում ստանալը* համարել ինձ Խ.Գ. միությանից դուրս»⁴: Այսինքն՝ այս հրաժարականները օրավուր հասունացող մեծ դժգոհությունն ու խորացած վիրավորանքը հայտնելու ձև էին:

Չարենցի «Հայտարարությունը» խոր վրդովմունքի և հիասթափության արտահայտություն էր, հոգեբանական տեղատվության ու մակընթացության մի խորտակիչ ալիք՝ ընդդեմ գարշելի իրականության ու խափանիչ միջավայրի, ընդդեմ գրական ու քաղաքական իշխանությունների: «Չարականներն ուրախ էին, որ ինքը՝ Չարենցն է առիթ տալիս իր վրա հարձակվելու, իսկ բարեկամները վիրավորական գտան նրա քայլը և, միացած առաջիններին, որոշեցին գրողների միությունից վտարել... Ժամանակի հայ մեծագույն բանաստեղծին: Այս լուրը Չարենցին հանեց հավասարակշռությունից: Ամեն ինչ սպասում էր, բայց ոչ այդ: Մեկ-մեկ թվում էր իր բարեկամների անունները և ասում՝ մի՞թե սա էլ, մի՞թե այս մյուսն էլ... Մի պահ գրգռվում էր, հայիոյում, բայց հետո, երբ փոքր-ինչ խաղաղվում էր, չէր հավատում, թե այդ բոլորն իրականություն է, մտածում էր, թե այստեղ անշուշտ մի թյուրիմացություն կա, շուտով ամեն բան կպարզվի»⁵:

Ինքնադիմանկար

Հոգեկան այս մեծ ալեկոծությունն ու բարեկամների փորձությունն ունեցան նաև իրենց բանաստեղծական գայրալից անդրադարձները՝ «Ներքող երգողներին (Ինձ՝ Խ.Գ. Մ-ից վտարելու առթիվ)», «Մեր նոր ճորտերին», «...Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով»: Նշված երեք գործերն էլ գրված են նույն օրը՝ 1935 թ. ապրիլի 14-ին.

Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով
Ելել է ահա... մի պոետի դեմ,-
Էլ ինչպես ես ինձ ահով չդիտեմ
Ու չհիանամ իմ «բիրտ» սֆաթով,-
Եվ... զարհուրելի իմ ուժով հպարտ,-
Զբացականչեմ՝ «-Հերո՛ւ եմ ու մարդ!!!»⁶:

...Պատում է հոգիս տրտմություն մի հոծ,
Որ փրփրաբերան կիզել եք ուզում
Ճակատին դուք իմ՝ դափնու արժանի՝
Դրոշմ մատնիչի ու դավաճանի...⁷:

⁴ Չարենց 1996, 228:

⁵ Չարյան 1975, 102:

⁶ Չարենց 1996, 89:

⁷ Չարենց 1983, 92-94:

Իրականության պատմական բովանդակությունը՝ քաղաքական բռնությունը, Չարենցը պատկերում է ինչպես առարկայական վերորերյալ պատկերներով, այնպես էլ՝ զառանցական տեսիլներով («Ձառանցանք»):

Ատամնաթափ մի մարդ, գանգը նման կապկի,

Նստել էր կոկորդիս և ինձ խեղդում էր...

Թույն էր թորում նա իմ գիշերային շապկին-

Եվ անունը նրա... «Քնքշություն» էր...⁸:

Պետք է հաջորդեին ցնորական տեսիլներ, անգամ՝ «Ձառանցանք զառանցանքում»...

Չարենցի պոեզիայում աստիճանաբար ուժգնանում են ոչ միայն զառանցական, այլև հոգևոր տեսիլները: Նա մեկ թափանցում է աստվածաշնչյան մոտիվների մեջ՝ «Բանք Ժողովողի», ոգեկոչում գաղափարներ ու կերպարներ, հավատաքննիչների վերադարձող միջնադարին ավելանում է նախնադարը՝ մարդ-կապիկը («Էկլեզիաստես»), մեկ խորանում հայ միջնադարի մեջ՝ Նարեկացի, և որպես Աստծու՝ դիմում նրան («Ինչպես հնում վկան այն՝ Նարեկացին»), մեկ ուրվագծում տառապանքի խաչը շալակած և Քրիստոսի պես Գողգոթա բարձրացող տանջահար կերպարներ՝ Գրիգոր Ծերենց («Երբ բարձրանում է նա վեր» - «Մի ծեր վանական»), մեկ տրվում աղոթքների («Իմ լերան աղոթքը», «22.X.1936», «Վերջին աղոթք»): Խորանում, թանձրանում են կերպարները, ժամանակի շունչը դառնում է տագնապ, գույժ, խորքում՝ թաքնված վախ՝ ընկերներ, հակառակորդներ, գրական-քաղաքական միջավայր՝ «Պոետի վիշտը», «Տխուր կարուսել», ամբողջ 1935-1937 թթ. ստեղծագործությունը:

Ժամանակի ու միջավայրի մեջ առանձնանում է պատմության վավերագիր դարձած իր կերպարը՝ որպես ազատ տարերքի հանճար, մարտնչող մարտիկ, հոգևոր պետ, ժամանակի հերոս, զոհ և նահատակ՝ «Այնքան մաղձ կա իմ սրտում, այնքա՛ն դառնություն», «Իմ օրերում ես ցանկացա լինել վսեմ և ինքնուրույն», «Արշավում է և՛ քո, և՛ աշխարհի վրա», «Ներքող երգողներին», «Էկլեզիաստես», «Տխուր կարուսել», «Եղել եմ, այո՛, ես հոգևոր պետ»...

Ահա ինքնաճանաչման ու ինքնամարմնավորման փորձերը («Ինձ», «Իմ լուսաստղը»):

ԻՆՁ

Քո անունի, Չարենց,

Աստնանսն է՝ «Արև»-

Եվ բառն - «հանճարե՛ղ»⁹:

«Բայց ցնծում էր Պառնասն առանց քե՛զ», - 1936-ի հուլիս-օգոստոսին Ծաղկաձորում գուժում է բանաստեղծը («Իմ լուսաստղը») և ավելացնում.

Կրկին կանգնած եմ ես ինքըս իմ դեմ շրվար՝

Անօգնական, մենակ, - ինչպես կաղնի հանդում,

Ուր ոչ մի ծառ չկա, - ուր տագնապով անդուլ

⁸ Չարենց 1983, 95:

⁹ Չարենց 1983, 105:

Քամիներն են միայն շաշում դժնի ու հար:

Ուր՝ գորշ հողին կպած՝ լոկ մի քանի մացառ,
Որպես մարդիկ, որ մի գաղտնիք են իմանում՝
Փսփսում են իրար ինչ-որ անհայտ անուն,
Երազելով մի հարթ մի *անկաղնի* բացատ¹⁰:

Առանձին բանաստեղծություններում բացահայտում է կյանքի բարդ առեղծվածը՝ ոչ միայն այն, ինչ գիտակցական է, ոչ միայն այն, ինչ ենթագիտակցական է, այլև անգիտակցականը՝ որպես ազդակ, որպես պահի մեջ մտքի կայծակ: Սրանով ժխտում է ամեն մի դաս ու դասագիրք և հայտարարում. «Օ՛, մեզ կյանքն է դառնում դասատու -Ե՛վ գիտուն, և՛ կույր, և՛ շվայտ...» (ԱԶԵ, էջ 110), - այսինքն՝ կյանքի բազմազեղուն հարստությունը և ոչ թե օրենքն ու օրենսգիրքը, որով առաջնորդվում էին Homo Sovietikus-ները, այսինքն՝ հակառակորդները, որոնք միաբերան կրկնում էին՝ իրականությունից կտրված է. ո՛չ իրականությունից էր կտրված, ո՛չ կյանքից, ո՛չ առօրյայից, ո՛չ միջավայրից, ո՛չ էլ պատմությունից... Հավերժության ու անմահների հետ էր...

Անպակաս է կանացի շունչը: Իրական կանանց կողքին թանգարաններում մրսող մարմարիոնյա կանայք են, ոսկի ու ցուլք հագած մայրամուտի կանայք, հեծյալ ամազոնուհիներն ու արդեն իսկ առասպելյալ անունները՝ Նուարդ, Սաֆո, Նավզիկե... Մի ամբողջ շարք են կազմում Արուս Ոսկանյանին նվիրված պոեմներն ու բանաստեղծությունները¹¹:

1935 թ. մարտի 22-ին Անդրֆեդերացիայի ՆԳԺԿ վարչության պահանջով ՀԽՍՀ պետանվտանգության վարչության կողմից Չարենցը ենթարկվում է լրացուցիչ հարցաքննության: Հարցնում են՝ ինչո՞վ է պայմանավորված ՀԳՄ-ից դուրս գալու «Հայտարարությունը»:

Չարենցն ամեն ինչ պատճառաբանում է «կենսապահովման իր նվազագույն կուլտուրական չափի» պահանջով. «Փոքր ժողովուրդների գրողներն, ըստ իս, պետք է ունենան զուգահեռ մասնագիտություն»: Նորից արծարծվում է «Գիրք ճանապարհի»-ի տպագրության հարցը: Պատասխանում է. «Իմանջանը և Տեր-Գաբրիելյանը կողմ էին գրքի լույս ընծայմանը <...>: Բայց ընկ. Արիսյանը [հայտնեց, որ] ինքը չի կարող բաց թողնել այդ գիրքը»: Իսկ Արիսյանին ահաբեկելու մտադրությունը համարել է «լկտի պրովոկացիա» և «Հոգեբանական ուժասպառության հետևանք»¹²:

1935 թ., ապրիլ 14-ին գրում է «Կոչված եմ այսօր ահա ես Չեկա...» տողով սկսվող բանաստեղծությունը և կողքին ավելացնում. «Ուրեմն այսպե՛ս... Իբրև «տեղորիստ»»:

Կոչված եմ այսօր ահա ես Չեկա...

¹⁰ Չարենց 1983, 146:

¹¹ «Արուսին», «Ձոն», «Գովք Արուսին», «Գովք Հայկազյան Մելպոմենեի ամենափայլուն աստղին՝ Արուսին», «Դանթեական սեր», «Արուսին – մենակ», «Արուսին (ինտիմ)»: Տե՛ս Չարենց 2017, 66-83:

¹² Չարենց 1996, 347-354:

Կարծես թե ուրիշ հերյուրանք չըկա,
 Որով «օրենքից դուրս» համարեն ինձ...
 Մատնում է մի «հին բարեկամ» Մակինց,
 «Գրողները» ինձ «դուրս են շարտում
 Դրաստամատյան Գրական Տնից»,
 Իսկ վերից Խանջյանն ի՛նքն է հոխորտում,
 Թե ինձ «կհանի իմ հիմար քնից...»:

.....
 Էհ, վաղուց եմ ես «քնից» արթնացել,-
 Այդ դո՛ւք եք, ավա՛ղ, քնած մնացել...¹³:

Հարցաքննությունների արձանագրություններին կցված է «Զրույց Չարենցի հետ» գրառումների թերթիկ: Լրտեսի կողմից այստեղ գրանցված են Չարենցի կարծիքները: Դժգոհում է ընդհանուր վիճակից. «Կուլտուրայի հարցում մեր ղեկավարությունը ձախյիկ է: <...>: Ես միայնակ եմ, մտերիմ մարդիկ չունեմ: <...>: Ուկրաինայում տողի համար վճարում են 7 ռուբլի, իսկ մեզ մոտ՝ 1 ռուբլի: Մեզ մոտ ինչքան ուզում ես գրի, մեկ է՝ սովից կմեռնես: Վրաց բանաստեղծները հրաշալի են ապրում, այնտեղ նրանց հովանավորում է կառավարությունը: <...>: Երբ գրում եմ ընդհանուր հարցերի մասին, ես ներշնչվում եմ, իսկ երբ գրում եմ Հայաստանի մասին՝ ինձ հոռետեսությունն է պաշարում: Պետք է թքել և հեռանալ: <...>: Ոչ մեկի հետ ես չեմ հաղորդակցվում: Ես ոչ ոք չունեմ, *ես միայնակ մարդ եմ*»¹⁴:

Մոսկվայի խորհրդային գրողների տանը 1935 թ. մայիս 10-ին տեղի է ունենում հայ գրականությանը նվիրված երեկո: Չարենցը հրավիրված չէր: Տեր-Սիմոնյանը մեծարում է Վշտունուն և նսեմացնում Չարենցին («Պրավդա», 1935, 11 մայիս):

Զգալով, որ անգոր է հասանելի դարձնելու իր ճշմարտությունը՝ 1935 թ. մայիսի 11-ին գրավոր դիմում է Անդրերկրկոմի առաջին քարտուղար Բերիային¹⁵: Նույն օրը Անդրերկրկոմի միջնորդությամբ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշում է Չարենցին վերականգնել ՀԽԳՄ շարքերում¹⁶: ՀԽԳՄ վարչության նիստն իր հերթին 1935 թ. հունիսի 6-ին Չարենցին վերականգնում է Հայաստանի խորհրդային գրողների միության կազմում:

Հայ գրողների պատվիրակության անդամները 1935 թ. մայիսի 12-14-ին Մոսկվայում հանդիպում են ռուս գրողների հետ: ԽՍՀՄ ԳՄ-ն Մոսկվայում կազմակերպում է հայ պոեզիայի երեկո: Բացման խոսք է ասում Վ. Կիրպոտինը, զեկուցում է Տեր-Սիմոնյանը. «Եղիշե Չարենցը իր ստեղծագործության առաջին իսկ օրերից և, դժբախտաբար, մինչև ամենավերջին օրերը, գտնվում է հին հայկական նացիոնալիստական գրականության ազդեցության տակ: Եթե Եղիշե Չարենցը լրջորեն չմտածի, թե ուր է տանում նրան իր ստեղծա-

¹³ Չարենց 1996, 88:

¹⁴ Չարենց 1996, 354-359:

¹⁵ Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, 163:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 10, թ. 92:

գործական գիծը և ինչպիսի տենդենց ունեն նրա ստեղծագործությունները, եթե նա առաջվա նման չլսի, թե ինչ է ասում նրան խորհրդային քննադատությունը, ապա նա կարող է դառնալ դասակարգային թշնամու գաղափարական դիրքերի արտահայտիչը»¹⁷: Հակառակ այսպիսի հալածանքների՝ արտիստ Վ. Կաչալովն արտասանում է «Խմբապետ Շավարշը» Պ. Անտոկոլսկու թարգմանությամբ:

1935 թ. հունիս 10-ին Չարենցը նամակ է հասցեագրում Խանջյանին, պարզաբանումներ տալիս իր հետ կատարված անցանկալի իրավիճակների մասին: Ընդգրկում է հարցերի շրջանակ՝ իր ընդհանուր վիճակը, ԽՍՀՄ գրողների համագումարում իր ելույթը և անդրադարձները, «Գիրք ճանապարհի»-ի հրատարակության գործում Արիսյանի խանգարիչ դերը, իր և Խանջյանի հարաբերությունները: Խանջյանի հանդեպ Չարենցը թեև ունեցել է երբեմնակի ընդվզումներ, բայց գնահատությունն ընդհանուր առմամբ մնացել է բարձր: Առանձին պատառիկներ. «Աղասի! Հանուն ինչի՞ եք դուք ենթարկում նման հասարակական օստրակիզմի: Մի՞թե ես այնքան եմ մեղավոր խորհրդային սիստեմի առջև, որ իմ անունն անգամ հարկավոր է ջնջել խորհրդային գրականությունից... Մի՞թե ես արդեն դադարել եմ խորհրդային պոետ լինելուց, որ դուք հայ խորհրդային պոետիայի դեկլագացիա եք կազմում առանց ինձ, ջնջում եք իմ անունը...»¹⁸:

1935 թ. հունիսի 13-ին գրում է. «Լեցուն է սիրտս լացով, // Թակարդ է բախտը հինում, // Չգիտեմ՝ ո՞ր եմ գնում // Վարանքով, մթին կասկածով...// Ինձ խաբում, ինձ դավում են թերևս, // Ինձ տանում են գուցե դեպի մահ. // Ախ, դատարկ է շուրջըս, ամա,– // Եվ դահիճ են դարձել ընկերներս»¹⁹: Սա Homo Sapiens-ի ողբերգությունն է Homo Sovietikus-ի առջև: Բայց սա դեռ վերջը չէ:

Չարենցի վիճակը Ստալինի հարցումներից հետո

1935 թ. դեկտեմբերի 30-ին ՀԽՍՀ կազմավորման 15-ամյակի կապակցությամբ Մոսկվայում՝ Կրեմլում, ԽՍՀՄ կուսակցական և կառավարական ղեկավարությունն ընդունում է Հայաստանի աշխատավորության պատվիրակությանը՝ Խանջյանի գլխավորությամբ: Խորհրդակցությունը բացում է Մոլոտովը: Գրողներից ներկա էին Ս. Զորյանը, Ն. Զարյանը, Վ. Անանյանը, գրականագետ Սիմոն Հակոբյանը:

Ն. Զարյան. «Ընկերներ՛ր, ես պատվիրակության անդամ չեմ: Ես խնդրեցի, որ ինձ Կրեմլ բերեն. վաղուց էի երազում տեսնել ընկ. Ստալինին: Եվ ահա իմ կյանքի այդ երջանիկ, ամենաբերկրալից օրը հասավ»: Բուռն ծափահարությունների ներքո նա հայերեն կարդում է իր «Ստալին» ոտանավորը: Այնուհետև. «Իմ երջանիկ ժողովրդի մեծ սերն եմ մատուցում քեզ՝ ընկեր

¹⁷ Գրական թերթ, Երևան, 1935, թիվ 11, 20 մայիս:

¹⁸ Չարենց 1996, 274-279:

¹⁹ Չարենց 1996, 87:

Ստալին, երգելով քեզ՝ մեծ առաջնորդ: Այդ դու ես ժողովուրդների երջանկության ինժեներն ու դարբինը (ծափահարություններ)»²⁰:

Զորյանը խոսում է արվեստի և մշակույթի հարցերի մասին: Ստալինը հարցնում է.

– Քանի՞ թատրոն կա Հայաստանում:

– 20 թատրոն, – պատասխանում է *Զորյանը*, – որոնցից 5-ը՝ մայրաքաղաքում:

Այնուհետև Ստալինը հարցում փորձ է անում հայ գրողների աշխատանքի մասին: *Զորյանը* պատասխանում է, որ Հայաստանի գրողները լավ են զգում իրենց և զբաղված են ստեղծագործական բերկրալի աշխատանքով:

Ստալինը *Զորյանի* հետ վարում է այսպիսի զրույց.

«Ստալին – Ինչպե՞ս է ապրում գրող Չարենցը:

Զորյան – Ոչինչ:

Ստալին – Նրան կարծեմ նեղացնում են:

Զորյան – Նա այժմ իրեն հրաշալի է զգում:

Ստալին – Դուք օպերային թատրոն ունե՞ք:

Զորյան – Երրորդ տարին է, որ գոյություն ունի օպերան: Մենք ունենք հայերեն օրիգինալ օպերաներ»²¹:

Ինչպե՞ս Ստալինը հիշեց Չարենցին. հիշում էր «Գիրք ճանապարհի»-ի արգելման և «Աքիլլե՛ս, թե՛ Պյերո» ինտերմեդիայի հետ կապված միջադեպը, գուցե նաև Չարենցի հեռագիրը: Սա ինքնին յուրահատուկ փաստ է. իր փառքի գագաթնակետին հասած վիթխարի երկրի առաջնորդը հանդիսավոր արարողության ժամանակ հիշում է ծայրամասային մի հանրապետության թեկուզև հանճարեղ, բայցև հեռու մի բանաստեղծի:

Իհարկե, *Զորյանը* չէր ասում ճշմարտությունը, որովհետև հայ գրողները վատ էին ապրում, իսկ Չարենցի վիճակը ծանր էր: Ստալինի այս խոսքերից հետո Չարենցի հանդեպ պաշտոնական վերաբերմունքը մի կարճ շրջան ժամանակավորապես փոխվում է:

1936, մայիսի 21 – 1937, հուլիսի 8 ժամանակամիջոցում կազմվում է խմբային դատական գործ, որի մեջ Ներսիկ Ստեփանյանից անմիջապես հետո Ակսել Բակունցն է: Հաջորդում են Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, ևս 6 հոգի, ամբողջությամբ 9 ամբաստանյալ: Բակունցին ձերբակալում են օգոստոսի 9-ին: Նույն օրը՝ նաև Տեր-Սիմոնյանին, Ալազանին և ուրիշների, գիշերը՝ Մահարուն... Դատական մարմինները խմբի պարագլուխ են համարել Ստեփանյանին, իսկ առավել գործուն ղեկավարներ՝ Բակունցին ու Չարենցին:

Ապագայնացվող այս ժամանակներում Կոմիտասի վերադարձը դառնում է համաժողովրդական միավորման օր. 1936 թ. մայիսի 28-ին հայրենի հողին է հանձնվում Կոմիտասի (8/26.X.1869, Քյոթահիա – 22.X.1935, Փարիզ) աճյունը: Փարիզից սփյուռքահայ 1800 ներգաղթյալների հետ Կոմիտասի աճյունը հայրենիք են փոխադրում «Սինեյա» շոգենավով, խմբի մեջ էին Եր-

²⁰ Գրական թերթ, 1936, թիվ 1, 10 հունվար:

²¹ Գրական թերթ, 1936, թիվ 1, 10 հունվար:

վանդ Քոչարը, Լևոն Հարությունյանը և նշանավոր այլ դեմքեր: Հայաստանի ճանապարհը բռնած Կոմիտասի դագաղը «երկար ժամանակ անտիրական մնացել էր անջատված վագոնում՝ Նավթուղ կայարանում (Վրաստան): Ե՛վ դագաղը բերող ներգաղթող հայերը, և՛ ընդունելու պատրաստ Երևանը կրակի մեջ էին մնացել: Ո՛չ կարողանում էին այն համարձակորեն փոխադրել Երևան, ո՛չ էլ կարող էին թողնել Նավթուղ կայարանում»²²:

Կոմիտասի աճյունը Երևան է բերվում հուղարկավորության նախօրյակին՝ մայիսի 27-ին: Չարենցը Կոմիտասի հետ էր հոգով և ստեղծագործությամբ. Կոմիտասը հայոց պատմության ապրող էջն էր ու ծնունդ տվեց «Կոմիտաս», «Կոմիտասի հիշատակին» պոեմներին:

1936 թ. հուլիսի 9-ին Թիֆլիսում Բերիան սպանում է 1930 թվականի մայիսից ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանին: Դեպքը տեղի է ունեցել երեկոյան՝ ժամը 17-ից հետո, ժամը 20-ին արդեն «մի քանի ժամ» «քնած» էր: Թերթերը տպագրում են մահախոսականը. «ՀամԿ(Բ)Կ Անդերերկրյունը հայտնում է Հայաստանի Կ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Խանջյանի մահը, որ տեղի ունեցավ 1936 թ. հուլիսի 9-ին ինքնասպանության ակտի հետևանքով: Ինքնասպանության ակտը դիտելով որպես փոքրագույն արտահայտություն՝ [հայտնվում է], որ ընկ. Խանջյանը վերջին ժամանակներս իր աշխատանքի մեջ մի շարք քաղաքական սխալներ էր թույլ տվել, որոնք արտահայտվել էին նացիոնալիստական ու հակահեղափոխական-տրոցկիստական տարրերի մերկացման գործում բավարար զգաստություն չցուցաբերելու մեջ»²³:

Խանջյանի ողբերգական մահը ցնցում է Հայաստանը: Սկզբից ևեթ ոչ ոք՝ առաջին հերթին Չարենցը, չէին հավատում ինքնասպանության վարկածին, այլ միայն սպանության, որը հետագայում ապացուցվեց:

Ըստ հուշագիր Ա. Աբրահամյանի՝ գույժը ծայնասփյուռով Չարենցը լսել է Ծաղկաձորի գրողների տանը գիշերվա ժամը 3.30-ին և հաղորդել ծանոթներից մեկին. «Դու պատկերացնո՞ւմ ես, չկա՛ Աղասին, չկա՛ Աղասի Խանջյանը: Թիֆլիսում սպանել են: Հենց նոր Ամերիկայից հաղորդեցին, թե իբր ինքնասպան է եղել: Սո՛ւտ է, չհավատա՛ս: Նա ինքնասպանություն չէր գործի, էն էլ օտար հողում: Նրան սպանել են»²⁴: Այս օրերին Չարենցն անում է այսպիսի գրառում. «Խանջյանը մեր վերջին հերոսն էր, որին սպանեց Բերիան»²⁵: Այս տեղեկությունը վստահելի չէ, որովհետև ժամը 23-ին հոսանքը Ծաղկաձորում անջատում էին:

Հոգեհանգստին Չարենցն անցնում է սգակիր ժողովրդի միջով, նրա հանդեպ կար «հիրավի համաժողովրդական պատկառանք»: Խանջյանի տունը, որ ժողովուրդը համարում էր «կլոր դաչա», Չարենցի սոնետներում վերածվել է «Նայիրյան Բելվեդերի»: Խանջյանի դագաղը առանձնատան

²² Հասրաթյան 1997, 108:

²³ Խորհրդային Հայաստան 1936, 11 հուլիսի:

²⁴ Գրական թերթ, Երևան, 1997, 1 ապրիլի:

²⁵ Չարենց 1983, 54:

երկրորդ հարկի ընդարձակ ճաշասենյակում էր՝ կարմիր կերպասով ծածկված սեղանի վրա: Սիմֆոնիկ նվագախումբը Սարաջևի գլխավորությամբ նվագել է Բեթհովեն ու Գրիգ:

Թոքաբույժ Գրիգոր Սաղյանին Չարենցն ասել է. «Աղասուն բուժում էին տուբերկուլյոզից, իսկ նրան սպանեց ատրճանակի գնդակը»: Բժիշկներ Սաղյանն ու Միրզա-Ավագյանը հրաժարվել են ստորագրել «ինքնասպանության» եզրակացությունը: «Խանջանի անձնական բժիշկ Սաղյանը և հայտնի վիրաբույժ Միրզա-Ավագյանը, տեսնելով Խանջանի զույգ քունքերի վերքերը, կասկածանքով ասել են, որ այդ վերքերը ինքնասպանի վերքեր չեն, այլ մեկն ու մեկի ձեռքով նա սպանված է: Այս կասկածի համար երկու բժիշկները բանտ նետվեցին: Սաղյանին գնդակահարեցին, իսկ Միրզա-Ավագյանը բանտում մահացավ»²⁶:

Կրակոցից հետո սպանությունն իր աչքով անմիջապես տեսել է Անդրկովկասի կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքների վերահսկողության կոմիտեի հանձնաժողովի նախագահ Իվան Կորոտկովը, տարիներ շարունակ լուել և այդ մասին արտահայտվել է միայն քսան տարի անց²⁷: Փաստն արձանագրվել է ԽՍՀՄ XXII համագումարում (1961, հոկտեմբեր)²⁸: Նույն տեսակետին են նաև Անատոլի Ռիբակովն իր «Արբատի զավակները» վեպում (հայերեն թարգմանությունը՝ 1988) և Ռոյ Մեդվեդևը²⁹:

Խանջանի թաղումը տեղի է ունեցել հուլիսի 12-ին: Մուղղուսու խուզարկու հայացքի ներքո ոչ ոք չի հանդգնել պատվո պահակ կանգնել: Թաղման թափորը նկատի ունենալով՝ Ալազանը գրում է. «Սեղմված-խճողված շարքերում քայլում էի, հանկարծ կողքիս տեսա Ստեփան Ջորյանին: <...>: Մեզանից քիչ առաջ նկատեցի Եղիշե Չարենցին»³⁰:

Թաղումը՝ Կոնդի Կոզեռնի գերեզմանատանը, որ համարվում էր հեռավոր ու աննշան: Ժողովուրդն ալեկոծված էր, մինչդեռ Բերիայի դրածոները տարբեր տեղերում հավաքներ էին կազմակերպում և վանկարկում՝ «Կորչի իմպերիալիզմի լակեյ դավաճան Խանջանը», «Շնորհակալություն ընկեր Լավրենտի Բերիային»: Թաղման գիշերը նրանց, ովքեր պնդում էին, որ ոչ թե ինքնասպանություն է, այլ սպանություն, ձերբակալել են:

Խանջանի հանդեպ Չարենցի վերաբերմունքը ազատ էր, հարգալից, վստահող և գնահատող: Եղել է այնպես, որ կեսգիշերին այցելել է Խանջանին՝ Կենտկոմ, և նրան կարդացել նոր գրած գործը: Խանջանի սպանությունից հետո Չարենցն իրեն զգում է կատարելապես անպաշտպան: Ինքն իր առջև կանգնում է որպես հակառակորդների կողմից պաշտոնապես հռչակված հանցապարտ. «9.VII.1936» վերնագրված բանաստեղծության մեջ պարզ

²⁶ Ալազան 1990, 4:

²⁷ Антонов-Овсеенко 1999.

²⁸ St'v XXII съезд Коммунистической партии Советского союза 1962, 404:

²⁹ Медведев 1990.

³⁰ Ալազան 1990, 7-8:

ասում է. «...Կարծես թե միայն իննից հուլիսի, //<...> վերնագրերն այդ անբառ, անանուն // Դարձան մահվան պես ահեղ ու անհուն»³¹:

Գրողներն ընդդեմ գրողների

1936 թ. հուլիսի 14-ին տեղի է ունենում ՀԽԳՄ կուսկազմակերպության ժողովը. Խանջյանի սպանության մասին զեկուցում է Դաբադյանը: Ներկա էին՝ Դ. Տեր-Սիմոնյան, Ն. Զարյան, Վ. Ալազան, Գ. Հովնան, Վ. Նորենց, Հ. Քոչար, Գ. Ղազարյան, Ա. Սարգսյան: Ելույթ ունեցողները դաժան քննադատության են ենթարկում Խանջյանին, որի «դավաճանական ինքնասպանությունը [հարված էր] Անդրերկրկոմին և ընկեր Բերիային»: Քննադատվում են նրա հովանավորյալները, այդ թվում՝ ժողովին մասնակից Ալազանը, Նորենցը, Տեր-Սիմոնյանը, որոնք հանդես են գալիս «նացիոնալիստական բնույթի» մեղայական ելույթներով և ընդարձակում մահվան թակարդի մեջ ընկածների շրջանակը:

Ահա պատմաքաղաքական այս պայմաններում 1936 թ. հուլիսի 18-19-ին Չարենցն սկսում է հյուսել Աղասի Խանջյանի ողբերգական մահվանը նվիրված՝ «Դոֆինը Նայիրական» սոնետների փունջը, որը վերջնական տեսքի է բերել 29.VII-4.XII.1936-ին: Կազմել է նոր տետր, զետեղել 1-7 սոնետները: Ստեղծել է առանձին սոնետների մի քանի տարբերակներ: Սոնետները մաքրագրել է հուլիսի 29-30-ին Ծաղկաձորում:

Վկայություն Ծաղկաձորում հանգստացող Նորենցի. «Անվերջ մտորում էր Խանջյանի մասին, դատում, ենթադրություններ և եզրակացություններ անում: Նա իր այդ ապրումներն ու մտածումները զեղում էր նաև բանաստեղծությունների մեջ: Ինձ կարդաց այդ օրերին գրած սոնետների մի փունջ՝ «Նաիրյան դոֆին» ընդհանուր խորագրով»³²:

1937 թ. փետրվարի 8-ի մի գրության մեջ Չարենցը հուշում է. «Վերջնական տեքստը միայն սա է»: «Իմաստություն» սոնետի վրա ավելացրել է. «Тут кончается А. Х-ян и начинается իսկական ԲՈՒԾԵՎԻԿՅԱՆ ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ՀԱՅ ղեկավարություն... 1936.XI-11»³³:

Յուրաքանչյուր սոնետի մի քանի տարբերակը պայմանավորված է վերջնականի որոնումներով, որոնցում դառը արցունքներով ոգեկոչում է հանրապետության ղեկավարի, ընկերոջ թանկ հիշատակը: Ամբողջ շարքը քաղաքական ու ազգային այդ ծանր աղետի սուր և հուսահատ գիտակցումն է:

Գրել է հուլիսի 29-ի վաղ առավոտից մինչև հաջորդ օրվա ժ. 4-ը: Առաջին սոնետի Ա. տարբերակի թղթի դարձերեսին 1937-ի փետրվարի 8-ին հուշում է, թե որն է վերջնական տարբերակը և հայտնում շարքի հետ կապված կառուր մանրամասներ: Միջամտություններ է արել 1936-ի նոյեմբերի 19-ին:

³¹ Չարենց 1983, 131:

³² Նորենց 1961, 203:

³³ Չարենց 2017, 151-164:

1936-ի դեկտեմբերի 4-ին ավելացրել է ևս մեկ սոնետ՝ «Ճանապարհի խաչի (Իբրև տապանագիր)»³⁴:

Պատմությունը կրկնվում է («Հին պարտության լեզենդը»)։ հայրենանվեր Արա Գեղեցիկը դարձավ Շամիրամի զոհը, հայրենանվեր Խանջանը՝ Բերիայի:

Կատարված ողբերգության արձագանք են նաև այլ պատառիկներ՝ «Ձառանցանք» («Թվում է վայրկյանից այն սև»)՝³⁵, «Ջարմանք է հարուցում իմ մեջ»³⁶, որոնք մեկ ամբողջի մասեր են:

1936-ի հուլիսից Խանջանին հաջորդում է Ամատունին (Վարդապետյան, Համո Ամատունի, 1900-1938), որն ընդդեմ Խանջանի թեև վայելում էր Բերիայի հովանավորությունը, բայց 1937-ի սեպտեմբերին ինքն էլ դարձավ նրա զոհը:

1936 թ. սեպտեմբերի 24-ին ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ վարչությունը Չարենցից ստորագրություն է վերցնում, ըստ որի՝ «ենթարկվելով հետաքննության, պարտավորվում է մինչև դատը չբացակայել Երևան քաղաքից» (ՆԷ, էջ 359): Մոտենում է փորձության ժամը. «Եվ ինչպես գուշակեր նա իրոք, - // Որ այսպես ծնծղաներով // Մեռնելու է մեր երգը վսեմ...»³⁷:

Ժամանակին ուղղված պատմական հայացքը 1936 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին քաղաքական աշնան մոտիվներ է ձևավորում՝ «Աշնան երգ» վերնագրված մի քանի բանաստեղծություններում: Աշնանային շարքը շարունակվում է հոկտեմբերի 1-ին գրած «Աշունը, ա՛խ, այնպես անցավ...» և նույն օրերին ստեղծված նույնաբնույթ այլ գործերում: Քաղաքական սառը աշնան հողմերն են՝ այսպիսի անդրադարձներով.

Աշունը, ա՛խ, այնպես անցավ՝
Ե՛վ ցնցող, և՛ ծանր, ինչպես՝
Հանճարեղ ոճիր կամ հանցանք:

Ցերեկները ծնծղաներ հնչեց,
Ցնծության շեփորներ հնչեղ, –
Գիշերները – դարձավ զառանցանք³⁸:

Շաչում է աշնան քամին, իբրև հին, դասական Ակվիլոն,
Աշուն է, և ծանր անձրևի արճիճե շեղջեր քշելով,
Եվ ավերք, և նեռ գուժելով՝ թռչում է հողմն Ակվիլոն³⁹:

Անդրադարձ կա նաև Իսպանիայում կատարվող քաղաքական դեպքերին. ԽՍՀՄ-ում, նաև Հայաստանում, ժողովներ են գումարվում, հողվածներ

³⁴ Չարենց 2017, 151-164, 367-383:

³⁵ Տե՛ս Չարենց 1983, 542:

³⁶ Տե՛ս Չարենց 2017, 164:

³⁷ Չարենց 1983, 190:

³⁸ Չարենց 1983, 159:

³⁹ Չարենց 1983, 62: Ակվիլոնը կամ Աքվիլոնը հյուսիսային քամին է:

են տպագրվում ի պաշտպանություն իսպանական ժողովրդի ու իսպանական գրականության: Զարենցն իր խոսքն ասում է բանաստեղծությունների իսպանական շարքով: ԽՍՀՄ-ում կատարվող ստալինյան բռնություններն ու Ֆրանկոյի, Մուսոլինիի, Հիտլերի ֆաշիզմը նույն չարիքն էին. գնդակահարվեցին, հալածվեցին գրողներ, հրդեհի ճարակ դարձան գրքեր:

Շարունակվող հալածանքներ

Նույն քաղաքական հալածանքների մեջ էր նաև Զարենցը. 1936 թ. նոյեմբերի 16-ին ՆԳԺԿ մարմինները որոշում են կայացնում Զարենցին, «ըստ ՀԽՍՀ ՔՕ 67, 68 հոդվածների, որպես մեղադրյալ, ենթարկել հետաքննության»: Այդ մասին նրան հայտնում են նույն օրը և ՀԽՍՀ ՆԳԺԿ վարչությունում ենթարկում հարցաքննության: Մեղադրվում է որպես գրողների հակահեղափոխական, ազգայնամուլական խմբի ղեկավարներից մեկը, ընթացքում ավելանում են տրոցկիստն ու ահաբեկիչը: Զարենցը կտրականապես ժխտում է մեղադրանքները, պաշտպանվում և տալիս բացատրություններ:

«*Հարց.* Դուք մեղադրվում եք նրանում, որ լինելով գրողների հակահեղափոխական նացիոնալիստական խմբի ղեկավարներից մեկը, տարիների ընթացքում ՀամԿ(Բ)Կ-ի և խորհրդային իշխանության դեմ տանում եք հակահեղափոխական աշխատանք: Դուք դա ընդունո՞ւմ եք:

Պատասխան. Ո՛չ: Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում: Ես եղել եմ գրողների «Նոյեմբեր» միության կազմակերպիչն ու ղեկավարը, որի մեջ ես ունեցել եմ իմ խումբը հետևյալ կազմով՝ ես ինքս, Ա. Բակունցը, Մ. Արմենը, Աճեմյանը (Մահարին): Վճռականապես պնդում եմ, որ խումբը ոչ մի հակահեղափոխական նացիոնալիստական աշխատանք չի տարել և այդպիսին չի համարվել»:

Զարենցին հակադարձում են արդեն իսկ բանտարկված գրողների ցուցմունքներով: Անվանապես ներկայացվում են Բակունցի, Վանանդեցու, Ալազանի, Մահարու ցուցմունքները:

«*Պատասխան.* Գրողների հակահեղափոխական խմբի ձերբակալված անդամների ցուցմունքները չեն համապատասխանում իրականությանը: «Դա կեղծիք է», «Ես դա ժխտում եմ: Ցուցմունքները կեղծ են», «Ես դա չեմ ընդունում որպես ճշմարտություն, ես ժխտում եմ, <...> ցուցմունքները կեղծ են», «Մահարու ցուցմունքների այդ մասը ժխտում եմ»:

Քննիչը կտրում է. «Դուք շարունակում եք ստել»: «*Հարց.* Մի՞թե չեք զգում, որ Դուք մոլորվել եք սեփական պատասխանների մեջ և ջանում եք հետաքննությունից թաքցնել ճշմարտությունը: Դուք մտադի՞ր եք տալ ճիշտ ցուցմունք, որ Դուք գրողների հակահեղափոխական նացիոնալիստական խմբի ղեկավարներից մեկն եք և Ն. Ստեփանյանի ու Ա. Բակունցի հետ համատեղ ընդդեմ ՀամԿ(Բ)Կ-ի և խորհրդային իշխանության տարել եք ակտիվ պայքար...»: Հարցը դեռևս շարունակվում է, իսկ Զարենցը ժխտում է մեղադրանքը:

Անցնում են Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին պաշտոնից ազատման հանգամանքներին: Զարենցը տեղին պատասխաններ է տալիս նաև այս հարցերին: Անցնում են ստեղծագործությանը, «Պատգամի» գաղտնագրին. «*Պատաս-*

խան. Բայց ես ամենևին դա չեմ համարում հակահեղափոխական դաշնակցական լոզունգ, որովհետև ես նկատի ունեմ ժողովուրդ հասկացությունը՝ սկզբունքորեն տարբեր ազգ տերմինից, որը կիրառում են դաշնակցականները: Այդ բանաստեղծությունը գրված է 1933 թվականին, երբ դրությունը Հայաստանի լեռնային շրջաններում, ինչպես հայտնի է, աղետալի էր, ինչն էլ իմ գրքի որոշ տեղերում, մասնավորապես այդ լոզունգում, օբյեկտիվ նախադրյալ է հանդիսացել իմ որոշ հոռետեսական տրամադրությունների համար:

Հարց. Ումի՞ց էիք Դուք պատրաստվում փրկել հայ ժողովրդին:

Պատասխան. Այն ղեկավարներից, որոնք Հայաստանի վերը նշված դրության մեղավորներն են:

Եվ հետաքննությունը եզրակացնում է. «Ձեր պատասխանը հետաքննությունը համարում է բացարձակապես կեղծ»⁴⁰:

Ինչպես Չարենցի, այնպես և մյուս գրողների հարցաքննությունները այն մտայնությունն են թելադրում, որ ՆԳԺԿ քննիչներն ունեցել են գրական աջակիցներ, որոնց օգնությամբ նախապես կազմել են հարցերը: Յուրաքանչյուր գրողի հարցում քննիչները այդքան դիպուկ չէին կարող լինել, մանավանդ որ կտրված էին հայոց լեզվից, հայ գրականությունից, հայ մշակույթից ընդհանրապես: Վստահորեն ներսից՝ գրողների տնից նրանց հետ համագործակցողներ են եղել, զորօրինակ՝ Արտաշես Ոսկերյանը, Հրաչյա Քոչարը, Սահակ Կիրակոսյանը, Գառնիկ Ղազարյանը, Գևորգ Աբովը և ուրիշներ:

Եզրակացություններ

Ամենայն հավանականությամբ, այս օրերին և այս կապակցությամբ է Չարենցն Ամատունուն հասցեագրել նամակ, որի անթվակիր պատառիկներից մեկում հաճախակի են հանդիպում «դատ», «դատավճիռ», «վճիռ հանել» արտահայտությունները:

Գրությունը պայմանավորված է դատից առաջ պարզաբանումներ տալու անհրաժեշտությամբ: Դատի ժամանակ նա պիտի հանդես գար ինքնապաշտպանական փաստարկներով. «Միայն այն անհողդողդ համոզմունքը, որ մարդիկ ինչի մեջ էլ ինձ մեղադրեն – գոնե մինչև օրս ոչ մի առիթ չեն ունեցել ինձ մեղադրելու գրական, կամ քաղաքական-հասարակական խարդախության ու երկերեսանիության մեջ, – կամ քծնանքի ու երկչոտության, – միայն այս անհողդողդ համոզմունքն է ահա, որ ինձ ուժ է տալիս դիմել ձեզ՝ *նաև* իբրև ինձ ճանաչող ընկերոջ, նախքան *անվերադարձ* կերպով *վճիռ* հանելը (որ հավասար է կյանքի ու մահվան – ինչ ձևով էլ լինի *մեղադրանքը*)»⁴¹:

1936 թ. նոյեմբերի 19-ին Չարենցը հանդես է գալիս «Ազդ!»-ով. «Եթե որևէ բերումով սույն գրություններն ընկնեն հա՛սկացող մեկի ձեռն՝ պահել խնամքով և միայն իմ *մահից հետո* հանձնել մեր թանգարանին: Ոչ մի դեպ-

⁴⁰ Ամբողջական հարցաքննությունը տե՛ս Չարենց 1983, 359-374:

⁴¹ Չարենց 2017, 242-243:

քում չոչնչացնել: Լավ է հանձնել ուր լինի՝ անգամ իմ կյանքի օրով, իմանալով, որ սրանք ինձ կկալանեն – քան ոչնչացնել»⁴²:

Հիշենք, որ սույն «Ազդ!»-ին նախորդել է նոյեմբերի 16-ի հարցաքննությունը: Կարելի է միայն ենթադրել, թե ինչ նկատի ունի «սույն գրություններ» ասելով:

Պատմական այս ժամանակաշրջանը համակողմանիորեն արտացոլվել է ոչ միայն Զարենցի գրառումների, այլև գեղարվեստական ժառանգության մեջ՝ մեկ տասնյակի հասնող պոեմներ և բազմաթիվ բանաստեղծություններ:

Առջևում բռնությունների, աքսորների ու գնդակահարությունների 1937 թվականն էր, Զարենցի հերոսացման վերջին տարին:

Գրականություն

Ալազան Վ. 1990, Տառապանքի ուղիներով, Երևան, «Խորհրդային գրող», 240 էջ:

Գրական թերթ 1935, Երևան, թիվ 11, 20 մայիսի:

Գրական թերթ 1936, Երևան, թիվ 1, 10 հունվարի:

Գրական թերթ 1997, Երևան, թիվ 12, 1 ապրիլի:

Գրականության և արվեստի թանգարան, Զարենցի ֆոնդ, 163:

Զարյան Ռ. 1975, Հուշապատում, Երևան, «Հայաստան», 546 էջ:

Խորհրդային Հայաստան 1936, 11 հուլիսի:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 10, թ. 92:

Հասրաթյան Մ. 1997, Եղիշե Զարենց, «Զարենցի հետ: Հուշեր», Երևան, «Նաիրի», 424 էջ:

Նորենց Վ. 1961, Հավերժ կենդանի դեմք, Հիշողություններ Եղիշե Զարենցի մասին, Երևան, «Հայաստան», 396 էջ:

Զարենց Ե. 1962, Երկերի ժողովածու, հ. I, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 458 էջ:

Զարենց Ե. 1968, Երկերի ժողովածու, հ. VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 678 էջ:

Զարենց Ե. 1983, Անտիպ և չհավաքված երկեր (ԱԶԵ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 528 էջ:

Զարենց Ե. 1996, Նորահայտ էջեր (ՆԷ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 636 էջ:

Զարենց Ե. 2017, Գիրք մնացորդաց, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 486 էջ:

Антонов-Овсеенко А. 1999, Берия, Москва, «АСТ», 480 с.

Медведев Р. 1990, О Сталине и сталинизме, Москва, «Прогресс», 484 с.

XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 1962, Стенографический отчет, т. 2, Москва, 608 с.

ԵՂԻՇԵ ԶԱՐԵՆՑԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1935-1936 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

Դավիթ Գասպարյան

Ամփոփում

1935 թ. հունվար-մարտ ամիսներին պետական մեղադրանքով՝ որպես տեռորիստ, Զարենցը ենթարկվում է հարցաքննությունների: Մարտի 7-ին նրան ազատում են Հայաստանի պետական հրատարակչությունում զբաղեցրած պաշտոնից: Վիրա-

⁴² Զարենց 2017, 230:

վորված այս ամենից՝ հանդես է գալիս «Հայտարարությամբ», որ դուրս է գալիս Հայաստանի գրողների միությունից: Նրա դիմումին տալիս են քաղաքական բովանդակություն և իր ծննդյան օրը՝ մարտի 13-ին, հեռացնում Գրողների միության անդամությունից: Չարենցը չէր սպասում այսպիսի ծանր հարվածի, ինչն արտացոլվում է այս տարիների նրա բանաստեղծություններում և պոեմներում:

Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի սպանությունից հետո (9 հուլիսի, 1936) նրա դեմ նորից սաստկանում են քաղաքական հալածանքները: 1936 թ. նոյեմբերի 16-ին բանաստեղծը ենթարկվում է ծանր հարցաքննության, իսկ 1937 թ. ամեն ինչ արվում է նրան ձերբակալելու և բանտարկելու համար: Բանտում էլ մահանում է:

Չարենցի կյանքի այս շրջանի վավերագրեր են ոչ միայն հարցաքննությունների արձանագրությունները, նրա գրություններն ու դիմումները, այլև բանաստեղծություններն ու պոեմները:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի գրողների միություն, քաղաքական հալածանքներ, Խանջյան, Ամատունի, Ստալին, հարցաքննություն, բանաստեղծություն:

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ В ГОДЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ (1935-1936 ГОДЫ)

Давид Гаспарян

Резюме

С января по март 1935 г. Чаренц подвергался допросам по государственному обвинению в терроризме. 7 марта он был уволен из Государственного издательства Армении. В этой связи он написал заявление, в котором выразил желание покинуть ряды Союза писателей Армении. Его заявлению придали политическую окраску, и в день своего рождения, 13 марта, Чаренц был исключен из членов Союза писателей, что крайне тяжело отразилось на его психологическом состоянии.

После убийства первого секретаря ЦК КП Армении Агаси Ханджяна (9 июля 1936 г.) политические преследования против него вновь усилились. 16 ноября 1936 г. он был вызван на допрос, а в 1937 году арестован и заключен в тюрьму, где он и умер. Документами этого периода жизни Чаренца являются не только протоколы допросов, но и его заявления, стихи и поэмы.

Ключевые слова – Союз писателей Армении, политические преследования, Ханджян, Аматауни, Сталин, допрос, стихотворение.

EGISHE CHARENTS IN THE YEARS OF POLITICAL PERSECUTIONS (1935-1936)

David Gasparyan

Abstract

In January-March of 1935, Charents was interrogated on state charges as a terrorist. On March 7, he was released from his position at the State Publishing House of Armenia.

Injured by all this, he makes a "Declaration", in which, citing his difficult social situation, he announces that he is leaving the Writers' Union of Armenia. His application is given a political content and on his birthday, March 13, he is expelled from the membership of the Writers' Union. Charents did not expect such a heavy blow, which is reflected in his poems and poems during these years.

On December 30 of 1935 at the reception of the delegation of Armenian workers in the Kremlin on occasion of the 15th anniversary of Sovietization, Stalin became interested in the Charents conditions. Stalin knew Charents in connection with the book "The Book of the Road". After that, his condition improved for a short period, but after the assassination of the first secretary of the Central Committee, Agassi Khanjyan (July 9, 1936), political persecution against him intensified again. On November 16 of 1936, he was subjected to severe interrogation, and in 1937, everything was done to arrest and imprison him. He dies in prison.

Not only the transcripts of interrogations, his writings and applications, but also poems are documents of Charents' biography during those years.

Key words – Union of Writers of Armenia, political persecutions, Khanjian, Amatuni, Stalin, interrogation, poem.

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՎ ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ*

Անուշավան Զաքարյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Պատմաբանասիրական հանդես, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մ. Բաղդասյան 24/4

Էլ. հասցե՝ patmhandes@rambler.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 14.01.2023, գրախոսվել է 18.01.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-106

Ներածություն

Ավետիք Իսահակյանի և XX դ. առաջին երեսնամյակի հայ իրականության երևելի դեմքերից՝ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայագետ Դավիթ Անանունի առնչությունների մասին մինչև վերջերս հայտնի էր, որ նրանք ծանոթ են եղել դարասկզբին: Այդ մասին Դ. Անանունը Բաքվի 26 կոմիսարներին նվիրված «Բաքվի շիրիմները» վերնագրով հոդվածաշարում գրում է. «Մեր ֆիրման (Թումանյան եղբայրների նախաձեռնության, որտեղ ծառայում էր – Ա. Զ.) հեղափոխական կենտրոնի հոչակ ուներ: Մի խումբ ծառայողներս գրչի ու գրքի սիրահարներ էինք: Կարդում էինք, վիճում, թարգմանում, թղթակցություններ գրում թերթերին, գրքեր տարածում ... Մեզ հետ ծառայում էին մտավորականներ, որոնք մասնակցել էին Խանասորա արշավանքին: Մեզ հյուր էին գալիս հայ գրողներ (Ավ. Իսահակյան, Դեր. Դեմիրճյան և այլն) ...»¹:

Երկու մեծերի հետագա առնչությունների հետ կապված մեր պրպտումները տարիներ ի վեր ապարդյուն էին: Սակայն վերջերս լույս է տեսել Ավետիք Իսահակյանի «Երկերի լիակատար ժողովածու»-ի ծավալուն XIV հատորը (Երևան, 2021, 1136 էջ), որում ընդգրկված են Վարպետի գրած նամակները, որոնք նոր լույս են սփռում խնդրո առարկա հարցում: Ժողովածուում ընդգրկված նամակները բազմաթիվ կարևոր հարցեր են պարզում, որոնք առնչություն ունեն Ավ. Իսահակյանի անձի, կյանքի, գործունեության, շրջապատի, մտերիմ ընկերների հետ ունեցած հարաբերությունների, հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային բնույթի խնդիրների մասին: Բանաստեղծը բովանդակալից նամակներ է գրել անվանի գրողներից, գիտնականներից, հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործիչներից շատ շատերին: Այդ շարքում ուրույն տեղ ունեն Դավիթ Անանունին գրածները:

* Հոդվածը որպես զեկուցում ընթերցվել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտում 2022 թ. ապրիլի 26–27-ին տեղի ունեցած Վ. Կիրակոսյանի մահվան տարելիցին և հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված հանրապետական գիտաժողովում:

¹ «Մշակ» (Թիֆլիս), 23.III.1919:

Ավ. Իսահակյանի նամակները Հայաստան վերադառնալու հարցով

Հայտնի իրողություն է, որ Դ. Անանունն ողջ գործունեության ընթացքում առանձնահատուկ տեղ է հատկացրել Հայաստանում հայահավաքմանը: Հայտնի է նաև, որ խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին հանրապետության ղեկավարները մեծ ջանք էին գործադրում այդ գաղափարը կյանքի կոչելու համար: Հայրենիք վերադառնալու կոչով շատերի թվում նրանք դիմում են նաև արտերկրում գտնվող Ավետիք Իսահակյանին: «Ինձ համար ճանապարհը միշտ բաց է, – 1925 թ. նոյեմբերի 17-ին Վենետիկից ՀՅԴ հայտնի գործիչ, Բոստոնում հրատարակվող «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանին գրում է Իսահակյանը: – Ամեն տարի պաշտոնապես դիմում անում են: Ես քաշ եմ տալիս միշտ: Մանավանդ Մյասնիկյանը շատ էր ուզում, որ գնայի: Այդ խումբը (խոսքը Պ. Մակինցյանի, Ա. Մյասնիկյանի, Դ. Անանունի, Յ. Խանզադյանի մասին է – Ա. Զ.) միշտ բարեկամ – ընկերներ մնացին ինձ, սկսած 1903 թվից»²:

Այստեղ հարկ ենք համարում հատուկ նշել, որ այդ տարիներին Հայաստանի ոչ բոլոր ղեկավարներն էին նման նպատակ հետապնդում: Այսպես, Ստ. Շահումյանի գլխավորած Բաքվի կոմունայի արդարադատության կոմիսար, 1921 թ.՝ ՀԽՍՀ արդարադատության ժողկոմ, 1923-1924 թթ.՝ ՀԽՍՀ Կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ, 1924-1928 թթ.՝ նախագահ, գրականագետ, պատմաբան, հետագայում ակադեմիկոս Արտաշես Կարինյանը 1926 թ. գրում էր. «... Պետք է վե՛րջ տալ հայության Հայաստանում հավաքման գաղափարին, մի գաղափարի, որ մինչև այժմ էլ ապրում է ժողովրդական զանգվածների գիտակցության մեջ: Հողային ֆոնդի բացակայությունն է պատճառը, որ զարգանա ազգայնական ռոմանտիկան, և հայությունը ձգտի տիրանալու իր «պապենական հողերին», ինչպես նաև վառ ու կենդանի պահի «միացյալ ու անկախ Հայաստանի գաղափարը»: Ուստի ... անհրաժեշտ է նախ՝ ա) վերջ դնել հայության հավաքման գաղափարին Հայաստանի մեջ և ապա՝ բ) երկրի մեջ եղած 300.000 արևմտահայ գաղթականությանը ցրել լայնածավալ Ռուսաստանի մեջ»³ և այլն, և այլն:

Ինչևէ. Հայաստան վերադառնալու հարցում Ավ. Իսահակյանն այլոց շարքում քանիցս խորհուրդ է հարցրել նաև Դ. Անանունից: Այդ մասին Իսահակյանի նամակներում կան մի շարք խոսույն վկայություններ. դրանցից առաջինը Դ. Անանունին գրած նրա <1925, 1-12 դեկտեմբերի, Վենետիկ> թվակիր՝ անչափ հետաքրքրական ու բովանդակալից ընդարձակ նամակի հետևյալ տողերն են. «Բյուրեղացած սրտից բխած թանկագին նամակդ ամենաքաղցր ձայներ զարթնեցրեց հոգուս մեջ. – մեր անհետացած, կորած ժողովրդի ձայնն էր, կորած ընկերների ձայնն էր, մանկության ժամանակի գեղի ժամի զանգի ձայնն էր և բոլոր անուշ ձայները մեր լեռների աղբյուրների

² Իսահակյան 2021, 121:

³ «Դրոշակ» (Երևան), թիվ 8, օգոստոս, 2021, շաբաթիկի էջ 3, Անկախ հայկական պետականությունը և հայ բոլշևիկները 2021, շաբաթիկի էջ 4:

բյուրեղյա: Արցունքով կարդացի ամեն տողը, և արցունքով գրում եմ այս տողերը: ... Քո նամակը՝ բարձր նմուշ զգացմունքի, ազնիվ մտքի ու ոճի, եղավ ինձ համար՝ Անուշ բանտի մեջ մոռացված Արշակին իր թագավոր լինելը հիշեցնող Դրաստամատը: Ես օտարել էի ինձ, ես մոռացել էի ինձ, ես ոչինչ էի դարձել՝ ջարդված, հուսահատ հայ ժողովրդի զարհուրելի բախտից, գազազած ու դառնացած, *դու վերադարձրիր ինձ իմ թագը*. դու ասում ես թե՛ հայ ժողովուրդ կա՝ իր սուրբ լեզվով ու հողով, որ հիշում է ինձ. ընկերներ կան, ուզում են ինձ. տեղ կա ինձ համար ժողովրդի և ընկերների սրտի մեջ – աղամանդյա գահ:

*Դո՛ւ եղար իմ բախտի դարբնոցը, ոչ թե ես: Հավիտյան պիտի սիրեմ քեզ, ավելի, շար ավելի, որքան մեջս զգամ ուժերս. սիրում եմ քեզ իբրև ազնվության մի կայուն սյուն, կանգուն մնացած պղպող հեղեղների առաջ, իսկ հիմա – իմ վերածնողին ... (ընդգծումները մերն են – Ա. Զ.)*⁴:

Իսկ ահա Կահիրեում լույս տեսնող ՀՅԴ-ի օրգան «Հուսաբեր» օրաթերթի խմբագիր, դաշնակցական հայտնի գործիչ Վահան Նավասարդյանին հասցեագրած «1925, 12 դեկտեմբերի, Վենետիկ» թվակիր նամակում բանաստեղծը հայտնում է. «... ամբողջ հոգով ձգտում եմ Հայաստան: Նա միայն կարող է ինձ կենդանացնել, ժողովրդի հետ, նրա մեծ շնչով շնչել: 15 տարի եղավ, որ պանդուխտ եմ. 15 դար ... բավական է: Դ. Անանունին գրեցի, խորհուրդ հարցրի գնալու մասին, գրում է «Ե՛կ, Ե՛կ, քեզ ինչ, թե ով է իշխում, դու քո գահն ունես ժողովրդի ու մեր սրտում»⁵: «<1926>, 26 հունվարի, Վենետիկ» թվակիր նամակում էլ նույն հասցեատիրոջը գրում է. «Գրել էի Դավիթ Անանունին, խորհուրդ էի հարցրել վերադարձիս մասին. գրում է – Ե՛կ, Ե՛կ, Ե՛կ: Քեզ պես մարդոց պետք ունենք, մի՛ վախեցիր, քանակը որակ է դառնում, երբ շատանանք, սոցիալիզմն ու Սիոնը իրար կգողենք»⁶:

⁴ Իսահակյան 2021, 124-125:

⁵ Իսահակյան 2021, 129:

⁶ Իսահակյան 2021, 139:

Իսկ արդեն անձամբ Դ. Անանունին <1926, 15 հունվարի, Վենետիկ> թվակիր նամակում Ավ. Իսահակյանը գրում է. «Ես շա՛տ կիսնդրերի քեզ, միայն մի երկու բառ գրես ինձ *(ես շատ եմ հավատում քեզ)* սիրելի Դավիթ՝ – արի կամ մնա (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»⁷:

Ռ. Դարբինյանին ուղղված «<1926, հուլիս>, Վենետիկ» թվակիր նամակում էլ Իսահակյանը հայտնում է. «Ես խորհուրդ էի հարցրել (Հայաստան վերադառնալու խնդրով – Ա. Զ.) Դ. Անանունից. գրում է, որ վերադառնամ»⁸:

Նկատենք, որ 1926 թ. հոկտեմբերին՝ հայրենիք գալուց, Երևանում ապրելիս Ավ. Իսահակյանը մշտապես շփվել է Դ. Անանունի հետ: Դրա վկայությունը դարձյալ Վ. Նավասարդյանին ուղղված՝ «1930, 11 օգոստոսի, Փարիզ» տարեթվով նամակի հետևյալ տողերն են. «Քանի դեռ Դավիթ Անանունը աքսորված չէր, երկու անգամ եղել ենք մայրիկիդ մոտ, ճաշել ենք (քյուֆթա ենք կերել), քո կենացը խմել»⁹:

1925-1927 թթ. Դ. Անանունը Երևանում շփվել է քաղաքական-պետական գործիչ, ճարտարապետ, ՀՅԴ նշանավոր անդամ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու հետ: Նա, հույսերով լեցուն, արտասահմանից խորհրդային երկիր էր վերադարձել 1924 թ. վերջերին (որոշ ժամանակ եղել է Թիֆլիսում), իսկ 1925 թ. սկզբից ապրում և աշխատում էր Երևանում: Ահա թե ինչ է գրում Հովհ. Քաջազնունու որդին՝ լենինյան կոմերիտական Կարեն Քաջազնունին, 1937 թ.՝ հոր ձերբակալությունից հետո (Քաջազնունին գնդակահարվել է 1938 թ. Երևանի բանտում), Հայաստանի պետանվտանգության ղեկավարին. «Մի անգամ (այս տարվա գարնանը) (խոսքը 1927 թ. մասին է – Ա. Զ.) Իսահակյանի հետ եկավ Դավիթ Անանունը: Վերջինիս հետ Քաջազնունին ամեն օր հանդիպում էր 1925 թ. գարնանը, երբ նրանք երկուսը (և մի շարք այլ անձինք) ճաշում էին Իսան-Աղովների մոտ: Անանունի մասին Քաջազնունին այսպես էր արտահայտվում. շատ թերություններ ունի, բայց ինձ նա դուր է գալիս, որովհետև *հայ մարդ է* (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»¹⁰:

Իսահակյանի առնչությունն Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)» գրքի տպագրությանը

Ավ. Իսահակյանի և Դ. Անանունի առնչությունների հետ կապված մեկ այլ հետաքրքիր իրողություն վերաբերում է վերջինիս «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)» աշխատության երրորդ հատորի տպագրությանը: Պարզվում է, որ Ավ. Իսահակյանն արտասահմանում Սովետական Միության առևտրական (Տորգպրեդի) ներկայացուցիչ, կուսակցական-պետական գործիչ, գրաքննադատ, հրապարակագիր, թարգմանիչ Պողոս Մակինցյանի հետ դրանում մեծ դեր է ունեցել: Այսպես. դեռևս «<1924>, 14

⁷ Իսահակյան 2021, 136:

⁸ Իսահակյան 2021, 164:

⁹ Իսահակյան 2021, 287:

¹⁰ Հակոբյան 2020, 321:

հոկտեմբերի, Վենետիկ» թվակիր՝ Ռ. Դարբինյանին ուղղված նամակում Իսահակյանը գրում է. «Մի պարոն, որ վախենում է անունը տալ, խնդրում է քեզ հայտնել (ինքը Հայաստանից է եկել), որ Դավիթ Անանունը փող է խնդրում քեզինից, ինչ-որ գիրք է ուզում հրատարակել [խոսքը «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)» գրքի մասին է – Ա. Զ.]: *Անանունը միակ մարդն է, որ ժայռի պես կանգնել է համադարձ ստրկամտության մեջ, քննադատում է, և վախենում են նրանից*: Հիմա դու գիտես, թե ի՞նչ կերպով փողը պիտի հասցնես Երևան, երևի Պարսկաստանի միջոցով (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.)»¹¹:

Դ. Անանունը նախապես ցանկացել է գիրքը հրատարակել Ամերիկայում¹², ապա, ինչ-ինչ նկատառումներով, նաև նկատի ունենալով Մխիթարյանների մոտ՝ Վենետիկում, տպագրության բարձր որակը որոշել է գիրքը տպագրել այդտեղ: «1925, 23 նոյեմբերի, Վենետիկ» թվակիր նամակում Ավ. Իսահակյանը Պ. Մակինցյանին գրում է. «Սիրելի Պողոս, /... Սպասում էի Դավիթի գրքի մասին վերջնական կարգադրության, սակայն ուրբաթն ավելի շուտ եկավ, քան շաբաթը:

Կարծում եմ, որ գիրքը չի տպվելու այստեղ, եթե ուզենաս էլ:

¹¹ Իսահակյան 2021, 62:

¹² Այդ մասին տեղեկանում ենք Դ. Անանունի՝ 1924 թ. օգոստոսի 21-ին ՀՅԴ գործիչ, մանկավարժ, հրապարակագիր, «Հայրենիք» (Բոստոն) օրաթերթի «Մեզմե մեկը» բաժնի երկարամյա վարիչ, «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգրքի» հրատարակիչ Հակոբ Խաչմանյանին գրած նամակից. «Կամենում եմ մի խնդրի առիթով ինքս Ձեզ նեղություն պատճառել: Բանը ահա ինչու՞մն է. ես պատրաստ ունեմ իմ աշխատության («Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը») երրորդ հատորը: Տպագրված այդ գործը կլինի 480 էջ (էջում 38 տող, տողում 50 տառ): Ձեռագիրս հանված է գրամեքենայով, ուրեմն ոլորներ չեն: Հարցնում եմ Ձեզ. կարո՞ղ է հրատարակիչ գտնվել Ամերիկայում իմ այդ գործի համար: Հարկավ՝ հրատարակիչը իր վրա է առնում բոլոր ծախքերը (թուղթ, տպագրություն) և վայելույց հոնորար է վճարում ինձ, հեղինակիս: Հաղորդում եմ Ձեզ նաև այն, որ աշխատությունս զբաղվում է ռուսահայ իրադարձություններով, նրանց լուսաբանությամբ և քննությամբ՝ նկատի ունենալով 1901-1918 տարիների ժամանակաշրջանը: Իմ գործի մեջ ես անաչառ եմ, թեև սա ենթակայական հասկացողություն է: Համենայն դեպս ինձ փրկում է իմ պատմահայեցողությունը – մարքսիզմը: Անաչառ լինելով՝ գործս խոստովանում է որոշ դեմքերի ու հոսանքների դրական ջանքերը, բայց և անխնա դատափետում նրանց պատմական խոշոր սխալները: Մասնավորապես քննության եմ առել և դատապարտության խոսք ասել Հայկական հարցի շուրջը տարված քաղաքականության, չեմ խնայել կամավորական շարժումը և բնականաբար Հ. Հ. Դաշնակցությանը: Այս հաղորդում եմ, որ պատրանքներ չստեղծվեն իմ գործի շուրջը և հրատարակիչը իմանա, թե ինչի հետ գործ ունի: Աշխատությանս աղբյուրների մի խոշոր մասը ռուսական է, ուրեմն և պահանջվում է այնպիսի տպարան, որ ռուսերեն քիչ տառեր ունենա *ծանոթությունների համար*: Բազմաթիվ թվական աղյուսակներ կան գործիս մեջ: Արևմտահայերը խորշում են թվերից, բայց մենք ձգտում ենք երևույթները պատկերացնել հաստատ տվյալներով: Ուրեմն հրատարակիչը պիտի նկատի ունենա և այս հանգամանքները – ռուսերենի և թվերի:

Բարի եղե՛ք որոնելու մի հրատարակիչ: Չեմ կարծում, որ նա վնասովի: Հավանորեն գիրքը մեզ, Հայաստանի բնակիչներին, չի հասնի, բայց միթե նվազ են գաղութների հայ ընթերցողները և կամ պակաս հետաքրքրություն ունեն նրանք դեպի մեր *երեկը*, որ սնուցանում է պատմական այսօրը: Իհարկե, իմ հրատարակչին ես չեմ արտոնում ոչինչ հապավելու կամ փոփոխելու իմ գործի մեջ: Այն պիտի լույս ընծայվի այնպես, ինչպես դուրս է եկել իմ գրչի տակից: Գրականությունը իմ աչքում սրբագործություն է: Զիջում այստեղ ես չգիտեմ» (ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Խաչմանյանի ֆ., N 334, թ. 3-4: Ինքնագիր: Նաև՝ Զաքարյան 2023, 240-241):

Տպարանի վարդապետը տեղափոխվում է Միլան, ուրիշն է նստելու նրա աթոռին, բայց սա երկրորդական է, անշուշտ: Ցավալիին այն է, որ հայերեն շարող երկու գրաշարներից մեկը խենթացավ. հիվանդանոցումն է: Շարող չունեն: Պոլսից սպասում են գրաշարի, որ այս վեց ամիս է՝ պիտի գա, և դեռ պիտի գա: Իրանք էլ չեն իմանում, թե ե՞րբ պիտի գա:

Այդ դժվարությունից դուրս, հիմա առաջարկում են ինձ (երբ սկսեն գիրքը շարել), որ պայմանը կապենք իտալական> լիրեթի վրա, որովհետև ֆրանսիական> ֆրանկը ընկնում է, և, ըստ իրենց ակնարկին, 100-ին 50 տոկոս հավելումն պիտի անեն: Առհասարակ սրանց հետ գործ ունենալը – դժվարին բան է:

Նոր վարդապետը, որ ստանձնե գործերը, կխոսիմ հետը, եթե ուզենաս, որ տպվի, և եթե գրաշարն էլ գա ...»¹³:

Մեկ այլ նամակով էլ՝ «1926, 4 հունվարի, Վենետիկ», Ավ. Իսահակյանը Պ. Մակինցյանին հայտնում է. «Երկու օր առաջ տպարանի հետ վերջացրի պայմանը Դավիթի գրքի տպագրության վերաբերմամբ. նույն պայմանն է, նույն թղթով ու ձևով, ինչ որ քեզ հայտնել են նրանք, միայն ֆրանսիական ֆրանկը վերածեցինք դոլլարի հաշվով: Դոլլարը իբրև կայուն դրամ:

Կսկսվի տպագրությունը իսկույն, երբ համաձայն ես, երբ – նոր առաջարկ – կանխավճար ուղարկես 100 դոլլար: ... Եթե ուղարկելու ես դրամը, ուղարկի՛ր նրանց, վանքի վրա, իսկ եթե չես համաձայնում, գրիր ինձ, որ ձեռագիրը ետ ստանամ»¹⁴:

Պարզվում է նաև, որ գրքի տպագրության հարցով Ավ. Իսահակյանն ու Դ. Անանունը ևս նամակագրական կապի մեջ են եղել: Այսպես, Ավ. Իսահակյանը <1926, 15 հունվարի, Վենետիկ> թվակիր նամակում Դ. Անանունին գրում է. «Մոտ մի ամիս առաջ քեզ նամակ գրեցի գրքիդ տպագրության համար, բայց մինչև օրս չեն ձեռն զարկած, և Պողոսից էլ (Մակինցյան – Ա. Զ.) կարգադրություն չկա սկսելու. ինչ-որ հրահանգի է սպասում: Լավ կլիներ, որ սկսած լիներ, քանի ես այստեղ եմ, որովհետև Հայաստան գալուց առաջ պիտի Փարիզ գնամ ...»¹⁵:

Ինչևէ, Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)» վերնագրով աշխատությունը 1926 թ. տպագրվում է Վենետիկում:

Հավելենք. Դ. Անանունի՝ աքսորում եղած ժամանակ՝ 1934 թ., Ավ. Իսահակյանը Մոսկվայում ապրող հայտնի մտավորական, գրող, թարգմանիչ Կարեն Միքայելյանից տեղեկություն է խնդրել նրա մասին¹⁶:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել. Ավ. Իսահակյանի՝ հայրենիք գալու առնչությամբ Դ. Անանունի որոշիչ դերը, նաև վերջինիս՝ «Ռուսահայերի

¹³ Իսահակյան 2021, 123-124:

¹⁴ Իսահակյան 2021, 133:

¹⁵ Իսահակյան 2021, 134:

¹⁶ Իսահակյան 2021, 344:

հասարակական զարգացումը (1901-1918)» գրքի հրատարակության հարցում Վարպետի գործուն մասնակցությունը:

Գրականություն

Անկախ հայկական պետականությունը և հայ բոլշևիկները: Նյութեր և փաստաթղթեր 2021, Աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, հեղինակային հրատ., 874 էջ:

«Դրօշակ» (Երևան), թիվ 8, օգոստոս, 2021, շապիկի էջ 3:

Զաքարյան Ա. 2023, Դավիթ Անանուն. Նամակների ընտրանի, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, էջ 207-246:

Իսահակյան Ավ. 2021, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հ. տասնչորսերորդ: Նամակներ (1924-1957), Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 1136 էջ:

Հակոբյան Ա. 2020, ՀՀ Դաշնակցություն կուսակցությունը լուծարելու Հայկոմկուսի փորձերը. 1920-ական թվականներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 431 էջ:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Խաչմանյանի ֆ., N 334, թ. 3-4: Ինքնագիր: «Մշակ» (Թիֆլիս), 23.III.1919:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՎ ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Անուշավան Զաքարյան

Ամփոփում

Ավետիք Իսահակյանի և XX դ. առաջին երեսնամյակի հայ իրականության խոշորագույն դեմքերից՝ հասարակական-քաղաքական գործիչ, հայագետ Դավիթ Անանունի առնչությունների մասին մինչև վերջերս հայտնի էր, որ նրանք ծանոթացել են դարասկզբին Բաքվում: Դ. Անանունն այդ ժամանակ ծառայելիս է եղել Թումանյան եղբայրների նավթահանքերում, որտեղ հաճախակի հյուր են եղել մի շարք գրողներ, այդ թվում՝ Ավ. Իսահակյանը:

Ավ. Իսահակյանի՝ 2021 թ. հրատարակված «Երկերի լիակատար ժողովածու»-ի XIV հատորի նամակներից պարզվում է՝ ա) արտասահմանից Հայաստան գալու հարցում Ավ. Իսահակյանը շատերի թվում քանիցս խորհուրդ է հարցրել Դ. Անանունից, և վերջինս որոշիչ դեր է ունեցել 1926 թ. նրա՝ հայրենիք վերադառնալու հարցում, բ) Վենետիկում գտնվող Ավ. Իսահակյանը գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)» գրքի տպագրության հարցում:

Հայտնի է նաև, որ Երևանում գտնվելու ժամանակահատվածում Իսահակյանն ու Անանունը մշտապես շփվել են: Իսկ վերջինիս՝ աքսորում եղած ժամանակ մեծանուն բանաստեղծը հետաքրքրվել է նրանով:

Բանալի բառեր՝ Ավ. Իսահակյան, Դ. Անանուն, նամակներ, Ռ. Դարբինյան, Հովհ. Քաչազնունի, Պ. Մակինցյան, Վենետիկ:

О СВЯЗЯХ АВЕТИКА ИСААКЯНА И ДАВИДА АНАНУНА

Анушаван Закарян

Резюме

Известно, что выдающийся поэт, знаковая фигура армянской литературы Аветик Исаакян и один из крупнейших представителей армянской действительности первого тридцатилетия XX века – общественно-политический деятель, арменовед Давид Ананун познакомились в начале прошлого века в Баку. Д. Ананун в то время служил на нефтепромыслах братьев Туманян, где часто бывали многие писатели, в том числе Ав. Исаакян.

Из писем, опубликованных в XIV томе изданного в 2021 г. «Полного собрания сочинений» Ав. Исаакяна явствует, что Ав. Исаакян советовался с Д. Анануном в связи с вопросом своего возвращения с чужбины на Родину, и последний сыграл решающую роль в его возвращении в 1926 г. в Армению. Подтверждением дружеских связей стал факт деятельного участия Ав. Исаакяна (находившегося в то время в Венеции) в издании книги Анануна «Общественное развитие российских армян (1901-1918)». Их связь не прервалась и после временного возвращения Исаакяна в Армению, и даже в сложный для Анануна период: когда известный арменовед находился в ссылке, поэт интересовался его судьбой.

Ключевые слова – Ав. Исаакян, Д. Ананун, письма, Р. Дарбинян, Ов. Каджазнуни, П. Макинцян, Венеция.

ON THE TIES BETWEEN AVETIK ISAHAKYAN AND DAVIT ANANUN

Anushavan Zakaryan

Abstract

Until now, about the relations between Avetik Isahakyan and one of the greatest figures of the Armenian reality of the first 30 years of the XX century, public and political figure, Armenologist Davit Ananun was known that they met in Baku at the beginning of the century. D. Ananun was serving in the Tumanyan brothers' oil fields at that time, where a number of writers were frequent guests, among them Av. Isahakyan, too.

From the letters published in the 14th volume of Av. Isahakyan's "Complete Collection of Works" brought out in 2021 it turns out as follows: a) among many people Av. Isahakyan several times turned to D. Ananun for advice about the issue of returning to Armenia from abroad and the latter played a decisive role in his return to the homeland in 1926; b) Av. Isahakyan took an active part in the issue of publishing D. Ananun's book "Social Development of Russian-Armenians (1901-1918)". It is also known that during his stay in Yerevan, Isahakyan and Ananun were always in touch with each other. And while the latter was in exile, the great poet inquired about him.

Key words – Av. Isahakyan, D. Ananun, letters, R. Darbinyan, Hovh. Kajaznuni, P. Makintzyan, Venice.

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԵՎ ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մարգարիտա Խաչատրյան

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 15
Էլ. հասցե՝ margarit2011@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 14.09.2021, գրախոսվել է 28.04.2022, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-114

Ներածություն

Սփյուռքի հայ գրականության թեմատիկ որոնումները XX դ. առաջին քառորդին երկու հիմնական խնդրի շուրջ էին ընթանում՝ կորցրած Բնօրրանի հիշատակներ և նոր միջավայրի պատկերման հնարավորությունների փնտրտուք։ Այս դաշտում առանձնանանում է ամերիկյան միջավայրը։ Տասնամյակներ շարունակ եզակի վերաբնակներ Ամերիկայից հասնում էին Էրկիր ու իրենց օրինակով հաճախ գայթակղում հայրենակիցներին՝ ներկայացնելով ամերիկյան միջավայրի անսահմանափակ հնարավորությունները։ Դարասկզբին ամերիկաբնակ հայ գրողները ջանում էին օգտակար լինել Բնօրրանը հարկադրաբար լքած ու փրկության ափ հասած հայությանը, որն անձանոթ էր նոր բնակավայրի օրենքներին, կարգ ու կանոնին։ Այս առումով Համաստեղի (Համբարձում Կելենյան, 1895-1966), Արամ Հայկազի (Չեքեմյան, 1900-1986) և նրանց գրչընկերների գրական երկերն ընդգծված ուսուցողական, նաև ճանաչողական բնույթ ունեն։ Կենցաղային մանր-մունր հարցերից մինչև ժողովուրդների ճակատագրի խնդիրների քննությունը կատարվում է այն ներքին համոզումով, որ կգան նոր ժամանակներ, և օվկիանոսի այս ափին ձեռք բերած փորձն ու կյանքի ճանաչողությունը Հայրենիքում կճառայեն նոր սերունդների դաստիարակության գործին։ Վաղ թե ուշ Բնօրրան վերադառնալու հույսով օվկիանոսն անցած հայ մարդիկ տարիներ շարունակ ապրում էին վերադարձի երազանքով ու դժվարությամբ հարմարվում նոր պայմաններին, նոր իրականությանը։ Ամերիկյան միջավայրում թեմատիկ որոնումները Համաստեղի և Արամ Հայկազի գրականությունը հարստացրին բազմաթիվ հետաքրքիր էջերով, որոնք այսօր էլ արժեքավոր են ոչ միայն որպես գրական-գեղարվեստական իրողություն, այլ նաև հուզիչ են, սրտառուչ ու չեն կորցրել ինքնատիպությունը, ասելիք ունեն ողջ հայությանը։

Ստեղծագործական որոնումներ

Սփյուռքի հայ գրականության երկու նշանավոր դեմքերի՝ Համաստեղի և Արամ Հայկազի գրական ժառանգության մեջ ամերիկյան թեմատիկայի փնտրտուքը քննության շատ հետաքրքիր նյութ է։ Համաստեղը ծնունդով

խարբերոցի էր՝ Բարջանճ¹ գյուղից, 1913-ից ապրում էր Բոստոնում, Արամ Հայկազը շապինգարահիսարցի էր, 1921-ին էր ներգաղթել ԱՄՆ, ապրում էր Նյու Յորքում: Նրանք մտերիմներ, բարեկամներ էին, երկար ժամանակ նաև կուսակցական ընկերներ՝ ՀՅԴ անդամ:

Որոշիչ և կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Ամերիկայում ապրող այս հայ գրողների ստեղծագործական ազդակները Բնօրրանից էին գալիս: Համաստեղը և Արամ Հայկազը մշակում էին իրենց պարտեզները, ծաղիկներ ու բանջարեղեն աճեցնում, իսկ միմյանց հասցեագրած նամակներում² հպարտությամբ պատմում «բերքի» մասին, նկարագրում գունագեղ ծաղկանոցը: Նկարագրություններում երբեմն առկա են մոտեցող աշնան հետ կապված ցավի զգացումը և անխուսափելի ձմռան նկատմամբ վախը: Այդ պարտեզները հիշեցնում էին հայրենի արտերն ու այգիները:

Ամերիկյան իրականության պատկերման փորձեր սփյուռքահայ գրականության մեջ

Ամերիկյան իրականության շատ հետաքրքիր անդրադարձ է Վահան Թորթվենցի (Թորթվայենց, 1893-1938) «Ամերիկա» պատմվածքների ժողովածուն (Երևան, 1929): Դա հեռվից հեքիաթային կախարդանքով հմայող («Ինչպես ծովում խեղդեցի մի մարդու»), բայց իրականում անխնա հարստահարման, մարդու մեջ մարդկայինն ու ազգայինը սպանող միջավայր է («Հայրենակից», «Արաբական բալլադա»): Աշխարհի հարստության զգալի մասն ամբարած Ամերիկա երկրի հոգևոր սնանկության պատկերը լրացնում է սոսկ գրքերի շքեղ կազմերից կազմված գրադարանը («Աստվածային կատակերգություն»): «Սարսափելի, ահարկու»³ քաղաքների այս երկրում, որտեղ գործնականությունը առաքինություն է հռչակված, Թորթվենցը մարդկանց փոխարեն տեսնում է «դեկորացիա»⁴:

Համաստեղը և Արամ Հայկազն ավելի զգուշավոր ու մեղմ են այս հարցում. Համաստեղը գրեթե չի անդրադառնում սոցիալական խնդիրների, իսկ Արամ Հայկազը, որի պատանեկան տարիների հուշերում «ապրում էին» նաև այլազգի աղջիկների, կանանց, տղաների ու տղամարդկանց, պապիկների ու տատիկների մարդկային անմոռանալի կերպարները: Նա փորձում է ազգերի այդ խառնարանում հայի համար անվտանգ անկյուն գտնել:

Բենիամին Նուրիկյանը (1894-1988) ամերիկաբնակ իր հերոսներին անվանում է «Պանդուխտ հոգիներ» (Երևան, 1958): Տարբեր ազգերի աշխատավոր մարդկանց համար Ամերիկան աշխատանքի և ոսկու հակադրության աշխարհ է («Մարդիկ, հասարակ մարդիկ», «Մայրը», «Ուրբաթ առտու»): Հայ պանդուխտները, որոնք հեռավոր այս երկրի «վրա աղվոր երազներ» էին տեսնում («Դևին օրորոցը»), փորձում են ապրել «հայրենի գեղը ծվարած

¹ Տե՛ս Բարջանճ գիտ: Համայնապատում (1600-1937) 1938, 73-76:

² Համաստեղ 2003, 218-227, Արամ Հայկազ 2009, 93-104:

³ Թորթվենց 1929, 18:

⁴ Թորթվենց 1929, 91:

սրտին մեջ» («Կաթիլ մը յուղ Ս. Մեսրոպեն»), անաղարտ պահել... գոնե անուն-ազգանունը («Մեռելները կը հաղթեն»), բայց ստիպված են կրել աղավաղված անուններ ու ազգանուններ: Ամենահրեշավորը չարքաշ աշխատավորի վիճակն է ծերանալուց հետո («Մաշած ավել»): փաստորեն, այս երկրում է ապրում այն սարսափելի հրեշը, որի մասին հեքիաթը գյուղում պատմում էին երեխաներին:

Բ. Նուրիկյանի հայ հերոսների մտապատկերում կա՛, ապրում է Բնօրրանի հիշողությունը, քանի որ «Մեռելները ողջերուն կիշխեն, մեռելները կհաղթեն»⁵:

Վահե Հայկը (Տինճյան, 1896-1983) «Հայրենի ծխան» է վերնագրում պատմվածքների ժողովածուների հինգհատորյակը, որի մի գիրքը 1960-ին լույս է տեսել Երևանում: Նա պատկերում է ամերիկաբնակ հայության երկու շերտի՝ և՛ «դրամի իշխաններին», որոնք հմուտ են «շուկայի քերականության»⁶ ասպարեզում, բայց պարզապես «համբավված զգվելի»⁷ մարդիկ են, և՛ անհոգի միջավայրի զոհերին, որոնք չեն ենթարկվում այս երկրում «նոր աստված» հռչակված դրամի թելադրած կանոններին («Վերը Աստված կա, Կարապետ», «Մամիկ ու թոռնիկ»): Այս ամենի տխուր հետևանքն այն է, որ ասպետական վարքագծի տակ հմտորեն թաքնվում են գիշատիչ կրքեր («Հոգվոցն հանգուցելոց», «Աստ հանգչի»):

Ողբերգական սյուժեներով են հյուսված «Կաթիլ փարան չմոռնաս» և «Հայր» պատմվածքները:

«Ռազմիկ շունի մը հետ» պատմվածքի հերոսը հայ այգեպանի երեխաների հետ մեծացած Քինգն է: Աշխարհավեր պատերազմից այս շունը վերադարձել է գազանացած. «մարդը մարդ ըլլար»⁸ սիրուն երազանքի համար կռվի դաշտ գնացած կենդանու համար այլևս անիրագործելի է «նոր ու պայծառ առավոտի մը ծագումը» երկրի վրա⁹:

Վ. Հայկի տարագիր հերոսների կյանքի փարոսը Խորհրդային Հայաստանն է («Երկու մայր, մեկ զավակ»), և կենդանի է հույսը՝ զավակներն ավելի լավ կապրեն:

Վազգեն Շուշանյանի (1903-1941) «Երկիր հիշատակաց» ժողովածուն 1960-ին լույս է տեսել Երևանում: Վ. Շուշանյանի հերոսն անբաժան է հայրենի հիշատակներից, թեպետ հիմա «Օրերը գեղեցիկ չեն», բայց համառորեն ապրում է կորցրածը վերագտնելու հույսով ու երազով: «Ո՞վ եմ ես» հարցի պատասխանի փնտրտուքը հային մտովի տանում է Բնօրրան, ու ծնվում է համոզումը. «Վաղը կպատկանի մեզի: Այսքան սրիկայութենե, գոեհկութենե, հա-

⁵ Նուրիկյան 1958, 190:

⁶ Հայկ 1960, 46:

⁷ Հայկ 1960, 44:

⁸ Հայկ 1960, 291:

⁹ Հայկ 1960, 291:

սարակ ու սովորական հաճույքի օրերե հետո մաքրության առավոտ մը պիտի բացվի վրանիս»¹⁰:

Կա՛, ապրում է Հույսը, ուրեմն կա՛ նաեւ փրկություն ոչ միայն տարագիր հայի, այլև ողջ մարդկության համար: Սա Վ. Շուշանյան հայ մարդու և գրողի գրական կտակն է հայության սերունդներին, որոնց պետք է փոխանցել ոչ միայն կորստի ցավը, այլև ապագայի հույսը:

Մարդու և գրողի ճակատագիրը

Ամերիկյան իրականությունը, որպես գրական նյութ, շատ հետաքրքիր էր, բայց Համաստեղի ու Արամ Հայկազի՝ մարդկանց և գրողների համեմատության եզրերը, չափանիշները ձևավորվել էին այլ միջավայրում՝ Բնօրրանում: Ներկան հասկանալու, բացահայտելու գեղարվեստական փորձերում անխուսափելիորեն զգացվում է ցավոտ անցյալը. չմոռանանք, որ 1915-ի ոճրագործությունները, դրանց նախորդող և հաջորդող կոտորածները, այն է՝ ցեղասպանությունը, կատարվել է քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առջև:

Այդ ոճիրը նաև անձնական, կենսական ապրում է, որն անբաժան է հայության փրկված հատվածից: Այսպես, Կելենյան ընտանիքը 1915-ին զոհ է տվել երկու զավակ, իսկ 15-ամյա Արամը հայրենակիցների հետ բարձրացել է Շապին Գարահիսարի Բերդը, մասնակցել ծննդավայրի հերոսական մաքառմանը և փրկված հայրենակիցների փոքրիկ քարավանի հետ վիրավոր ոտքով քայլել է հայակույ ճամփաներով՝ մոր ձեռքը բռնած: Չեքեմյան տոհմի վերջին շառավիղը՝ Արամը, հարկադրաբար ուրացավ ծննդավայրն ու կրոնը և որպես Մյուսլիմ՝ չորս տարի ապրեց Քյուրդիստանի լեռներում: Արամի մայրը՝ տիկին Յուլաբերը, կույ գնաց Եփրատի ալիքներին...

Թուրքը գնդակահարեց Արամի Հայկազ (1898-1915) եղբորը, և նա առաջին գրական փորձերից սկսած՝ ստորագրում էր՝ *Արամ Հայկազ*: Սա մարդու ճակատագիր է: Սա հայի ճակատագիր է: Սա դրվագ է ոչ հեռու անցյալում կատարված ոճրագործության պատմությունից:

Երբ Համաստեղն ու Արամ Հայկազը պատմում են ապրած օրերի, մոտորումների, ճակատագրերի մասին, չեն կարողանում բաժանվել անցյալից. նրանք փնտրում են մարդուն Մարդ պահող այն հոգևոր արմատները, որոնք Բնօրրանում սնվում են Հողից: Այստեղ՝ բարոյական չափանիշներով, հոգեբանական արմատներով խորթ, հայության հոգսերից ու ազգային մտահոգություններից գրեթե անտեղյակ երկրում՝ բոլորի՝ երկրում, գործում են անհասկանալի, երբեմն հայի համար անընդունելի օրենքներ, որոնք շատ հեռու են հոգևորից: Համաստեղի և Արամի Հայկազի հերոսները գոյատևում են այս միջավայրում՝ աշխատելով չհարանալ ու ամենակարևորը՝ չկորցնել Հայրենիք վերադառնալու հույսը:

Նաև այս արմատներից է սնվում Համաստեղի ու Արամ Հայկազի՝ Հայաստան աշխարհի փրկված հատվածի՝ Խորհրդային Հայաստանի նկատ-

¹⁰ Շուշանյան 1966, 47:

մամբ խոնարհման հասնող Սերը: Նրանք այդ Սիրուց բաժին են հանում աշխարհի բոլոր մարդկանց՝ փայփայելով իր Բնօրրանում արարող Հայի իդեալը, որը նաև Մարդու արարող տեսակի իդեալն է: Այս ամենը մի բառով կոչվում է Հավատ, այսինքն՝ մարդու արարող տեսակի կենդանի կապը գյուղաշխարհի, նախնիների հետ, առանց որի հնարավոր չէ դիմադրել մարդակերպ ավարառու, արյունոտ լեզուներին:

Համաստեղի «Թափառաշրջիկի մը օրագրէն», «Չամչով կարկանդակը», «Լուքաս աղբարը և աղավին», «Տուցատախտակը», «Ձոհը Կար ամուն էր», «Վարդան», «Սպասում», «Պուարիկը», պատմվածքների, «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» երաժշտական դրամայի, «Անսովոր կինը»¹¹ վիպակի, «Հայրս»¹², «Հրեայ բարեկամս»¹³, «Թոնին և Հալլէի գիսատորը»¹⁴, «Էնը»¹⁵, «Սքիփին»¹⁶, «Քրիստոսի երկրորդ գալուստը»¹⁷ դրամատիկական ստեղծագործության, ինչպես նաև «Սպիտակ լեռներուն մէջ», «Նիւ Եորքի մէջ» և «Վերադարձ»¹⁸ հատվածների (սրանք գրողի՝ վիպակ գրելու առաջին փորձի պահպանված մասերն են) գործողությունների վայրը ամերիկյան միջավայրն է:

Վերը թվարկված ստեղծագործություններն արտացոլում են արարման և ուժի իրավունքի առաջ խոնարհվելու ներքին հակամարտության ամենօրյա դրսևորումները, որոնք կյանքը դարձնում են դժոխային տառապանք: Քանի դեռ արարման կոչված մարդը չի վերանայել ուժի իրավունքով հիմնավորված չափանիշները ու չի կողմնորոշվել հոգևոր արժեքներով, աշխարհում ոչինչ չի փոխվի:

Համաստեղի՝ Ամերիկայում ապրող հայ հերոսները շրջապատողների համար պարզապես անհաջողակներ են. նրանց նոր միջավայրում գրեթե ոչինչ չի հետաքրքրում, իսկ կյանքը սոսկ անիմաստ ու չարքաշ գոյություն է: Բնօրրանից օվկիանոսով բաժանված երկրում հայտնված հայը դեռ ապրում է հողի կարոտով, հողի կանչով: Համաստեղը չի ընդունում «ամերիկահայ» որակումը. նրա գրականության հերոսը ամենատարբեր իրավիճակներում հայտնված հայն է, որն ապրում է, ավելի ճիշտ՝ գոյատևում է Ամերիկայում: Գրողը իր հերոսներին դիտարկում է համամարդկային արժեքների չափանիշներով և չի կտրվում հայրենի հողի կենդանի ու ոգեշնչող հիշատակներից:

«Վարդան» և «Երանոս աղբար»¹⁹ պատմվածքների հերոսներն ապրում են օտար միջավայրում: «Վարդան» պատմվածքում հայը և հայկականն ամ-

¹¹ Այս տասը ստեղծագործությունները տե՛ս Համաստեղ 1989, 236-244, 205-212, 425-442, 485-513, 124-128, 76-124, 442-457, 281-295, 641-694, 457-484:

¹² Հայրենիք 1939, N 2: «Քաջն Նազար եւ 13 պատմութեան» գրքում (Կահիրե, 1955) պատմվածքը վերնագրված է «Փոքրիկ աղջկայ մը յուշերէն»:

¹³ Համաստեղ 2005, հ. Գ, 63-69:

¹⁴ Համաստեղ 2005, հ. Ա, 72-83:

¹⁵ Համաստեղ 2005, հ. Բ, 9-11:

¹⁶ Համաստեղ 2005, հ. Գ, 74-76:

¹⁷ Համաստեղ 2005, հ. Ա, 194-261:

¹⁸ Համաստեղ 2005, հ. Ա, 102-192:

¹⁹ Համաստեղ 1989, 70-124, 378-404:

բողջական նկարագիր չունեն, մինչդեռ «Երանոս աղբար»-ում ընդգծված են կարոտի երանգները, Բնօրրան վերադառնալու հույսը: Վարդանը խեղճ է, մենակ ու լքված, իսկ Երանոսի հպարտ մենակությունը շնչում, ապրում է Հողի բույրերով ու Երկրի ծայներով, որոնցից հոգևոր ուժ է բխում: Նկարագրելով Վարդանի կյանքից մի քանի դրվագ՝ գրողը երգիծական մեկ-երկու վրձնահարվածով ամբողջացնում է պատկերը:

Երանոսի կրած տանջանքները բավարար են նրան դրախտ տանելու, բայց ոչ երջանկացնելու համար. Երանոսը երկնքում «ավելի տխրեցավ»²⁰:

Անցյալի հիշատակներով է ապրում նաեւ օտար աշխարհի մյուս զոհը՝ Կար ամուն («Ձոհը Կար ամուն էր»): Այս գյուղացու համար երազի պես անիրական դարձած գյուղը գոյատևելու միակ պայմանն է, ու նա ամեն վայրկյան մտովի այնտեղ է... Այդ օրն էլ նա սրտի ցավով արթնացել էր, բռնել գործաբանի ճամփան, բայց մտովի կրկին գյուղում էր...

«Մեքենաները դանդաղեցան, գործավորներն իրար անցան ու գտան մարմնի կտորներ անիվներու փաթեված...

Ձոհը Կար ամուն էր»²¹, – սա ողբերգության վերջին պատկերն է...

Համաստեղի «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» երաժշտական դրամայի հերոսներն ամերիկաբնակ են, բայց լսում են գյուղի հովվի սրինգի մեղեդին. «Երկիրը, Ամերիկա շատ անգամ իրար կխառնվին»²²: «Ե՞րբ պիտի արթնանք, ա՛խ, ե՞րբ պիտի արթնանք»²³, – հարցնում է դրամայի հերոսուհին:

Համաստեղը պատասխանում է՝ երբե՛ք:

Գրողը համառորեն երազող իր հերոսներին մտովի վերադարձնում է Բնօրրան. հայի համար ուրիշ պարզև չկա: Համաստեղի այս ստեղծագործությունն աղերսներ ունի Վիլյամ Սարոյանի (1908-1981) «Իմ սիրտը լեռներում է» (1963) պիեսի հետ: Հայրենի լեռներում Այծեմարդը պարում է Լալազարի հետ: Պիեսի հերոսները օտար հողի վրա փաստորեն ստեղծել են իրենց փոքրիկ Հայրենիքը՝ Գյուղը, որտեղ ապրում են գրողի ծանոթ հերոսները: Ի դեպ, այս ստեղծագործության մեջ նա ներկայացրել է նաև հորը՝ սափրիչ Օհանին: «Բարջանճ գիւղ» գրքում կարդում ենք, որ «պէրպէր Օվանէսը» ճանաչված էր իբրև լավ սափրիչ ու «կարող բժիշկ»²⁴: Դրամայի հերոսները հիշում են Օհանին. «Խրխճի Նիկողոսը կամ սափրիչ Օհանը էս տեղի տոքթորները ծովը կտանէին, ծարավ կբերէին»²⁵: Դրամայի հերոսները մտովի տեսնում են նաև ջրաղացպան Նավոյին, նրա ջրաղացն ու կիսապատին թառած նախշուն աքաղաղին: Չալոն էլ է այստեղ. գյուղի նկարագիրը լրիվ է:

Գրողը պարզևատրում է իր հերոսներին՝ նրանց մտովի տանելով Բնօրրան:

²⁰ Համաստեղ 1989, 404:

²¹ Համաստեղ 1989, 128:

²² Համաստեղ 1989, 691:

²³ Համաստեղ 1989, 692:

²⁴ Բարջանճ գյուղ: Համայնապատում (1600-1937) 1938, 74:

²⁵ Բարջանճ գյուղ: Համայնապատում (1600-1937) 1938, 676:

«Քրիստոսի երկրորդ գալուստը» դրամատիկական ստեղծագործության մեջ Համաստեղի ուշադրության կենտրոնում անհոգի աշխարհի և մարդու հոգու երկնային թռիչքների հակադրությունն է: Ամերիկյան իրականության նկարագիրն ամբողջացնում է «ամերիկեան դիցազներգությունը». թերթերը գրում են քաղաքապետի աղքատ շնիկի մասին՝ ուշադրություն անգամ չդարձնելով երկրում կատարվող դեպքերին, որոնք անհասկանալի են, սարսափելի, թեև ծանոթ են Աստվածաշնչից: Մարդը, աշխարհը ոչինչ չեն սովորել անցած հազարամյակների ընթացքում... Գրողին հետաքրքրում է ոչ թե հերոսների ազգային պատկանելությունը, այլ աշխարհի, մարդկանց նկատմամբ վերաբերմունքը: Բարոյականի և ոչ բարոյականի հակադրության մեջ նա առավելությունը տալիս է երազով, հեքիաթով ապրող մարդկանց, որոնք հեռու են շահի ու հաշվենկատության համընդհանուր վարակից:

Համաստեղի գրականությունը հայի, հայության հոգևոր գոյության վերժամանակյա և տարածությունից դուրս մի աշխարհ է՝ իրական մարդկանցով ու դեպքերով, ավանդականը պահելու գերմարդկային ջանքերով, որ գործադրում են գրողի՝ աշխարհասփյուռ հերոսները: Նրա հերոսը հայ մարդն է, որն արմատներով արևելյի է, դժվարությամբ է համակերպվում արևմտյան իրականությանն ու «արժեքներին»:

Համաստեղը սփյուռքահայության բնակության վայր դարձած աշխարհի օրենքների քննությամբ նպատակ ունի պաշտպանել Մարդուն դաժան, բարոյական չափանիշներից միայն ճամարտակող աշխարհից, անկախ ազգային պատկանելությունից: Այլ խոսքով՝ աշխարհը գրողին հետաքրքրում է միայն որպես վայր, որտեղ հայը հարկադրված է գոյատևել, մինչև Բնօրրան վերադառնալը: Երագից մինչև հայրենի հող վերադառնալու ճանապարհին գերխնդիրը ազգային նկարագիրն անխաթար պահելն է, մանավանդ որ այդ աշխարհում էլ քիչ չեն տիեզերական բարության օրենքներով ապրող անհատները:

Արամ Հայկազն ամերիկյան իրականությունը պատկերող պատմվածքները տարբեր ժողովածուներում ներկայացնում է այսպես՝ «Յեղին ծայնը» (հ. 2, 1954 թ.) գրքում՝ «Մեր դրացիները», «Չորս աշխարհ» (1962 թ.) գրքում՝ «Ամերիկա («Մենք ու մեր դրացիները)», «Պանդոկ»-ում (1967 թ.)՝ «Մեր գիւղը և մեր դրացիները» խորագրերի տակ: Նա Նյու Յորքից «հագի վեց-եօթը մղոն հեռու» գտնվող Քուինզ թաղամասը կոչում է «Մեր գյուղը», բայց դա ո՛չ Համաստեղի Գյուղն է, ո՛չ էլ Հակոբ Մնձուրու (Տեմիրճյան, 1896-1978) Արմտանը, այլ աշխարհի չորս ծագերից այս հողում ծվարած այլալեզու մարդկանց բնակավայրը՝ գյուղ բոլորի՝ համար, բոլորի՝ գյուղը:

Արամ Հայկազի ամերիկաբնակ հերոսներն ու հերոսուհիները փորձում են հարմարվել նոր պայմաններին, նոր պահանջներին, բայց «սև տարվա» հիշողությունները կան, ապրում են, ու ծնվում է գրողի այս խորախորհուրդ վճռակր. «Չէ՞ որ հայ ըլլալը ցաւ ունենալ կը նշանակէր»²⁶: Ճիշտ է, հայրենաբաղձությունը սոսկ «հայկական հիւանդութիւն» չէ, և գրողն այդ աշխարհը

²⁶ Հայկազ 2022, 364:

բնորոշում է իր գրքերից մեկի վերնագրով՝ «Պանդոկ» (Բեյրութ, 1967), որտեղ ապրում և տառապում են բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները, որոնց առօրյա կենցաղային հոգսերից, ազգային ու մարդկային նկարագիրը պահելու հուսահատ ճիգերից ծնվում են սյուժետային հետաքրքիր գծեր:

Անմոռանալի է «Կարօտ» ժողովածուի «Հապը», «Սողոմ-Գոմոր» պատմվածքների հերոսուհի տիկին Մաքրուհին: Նա հերոսական ճիգերով փորձում է դաստիարակել թոռներին, խրատել ու բացատրել իրեն հասկանալի և ընդունելի ճշմարտություններ, բայց միշտ հայտնվում է բախումների խաչմերուկում և հարևանի՝ Արամի հետ ստեղծված իրավիճակից լուծումներ է փնտրում: Արամ Հայկազի «Մոռացված էջեր» գրքի Դ հատորում (Երևան, 2013) տեղ գտած «Տրամախօսութիւն կնոջ մը և այր մարդու մը միջև» (էջ 90-93), «Տրամախօսութիւն տիկին Մաքրուհիի հետ» (էջ 212-215) և «Տեսակցութիւն» (էջ 215-218) պատմվածքների հերոսուհին հայրենակարոտ այս տատիկն է:

Գրողն այդ ամենին նայում է կյանքի և մահվան խորհուրդը հասկացած հայի աչքերով, որի համար աշխարհի ամենահեքիաթային հաճույքն անգամ թունավորված է ոչ միայն անցյալում կրած անլուր տառապանքով, այլև մարդու և մարդկության անհուսալի հեռանկարով. մարդկությունը քար լռությամբ հաստատում է ոճրի և ոճրագործության հնարավորությունն աշխարհի ինչ-որ անկյունում՝ ինչ անուն էլ այն կրի: Այս գիտակցությունը պարզապես թունավորում է տառապանքով իմաստնացած հայի կյանքը:

Հայկազի հերոսը մտածում է, որ աշխարհը «Հայութեան Հուդան դարձավ», և չի ուզում մահից հետո թաղվել այն հողում, որն Ավետարանից հայտնի «Բրուտի արտ» անունով կարելի է կոչել: Ներքին դժգոհությունն աշխարհից և մարդուց, նրանց լավ ու բարի տեսնելու ցանկությունը հային միավորում են աշխարհին ու մարդկությանը, բայց արյան կանչը, երակներում տրոփող ցավն անբաժան են նրանից: Ապրել է պետք, և հայն ապրում է երկրային ուրախություններով, բայց հոգու խորքում անթեղված կրակի պես ծխում է Կարոտը: Պարտեզի անկյունում ծլարձակած տասնչորս հասկերը գրողի աչքերի առաջ դառնում են «արևուն տակ ծփացող ոսկի արտեր», և նա մտովի տեսնում է հունձ անող համազրուղացիներին...

Արամ Հայկազի գրականությանը բնորոշ բարեհոգի հումորի մթնոլորտում առանձնանում են այն պատկերները, որոնց հերոսներն ամերիկաբնակ հայերի առաջին սերնդի մարդիկ են. որոնք ոչինչ չեն մոռացել և չեն էլ կարող մոռանալ, որովհետև չեն ուզում, որ ջարդը, ավարառությունը, իրենց ապրած ողբերգությունը կրկնվեն աշխարհում:

Եզրակացություններ

Համաստեղի և Արամ Հայկազի պատմվածքներում ամերիկյան միջավայրն ընդհանրացած է՝ աշխարհ, որը մարդուն տրված է արարման համար, բայց պարբերաբար դառնում է պատերազմի թատերաբեմ:

Համաստեղն ու Արամ Հայկազը սերունդներին թողել են գրական հարուստ ժառանգություն, որը հայ ժողովրդի «ապրելու հզոր տենչանքի» հաս-

տատումն է: Նրանք սիրում ու լավ են հասկանում օտար աշխարհների օրենքներով գոյատևող իրենց հերոսներին, պատկերում նրանց հոգեբանության այն ծալքերը, որոնք արմատներով անցյալի մեջ են:

Նրանց գրական ճանապարհը Բնօրրանից է սկսվում, անցնում օտար քաղաքի փողոցներով, հասնում Երկնքին և վերադառնում ակունքներին՝ հայրենի Հողին: Սա հայի թափառիկ ճակատագրի թելադրանքն է. Հայաստանի լեռների սրնգահարի երգը հնչում է Հայրենիքում ու կանչում իր զավակներին: Սա Համաստեղի և Արամ Հայկազի գրականության կոչն է հայության բոլոր սերունդներին:

Հազարավոր հայեր, որ ապրում են «Ամերիկա» կոչված (կամ աշխարհի որևէ) վայրում, չեն կորցրել երագով ապրելու ունակությունը, որը քչերին է տրվում, բայց մարդկության գոյության ամենակարևոր պայմաններից է, եթե չենք ուզում համատարած մեքենայացման շրջապտույտի մեջ անվերադարձ կորցնել Մարդու՝ աստվածային ծագման, աստվածային էության իդեալը, - եզրակացնում է ընթերցողը Համաստեղի և Արամ Հայկազի՝ ամերիկյան իրականությունը պատկերող ստեղծագործությունները կարդալով:

Համաստեղն ու Արամ Հայկազն աշխարհին նայում են կյանքի ու մահվան խորհուրդը հասկացած հայի աչքերով: Նրանք ցանկանում են, որ մարդկությունն ապրի «աղվոր ու բարի» աշխարհում, այդուհանդերձ, նրանցից անբաժան են Բնօրրանի կարոտն ու հոգու ցավը:

Գրականություն

Բարջանճ գիւղ: Համայնապատում (1600-1937) 1938, կազմեց Մանուկ Պ. Ծերոն, Բոստոն, «Պայքար», 280 էջ:

Թոթովենց Վ. 1929, Ամերիկա, Երևան, «Պետհրատ», 142 էջ:

Համաստեղ 1989, Հայաստանի լեռներու սրնգահարը, Երևան, «Խորհրդային գրող», 704 էջ:

Համաստեղ 2003, Նամականի, բնագիրը, ծանոթագրությունները և առաջաբանը Մարգարիտա Խաչատրյանի, Երևան, «Մուղնի», 503 էջ:

Համաստեղ. Մոռացված էջեր 2005, բնագիրը, ծանոթագրությունները և առաջաբանը Մարգարիտա Խաչատրյանի, Կ. Ա. Երևան, «Հայկական հանրագիտարան», 320 էջ:

Հայկ Վ. 1960, Հայրենի ծխան, Երևան, «Հայպետհրատ», 338 էջ:

Հայկազ Ա. 1954, Ցեղին ծայնը (Ի. 2), Բեյրութ, Հայ Կաթողիկէ տպարան, էջ 315:

Հայկազ Ա. 1962, Չորս աշխարհ, Նյու Յորք, «Մշակ», 416 էջ:

Հայկազ Ա. 1967, Պանդոկ, Նյու Յորք, «Մշակ», 274 էջ:

Հայկազ Ա. 1971, Կարօտ, Բեյրութ, «Մշակ», 335 էջ:

Հայկազ Ա. Մոռացված էջեր 2013, բնագիրը, ծանոթագրությունները և ներածությունը Մարգարիտա Խաչատրյանի, Կ. Դ. Երևան, «Տիգրան Մեծ», 320 էջ:

Հայկազ Ա. 2009, Նամակներ, բնագիրը, ծանոթագրությունները և առաջաբանը Մարգարիտա Խաչատրյանի, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 319 էջ:

Հայկազ Ա. 2022, Չորս տարի Քիւրտիստանի լեռներուն մէջ, բնագիրը, ծանոթագրությունները և վերջաբանը Մարգարիտա Խաչատրյանի, Երևան, «Հայաստան», 608 էջ:

Հայրենիք, ամսագիր 1939, N 2, Բոստոն:

Նուրիկյան Բ. 1958, Պանդոկստ հոգիներ, Երևան, «Հայպետհրատ», 229 էջ:

Շուշանյան Վ. 1960, Երկիր հիշատակաց, Երևան, «Հայաստան», 424 էջ:

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԵՎ ԱՐԱՄ ՀԱՅԿԱԶԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մարգարիտա Խաչատրյան

Ամփոփում

Ամերիկյան իրականությունը պատկերելիս Համաստեղը և Արամ Հայկազը իրենց ստեղծագործություններում ներկայացնում են նաև հերոսների ողբերգական անցյալը: Նրանց հոգեհարազատ են օտար աշխարհների օրենքներով գոյատևող այդ հերոսները:

Համաստեղի և Արամ Հայկազի պատմվածքներում ամերիկյան միջավայրն արտացոլում է այն աշխարհի ընդհանրացված պատկերը, որտեղ գործում են հայի համար երբեմն անընդունելի, բարոյական չափանիշներով խորթ օրենքներ:

Սփյուռքահայ այս տաղանդավոր գրողները սերունդներին թողել են գրական հարուստ ժառանգություն, որն արտացոլում է ամերիկյան իրականության ճշգրիտ պատկերը: Նրանց ստեղծված կերպարներն ապրում են հայրենիքի հիշողություններով և, ավանդականը պահելու գերագույն ճիգերով, փորձում են հարմարվել նոր պայմաններին, նոր իրականությանը:

Բանալի բառեր՝ Սփյուռքի հայ գրականություն, ամերիկյան իրականություն, ստեղծագործական ազդակներ, հոգևոր սնանկության պատկեր, Բնօրրանի հիշողություն, ողբերգական պատկերներ, անմոռանալի հերոսներ:

АМЕРИКАНСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АМАСТЕГА И АРАМА АЙКАЗА

Маргарита Хачатрян

Резюме

Трагическое прошлое неизбежно присутствует в произведениях Амастега и Арама Айказ, изображающих американскую действительность. В галерее их героев непременно есть персонажи, пережившие ужасы геноцида и депортации. Амастегу и Араму Айказу близки их герои, живущие на чужбине по законам этой среды, часто противоречащим армянской ментальности с присущими ей нравственными постулатами.

Амастег и Арам Айказ оставили поколениям богатое литературное наследие, отражающее истинный образ американской действительности.

Ключевые слова – армянская литература диаспоры, американская действительность, творческие импульсы, образ духовной нищеты, воспоминания о Родине, трагические образы, незабываемые персонажи.

THE AMERICAN REALITY IN THE WRITINGS OF HAMASTEGH AND ARAM HAYKAZ

Margarita Khachatryan

Abstract

The painful past is inevitably present in the literary attempts of Hamastegh and Aram Haykaz to depict American reality. Two children of the Kelenyan family became victims in 1915, and 15-year-old Aram from Shapingarahisar took part in the heroic struggle in his homeland and, together with a small caravan of rescued compatriots, he walked with a wounded leg, holding his mother's hand, along the roads devouring Armenians.

Hamastegh and Aram Haykaz love and understand well their characters who live by the laws of foreign worlds. In their works, the American environment is the generalized world that is given to a man to create, but which, for some reasons, regularly becomes a scene of wars.

Hamastegh and Aram Haykaz have left a rich literary heritage for generations, which is the confirmation of the "powerful desire of the Armenian people to live".

Key words – Armenian literature of the Diaspora, the American reality, creative impulses, image of spiritual decline, memory of the Birthplace, tragic images, unforgettable characters.

ԱՎԱՏՐՈՆԵԶԻԱԿԱՆ (ՄԱԼԱՅԱ-ՊՈԼԻՆԵԶՅԱՆ) ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ. ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՆՈՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Դավիթ Գյուրջիյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Թումանյան 42
Էլ. հասցե՝ gyurjidav@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 23.03.2022, գրախոսվել է 20.02.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-125

Ներածություն

Ավատրոնեզիական կամ մալայա-պոլինեզյան¹ 1000-ից ավելի լեզուներով խոսում են Հարավարևելյան Ասիայի (Ինդոնեզիա, Մալայզիա, Ֆիլիպիններ, Բրունեյ և Արևելյան Թիմոր), Խաղաղ օվկիանոսի կենտրոնական և հարավարևմտյան մասերի բազմաթիվ կղզիներում (ավելի քիչ՝ նաև մայրցամաքային Ասիայում), որոնք կոչվում են Օվկիանիա, և Մադագասկարում: Օվկիանիան բաղկացած է չորս մասից՝ Մելանեզիա (սրա կազմի մեջ է մտնում Նոր Գվինեան), Միկրոնեզիա, Պոլինեզիա և Նոր Զելանդիա: Այս տեղանուններից երեքը կան լեզվաընտանիքը կազմող խմբերի անուններում:

Ավատրոնեզիական կամ մալայա-պոլինեզյան լեզվաընտանիքը² ներկայանում է չորս խմբով՝ Ինդոնեզյան, մելանեզյան, պոլինեզյան և միկրոնեզյան:

Ինդոնեզյան (կամ մալայան) խմբի մեջ մտնում են Ֆիլիպինյան, Բոռնեո (Կալիմանտան), Մալակկա, Մադագասկար, Սումատրա և մի քանի այլ կղզիների բնիկների լեզուները (մալայերեն, մալգաշերեն, ճավայերեն, բատակ և այլն):

Մելանեզյան խմբի մեջ մտնում են Սոդոմոնյան, Խաղաղության, Նոր Հիբրիդյան, Ֆիջի և այլ կղզիների բնիկների լեզուները (մալո, մարուվո, մոնո, տասիրիկի և այլն):

Պոլինեզյան խմբի մեջ մտնում են Սամոայի, Տահիտիի/Թա(հ)իթիի, Նոր Զելանդիայի և Մարքիզյան կղզիների բնիկների լեզուները (մաորիերեն, ռապանուերեն և այլն):

¹ Հայկական բազմահատորյա հանրագիտարանում գլխաբառային բառակապակցությունն է **մալայա-պոլինեզյան լեզուներ**, ապա նոր՝ տեքստային *ավատրոնեզիական լեզուներ* (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1981, 147): «Լեզվաբանական բառարանում» տրված է ածանցով տարբերվող **ավատրոնեզյան լեզուներ** անվանումը (Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյույան 1975, 32):

² Մալայա-պոլինեզյան լեզուների ցեղակցությունը առաջինը սահմանել է իսպանացի բանասեր Լորենցո Հերվաս Ի Պանդուրոն իր «Հայտնի ժողովուրդների լեզուների կատալոգ, նրանց թվարկումը, բաժանումն ու դասակարգումը ըստ տարատեսակների և բարբառների» վեցհատորյա աշխատության մեջ (1800-1804) (Ջահուկյան 1960, 218-219):

Միկրոնեզյան խմբի մեջ մտնում են Մարշալյան և Կարոլինյան կղզիների բնիկների լեզուները (մարշալերեն, կիրիբատի(երեն) և այլն)³:

Ավստրոնեզիական (մալայա-պոլինեզյան) ընտանիքի շատ լեզուներ առհասարակ քիչ են ուսումնասիրված, այդ թվում՝ հայերենագիտության մեջ, անդրադարձներ այս լեզուներին հազվադեպ են լինում: Թեև Պարսկաստանի Նոր Զուլայից, Հնդկաստանից և այլ տեղերից նշված տարածքների մի մասում վաղուց հաստատվել են հայեր, եղել են ձևավորված գաղութներ⁴ և, բնականաբար, տեղաբնիկ ժողովուրդների հետ՝ առնչություններ, այնուամենայնիվ, հայերեն գրավոր աղբյուրներում այս լեզուների անունների նույնիսկ հիշատակումներ չկան⁵: Այս և մի շարք այլ պատճառներով հստակություն չկա ավստրոնեզիական կամ մալայա-պոլինեզյան ընտանիքի լեզուների հայերեն բազմաթիվ անունների մեջ:

Հայերենում այս ընտանիքի լեզուներն անվանելու համար գործածվում են՝ ա) փոխառյալ լեզվանուններ, բ) հայակազմ բառակապակցություններ, գ) **-երեն** վերջածանցով լեզվանուններ: Դրանց մեծ մասը տարբերակներ ունի (բառային, բառակազմական, ուղղագրական):

Ավստրոնեզիական կամ մալայա-պոլինեզյան լեզվաընտանիքի մի շարք լեզուներ տարբեր պետություններում պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունեն՝ Մալայզիա, Սինգապուր, Բրունեյ, Ինդոնեզիա, Մադագասկար, Ֆիլիպիններ, Մարշալյան Կղզիներ, Սամոայի Անկախ Պետություն, Ֆիջիի Կղզիներ, Տոնգայի Թագավորություն, Նաուրու և այլն: Հատկապես պաշտոնական լեզուների անունները պետք է միանշանակ ընդունելի ձև ունենան: Թեպետ այդպիսի կարգավիճակ ունեցող լեզուների հայերեն անունների մեջ տարբերակայնություն ավելի քիչ է նկատվում, այնուամենայնիվ, սրանց մեջ կան լեզվանուններ, որոնք ունեն մեկից ավելի (նույնիսկ մինչև հինգ) տարբերակներ, ուստի կանոնարկման և միօրինակություն հաստատելու խիստ պահանջ կա:

Քննենք մալայա-պոլինեզյան լեզուների այն անունները, որոնք գործածական են հայերենում (լեզվաբանական, աշխարհագրական, ազգագրական աշխատանքներ, բառարաններ, զանազան տեղեկատուներ, դասագրքեր և այլն)՝ հատուկ անդրադառնալով տարբերակներ ունեցող լեզվանուններին:

³ Հմմտ. Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբյուլյան 1975, 262, Աղայան 1987, 684-685, Խաչատրյան 2008, 273:

⁴ Հանգամանորեն տե՛ս Աբրահամյան 1967, 293-325 («Ինդոնեզահայ գաղթավայրը», «Հայերը Հեռավոր Արևելքում», «Հայերը Ֆիլիպինյան կղզիներում և Նոր Զելանդիայում»), Աճառյան 2002, 321-334 («Ճավա», «Ցեղերես և Փիլիպպեան կղզիներ»), Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.) 2003, 45-455 («Մալայզիայի Պինանգ կղզի»):

⁵ Գաղութի լեզվավիճակի առումով ուշագրավ է հետևյալ տեղեկությունը. «Հայերը միմեանց հետ ընդհանրապես Հայերեն միայն կը խօսին, թէև գիտեն և Անգլիերեն և մասամբ ևս Հոլլանդերեն: Այլ և չեն պակսեր որք ի հաճոյս զաւակացը կամ լոկ վասն օտարասիրութեան կը նախընտրեն շրջանում անգամ օտար լեզուով խօսիլ» (Յ. Տ. Կ. Յ 1899, 465):

Լեզվանունների գիտական անվանացանկում տարբերակայնությունը վերացնելը (կամ նվազագույնի հասցնելը) արդիական և անհրաժեշտ քայլ է⁶:

1. ԻՆԴՈՆԵԶՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Ինդոնեզյան ճյուղն ընդգրկում է Ճավա, Սումատրա, Բոռնեո, Սուլավեսի (Ցելեբես) և շրջապատի մյուս կղզիներում, ինչպես նաև Ֆորմոզայում և Մադագասկարում խոսվող շուրջ 200 լեզուներն ու բարբառները:

ՄԱԼԱՅԵՐԵՆ

Մալայերենը մալայացիների լեզուն է (նախկինում **մալայացի** էին կոչում Հարավարևելյան Ասիայի մալայա-պոլինեզյան լեզվաընտանիքի ինդոնեզյան խմբի լեզվով խոսող ժողովուրդներին): Տարածված է Սումատրա կղզում, Մալակկա թերակղզում, Կալիմանտան կղզու ափամերձ տարածքներում, ինչպես նաև մի շարք փոքր կղզիներում: Հին մալայերեն գրական ամենավաղ հուշարձանները VII դարից են:

Մալայերենը 1969 թվականից Մալայզիայի պետական լեզուն է: Ներկայումս Մալայզիայում մալայերեն խոսողների ընդհանուր թիվը՝ 250 միլիոն մարդ, որոնցից 45 միլիոնի համար այն մայրենի լեզու է: Պետական լեզվի կարգավիճակ ունի նաև Սինգապուրում (անգլերենի, չինարենի և թամիլերենի հետ), Բրունեյում (պաշտոնական անունը՝ Բրունեյի մալայերեն):

Մալայերեն լեզվանունը հաջողված կազմություն է (հմմտ. ռուս. *малайский язык*, անգլ. *Malay language*, *Malay*, ֆրանս. *malais*, *langue malaise*), որևէ տարբերակ չունի: Հայերենի բառապաշարում ամրակայված լեզվանուններից է: XX դ. կեսերից հանդիպում է հայերեն լեզվաբանական աշխատություններում, ինչպես՝ «**Մալայերենի** մեջ գերադրականը կազմելու ձևերից մեկը կրկնությունն է, օրինակ՝ *tinggi-tinggi* «ամենաբարձր»⁷:

Ավստրոնեզիական լեզուների անուններից ամենաշատը **մալայերեն**-ն է գրանցվել հայերենի բառարաններում: XIX դարի վերջին հայտնվել է ֆրանսերեն-հայերեն բառարանում՝ *Malai, Malais - մալայացի, մալայերէն* բառազույգերի արձանագրումով⁸, XIX դ. սկզբին՝ հայերեն-անգլերեն բառարանում՝ **մալայերէն** – *Malay, Malay language*⁹: Լեզվանվան գրանցումը թարգմանական (հայերեն-օտար լեզու և հակառակը) բառարաններում հետագայում շարունակվել է և հասնում է մինչև մեր օրեր¹⁰:

⁶ Հայերեն լեզվանունների մասին տե՛ս Գյուրջինյան 2021, 3-17, 3-17, 17-37, 217-239, 216-231, Գյուրջինյան 2022, 30-54:

⁷ Աճառյան 1952, 83:

⁸ Տեմիրճիպաշեան 1896, 237:

⁹ Փափազեան 1905, 291:

¹⁰ Յովհաննէսեան 1925, 549, Պայեան 1926, 1558, Գույումճեան 1950, 475, 194, Ռուս-հայերեն բառարան 1956, 194, Հարությունյանց 1963, 154, Անդրեասյան 1976, 450, Ասմանգուլյան, Հովհաննիսյան 1984, 568, Հայ-ռուսերեն բառարան 1987, 454, Բարլեզիզյան 2009, 619:

XX դ. երկրորդ կեսից լեզվանունը ներմուծվել է միալեզվյան բառարանների բառացանկ¹¹: Ակադեմիական բացատրականն այն ներկայացնում է երեք արժեքով (գոյ., մկբ., ած.)՝ «մալայացիների լեզուն», «մալայացիների լեզվով», «մալայացիների լեզվի, մալայացիների լեզվին հատուկ»: Բառարանում այս մոտեցումը՝ ձևաբանական երեք արժեքներով ներկայացնելը, կիրառվել է լեզվանունների նկատմամբ առհասարակ: Էդ. Աղայանի բառարանում ածականի և մակբայի արժեքները միավորված են:

Մինչև XX դ. կեսերը **մալայերեն** էր կոչվում Ինդոնեզիայի պաշտոնական լեզուն, որը 1945 թ. անվանվեց **ինդոնեզերեն**:

ԻՆԴՈՆԵԶԵՐԵՆ

Ինդոնեզիան Հարավարևելյան Ասիայում՝ Ասիա և Ավստրալիա մայրցամաքների միջև գտնվող Մալայան (Ինդոնեզիական) արշիպելագի վրա տարածվող պետությունն է, որի բնակիչների մեծ մասը (96%) խոսում է ինդոնեզյան տարբեր լեզուներով: Երկրի պետական լեզուն ինդոնեզերենն է, խոսողների ընդհանուր թիվը շուրջ 200 միլիոն է: Ինդոնեզերենը սերել է մալայերենից, նրա մի տարբերակն է:

Ինդոնեզերեն-ը «Լեզվաբանական բառարանում» թեև գործածվել է «Մալայերեն» բառահոդվածում, սակայն գլխաբառ չի դարձել, ինչպես և բացատրական բառարաններում: Գրանցվել է միալեզվյան և թարգմանական մի շարք բառարաններում¹²: Այդ առումով զիջում է **մալայերեն**-ին:

ՄԱԼԳԱՇԵՐԵՆ

Մադագասկար կղզու՝ Մադագասկարի Հանրապետության հիմնական բնակչության՝ մալգաշների լեզուն է, երկրի պաշտոնական լեզուներից մեկն է (մյուսը ֆրանսերենն է), խոսողների թիվը՝ մոտ 25 միլիոն:

Ժողովրդանվանը միացել է **-երեն** վերջածանցը, և կազմվել է **մալգաշերեն** լեզվանունը: Անցյալ դարի կեսից արդեն գործածության մեջ է. «**Մալգաշերեն** լեզվով alina 10.000 նշանակում է բուն «գիշեր»»¹³: **Մալգաշերեն**-ը գլխաբառ է դարձել հայերենի միալեզվյան մի շարք բառարաններում¹⁴:

Մինչև վերջին տարիները լեզվանունը տարբերակայնություն չի ունեցել: Օտար լեզուների ազդեցությամբ հայերենում կազմվել է **մալագասերեն** տարբերակային լեզվանունը: Օրինակ՝ «Ամենահեռավորը **մալագասերեն** լեզուն է»¹⁵: Համացանցային ինքնաշխատ թարգմանություններում այժմ կիրառվում

¹¹ Բարսեղյան 1973, 206, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1974, 460, Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 206, Աղայան 1976, 953, Հայոց լեզվի հանգաբառարան 1976, 353, Հանրագիտական բառարան 2018, 280:

¹² Հայոց լեզվի հանգաբառարան 1976, 353, Բաղլեզիզյան 2009, 359, Հանրագիտական բառարան 2016, 850:

¹³ Աճառյան 1952, 238:

¹⁴ Բարսեղյան 1973, 631, Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 206, Աղայան 1976, 953, Հանրագիտական բառարան 2018, 281:

¹⁵ Ստեփանյան 2015, 13:

է **մալագասերեն** տարբերակը¹⁶ (հմմտ. անգլ. Malagasy Language, ֆրանս. malagache, ռուս. малагасийский язык):

ՖԻԼԻՊԻՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Ֆիլիպիններում պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունի (անգլերենի հետ) տագալների լեզուն, որը պատկանում է ավստրոնեզիական ընտանիքի ինդոնեզյան ճյուղին: Խոսողների թիվը՝ 49 միլիոն մարդ:

Տագալների լեզվի ինքնանվանումն է **տագալոգ**: Հայերենում նախ գործածվել է փոխառյալ լեզվանունը (հիմնականում **լեզու** բառի զուգադրությամբ) «Ֆիլիպինյան **տագալոգ լեզուն** էլ միացումների ժամանակ դնում է «ավելի» (labi) բառը»¹⁷: Հետո –**երեն** ածանցով կազմվել է հայերեն լեզվանուն՝ **տագալոգերեն**. «XVII դ. երևան են գալիս քերականական աշխատություններ **տագալոգերենի** մասին»¹⁸: «Լեզվաբանական բառարանում» գրանցվել է միայն փոխառյալ լեզվանունը¹⁹:

Այս բառարանի հրատարակումից մեկ տասնամյակ անց գործածության մեջ դրվեց **տագալոգ**-ի հայակազմ մեկ այլ համարժեք՝ **տագալերեն**-ը, որի բառակազմական հիմքը **տագալ** ժողովրդանունն է: Հայերեն կազմությունը գործածվել է հայկական բազմահատորյա հանրագիտարանում. «Խոսում են **տագալերեն** լեզվով (ունեն հարուստ գրականություն)»²⁰, «XVI դ. վերջից սկսվել է գրատպությունը, երևան են եկել իսպ. միջնադարյան լեզենդների («Բեռնարդո դել Կարպիո» ևն) հարմարեցված տեքստերը (հիմնականում **տագալերեն**)»²¹: Այս անունն է որդեգրվել աշխարհագրական անունների բառարանում ևս. «1946-ի հուլիսի 4-ից անկախ պետություն է. երկրի պաշտոնական լեզուներով կոչվում է՝ **տագալերեն** Republika ng Pilipinas, անգլ. Republic of Philippines»²²:

Օտար լեզվանունը հայերենացնելն անհրաժեշտ քայլ է, եթե, իհարկե, հնարավոր է: Համեմատենք ռուս. тагалог և тагальский язык, գերմ. Tagalisch, թեպետ սրանց կողքին կան անգլ. Tagalog, ֆրանս. tagalog:

Վերջին շրջանում նկատելի է, որ արդեն ընդունելի դարձած **տագալերեն**-ն ունի հայերեն երկու տարբերակներ: Ուղղագրական տարբերակն է **թագալերեն**: Եթե **տ**-ով գրության (**տագալոգ** և **տագալերեն**) դեպքում առկա է ռուսերենի ազդեցությունը, ապա **թ**-ով տառադարձումը կատարվել է անգլերենի ազդեցությամբ: Որոշակի կայունություն ունեցող լեզվանվան դեպքում տարբերակայնությունը կարող է շփոթ առաջ բերել: Երբեմն տարբերակայնությունը դրսևորվում է անգամ միևնույն գրքում: Օրինակ, «Հանրագիտա-

¹⁶ Տե՛ս <https://hy.glosbe.com/mg>:

¹⁷ Աճառյան 1952, 194:

¹⁸ Զահուկյան 1960, 200:

¹⁹ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբայան 1975, 288:

²⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1985, 539 («Տագալներ» բառահոդվածը):

²¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1986, 660 («Ֆիլիպիններ» բառահոդվածը):

²² Գրգեարյան, Հարությունյան 1989, 460:

կան բառարանի» «Ֆիլիպիններ» բառահոդվածում գործածվել է **թագալերեն**-ը, «Տագալներ» բառահոդվածում՝ **տագալերեն**-ը²³:

Հազվադեպ է **տագալոգերեն**-ի ուղղագրական տարբերակը՝ **թագալոգերեն**²⁴, որն անգլերենի ազդեցության հետևանք է:

Վերջին տասնամյակներում շրջանառվում է **Ֆիլիպիններեն** լեզվանունը, որը տարածում գտած տագալերեն **Ֆիլիպինո** լեզվանվան հայերեն տարբերակն է: Հաճախ նույնականացնում են տագալերենի հետ, երբեմն գործածում նաև երկրի լեզուների հավաքականության իմաստով: Ֆիլիպիններեն կոչվող լեզուն հենվում է տեղական լեզուների, հատկապես տագալերենի վրա: Տագալերենը և ֆիլիպիններենն ընկալվում են իբրև մեկ լեզվի տարատեսակներ. առաջինն ըմբռնվում է որպես ազգային խմբի լեզվի անուն, երկրորդը՝ **Ֆիլիպիններեն**-ը՝ համերկրային պաշտոնական:

ՃԱՎԱՅԵՐԵՆ

Ճավա, Սումատրա և այլ կղզիների հիմնական բնակչության լեզուն է, խոսողների թիվը հստակ չէ. 80-100 միլիոն: **Ճավայերեն** լեզվանվան հիմքում ընկել է կղզու անունը, թեև կարող է մեկնաբանվել այսպես ևս. **ճավա-յացիներ** բառի տեղանիշ կամ ազգություն ցույց տվող **-ացի** ածանցն ընկել է, ավելացել է **-երեն**-ը:

Ճավայերեն-ը ավստրոնեզիական (մալայա-պոլինեզյան) լեզվաընտանիքի լեզուների սակավաթիվ անուններից է, որ գրանցվել է հայերենի բանասիրական և հանրագիտական բառարաններում²⁵: Բացատրական բառարանում ներկայացված է երկու արժեքով. գոյականի՝ «ճավայացիների լեզուն» և ածականի/մակբայի՝ «ճավայացիների լեզվով» իմաստներով: Ի դեպ, գրանցվել են նաև **ճավայական** և **ճավայացիներ** բառերը:

Վաղուց գործածությունից դուրս են մղվել **յավայերեն** և **ջավայերեն** տարբերակները²⁶:

Ճավայերենը, մասնավորապես հին ճավայերենը հայտնի է նաև **կավի** անունով²⁷: Կավի լեզվով գրավոր հուշարձաններն ավանդված են IX դարից:

ՄԱԴՈՒՐԵՐԵՆ

Մադուրերենը Ճավայից հյուսիս-արևելք ընկած Մադուրա և շրջակա մանր կղզիներում, ինչպես նաև Ճավայի արևմտյան ափին ապրող մալայան բնիկների՝ մադուրների լեզուն է, խոսողների թիվը՝ մոտ 14 միլիոն:

²³ Հանրագիտական բառարան 2018, 1124, 957: Ի դեպ, դպրոցական հանրագիտարանի «Ֆիլիպիններ» բառահոդվածում գործածվել է **տ**-ով տարբերակը՝ **տագալերեն** (Դպրոցական մեծ հանրագիտարան 2008, 540):

²⁴ Հարությունյան 2016, 419:

²⁵ Բարսեղյան 1973, 620, Աղայան 1976, 938, Հանրագիտական բառարան 2018, 265: Սփյուռքյան հայերեն-անգլերեն հիշատակված բառարանի հիմնական բառացանկում չկա, բայց գետեղված է «Աշխարհի գլխատու լեզուները» ցանկում՝ **Ճավայերեն** - Javanese (Գոյումճեան 1950, 1130):

²⁶ Հմմտ. «Շատ հետաքրքրական են **յավայերենի** դերանունները» (Աճառյան 1954, 91), «...դրանց լեզուների և բարբառների թիվը հասնում է 170-ի, որոնց մեջ ամենագլխավորներն են **մալայերենը** և **ջավայերենը**» (Աճառյան 1955, 532):

²⁷ Աղայան 1967, 585, 618:

Մադուրերեն-ը գլխաբառ է դարձել «Լեզվաբանական բառարանում»²⁸:
ՄԱԿԱՍԱՐԵՐԵՆ

Մակասարերենը Ինդոնեզիայի Ցելեբես (Սուլավեսի) խոշոր կղզում և նրա ափամերձ կղզիներում, Բոռնեոյի արևելյան և արևմտյան ափերին բնակվող մալայան մակասար ժողովրդի լեզուն է: Խոսողների թիվը՝ 1,6 միլիոն:

Մակասարերեն-ը գլխաբառ է դարձել «Լեզվաբանական բառարանում»²⁹: Հատկապես անգլերենի ազդեցությամբ հազվադեպ պատահում է **մակասար** փոխառյալ տարբերակը³⁰: Քիչ է պատահում, որ **-երեն** ածանցով նախապես կազմված և գործածված միավորի փոխարեն հետագայում նախապատվությունը տրվում է փոխառյալ տարբերակին: Սովորաբար հակառակ ընթացքն է. գործածվում է փոխառյալ լեզվանունը, որին հետո ավելանում է հայերենի **-երեն** ածանցը:

ՍՈՒՆԴԵՐԵՆ

Սունդերի լեզվով խոսում են Ճավա կղզու արևմտյան շրջաններում: Խոսողների թիվը՝ 38 միլիոն:

«Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ է դարձել **սունդա** փոխառյալ լեզվանունը³¹ (ռուս. сунда կամ сунданский язык, անգլ. Sunda, Sundanese, ֆրանս. sounda):

Վերջին շրջանում ազգանիշ **սունդ** բառից **-երեն** ածանցով կազմվել են **սունդերեն**³² և **սունդաներեն**³³ (հմմտ. անգլ. Sundanese, անգլ. сунданский язык, գերմ. Sundanesisch) լեզվանունները: Վերջինիս փոխարեն սպասելի էր **սունդայերեն** տարբերակը:

ԲԱԼԻԵՐԵՆ

Բալին Ինդոնեզիայի Մալայան կղզեխմբի Փոքր Զոնդյան խմբի կղզիներից է: Կղզու բնակիչների լեզուն, ըստ «Լեզվաբանական բառարանի», կոչվում է **բալի**³⁴ (ռուս. бали կամ балийский язык, անգլ. Balinese, ֆրանս. bali, գերմ. Balinesisch, Bali), որ համանուն է կղզու անվանը: Խոսողների թիվը՝ 3,5 միլիոն:

Այս կարգի փոխառյալ լեզվանունների հայերեն համարժեքները կազմելու միտում դրսևորվեց առավելապես անկախության շրջանում: «Լեզու» բառակազմական իմաստն ունեցող **-երեն** ածանցով կազմվեցին, օրինակ, հնդկական մի շարք լեզուների անուններ՝ **բիհարերեն, գուջարաթերեն, քաշմիրե-**

²⁸ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 205:

²⁹ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 207:

³⁰ Հանրագիտական բառարան 2018, 285 («Մակասարներ» բառահոդվածում), հմմտ. նաև Հարությունյան 2016, 419:

³¹ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 281:

³² Հարությունյան 2016, 419:

³³ Սունդաներեն ստեղնաշար (տե՛ս <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sundanese.keyboard.sundanesekeyboard&hl=hy&gl=US>)

³⁴ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 43: Լեզվաբանության համալսարանական դասագրքի «Լեզուների ծանոթագրական ցանկի» մեջ կա միայն այս լեզվանվան համանունը, որը Նիգերիայի բանտոիդ լեզուների ենթախմբի լեզուներից մեկի անունն է (Աղայան 1987, 704):

րեն և այլն³⁵: Այդպես էլ **Բալի** / **բալի** տեղանուն / լեզվանունը հիմք դարձավ **բալիերեն** նորակազմության³⁶: Համացանցում որպես լեզվանուն ավելի շատ **բալիերեն**-ն է գործածված, քան **բալի**-ն:

ԲԻԿՈԼԵՐԵՆ

Ֆիլիպիններում, հիմնականում Լուսոն կղզում խոսվող լեզու է, խոսողների թիվը՝ 2,5 միլիոն:

«Լեզվաբանական բառարանը» գլխաբառ է դարձրել **բիկոլ** փոխառյալ լեզվանունը (նույն ձևն ունեն նաև այլալեզու համարժեքները)³⁷:

Բառակազմական միևնույն քայլով կազմվել է հայերեն **բիկոլերեն** լեզվանունը³⁸ (հմմտ. ռուս. бикол - бикольский язык տարբերակները): Վերջինս ունի **ք**-ով տարբերակը՝ **բիքոլերեն**³⁹:

ԲՈՒԳ(Ի)ԵՐԵՆ

Ինդոնեզիայի Սուլավեսի (Ցելեբես) կղզու հարավում և հարակից կղզիներում խոսվող լեզու է, խոսողների թիվը՝ 5 միլիոն: Գրության համակարգով, բառապաշարով և քերականական կառուցվածքով նման է մակասարերենին:

«Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ է դարձել **բուգի** փոխառյալ լեզվանունը (ռուս. буги, անգլ. bugi, Bugis, Buginese, ֆրանս. bugi, գերմ. Bugi)⁴⁰: Ռուսերենում այժմ գործածվում են бугийский язык, անգլերենում՝ Buginese language բաղադրյալ անվանումները:

Բուգ/բուգիս ցեղանունից –**երեն** ածանցով կազմվել է **բուգերեն** հայերեն լեզվանունը⁴¹: Հնչյունական ոչ օրինաչափ փոփոխությամբ կազմվել է հայերեն մի տարբերակ ևս՝ **բուգայերեն**⁴², որն այլուր չի հանդիպում, բայց հանրագիտական բառարանում գործածված լինելը փաստ է:

ԻԼՈԿԵՐԵՆ

Հայերեն «Լեզվաբանական բառարանը» որպես գլխաբառ գրանցել է **իլոկանո** և **իլոկո** լեզվանունները⁴³: Բառարանում երկուսն էլ ներկայացվում են որպես ինդոնեզյան ճյուղի լեզուներ, խոսողների՝ իրար մոտ թվաքանակով (800 հազար և մեկ միլիոն), առանց միմյանց հետ կապի մատնանշման: Առաջինի համար ասվում է, որ գործածում են Ֆիլիպիններում, երկրորդի համար, որ խոսվում է Լուսոն կղզում (սա Ֆիլիպինների ամենամեծ կղզին է): Իրականում խոսքը նույն լեզվի մասին է:

³⁵ Մանրամասն տե՛ս Գյուրջինյան 2021, 17-37:

³⁶ Հարությունյան 2016, 419:

³⁷ Հմմտ. Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 67:

³⁸ Հանրագիտական բառարան 2016, 348 («Բիկոլ» բառահոդվածում):

³⁹ Հարությունյան 2016, 419:

⁴⁰ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 69:

⁴¹ Հարությունյան 2016, 419:

⁴² Հանրագիտական բառարան 2016, 399 («Բուգիսներ» բառահոդվածում):

⁴³ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 118: Այստեղ **իլոկ** գլխաբառ էլ կա, որը բացատրվում է որպես «գրատեսակ Ֆիլիպիններում, որից օգտվել են իլոկները և պամպանգները մինչև 1745 թ., երբ այն դադարեց գործածվելուց»:

XXI դարասկզբի տվյալներով **իլոկանո** և **իլոկո** տարբերակային անուններով հայտնի լեզվով խոսողների թիվը շուրջ 10 միլիոն է, որից մոտ 8 միլիոնի համար այն մայրենի լեզու է: Լուսոն կղզու հյուսիսում ապրող ժողովուրդների համար իլոկերենը ազգամիջյան հաղորդակցության լեզու է:

Գրեթե միաժամանակ այս լեզվանվան հայերեն երկու տարբերակ է ստեղծվել: Ժողովրդանունից և տարբերակային փոխառյալ լեզվանուններից (**իլոկանո** և **իլոկո**) կազմվել է հայերեն **իլոքերեն** լեզվանունը⁴⁴. Կ-ի փոխարեն **ք** է: Մյուս կողմից էլ ռուսերեն илоканский язык լեզվանվան ազդեցությամբ կազմվել է **իլոկաներեն** հայերեն կազմությունը⁴⁵:

իլոկ, **իլոկանո**, **իլոկո**, **իլոկաներեն** բառերը վկայում են, որ **կ**-ն ամրակայված է այս բառույթներում, ուստի **իլոքերեն**-ի և **իլոկաներեն**-ի փոխարեն ընդունելի կլիներ **իլոկերեն** լեզվանունը:

ԹԵԹՈՒՄԵՐԵՆ

Փոքր Զոնդյան կղզիների խոշորագույն կղզու հյուսիսարևելյան մասը զբաղեցնում է Արևելյան Թիմոր պետությունը, որը 1975-ին անկախացել է Պորտուգալիայից: Երկիրը երկու պաշտոնական լեզու ունի, որոնցից մեկը հասկանալի պատճառներով պորտուգալերենն է, մյուսը հայերենում անվան բառային և ուղղագրական տարբերակներ ունի՝ փոխառյալ **տետում**⁴⁶ և **թեթումերեն** (լեզուների տարբեր ցանկերում, որոնք հրապարակված են համացանցում): Թեթումերեն խոսողների թիվը 800 հազար է:

ԻԲԱՆԵՐԵՆ

Իբան ժողովրդի լեզվով խոսում են Կալիմանտան (Բոռնեո) կղզում՝ Մալայզիայի, Ինդոնեզիայի և Բրունեյի տարածքներում: Խոսողների թիվը՝ մոտ 700 հազար:

Հայերեն **իբաներեն** լեզվանունը նորակազմություն է, հանդիպում է համացանցում:

ԲԻՍԱՅԱ / ԲԻՍԱՅԵՐԵՆ

Ֆիլիպինների ամենամեծ էթնոլեզվական խմբի լեզուն է (խոսողների թիվը՝ 32,5 միլիոն): Անվան տարբերակներ են՝ **բիսայա** և **վիսայա**⁴⁷:

Հայերենացված **բիսայերեն** տարբերակը հազվադեպ հանդիպում է համացանցում:

ՍԱՍԱԿԵՐԵՆ

Ինդոնեզիայի Լոմբոն կղզու բնակչության գերակշիռ մասի լեզուն է, խոսողների թիվը՝ երկու միլիոնից ավելի: Օտար անուններն են՝ անգլ. *Sasak language*, ռուս. *сасакиский язык*: Կազմվել և համացանցում խիստ հազվադեպ հանդիպում է **սասակերեն** լեզվանունը՝ որպես բառակազմական օրինաչափության կիրառման հետևանք:

⁴⁴ Հարությունյան 2016, 419:

⁴⁵ Հանրագիտական բառարան 2016, 844 («Իլոկներ» բառահոդվածում):

⁴⁶ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 40:

⁴⁷ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 67:

2. ՄԵԼԱՆԵԶՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

ՖԻԶԻ ԿԴՋԻՆԵՐԻ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Խաղաղօվկիանոսյան Ֆիջի կղզիներում խոսում են մելանեզյան ճյուղի մի լեզվով, որը Ֆիջի Կղզիների Հանրապետության պաշտոնական լեզուներից մեկն է (անգլերենի և հինդիի հետ): Խոսողների թիվը կես միլիոնից ավելի է: «Լեզվաբանական բառարանում» լեզուն գրանցվել է **Ֆիջի** անունով⁴⁸, համահունչ ռուսերեն և եվրոպական համապատասխան լեզվանուններին: Լեզվանունը համանուն է Ֆիջի կղզանվանը. բնակիչները ֆիջիցիներն են:

Գործածվել է նաև **Ֆիջի կղզու լեզու** բաղադրյալ անվանումը⁴⁹:

Նորագույն շրջանում նկատվող միտումը այս դեպքում էլ է դրսևորվում. **-երեն** ածանցով կազմվել է **Ֆիջիերեն** լեզվանունը և գործածվել տեղեկատու տարբեր հրատարակություններում⁵⁰:

3. ՊՈԼԻՆԵԶՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

ՊԱԼԱՈՒԵՐԵՆ

Պալաու կղզային պետության պաշտոնական լեզուներն են անգլերենը և պոլինեզիական պալաուերենը: Խոսողների թիվը մեծ չէ, մոտ 15 հազար:

Պալաուերեն հայերեն կազմությունը գործածվում է գիտատեղեկատվական գրականության մեջ⁵¹:

ՏՈՒՎԱԼՈՒԵՐԵՆ

Տուվալուն շատ փոքրիկ պետություն է Օվկիանիայում՝ Խաղաղ օվկիանոսի հարավարևմտյան մասում, Պոլինեզիայում: 1978-ին Մեծ Բրիտանիայից անկախացած երկրի պաշտոնական լեզուն անգլերենն է, «տարածված է նաև **տուվալուերեն** լեզուն»⁵²:

Այս լեզվի անունն ընդհանրապես չի հիշատակվում լեզվաբանության հայերեն դասագրքերում և լեզվաբանական բառարաններում:

ԶԱՏԿԻ ԿԴՋՈՒ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Արևելապոլինեզիական լեզուներից է Չիլիին պատկանող Զատկի կղզու բնիկների լեզուն (ինքնանվանումը՝ Vananga Rapanui «Վանանգա Ռապանուի», խոսողների թիվը՝ մոտ 3500): Կղզում պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունի, թեպետ անհետացման եզրին է:

Ռապանուի հիմքից կազմվել է **ռապանուերեն** հայերեն լեզվանունը, որը բազմիցս գործածվել է ռապանուերենի և հայերենի հնչյունական, բառային և քերականական ընդհանրությունները քննող աշխատանքներում: Օրինակ՝ «Բոլոր պոլինեզիական լեզուները, այդ թվում և **ռապանուերենը**, կցական-

⁴⁸ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 315:

⁴⁹ Աճառյան 1952, 487:

⁵⁰ Դպրոցական մեծ հանրագիտարան 2008, 543, Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 134, Հանրագիտական բառարան 2018, 1126:

⁵¹ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 96, Հանրագիտական բառարան 2018, 763:

⁵² Հայկական սովետական հանրագիտարան 1986, 121, նաև Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 127:

վերլուծական կառուցվածք ունեն»⁵³։ Սակայն հարկ է նշել, որ **ռապանուե-րեն**-ը չի հիշատակվում լեզվաբանության համալսարանական դասագրքերում և լեզվաբանական բառարաններում։

Հազվադեպ է փոխառյալ **ռապանուի** տարբերակը⁵⁴։ Պարզ է, որ այս տարբերակը հայախոս մարդուն անգամ չի հուշում, որ խոսքը լեզվի մասին է, այնինչ **-երեն** ածանցը դյուրացնում է բառի՝ որպես լեզվանվան ընկալումը։

Ռապանուերեն լեզվանվանը զուգահեռ երբեմն գործածվում է **պոլինեզերեն** ընդհանուր անունը։ Այսպես. «Չատկի կղզի, Ռապանուի (իսպ. Pascua, պոլինեզերեն Rapa Nui)»⁵⁵։

ՏԱՀԻՏԻ / ԹԱ(Հ)ԻԹԻ ԿՂՋՈՒ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Խաղաղօվիակոսյան **Տահիտի/Թահիթի** հրաբխային կղզին Ֆրանսիայի տիրույթ է. այստեղ է Ֆրանսիական Պոլինեզիայի վարչական կենտրոնը։ Կղզու բնիկների լեզվով խոսողների թիվը 130 հազար է։

Կղզու անունը հայերենում մի քանի տարբերակ ունի։ Tahiti-ն ֆրանսերենից հայերեն տառադարձվել է **Տահիտի**⁵⁶։ Ըստ այդմ էլ լեզվաբանության մեջ գործածվել է **տահիտի** լեզվանունը⁵⁷։

Այուս կողմից էլ կա անգլերենից տառադարձված Թահիթի կղզանունը⁵⁸, որից էլ՝ **թահիթի** լեզվանունը⁵⁹։ Սա էլ իր հերթին ունի առանց **հ**-ի տարբերակ՝ **Թահիթի**⁶⁰/**թահիթի**։

Հանդիպում է նաև **տահիթի** տարբերակը⁶¹։ «Լեզվաբանական բառարանում» գլխաբառ են դարձել **տահիտի** և այս՝ **տահիթի** խառն (հիբրիդային) տառադարձմամբ տարբերակները⁶²։

Արևելահայերենի ազգային կորպուսի միջոցով պարզենք այս երկու տարբերակների գործածությունը։ **Տահիտի** անվան հարացուցային միավորներից ԱՐԵՎԱԿ-ում արձանագրվել է գործածության 11 դեպք, ընդ որում

⁵³ Ստեփանյան 2015, 15։

⁵⁴ Հարությունյան 2016, 421։

⁵⁵ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1976, հ. 3, 662։

⁵⁶ Այդ տարբերակն է տրված հայկական հանրագիտարանում, աշխարհագրական անունների բառարանում (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1985, 214 («Տահիտի» բառահոդվածը), Գրգեարյան, Հարությունյան 1989, 374)։

⁵⁷ Աճառյան 1952, 17, Աճառյան 1955, 283, Աղայան 1987, 685։ Լեզվաբանական թարգմանական բառարանում **տահիտի** է (Հարությունյան 1963, 211)։ Հ-ի բացակայությունը ռուսերենի ազդեցության վկայություն է։

⁵⁸ Հմմտ. «Գոգենը **Թահիթի** վերադարձավ նորովի լցված լավատեսությամբ» (Ռոդըմ 2020, 56)։

⁵⁹ Խաչատրյան 2021, 412։

⁶⁰ Հանրագիտական բառարան 2016, 768։ Այստեղ կա նաև «Թահիթիներ» բառահոդված։

⁶¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1974, 485 («Աշխարհի լեզուներ» բառահոդվածը), Խաչատրյան 2008, 273 (հեղինակը հետագայում որդեգրել է տառադարձման **թահիթի** ձևը)։ Հ. Աճառյանի «Լիակատար քերականության» տեքստում **տահիտի** է, սակայն գրքի վերջի «Լեզուների ցանկում»՝ **տահիթի** (Աճառյան 1952, 24, 156. դա հեղինակից անկախ է եղել)։

⁶² Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 289։

չորսը Հայկական սովետական հանրագիտարանում⁶³, յոթը՝ աշխարհագրական բառարանում⁶⁴: Այսինքն՝ գիտական խոսքում նախապատվությունը տրվել է **Տահիտի**-ին:

Թաիթի տարբերակը գործածվել է 21 անգամ: Գործածության պատկերը խայտաբղետ է: Զ. Լոնդոնի երկերի թարգմանություններում (անգլերենից) այս տարբերակը գործածվել է 8 անգամ⁶⁵, մամուլում՝ 9 անգամ, մնացածը՝ Խնկո Ապեր, ազատ խոսք և հանրագիտարան: Թվում է, թե դեր է խաղացել նաև այն, որ մարդկանց ականջին **տ**-երով տարբերակը «ռուսերեն» է հնչել: Կարևոր է այն փաստը, որ ըստ ԱՐԵՎԱԿ-ի ընձեռած տվյալների՝ **Թաիթի**-ի ամենավաղ գործածություններից մեկը եղել է 1847 թ., թիֆլիսյան «Կովկաս» շաբաթաթերթում:

Վերջին շրջանում տարբերակներ ունեցող փոխառյալ լեզվանվան փոխարեն գիտական շրջանառության մեջ են մտել **–երեն** վերջածանցով հայերեն կազմություններ, որոնցում ևս արտացոլվում է տառադարձման տարբերակայնությունը: Այսպես. **տահիտի** հիմքից կազմվել է **տահիտիերեն**⁶⁶: Ինչպես տեսնում ենք, բառավերջի **ի**-ն պահպանվել է: Այս առումով համեմատելի է **բալիերեն**-ի, **ֆիջիերեն**-ի և համանման լեզվանունների հետ:

Կա նաև **թաիթի** հիմքից **թաիթերեն**⁶⁷ (բառավերջի **ի**-ի անկմամբ), սակայն ճշգրիտ կլիներ **թաիթիերեն** կազմությունը: Այնուամենայնիվ, տակավին լուծելի է մնում **տ/թ**-ի, **հ**-ով և առանց **ի**-ի տարբերակայնության խնդիրը:

ՀԱՎԱՅԵՐԵՆ

Հավայան կղզիների բնիկները խոսում են ավստրոնեզիական ընտանիքի մալայա-պոլինեզյան խմբի մի լեզվով, որի համար XX դ. կեսերին Հր. Աճառյանի «Լիակատար քերականության» մեջ գործածվել է **հավայի լեզու** բաղադրյալ անվանումը. «Պոլինեզյան **հավայի լեզվի** անձնական դերանուններն են...»⁶⁸: Խոսողների թիվը 27 հազար է:

«Լեզվաբանական բառարանը» որպես գլխաբառ արձանագրել է **հավաի** լեզվանունը (իմմտ. անգլ. Hawaiian), թեև «Պոլինեզյան լեզուներ» բառահոդվածում **հավայի** ձևով է տրված⁶⁹, այսինքն՝ տարբերակայնություն կա միևնույն բառարանում:

⁶³ Հմմտ. «[Պոլ Գոգենը] 1891-ին մեկնել է **Տահիտի** կղզի» (Հայկական սովետական հանրագիտարան 1977, 142):

⁶⁴ Տե՛ս <http://eanc.net/> (Արևելահայերենի ազգային կորպուս՝ ԱՐԵՎԱԿ):

⁶⁵ Գեղարվեստական ուրիշ թարգմանություններում ևս **Թաիթի**-ն հաճախադեպ է: Օրինակ՝ «Անցավ ևս երկու, գուցե և երեք տարի, քանի որ ժամանակը **Թաիթիում** անցնում է աննկատելի և դժվար է դրա հաշիվը պահել» (Մոեմ 1989, 214):

⁶⁶ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 136:

⁶⁷ Ստեփանյան 2015, 13, 14:

⁶⁸ Աճառյան 1954, 31:

⁶⁹ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյուլյան 1975, 172, 262:

Հայկական սովետական հանրագիտարանի «Հավայացիներ» բառահոդվածում գրված է, որ Հավայան կղզիների հիմնական բնակիչները «խոսում են հավայական լեզվով, գիտեն նաև անգլերեն»⁷⁰:

Հավայական լեզու բառակապակցությունից օրինաչափորեն ստեղծվել է **հավայերեն** լեզվանունը. «ՄԱՈՒՆԱ-ԿԵԱ (Mauna Kea, **հավայերեն**, բառացի՝ սպիտակ լեռ), վահանաձև (հավայան) տիպի հանգած հրաբուխ խաղաղ օվկիանոսի Հավայի կղզում»⁷¹: Բայց դրանից տարիներ անց նույն հրաբխին նվիրված բառահոդվածում աշխարհագրական անունների բառարանում գործածվել է **հավայի լեզու** բառակապակցությունը. «Անվանումը (անգլ. Mauna Kea) **հավայի լեզվով** բառացի նշանակում է «սպիտակ լեռ» (գազաթը տարվա մեծ մասը ծյունածածկ է)»⁷²:

Հավայերեն լեզվանունը նպատակահարմար է մի քանի առումներով: Նախ (և ամենակարևորը)՝ հայերեն կազմություն է, երկրորդ՝ գործածողին ազատում է յ կիսաձայնը գրել-չգրելու մտահոգությունից և երրորդ՝ վերանում է բարբառային (խոսակցական) համանուն **հավայի** «իզուր տեղը, անտեղի» (Ղարաբաղ, Մեղրի և այլն)⁷³ բառի հետ մտային ականա զուգորդումը:

Հավայերեն լեզվանվան կազմության ժամանակ հաշվի են առնվել **հավայական, հավայացի** բառերը, և բառակազմական հիմք է դարձել **հավայ-ը՝ հավայ+երեն**:

Ներկայումս **հավայերեն-ը** տարբերակների մրցակցության մեջ հաղթել է: Ահա գործածության մեկական նմուշ գիտական խոսքից՝ «**Հավայերեն** լեզվում շեշտն ընկնում է նախավերջին վանկի վրա, եթե բառում բացակայում են երկար վանկերը (ծայնավորները)»⁷⁴ և մամուլից՝ «**Հավայերենի** մասնագետը տիեզերական օբյեկտը կոչել է Պոպեի, ինչը թարգմանաբար նշանակում է «անվերջանալի մուգ լուսարձակող ստեղծագործություն»⁷⁵:

ՄԱՈՐԻԵՐԵՆ

Հյուսիսային կղզու բնիկների՝ մաորիների լեզուն Նոր Զելանդիայում պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունի (անգլերենի հետ): Խոսողների թիվը՝ շուրջ 160 հազար:

Որպես այս լեզվի անուն՝ հայերենում սկզբնապես գործածվել է փոխառյալ **մաորի-ն**⁷⁶. այդպես է եվրոպական լեզուներում և ռուսերենում՝ Maori, maori, maori:

Պոլինեզյան խմբի այս լեզվի անունը նույնպես վերջերս հայերենացվել է: Այժմ հայերեն երկու տարբերակ է շրջանառվում՝ **ի-ի** անկմամբ՝ **մաորերեն**⁷⁷,

⁷⁰ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, 259:

⁷¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1981, 364:

⁷² Գրգեարյան, Հարությունյան 1989, 79-80:

⁷³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2004, 249:

⁷⁴ Ստեփանյան 2015, 24: Երբ **-երեն** ածանցը կա, **լեզու** բառի գործածությունն ավելորդ է:

⁷⁵ «Պատմության մեջ առաջին անգամ լուսանկարված սև խոռոչն անվանում է ստացել», <https://www.tert.am/am/news/2019/04/12/name/2972208>

⁷⁶ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբաղյան 1975, 210:

⁷⁷ Խաչատրյան 2008, 273, նաև Խաչատրյան 2021, 412:

և **ի**-ի պահպանումով՝ **մաորիերեն**⁷⁸: Մեր կարծիքով ընդունելի տարբերակը **մաորիերեն**-ն է: **Մաորիերեն**-ը բառակազմությամբ ներդաշնակ է **բալիերեն**, **ֆիջիերեն** և **ի** բաղադրիչ ունեցող մալայա-պոլինեզյան մյուս լեզվանուններին:

Հանրագիտական բառարանում, անտեսելով նշված բառային միավորները, լեզվի անունը տրված է բառակապակցությամբ՝ **մաորի լեզու** (ասենք, որ ռուսերենում որպես տարբերակ գործածվում է маорийский язык բաղադրյալ անվանումը):

ՆԻՈՒԵՐԵՆ

Խաղաղ օվկիանոսում՝ Պոլինեզիայում, Տոնգա կղզուց արևելք կա պետական մի կազմավորում՝ Նիուե, որտեղ անգլերենի հետ պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունի բնիկների՝ նիուեցիների լեզուն (խոսողների թիվը՝ ութ հազար):

Հայերեն **նիուերեն** լեզվանունը նորակազմություն է: **Նիուե**-ի և **-երեն** ածանցի միացման ժամանակ մի **ե**-ն ընկել է: Կրկնակ **ե**-ով ունենք **արամեերեն**, **հրեերեն**, **կորեերեն** և այլն, բայց դրանք տարբեր են: **Ե**-ի սղումն այս դեպքում բնական է, քանի որ կրկնակ ծայնավորներին նախորդում են ևս երկու ծայնավոր՝ **ի**, **ու**, և ծայնավորների այդպիսի կուտակումն անհնար է դարձնում սահուն արտասանությունը: Լեզվանունը հազվադեպ է⁷⁹:

ՍԱՄՈԱՅԻ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Պոլինեզյան խմբին է պատկանում Սամուական կղզիների բնիկների՝ սամոացիների լեզուն, որը անգլերենի հետ պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունի Սամուայում՝ Սամուայի Անկախ Պետությունում: Խոսողների թիվը՝ կես միլիոնից ավելի:

Հր. Աճառյանը գործածել է այդ լեզվի փոխառյալ անունը. «Օվկիանիայի **սամոա** լեզվում ածականը կազմվում է հետևյալ ձևերով...»⁸⁰: «Լեզվաբանական բառարանը», հենվելով գործածության փաստերի վրա, գրանցել է **սամոա** լեզվանունը (այդպես է ռուսերենում և եվրոպական լեզուներում):

Հայերեն լեզվանուն կազմելու առաջին փորձն արվել է հայկական բազմահատորյա հանրագիտարանում: Այսպես. «Տարրական դպրոցը 6-ամյա է. դասավանդումը անգլերեն և **սամոայերեն**», «Բոլոր թերթերն էլ անգլերեն ու **սամոայերեն** են»⁸¹: Բառի հիմքում անխաթար դրվել է **սամոա**-ն, որին երբ միացել է **-երեն** վերջածանցը, գոյացել է յ կիսաձայնը, որը գրվում է **ա**-ից հետո (սխալ է այս անվան առանց յ-ի՝ **սամոաերեն** տարբերակը⁸²): **Սամոայերեն** կազմությունը համահունչ է **տոնգայերեն** կազմությանը:

Շրջանցելով հայերեն լեզվանվան գոյությունը՝ լեզվանուն կազմելու փորձ է արվել վերջին շրջանում: Այս դեպքում բառավերջի **ա**-ն կրճատվել է, որ

⁷⁸ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 90:

⁷⁹ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 90:

⁸⁰ Աճառյան 1952, 16:

⁸¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1976, հ. 2, 44 («Արևմտյան Սամոա» բառափոխառը), նաև Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 105:

⁸² Հանրագիտական բառարան 2018, 763:

հիմնավորված չէ, և ավելացվել է **–երեն** ածանցը՝ **սամոերեն**⁸³: Այս տարբերակը տեսնում ենք նաև դպրոցական հանրագիտարանում⁸⁴: Համացանցային կայքերում հազվադեպ պատահում է յ-ով տարբերակը՝ **սամոյերեն**:

Մեր կարծիքով, նախընտրելի է **սամոայերեն** լեզվանունը, որը հստակ հուշում է, թե ո՞ր լեզվի մասին է խոսքը:

ՏՈԿԵԼԱՈՒԵՐԵՆ

Տոկելաուերենը Տոկելաու փոքրիկ պետության պաշտոնական լեզուն է (անգլերենի հետ)⁸⁵: Պոլինեզիացի բնիկների այս լեզվով Տոկելաուում, Նոր Զելանդիայում և Ամերիկյան Սամոայի Սուեյնս կղզում խոսում է մոտ 5000 մարդ:

Տոկելաուերեն բառը նորակազմություն է:

ՏՈՆԳԱՅԵՐԵՆ

Պոլինեզիայի Տոնգայի կղզիների՝ Միացյալ Թագավորությունից 1970 թ. անկախացած Տոնգայի Թագավորության հիմնական բնակչության լեզուն է, պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունի (անգլերենի հետ): Խոսողների թիվը շուրջ 200 հազար է:

Այս լեզվի անունը ևս հայերենում տարբերակներ ունի: Հր. Աճառյանը քանիցս գործածել է **տոնգա** փոխառյալ լեզվանունը. «Օվկիանիայի **տոնգա** լեզվի մեջ համեմատական աստիճանը ստանալու համար դրվում է *ange* «հակառակ, նման, համեմատած» բառը»⁸⁶: Հիմք ընդունելով գործածության փաստերը՝ լեզվաբանական բառարանները գրանցել են **տոնգա** գլխաբառը⁸⁷:

Լեզվանունների հայերենացման ընթացքում վերջին ժամանակներում կազմվել է **տոնգայերեն** բառը (յ-ի օրինաչափ կիրառմամբ): Հազվադեպ է⁸⁸:

ԿՈՒԿԻ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Պոլինեզիայում գտնվող Կուկի Կղզիներ (այդպես է կոչվել հայտնաբերողի՝ անգլիացի ծովագնաց Զ. Կուկի անունով) փոքրիկ պետությունում պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունեն անգլերենը և բնիկների լեզուն: Ընդամենը շուրջ երկու տասնյակ հազար խոսող ունեցող լեզվի համար հայերենում գործածվում են տարբերակային մի քանի անուններ: Դրանք բառային և ուղղագրական տարբերակներ են:

ա) Բառասկզբի տառի տարբերակայնությամբ հանդիպում են **ռարո-տոնգա**⁸⁹/ **րարոտոնգա**⁹⁰ լեզվանունները:

⁸³ Խաչատրյան 2008, 273, Խաչատրյան 2021, 412:

⁸⁴ Դպրոցական մեծ հանրագիտարան 2008, 543:

⁸⁵ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 126:

⁸⁶ Աճառյան 1952, 81:

⁸⁷ Հարությունյանց 1963, 216, Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբյուլյան 1975, 294: Կա նաև համանուն **տոնգա** (կամ **վացոնգա**), որը աֆրիկյան՝ բանտու լեզվախմբի հարավարևելյան ենթախմբի լեզու է (Աղայան 1967, 628):

⁸⁸ Տե՛ս, օրինակ, Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 126:

⁸⁹ Աղայան 1967, 586:

⁹⁰ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբյուլյան 1975, 262:

բ) Նշված փոխառյալ լեզվանունն ընկել է **-երեն** ածանցով կազմված **ռարոտոնգաներեն**-ի հիմքում: Այստեղ ն-ի ներմուծումն օտար ազդեցության հետևանք է (հմմտ. ռուս. раротонганский язык, գերմ. Rarotonganische Sprache, անգլ. նաև Rarotongan): Հայերեն ճիշտ կազմությունը պիտի լիներ **ռարոտոնգայերեն**, ինչպես որ ունենք **տոնգա - տոնգայերեն**:

գ) Կա նաև եռաբաղադրիչ անուն՝ **Կուկի կղզիների մաորիերեն**⁹¹ (հմմտ. ռուս. маори островов Кука, անգլ. Cook Islands Maori): Իհարկե, նպատակահարմար կլիներ կարճ տարբերակը՝ **Կուկի մաորիերեն**:

դ) Համացանցում (օրինակ՝ Վիքիպեդիայի «Պոլինեզիական լեզուներ» կաղապարում) հանդիպում է ամենակարճ տարբերակը՝ **կուկերեն** (հմմտ. ռուս. кукский язык): Մենք նախապատվությունը հենց սրան կտայինք. նշվում է կղզանունը, կա «լեզու» նշանակող մասնիկը:

ՄԱՐԿԻԳՅԱՆ

Այս լեզվով (այլ կերպ ասած՝ բարբառների խմբով) խոսում են Ֆրանսիական Պոլինեզիայում՝ Մարկիզյան կղզիներում: Խոսողների թիվը՝ 11 հազար:

Հայերեն լեզվաբանական աշխատություններում սկզբնապես գործածվել է **Մարքիզյան կղզիների լեզու** բաղադրյալ անվանումը: Օրինակ՝ «Համեմատելի եզրը *վարարանելու* այս ձևը ունի **Մարքիզյան կղզիների լեզուն**»⁹²: «Լեզվաբանական բառարանում» արձանագրվել է **Մարկիզյան կղզիների լեզու** ձևով⁹³:

Փոխառյալ լեզվանունները հայերենացնելու գործընթացի մեջ ներառվեց նաև այս լեզվանունը, և կազմվեց **մարկիզերեն** բառը: Օրինակ՝ «Արևելա-պոլինեզիական ճյուղին պատկանող թաիթերեն, **մարկիզերեն**, մանգարևա, հավայերեն և մաորի լեզուներն ունեն 85,3 % ընդհանուր բառապաշար»⁹⁴:

ՈՒՂԼԻՍԵՐԵՆ ԵՎ ՖՈՒՏՈՒՆԵՐԵՆ

Ֆրանսիայի անդրծովյան տարածքի կարգավիճակ ունի Ուոլիսը և Ֆուտունան, որի պաշտոնական լեզուն ֆրանսերենն է: Բնիկների լեզուները խիստ վտանգված են արտագաղթի և ֆրանսերենի վրա հիմնված կրթական համակարգի և ուրիշ պատճառներով: Կղզիների պոլինեզիացի բնիկների լեզուների համար եվրոպական ազդեցությամբ ստեղծվել և համացանցում (Վիքիպեդիա ազատ հանրագիտարանում) գործածվել են **ուոլիսերեն** և **ֆուտուներեն** հայերեն օրինաչափ անունները:

4. ՄԻԿՐՈՆԵԶՅԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

ՄԱՐՇԱԼԵՐԵՆ

ԱՄՆ-ից 1986-ի հոկտեմբերի 21-ին անկախություն հռչակած Մարշալյան Կղզիների Հանրապետության պաշտոնական լեզուներն են մարշալերենը և

⁹¹ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 61:

⁹² Աճառյան 1952, 43:

⁹³ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազյույան 1975, 212, որտեղ սխալմամբ համարվել է մելանեզյան ճյուղի լեզու:

⁹⁴ Ստեփանյան 2015, 13:

անգլերենը⁹⁵: Մարշալերենը պատկանում է միկրոնեզյան ճյուղի լեզուներին, խոսողների թիվը փոքր է՝ մոտ 44 հազար:

Երկրանվան բառակազմական հիմքը 1788-ին կղզեխումբը հետազոտած նավապետ Զ. Մարշալի ազգանունն է, երկրի բնակիչները մարշալցիներն են:

Հայերենում նախ գործածվել է **Մարշալյան կղզիների լեզու** բաղադրյալ անունը, օրինակ՝ «**Մարշալյան կղզիների լեզվով**՝ յնօռ, բնօ...»⁹⁶, հմմտ. նաև «Միկրոնեզյան **մարշալ լեզվում** երկակիի և հոգնակիի պատճառով կան բազմաթիվ դերանուններ»⁹⁷:

Վերջերս, հետևելով ընդհանուր միտումին, կազմվել է մենաբառ անունը՝ **մարշալերեն**: Լեզվանվան հիմք կարող էին դառնալ թե՛ աշխարհագրական անունը, թե՛ ժողովրդանունը: Նորակազմություն է, բառարանային գրանցում չունի:

ՆԱՌԻՐՈՒԵՐԵՆ

Նաուրուի Հանրապետության պաշտոնական լեզուներն են անգլերենը և փոքրաթիվ նաուրուացիների լեզուն (խոսողների թիվը՝ մոտ 11 հազար):

Այդ լեզուն անվանելու համար հայերենում սկզբնապես գործածվել է փոխառյալ **նաուրու** բառը⁹⁸, **-երեն** ածանցով վերջերս կազմվել է **նաուրուերեն**-ը⁹⁹: Նկատելի է, որ **ու**-ով վերջացող լեզվանունները հայերենացնելիս որպես կանոն տարբերակներ չեն առաջանում, ինչպես՝ **պալաուերեն, ռապանուերեն, տոկելաուերեն, տուվալուերեն**, այնինչ **ա**-ով և **ի**-ով վերջացողներում այդպես չէ:

ԿԻՐԻԲԱՏԻԻ ԼԵԶՎԻ ԱՆՈՒՆԸ

Կիրիբատիի Հանրապետության պաշտոնական լեզուներն են անգլերենը և միկրոնեզիացի բնիկների լեզուն, որով խոսում են նաև Տուվալուում, Ֆիջիում և Սողոմոնյան կղզիներում: Խոսողների ընդհանուր թիվը՝ 102 հազար:

Կիրիբատի լեզվանունը համանուն է տեղանվանը, որն այդպես է կոչվել անգլիացի ծովագնաց Թ. Գիլբերտի պատվին (երկրի ներկա անունը առաջացել է տեղացիների խոսքում Գիլբերտ [Ջիլբերտ] ազգանվան աստիճանական հնչյունափոխություն-ձևափոխությունից՝ Գիլբերտի-Կիրիբետի-Կիրիբատի):

Կիրիբատի-ից **-երեն** ածանցով կազմվել և համացանցում գործածվել է **կիրիբատիերեն** լեզվանունը (**ի**-ի պահպանման տեսանկյունից հմմտ. **բալիերեն, ֆիջիերեն, մաորիերեն** և այլն): Սա նախընտրելի տարբերակ է, քանի որ վերացնում է տեղանվան և լեզվանվան համանունությունը:

⁹⁵ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 78:

⁹⁶ Աճառյան 1952, 400:

⁹⁷ Աճառյան 1954, 23:

⁹⁸ Հայկական սովետական հանրագիտարան 1982, 211 («Նաուրու» բառահոդվածը):

⁹⁹ Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, 87, Հանրագիտական բառարան 2018, 473:

Համացանցում հանդիպում են կղզու անվան մյուս հիմքով կազմված **գիլբերտերեն** (հմմտ. ռուս. язык гилбертцев¹⁰⁰) և **ջիլբերթերեն** տարբերակները (հմմտ. անգլ. Gilbertese language, որը Kiribati-ի տարբերակն է):

Եզրակացություններ

1. Ավստրոնեզիական կամ մալայա-պոլինեզյան ընտանիքի մի քանի տասնյակ լեզուների անուններ են գործածվել հայերենում: Դրանք փոխառություններ են (**մարովո, բատակ, բոնտոկ, դայան** և այլն) և հայերեն կազմություններ (**մալայերեն, ճավայերեն, ինդոնեզերեն, մալգաշերեն** և այլն):

2. Լեզվանունների մեծ մասը տարբերակայնություն է դրսևորել: Կան ուղղագրական (տառադարձման), բառակազմական և բառային տարբերակներ, ինչպես՝ **իլոկո – իլոկանո – իլոքերեն, տագալոգ – տագալերեն – թագալերեն – տագալոգերեն – թագալոգերեն, տոնգա – տոնգայերեն, սամոա – սամոերեն – սամոյերեն – սամոայերեն, ռապանուի – ռապանուերեն, բիկոլ – բիկոլերեն – բիքոլերեն** և այլն: Հանձնարարելի գիտական անվանացանկի ստեղծումը կնպաստի լեզվանունների կանոնարկմանը:

3. Մալայա-պոլինեզյան լեզուների ընդամենը մի քանի հայերեն անուններ կան, որոնք տարբերակներ չեն ունեցել (և չունեն)՝ **մալայերեն, ինդոնեզերեն, պալաուերեն**:

4. Հատկապես վերջին շրջանում մալայա-պոլինեզյան լեզուների անունների հայերենացման գործընթացը, որն սկսվել է Հայկական սովետական հանրագիտարանի հրատարակումով, ավելի է ծավալվում: Առայժմ **-երեն** ածանցով կազմվել և գործածվում են հետևյալ լեզվանունները.

ա) ինդոնեզյան ճյուղից՝ **մալայերեն, ինդոնեզերեն, մալգաշերեն, տագալերեն/թագալերեն, ճավայերեն, մադուրերեն, մակասարերեն, սունդերեն, բալիերեն, բուգերեն, թեթումերեն, իբաներեն, իլոկերեն,**

բ) մելանեզյան ճյուղից՝ **ֆիջիերեն,**

գ) պոլինեզյան ճյուղից՝ **պալաուերեն, տուվալուերեն, ռապանուերեն, թաիթ(ի)երեն/տահիտիերեն, հավայերեն, մաորիերեն, ռարոտոնգայերեն, նիուերեն, սամոայերեն, տոկելաուերեն, տոնգայերեն, մարկիզերեն, ուոլիսերեն, ֆուտուներեն,**

դ) միկրոնեզյան ճյուղից՝ **մարշալերեն, նաուրուերեն, կիրիբատիերեն:**

5. Հայերենի բանասիրական (լեզվաբանական) և հանրագիտական բառարաններում մալայա-պոլինեզյան մի շարք լեզուների անուններ գլխաբառ են դարձել, **-երեն** ածանցով կազմվածներից՝ **ինդոնեզերեն, ճավայերեն, մալայերեն, մալգաշերեն, մակասարերեն:**

6. Ավստրոնեզիական կամ մալայա-պոլինեզյան լեզվաընտանիքի լեզուներից մի քանիսը պետական-պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունեն. **ինդոնեզերենը՝** Ինդոնեզիայում, **մալայերենը՝** Մալայզիայում, Սինգապուրում (անգլերենի, չինարենի և թամիլերենի հետ) և Բրունեյում, **տագալերենը՝** Ֆի-

¹⁰⁰ Кодухов 1979, 328.

լիպիններում, մալգաշերենը (ֆրանսերենի հետ)՝ Մադագասկարի Հանրապետությունում, ֆիջիերենը (անգլերենի և ֆիջիի հինդիի հետ)՝ Ֆիջիի Կղզիների Հանրապետությունում, թեթումերենը (պորտուգալերենի հետ)՝ Արևելյան Թիմորի Ժողովրդավարական Հանրապետությունում: Մի շարք լեզուներ պաշտոնական են անգլերենի հետ. մաորիերենը՝ Նոր Զելանդիայում, մարշալերենը՝ Մարշալյան Կղզիների Հանրապետությունում, նաուրուերենը՝ Նաուրուի Հանրապետությունում, նիուերենը՝ Նիուեում, պալաուերենը՝ Պալաուի Հանրապետությունում, սամոայերենը՝ Սամոայի Անկախ Պետությունում, տոկելաուերենը՝ Տոկելաուի, տոնգայերենը՝ Տոնգայի Թագավորությունում: Այս փաստն արդիական է դարձնում լեզուների անվանացանկի միօրինականացումը:

Գրականություն

- Աբրահամյան Ա.Գ. 1967, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 2, Երևան, «Հայաստան», 424 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1967, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, «Միտք», 638 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1642 էջ:
- Աղայան Է.Բ. 1987, Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 736 էջ:
- Աճառյան Հ. 1952, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 494 էջ:
- Աճառյան Հ. 1954, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 478 էջ:
- Աճառյան Հ. 1955, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 656 էջ:
- Աճառյան Հր. 2002, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, «Ձանգակ-97», 768 էջ:
- Անդրեասյան Գր.Մ. 1976, Գերմաներեն-հայերեն բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 906 էջ:
- Աշխարհի պետությունների և տարածքների համառոտ տեղեկատու-բառարան 2012, Երևան, «Գեոդեզիա և քարտեզագրություն» ՊՈԱԿ, 142 էջ:
- Ասմանգուլյան Հ.Ա., Հովհաննիսյան Մ.Ի. 1984, Անգլերեն-հայերեն բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1144 էջ:
- Բարլեզիզյան Ա. 2009, Հայերեն-ֆրանսերեն բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 976 էջ:
- Բարսեղյան Հ.Խ. 1973, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Երևան, «Լույս», 980 էջ:
- Գյուրջինյան Դ. 2021, Արամեացիների լեզվի հայերեն անունը, Հայագիտական հանդես, N 3, էջ 3-17:
- Գյուրջինյան Դ. 2021, Հրեաների լեզվի հայերեն անունները և դրանց տարբերակները, Հայագիտական հանդես, N 4, էջ 3-17:
- Գյուրջինյան Դ. 2021, Բալթիական լեզուների հայերեն անունների տարբերակայնության մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 217-239:
- Գյուրջինյան Դ. 2021, Հրեաների լեզվի հայերեն անունների և դրանց տարբերակների բառարանային մշակման պատմությունը, Բանբեր հայագիտության, N 3, էջ 216-231:
- Գյուրջինյան Դ. 2021, Հնդկական լեզուների անունները հայերենում. գործածության, կանոնարկման և բառարանային մշակման հարցեր / Հայ բառարանագրության արդի խնդիրները ու հեռանկարը, պրակ Բ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, «Քոփի պրինտ», էջ 17-37:
- Գյուրջինյան Դ. 2022, Հայերեն լեզվանունների յուրահատուկ մի խմբի մասին, Հայագիտական հանդես, N 1, էջ 30-54:

- Գրգեարյան Հ., Հարությունյան Ն. 1989, Աշխարհագրական անունների բառարան, հ. 2, Երևան, «Լույս», 472 էջ:
- Գույումճեան Մ.Կ. 1950, Ընդարձակ բառարան հայերէնէ անգլիերէն, Կահիրե, «Սահակ-Մեսրոպ» տպ., 1152 էջ:
- Դպրոցական մեծ հանրագիտարան 2008, գիրք 1, հ. 2, Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 560 էջ:
- Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան 1974, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 576 էջ:
- Խաչատրյան Լ.Մ. 2008, Լեզվաբանության ներածություն, Երևան, «Ձանգակ», 304 էջ:
- Խաչատրյան Լ.Մ. 2021, Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարան, Երևան, «Գիտություն», 446 էջ:
- Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.) 2003, հ. 2, Երևան, «Գիտություն», 520 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1974, հ. 1, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1976, հ. 2, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1977, հ. 3, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1980, հ. 6, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1981, հ. 7, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1982, հ. 8, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1985, հ. 11, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան 1986, հ. 12, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 752 էջ:
- Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2004, հ. 3, Երևան, «Գիտություն», 424 էջ:
- Հայոց լեզվի հանգաբառարան 1976, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 655 էջ:
- Հայ-ռուսերեն բառարան 1987, գլխ. խմբ.՝ Ե.Հ. Գալստյան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 724 էջ:
- Հանրագիտական բառարան 2016, հ. 1, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 1120 էջ:
- Հանրագիտական բառարան 2018, հ. 2, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 1144 էջ:
- Հարությունյան Հ. 2016, Աշխարհի բնակչության էթնոլեզվադավանական հակիրճ բնութագիրը / Պատմություն և մշակույթ, Հայագիտական հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 398-424:
- Հարությունյանց Մ. 1963, Հայ-ռուսերեն լեզվաբանական բառարան, Երևան, 308 էջ (ծեռագրի իրավունքով):
- Մոեմ Ս. 1989, «Լուսին և վեցպենսանոց», Պատմվածքներ (բնագրից թարգմանեց Ա. Խաչատրյանը), Երևան, «Լույս», 528 էջ:
- Յ. Տ. Կ. Յ. 1899, Ճապոնի հայ գաղթականությունը, Բազմավեպ, հոկտեմբեր, էջ 463-466:
- Մ. Յովհաննէսեան 1925, Բառարան հայերէն-ֆրանսերէն, Կ. Պոլիս, խմբ.՝ Բ. Զարդարյան, 1072 էջ:
- Հ. Գեորգ Պայեան 1926, Բառարան հայերէն-գաղղիերէն, հ. Բ, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, էջ 2310:

Պատմության մեջ առաջին անգամ լուսանկարված սև խոռոչն անվանում է ստացել, <https://www.tert.am/am/news/2019/04/12/name/2972208> (ներբեռնման օրը՝ 20.02.2022):

Պետրոսյան Հ.Զ., Գալստյան Ս.Ա., Ղարաբյուրյան Թ.Ա. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 318 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1960, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 636 էջ:

Ռոդըմ Զ. 2020, «Այսպիսին է Գոգենը», անգլ. թարգմանությունը՝ Լ. Հայրապետյանի, Երևան, «Զանգակ», 80 էջ:

Ռուս-հայերեն բառարան 1956, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 688 էջ:

Ստեփանյան Լ.Գ. 2015, Հայ-պոլիներգիական լեզվամշակութային ընդհանրություններ, Երևան, «Յասուն», 380 էջ:

Տեմիրճիպաշեան Ե. 1896, Բառարան ֆրանսերենի հայերեն, Կ. Պոլիս, Գ. Պաղտատլեան տպ., 938 էջ:

Փափագեան Զ.Տ.Ս. 1905, Գործնական բառարան հայերեն-անգլիերեն, Կ. Պոլիս, Յ. Մատթեոսեան տպ., 508 էջ:

Кодухов В.И. 1979, Введение в языкознание, Москва, «Просвещение», 352 с.

ԱՎԱՏՐՈՆԵԶԻԱԿԱՆ (ՄԱԼԱՅԱ-ՊՈԼԻՆԵԶՅԱՆ) ԼԵՂՈՒՆԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՆՈՒՆԵՐԸ. ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՆՈՆԱՐԿՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Դավիթ Գյուրջինյան

Ամփոփում

Հայերենում գործածվում են ավատրոներգիական կամ մալայա-պոլիներգյան ընտանիքի մի քանի տասնյակ լեզուների անուններ: Դրանց մեծ մասն ունի տարբերակներ (ուղղագրական, բառակազմական և բառային տարբերակներ, ինչպես՝ **իլոկո – իլոկանո – իլոքերեն / իլոքերեն, տագալոգ – տագալերեն / թագալերեն – տագալոգերեն / թագալոգերեն, տոնգա – տոնգայերեն** և այլն: Ընդամենը մի քանի լեզվախմբներ կան, որոնք տարբերակներ չեն ունեցել (և չունեն), ինչպես՝ **մալայերեն, ինդոնեզերեն:**

Ավատրոներգիական կամ մալայա-պոլիներգյան լեզվաընտանիքի լեզուներից մի քանիսը պաշտոնական լեզվի կարգավիճակ ունեն. ինդոնեզերենը՝ Ինդոնեզիայում, մալայերենը՝ Մալայզիայում և Բրունեյում, մալգաշերենը (ֆրանսերենի հետ)՝ Մադագասկարի Հանրապետությունում, ֆիջիերենը (անգլերենի և հինդիի հետ)՝ Ֆիջիի Կղզիների Հանրապետությունում, մաորիերենը (անգլերենի հետ)՝ Նոր Զելանդիայում և այլն: Այս փաստն արդիական է դարձնում լեզուների անվանացանկի միօրինականացումը:

Վերջին շրջանում նկատելիորեն ակտիվացել է մալայա-պոլիներգյան լեզուների անունների հայերենացման գործընթացը: Առայժմ –**երեն** ածանցով կազմվել և գործածվում են ավատրոներգիական լեզուների երեսունից ավելի անուններ.

ա) ինդոնեզյան ճյուղից՝ **մալայերեն, ինդոնեզերեն, մալգաշերեն, տագալերեն / թագալերեն, ճավայերեն, մադուրերեն, մակասարերեն, բալիերեն** և այլն,

բ) մելանեզյան ճյուղից՝ **ֆիջիերեն,**

գ) պոլիներգյան ճյուղից՝ **տուվալուերեն, ռապանուերեն, պալաուերեն, հավայերեն, մաորիերեն, տոկելաուերեն, տոնգայերեն** և այլն,

դ) միկրոնեզյան ճյուղից՝ **մարշալերեն, նաուրուերեն, կիրիբատիերեն:**

Մալայա-պոլիներգյան մի շարք լեզուների անուններ գլխաբառ են դարձել հայերենի տարբեր բառարաններում:

Բանալի բառեր՝ ավստրոնեզիական/մալայա-պոլինեզյան լեզվաընտանիք, լեզուների հայերեն անվանումները, բառային տարբերակ, բառակազմական տարբերակ, կանոնարկում, ուղղագրական տարբերակ, լեզվանունների միասնականացում:

АРМЯНСКИЕ НАЗВАНИЯ АВСТРОНЕЗИЙСКИХ (МАЛАЙСКО-ПОЛИНЕЗИЙСКИХ) ЯЗЫКОВ: ВОПРОСЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ И СТАНДАРТИЗАЦИИ

Давид Гюрджинян

Резюме

В армянском языке используется несколько десятков названий языков австронезийской или малайско-полинезийской семьи. Большая часть этих названий имеет различные варианты (орфографические, словообразовательные и лексические): իլոկո «илоко» – իլոկանո «илокано» – իլոքերեն / իլոքերեն «илоканский», տաղալոգ – տաղալերեն / թաղալերեն – տաղալոգերեն / թաղալոգերեն «тагалог / тагальский / тагалогский язык», տոնգա «тонга» – տոնգալերեն «тонганский» и др. Лишь отдельные армянские названия имеют единичную форму: մալայերեն «малайский язык», ինդոնեզերեն «индонезийский». Цель данного исследования – способствовать унификации армянских названий малайско-полинезийских языков.

Некоторые языки малайско-полинезийской семьи имеют статус официального: индонезийский – в Индонезии, малайский – в Малайзии и Брунее, малагасийский (с французским) – на Мадагаскаре, фиджи (с английским и хинди) – в Республике Фиджи, маори (с английским) – в Новой Зеландии и т.д. Этот факт актуализирует вопрос унификации названий языков.

В последнее время активизировался процесс арменизации названий малайско-полинезийских языков. В современном армянском употребляется более тридцати названий австронезийских языков, образованных с суффиксом -երեն:

а) индонезийская группа: մալայերեն «малайский», ինդոնեզերեն «индонезийский», մալգաշերեն «мальгашский / малагасийский», ճավայերեն «яванский», մադուրերեն «мадурский», մակասիալերեն «макасарский», բալիերեն «балийский» т.д.;

б) меланезийская группа: ֆիջիերեն «фиджийский язык»;

в) полинезийская группа: տոնգալերեն «тувалу», րաпануներեն «рапануйский», ցапауներեն «палау», гавайերեն «гавайский», մաորիերեն «маори», տոկелуներեն «токекау», տոնգալերեն «тонганский» и т.д.;

г) микронезийская группа: մարշալերեն «маршалльский», նաուруներեն «науру», կիրибатիերեն «кирибати».

Названия малайско-полинезийских языков стали заглавными словами в различных словарях армянского языка.

Ключевые слова – австронезийская/малайско-полинезийская семья языков, армянские названия языков, орфографический вариант, словообразовательный вариант, лексический вариант, нормирование, унификация названий языков.

**ARMENIAN NAMES OF THE AUSTRONESIAN (MALAY-POLYNESIAN) LANGUAGES:
ISSUES OF USE AND STANDARDIZATION**

Davit Gyurjinyan

Abstract

Several dozen names of languages of the Austronesian or Malayo-Polynesian family are used in the Armenian language. Most of these names have different variants (spelling, derivational and lexical): իլոկո – իլոկանո – իլոքերեն / իլոքերեն "ilocano", տագալոգ – տագալերեն / թագալերեն – տագալոգերեն / թագալոգերեն "tagalog", տոնգա – տոնգայերեն "tongan" and others. Only separate Armenian names have a single form: մալայերեն "Malay language", ինդոնեզերեն "Indonesian". The purpose of this study is to contribute to the unification of the Armenian names of the Malayo-Polynesian languages.

Some languages of the Malayo-Polynesian family have official status: Indonesian in Indonesia, Malay in Malaysia and Brunei, Malagasy (with French) in Madagascar, Fiji (with English and Hindi) in the Republic of Fiji, Maori (with English) in New Zealand, etc. This fact actualizes the issue of unification of the names of languages.

Recently, the process of Armenization of the names of the Malayo-Polynesian languages has intensified. Currently, more than thirty names of Austronesian languages are used in Armenian, formed with the suffix -երեն:

a) Indonesian group: մալայերեն "Malay language", մալգաշերեն "Malagasy", ճավայերեն "Javanese", մակասարերեն "Makassarese", բալիերեն "Balinese" etc.;

b) Melanesian group: ֆիջիերեն "Fijian language";

c) Polynesian group: տուվալուերեն "Tuvaluan language", ռապանուերեն "Rapanui/Pascuan", պալաուերեն "Palauan", հավայերեն "Hawaiian", մաորիերեն "Maori", տոկելաուերեն "Tokelauan", տոնգայերեն "Tongan" etc.;

d) Micronesian group: մարշալերեն "Marshallese", նաուրուերեն "Nauruan", կիրիբատիերեն "Kiribati".

The names of the Malayo-Polynesian languages have become headwords in various dictionaries of the Armenian language.

Key words – Austronesian/Malaysian-Polynesian language family, Armenian names of languages, spelling option, word-forming option, lexical option, regulation, unification of languages.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ «ՔՅՈՌՈՂԼԻ» ԷՊՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Սամվել Ռամազյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ sramaz@mail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 19.09.2022, գրախոսվել է 11.04.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-148

Ներածություն

«Քյոռոզլի» էպոսը, լինելով XVII դ. ստեղծագործություն, տարածված է եղել ոչ միայն թյուրքական, այլև ամենատարբեր ազգերի շրջանում՝ Տյան-Շանից մինչև Բալկաններ, Կասպից ծովից մինչև Սիբիր: Էպոսի ձևավորումն սկսվել է XVII դ.-ից և մինչև XIX դ. վերջերը ենթարկվել է գեղարվեստական տարաբնույթ մշակումների ու փոփոխությունների՝ դառնալով լեզվական և էթնիկ սահմանների հաղթահարման եզակի օրինակ: Հիմնականում այն ավանդել են ասացողները, իսկ սկսել է գրառվել XIX դ. առաջին կեսից մինչև XX դ. սկիզբը, Կենտրոնական Ասիայում տարածված պատումները՝ առավելապես XX դ. 30-40-ական թթ. և ավելի ուշ: Էպոսի զանազան տարբերակներն ընդունված է բաժանել երկու խմբի՝ արևմտյան և արևելյան:

Արևմտյան խմբում ընդգրկված տարբերակները (թուրքական, ադրբեջանական, հայկական, վրացական, դաղստանյան, քրդական ևն), ըստ հետազոտողների մեծամասնության, հիմնականում հանգում են ատրպատականյան (վաղադրբեջանական)¹ «Քյոռոզլու» էպոսին²: Դրանք, հիմնավորա-

¹ XIX դ. կեսերին գրառումից անմիջապես հետո էպոսը Եվրոպայում ուներ առավելապես իրանական համարում, իսկ ավելի ուշ ադրբեջանական (իմա՝ ատրպատականյան) էր համարվում գրառման տեղավայրի հաշվառմամբ: 1918 թ. Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո, «Ադրբեջան» անվամբ կազմավորման ի հայտ գալով, դրան ուղղակիորեն վերագրվել է էթնիկ պատկանելություն: ԽՍՀՄ-ի օրոք հարցն առավելապես կրել է քաղաքականացված բնույթ՝ ելնելով «Հարավային Ադրբեջանի» կեղծ դրույթից, ընդամենը, շրջանառության մեջ է դրվել «հարավադրբեջանական» բացարձակ հակագիտական որակումը: 1980-ական թթ. ուսումնասիրություններում Ա. Խոճկոյի գրառած տարբերակի վերաբերմամբ նախապատվություն է տրվել «վաղադրբեջանական» բնորոշմանը: Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում գրառված պատումներից տարբերելու և քաղաքական նկատառումներով առաջացած տեղանվանական շփոթից խուսափելու նպատակով օգտագործել ենք «ատրպատականյան» եզրը:

² ԽՍՀՄ-ի օրոք և հետագա ժամանակահատվածի ուսումնասիրություններում արևմտյան խմբում նշվում են էպոսի մի քանի տարբերակներ ևս՝ արխազական, աջարական, լեզգիական, թաբասարանյան, նոդայական, կումիկյան ևն: Սակայն խիստ հարաբերական է դրանք ևս ազգային տարբերակներ համարելը, քանի որ, օր., վրացական տարբերակի ներքո երբեմն հասկացվում են Վրաստանի թաթարներից, իմա՝ ադրբեջանցիներից գրառված պատումներ, ինչպես նաև այսպես կոչված «թբիլիսյան ձեռագիրը»: Երբեմն զուտ վրացական հորինվածք են ներկայացվում հանրահայտ ընդհանուր սյուժեներն ու մոտիվները (Короглы, Набиев 1996, 240): Թուրք բանասերները վերջերս նշում

պես պահպանելով պատմական իրադարձությունների իրական արձագանքները և շերտերը, սկզբնավորվելով անմիջական պատմական հենքից, համեմատաբար ճշմարտացիորեն են վերարտադրել Փոքր Ասիայում XVI-XVII դդ. տեղի ունեցած իրադարձությունները, այն է՝ ջալալիների (ջելալիների) ապստամբությունները, որոնք շուրջ 20 տարի ցնցել են Օսմանյան կայսրությունը:

Արևմտյան բոլոր տարբերակներում «Քյոռօղլի» մականվամբ հայտնի Ռուշանը³ հանպատրաստից բանաստեղծ-երաժիշտ (աշուղ) է, որը, իր նման վրիժառուների գլուխն անցած, վրեժ է լուծում հորը հանիրավի կուրացրած բռնակալ իշխանավորներից (այստեղից էլ «Քյոռօղլի»⁴ մականունը, իմա՝ «կույրի որդի»), վարում Ռոբին Հուդի կարգի «ազնվաբարո ավազակին» բնորոշ կյանք՝ պատսպարվելով լեռնային Չամլիբել ամրոցում: Վերոհիշյալ խմբի տարբերակները հիմնականում գերծ են առասպելական և հեքիաթախառն գծերից, որն էլ ինքնըստինքյան վկայում է կայուն պատմական հիմքի առկայության մասին:

Արևելյան խմբի տարբերակներում (թուրքմենական, ուզբեկական, տաջիկական, ղազախական, կարակալպական, Բուխարայի արաբների, տորթթաթարական, ույղուրական ևն) արևմտյան խմբին բնորոշ պատմավավերական ատաղձը գրեթե ամբողջությամբ անհետանում է՝ տեղը զիջելով վաղնջական հեքիաթախառն ու նախախլամական տարրերով հավելված զրույցների շարքին և իրանական առասպելաբանությանը⁵: Դրանցում Քյոռօղլին (Գյոռօղլին) արդարության խորհրդանիշ առասպելական Չանդըբիլ երկրի կառավարիչն է (ըստ էության, կելտական-բրիտանական բանահյուսության Արթուր թագավորի կարգի)⁶, պատերազմում է դևերի և վիշապների դեմ, ընկնում ստորգետնյա աշխարհի և դուրս ելնում: Առասպելական-հեքիաթային է անգամ նրա ծնունդը. մանուկ Ռուշանը (Ռովշեն) մոր թաղումից հետո ծնվում է գերեզմանում, որտեղից էլ արևելյան խմբի տարբերակների

են նաև էպոսի աֆղանական, հրեական և չինական տարբերակների մասին, որը ևս պետք է վերապահությամբ ընդունել (օրինակ՝ չինականի դեպքում նկատի է առնվում ույղուրական տարբերակը):

³ «Քյոռօղլին» միակ թուրքական էպոսն է, որում գլխավոր հերոսը կրում է հստակ հնդեվրոպական ծագում ունեցող անուն՝ Ռուշան, պրսկ.՝ «լուսավոր», «պայծառ», Առուշան կամ Ռուշան՝ Ուրմիայի բարբառով գրառված և միակ հրատարակված հայկական տարբերակում, Առշամ՝ Վանա բարբառով գրառված անտիպ տարբերակում (Քյոռ-Օղլի, Ժողովրդական վիպասանություն 1941, 19):

⁴ Էպոսի և գլխավոր հերոսի բուն անունը (մականունը) թուրքական ուղիղ ձևով «Քյոռօղլու» է, սակայն վերոհիշյալ բնորոշ է միայն թուրքական տարբերակներին, վերջին շրջանում նույն կերպ է նշվում նաև ադրբեջանական և որոշ եվրոպական հրատարակություններում: Արևելահայության համար առավել ընդունված է եղել «Քյոռօղլի» կամ «Քյորօղլի» ձևը, արևմտահայ հրատարակություններում գերիշխել է թուրքական տարբերակը: 1941 թ. հրատարակված հայկական միակ տարբերակը կրում էր «Քյոռ-Օղլի, Ժողովրդական վիպասանություն» անվանումը: Հիմնականում նույն կերպ է պատմական Քյոռօղլին հիշատակվում Առաքել Դավրիժեցու և XVII-XVIII դդ. հայ մատենագիրների երկերում: Ըստ այդմ, հիմք ենք ընդունել ավանդականության սկզբունքը:

⁵ Միջանկյալ մի օղակ է XX դ. 60-ական թթ. թուրքագետ Լ. Չալիձեի հայտնաբերած և Ատրպատականի թուրքերենով (թուրքի) 28 մեջլիսներից բաղկացած էպոսի տարբերակը, որը պայմանականորեն կոչվում է «թբիլիսյան ձեռագիր»: Իս. Կորոզլու կարծիքով՝ այն գրառվել է XIX դ. երկրորդ կեսին՝ 1856 թ.-ից ոչ շուտ և ավելի մի հին ձեռագրի պատճեն է (Koroglu 1983, 183): Պարսկերենի խիստ ազդեցությունն այս ձեռագրում թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն ևս Ատրպատականում է գրառվել:

⁶ Chadwick, Zhirmunsky 2010, 300-301.

յուրահատուկ անվանումները՝ Գյոռոլլի, Գոռոլլի, Գուռոլլի, Գորոզլի, Կուրոզլի, Գուրուզլի կամ Գուրգուլի (բառացի «գերեզմանի որդի»): Որոշ ազգային պատումներում սույն պատմությունը զուգակցվում է հերոսի հոր կուրացման փաստի հետ, ըստ այդմ, առկա են նաև «Քյոռոլլի» (կամ «Քյոռոլլի») անվամբ թուրքմենական, ղազախական և այլ պատումներ⁷: Տաջիկական և թուրքմենական պատումների շարքը հինգ տարբեր անվանում ունի, որոնցից երեքը հանգում են «գերեզմանի որդի» տարբերակին, մեկը՝ «կույրի որդի» («Կուրուլլի»), իսկ մյուսն իր նախադեպը չունեցող՝ յուրօրինակ «խուլի որդի» տարբերակին («Գարավլի»): Ղազախական, կարակալպական, տոբոլ-թաթարական (սիբիրյան թաթարների) տարբերակները, ավելի ուշ ժամանակների ծնունդ լինելով, ծագումնաբանորեն հանգում են ուզբեկական «Գոռոլլուն»։ Տաջիկական «Գուրուզլի» («Գուրգուլի») չափածո էպոսը յուրօրինակ հորինվածքով առանձնանում է արևելյան խմբի տարբերակներից։ Թուրքմենական «Գյոռոլլին», հետազոտողների մի մասի կարծիքով, միջանկյալ օղակ է երկու խմբերի միջև՝ ընդհանուր գծեր ունենալով ինչպես տաջիկական, այնպես էլ ատրպատականյան տարբերակի հետ։

Խոճկոյի հրատարակությունը և ռուսերեն թարգմանությունը

Էպոսի առանձին պատումներ և հատվածներ առաջին անգամ գրավել են Ռուսական կայսրության տարածքում։ Մասնավորապես, հայտնի է ռուսաստանցի հետազոտող Իվան Շոպենի 1830-ական թթ. գրառումը, որը, այնուամենայնիվ, ամբողջական և հավաստի չի համարվում⁸:

Առաջին ամբողջական տարբերակն Իրանի Ատրպատական երկրամասում 1830-ական թթ. գրառել է ռուսաստանցի լեհ արևելագետ Ալեքսանդր Խոճկոն (Խոճկո-Բորեյկո, 1804-1891 թթ.)⁹: Վերջինս, ռուսական դիվանագիտական ծառայության անցնելով, 1830 թ.-ից պաշտոնավարել է Իրանում, մասնավորապես Թավրիզում։ Տեղում թյուրքախոս ասացողից գրառելով նշված տարբերակը՝ Խոճկոն այն 1842 թ. անգլերեն հրատարակել է Լոնդոնում։ Եվրոպայում այն արժանացել է ոչ միայն գիտական, այլև գրական շրջանակների ուշադրությանը. տվյալ թեմայով հայտնի են Ժորժ Սանդի¹⁰ և Հենրի Լոնգֆելլոյի¹¹ ստեղծագործությունները։

Ռուսաստանյան գրական շրջանակների արձագանքներից հայտնի է Իվան Եվլախովի «Շամիլբեյյան հովիտ» վիպակը, որը 1849 թ. հրատարակվել է Թիֆլիսում¹², նմանապես հայտնի են ռուսաստանցի հեղինակների այլ գրական մշակումներ (պոեմ, հեքիաթներ ևն)։ Խոճկոյի գրառման ռուսերեն թարգմանությունը միանգամայն ակնկալելի պետք է լիներ տվյալ

⁷ Жирмунский, Зарифов 1947, 192-197.

⁸ Шопен 1840, 12-25.

⁹ Խոճկոյի արևելագիտական ուսումնասիրությունների մասին՝ Грицкевич 1987, 41-52:

¹⁰ Sand 2018.

¹¹ Longfellow 1931.

¹² Евлахов 1849.

ժամանակահատվածում, սակայն միայն 14 տարի անց, Ս.Ս. Պեննի թարգմանությամբ, այն տպագրվել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Кавказ» քաղաքական-գրական թերթի համարներում (1856 թ. մարտ-մայիս)¹³, իսկ այնուհետև՝ առանձին գրքուկով, սահմանափակ տպաքանակով:

Մինչև Ս. Ս. Պեննի թարգմանությունը հայտնի է նման այլ փորձերի մասին ևս, որոնք հիմնականում գնահատվել են որպես ոչ ամբողջական և բնագրից բավական շեղված: Մասնավորապես, հայտնի են 1842-1845 թթ. ընթացքում Օ.Ի. Սենկովսկու և Ն.Վ. Բերգի թարգմանությունները. ընդամենը, երկու դեպքում էլ ստեղծագործությունն ընկալվել է որպես պարսից գրականության նմուշ՝ գրառման տեղավայրի հաշվառմամբ: Ս. Պեննի՝ 1856 թ. թարգմանությունը համարվել է բնագրին առավել հարազատ և հաջողված, որը, սակայն, մեր ուսումնասիրության արդյունքներով չի համապատասխանում իրականությանը: Շատ դեպքերում թարգմանությունը բավական շեղվել է բովանդակային մանրամասներից, իսկ հայկականության հիշատակությունները տեքստից կամայականորեն խապառ հեռացվել են: Ստորև դրանք կներկայացվեն համապատասխան համեմատական վերլուծությամբ:

Հայերը և Հայաստանը Խոճկոյի գրառման մեջ և դրա ռուսերեն տարբերակում

Էպոսի առաջին իսկ հրատարակված և հետագա տարբերակներում ի հայտ են եկել հայկական ենթաշերտին առնչվող որոշ առումով անբացատրելի դրվագներ, որոնց հիմնավորմամբ Քյոռոզլին կերպավորվել է որպես հայության նկատմամբ դրական տրամադրված կամ առնվազն քրիստոնյաների պաշտպան: Ընդամենը, էպոսի կենտրոնաասիական որոշ տարբերակներում էլ Քյոռոզլին հաճախ հանդես է գալիս քրիստոնյաների պաշտպան և բարեկամ: Այսպես, Խոճկոյի գրառած տարբերակի VIII գլխում (բնագրում՝ Meeting, ռուսերեն և այլ թարգմանություններում՝ մեջլիս) մի առիթով Քյոռոզլին պատասպարվում է Կարսի մոտ գտնվող հայոց եկեղեցում. շփոթմունքի է մատնվում նրա որդեգիր Այվազը. «*Ի՛նչ սարսափ: Քյոռոզլին այս պահին մի հայկական եկեղեցում է, շրջապատված թուրքերի ամբոխով*» (բնագրում՝ “*What a horror! Kurroglou, at this moment, is in an Armenian church, surrounded by a host of Turks*”)¹⁴: Սույն հատվածը բնագրին համապատասխան չի թարգմանել Ս. Պեննը. Կարսի հայոց եկեղեցու փոխարեն նշվում է մահմեդական մզկիթը (մզկիթի գագաթը). «*-Бда, вскричал он. Кёр-оглу, в эту минуту, находится на вершине мечети и окружен толпою Турок*»¹⁵:

Բնագրում տվյալ միջադեպի շարունակության մեջ Քյոռոզլու նման արարքը կասկած է հարուցում զինակիցների մեջ. «*Արդյո՞ք մի հայ է նա, որ պետք է գնա և աղոթի եկեղեցում*» (“*Is he an Armenian, that he should go to*

¹³ Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 21-24, 26-27, 30-34, 36-42, 1856.

¹⁴ Chodzko 1842, 207.

¹⁵ Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 36, 10 мая, 1856, 145.

pray in a church?»)¹⁶: Համապատասխան տողը ռուսերեն վերաձևակերպվել է հետևյալ կերպ. «Разве он шёл, что взобрался на мечеть?»¹⁷.

XI գլխում Քյոռոզլին մի առիթով երգում ասում է. «Ես սիրում եմ հայոց խաչը: Չի մեռնի նա, ով այն համբուրում է» (քնագրում՝ «I like the Armenian cross. He will not die who kisses it»)¹⁸: Սույն հատվածը ևս բնագրին համապատասխան չի թարգմանել Ս. Պեննը. այս անգամ հայկականությունը փոխարինվել է ընդհանուր քրիստոնեականով. «Я почитаю христианский крест. Тот, кто целует его, не умирает»¹⁹:

Հայությանն առնչվող այլ դրվագներից հայ վաճառականի սպանության և, ըստ էության, թվացյալ հայատյացություն արտահայտող դրվագը, այնուամենայնիվ, տարբեր պատումներում հակասության մեջ է վերոհիշյալի հետ, որն իր հերթին տարբեր կերպ է մեկնաբանվում, ավելին՝ տարբեր կերպ ներկայացվում հետագա հրատարակություններում՝ կախված տվյալ ժամանակահատվածում հայության ընդհանուր ընկալման և գրառողի կամ ասացողի համապատասխան մակարդակից: Ընդհանուր առմամբ, վաճառականի կերպարը և դրա հետ կապված դրվագը կայուն տեղ ունեն «Քյոռոզլի» էպոսի արևմտյան խմբի տարբերակներում, վաճառականին հիմնականում վերագրվում է հայկական ծագում: Միևնույն կերպարն ու բնորոշ դրվագը (Բեգիրգեն) ակնհայտորեն իրենց անդրադարձն են ստացել էպոսի նաև արևելյան խմբի հիմնական տարբերակներում, մանավանդ թուրքմենական պատումներում, որոնցում վաճառականի հայկականությունը փոխարինվել է ընդհանուր կովկասյան ծագմամբ²⁰:

Խոճկոյի գրառած ատրպատականյան, թուրքական և այլ տարբերակներում Քյոռոզլին մի անիմաստ և ստոր սպանության հեղինակ է: Նման զարգացման հիմնական գծերն են. քաջարի վաճառականը կոլվում և մենամարտում հաղթում է տուրք պահանջող Քյոռոզլուն, սակայն խղճահարվելով ողջ առողջ բաց է թողնում, երբ վերջինս արցունքն աչքերին գթություն է հայցում: Ատրպատականյան տարբերակում նույնիսկ դրանից հետո հայն իր վրանն է հրավիրում Քյոռոզլուն, մեծարում և երգեցողության համար 500 թուման²¹ նվիրելով՝ ճանապարհում Չամլիբեյ: Բայց հակառակ այս, հիրավի, ասպետական մեծահոգությանը՝ Քյոռոզլին երկրորդ անգամ ևս դյուցազնին ոչ հարիր է վարվում՝ Էրզրումի ճանապարհին (Երզնկայում) դարանակալ սպա-

¹⁶ Chodzko 1842, 211.

¹⁷ Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 36, 146.

¹⁸ Chodzko 1842, 283: Հմմտ. թուրք հետազոտող Փ.Ն. Բորաթավի մոտ՝ «Severim ben Ermeninin haçını...» (Boratav 2016, 126):

¹⁹ Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 40, 24 мая, 1856, 161: Տվյալ դրվագը Խոճկոն և թարգմանիչը նույն կերպ են մեկնաբանել, իմա՝ ավելի շուտ քրիստոնյա կղառնամ, քան կներեմ զինակից Դեմուրջողյունին (Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 40, 24 мая, 1856, 161, Chodzko 1842, 283):

²⁰ Էպոսում հայ վաճառականի կերպարի մասով առավել մանրամասն՝ Ռամազյան 2018, 205-219:

²¹ Դրամական միավորն իրանական է, այլ ոչ թե օսմանյան, քանի որ տարբերակը գրառվել է Իրանի Ատրպատական երկրամասում:

նելով վաճառականին և յուրացնելով նրա քարավանը²²: Մինչև մենամարտը վաճառականը թուրք է ներկայանում, սակայն սպանությունից հետո, նրա մարմինը մերկացնելով և համոզվելով, որ կարծեցյալ «թուրքը» հայ էր, Քյոռոզլին, գոհ իր արարքից, անգամ երգ է հյուսում:

Խնդրո առարկա հատվածի ծանոթագրության մեջ Խոճկոն հավելյալ բացատրություն է տալիս, թե պարսիկները (իմա՝ շիա մահմեդականները, որոնցից է Քյոռոզլին) քրիստոնյաներից առավել ատում են սուննի թուրքերին և գերադասում հայից խաբված լինել, քան որևէ թուրքից²³: Միևնույն դրվագը ժամանակին քննած Հ. Պերպերյանի մեկնաբանությամբ ևս, «*Քէօռօշլու կը մխիթարուի որ իրմէ գերազանց մարդը ո՛չ թե Սիւննի մըն էր, այլ Հայ մը*»²⁴: «*Քյոռոզլին հաճախ էր անպարիվ կերպով վարվում, - գրում է Խ. Կորոզլին՝ միևնույն դրվագը քննարկելով «Թբիլիսյան ձեռագրից», - սակայն ամեն անգամ ինչ-որ բան ինչ-որ չափով արդարացնում էր թշնամու դեմ նրա գործողությունները: Բայց հայ վաճառականի հետ միջադեպը չունի ոչ մի արդարացում: Պարսիկական չէ, հավանաբար, որ ասացողը, կարծես, մոռացության է մատնում այս փաստը: Հերագայում... նա {Քյոռոզլին} իր սովորությանը հակառակ՝ ոչ մի խոսքով չի ակնարկում վաճառականի հետ իր հանդիպման մասին... Քյոռոզլին վաճառականի հետ ստորաբար է վարվում ոչ թե նրա համար, որ նա հայ է, այլ անհասկանալի ներքին բնազդով*»²⁵:

Ըստ մեր համեմատական քննության արդյունքների՝ Խոճկոյի հրատարակության VII գլուխը Ս. Պեննը բնավ բնագրին համապատասխան չի թարգմանել: Վաճառականի համար նշվում է միայն նրա քրիստոնյա լինելը, հայկական ինքնությունը կրկին անհասկանալիորեն զեղչվել է («*Ho ybumyմ կըպեզ օկազալս ևե Կըրկոմ, - օն Բըլ քրիստիանի*»)²⁶, որը, նախորդ նման օրինակները հաշվի առնելով, վստահաբար ունեցել է ակնհայտ միտում: Նմանապես ամբողջությամբ բացակայում է Խոճկոյի՝ վերը նշված ծանուցումը, դրա փոխարեն թարգմանչի հեղինակած հատվածներն են²⁷:

Բացի հայության հետ կապված վերոհիշյալ դրվագներից, Խոճկոյի տարբերակի գործողությունները հիմնականում ընթանում են Հայկական լեռնաշխարհում. ըստ այդմ՝ հիշատակվում են Արևմտյան Հայաստանի և Արևելյան Հայաստանի տեղանունները (Երզնկա, Էրզրում, Կարս ևն): Մասնավորապես, II գլխում Քյոռոզլին ընդհարում է ունենում Երևանի կառավարիչ (սերդար) Հուսեյն-խանի (կամ Հուսեյն-Ալի-խանի) հետ. ընդամին, Երևանը հիշատակվում է տվյալ ժամանակահատվածում առավել գործածական Erivan ձևով («*Hussein-Khan, governor of Erivan*»)²⁸: Հավատարիմ նախորդ վերաձևակեր-

²² Chodzko 1842, 192-194.

²³ Chodzko 1842, 193-194.

²⁴ Պերպերյան 1947, 120:

²⁵ Короглы 1983, 243.

²⁶ Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 34, 3 мая, 1856, 138.

²⁷ Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 34, 3 мая, 1856, 138.

²⁸ Chodzko 1842, 37.

պումների ոգուն՝ Ս. Պեննը Երևանի մասին հիշատակությունը առանց հարազատության զացմունքի է փոխանցել («Гусейн-Хан, эриванский сердар»)²⁹:

Հարկ է նշել, որ հայկական շրջանակներից Խոճկոյի հրատարակությանը ժամանակին անդրադարձել են, օրինակ, հայտնի բանասեր Քաջբերունին (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանց)³⁰ և Հովհաննես Թումանյանը³¹, սակայն ակնհայտորեն Թիֆլիսում հրատարակված ռուսերեն տարբերակով: Թերևս միակ բացառությունը ֆրանսահայ արևելագետ Հայկ Պերպերյանն է, որը 1938 թ. Փարիզում հրատարակված «Արշակ Բ եւ Քեոռոլու» իր աշխատության մեջ Խոճկոյի անգլերեն հրատարակությունից որոշ մեջբերում է արել՝ մասնավորապես, հայ վաճառականի և Քյոռոլու մենամարտի դրվագի մասով³²:

Փաստորեն, մեր ուսումնասիրության արդյունքներով, հակառակ Ա. Խոճկոյի հրատարակության նշված հատվածների, հայության հետ կապված եզակի հիշատակություններն իսպառ բացակայում են Ս. Պեննի 1856 թ. ռուսերեն թարգմանության մեջ: Ընդամին, երկու դեպքում դրանք կամայականորեն փոխարինվել են ընդհանուր քրիստոնեական բնույթով, մյուս երկու դեպքում՝ մահմեդական:

Թերևս առավել աղաղակող օրինակը վաճառականի դրվագից վերջինիս հայկական ինքնության փոխարինումն է քրիստոնեականով: Եթե տվյալ դեպքում կարելի է մտածել, թե կայսերական գրաքննությունն է փորձել մեղմել թյուրք-մահմեդականի կողմից հայի սպանության դրվագը՝ Կովկասում ազգամիջյան հարաբերությունները չլարելու տեսակետից, ապա, մյուս դեպքերը հաշվի առնելով, ակնհայտ է թարգմանչի կամ խմբագրի դրսևորած կանխակալ մոտեցումը, որի հիմքերի և դրդապատճառների մասին հստակ տեղեկատվություն չկա: Ի վերջո, 1846 թ. Կովկասի փոխարքայի նախաձեռնությամբ հիմնված «Кавказ» քաղաքական-գրական թերթը սկզբից ևեթ հրատարակվել է որոշ վերահսկողությամբ, իսկ 1850-ից այն արդեն ամբողջությամբ վերահսկում և գրաքննում էր փոխարքայի կառավարման գրասենյակը³³: Ըստ երևույթին, հենց նման պայմաններում էլ Խոճկոյի հրատարակությունը ռուսերեն թարգմանությունից հետո խմբագրվել և գրկվել է մեզ հետաքրքրող տեղեկատվությունից:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Ս. Պեննի ռուսերեն թարգմանությունն Ա. Խոճկոյի սկզբնաղբյուր տեքստի ճշգրիտ պատկերը ոչ միայն չի արտացոլում, այլև կրել է իմաստի և ձևի, ինչպես նաև հայկականության հետ

²⁹ Кёп-Оглу, восточный поэт-наездник. «Кавказ» N 22, 15 марта, 1856, 88.

³⁰ Քաջբերունի 1877/78, 327:

³¹ Թումանյան 1994, 215-216:

³² Պերպերյան 1938, 25:

³³ Ավելի ուշ՝ 1897-1899 թթ., «Кавказ»-ը տխրահռչակ Վասիլի Վելիչկոյի խմբագրությամբ դարձել էր հայատյացության գլխավոր խոսափողը Կովկասում և Ռուսական կայսրությունում:

առնչվող տեղեկատվության կորուստներ: Ըստ այդմ, հետագա գիտական ուսումնասիրությունների համար այն այլևս չի կարող դիտարկվել առնվազն որպես սկզբնաղբյուր:

Ինչպես հայկական, այնպես էլ Ռուսական կայսրության և ԽՍՀՄ-ի գիտական-գրական շրջանակների համար նման հակագիտական մոտեցումը միանգամայն աննկատ է մնացել, քանի որ ռուսերեն թարգմանված տարբերակը, բնականաբար, առավել հասանելի է եղել և հիմք դարձել հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Հայերի և Հայաստանի մասին վերոհիշյալ հիշատակությունները նոր հիմք կարող են դառնալ «Քյոռօղլի» էպոսում դրսևորվող հայկական ենթաշերտի հավելյալ ուսումնասիրության համար, որն ակնհայտորեն առկա է էպոսի առաջին իսկ ամբողջական գրառման մեջ:

Գրականություն

- Թումանյան Հ. 1994, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XII, СПб., 1910, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, Ջրբաշյան Է.Ս. (գլխ. խմբ.), հ. 6-րդ (Քննադատություն և հրապարակախոսություն 1887-1912), Երևան, «Գիտություն», էջ 215-216:
- Պէրպէրեան Հ. 1938, Արշակ Բ. եւ Քեօռօղլու, Փարիզ, «Գեղ. Տպարան Խ. Մաթիկեան» (Արտատպուած «Ապագայ» շաբաթաթերթէն սրբագրութիւններով եւ յաւելումներով), 44 էջ:
- Պէրպէրեան Հ. 1947, Նոր փոփոխակ մը Քեօռօղլուի դիցազնավէպին մէկ դրուագին, Իսթանպուլ, Ընդարձակ տարեգիրք Ս.Փ.Ա. Հիւանդանոցի, «Տպագրութիւն Յ. Ազարեան», էջ 116-124:
- Ռամազյան Ս. 2018, Վաճառականի կերպարը «Քյոռօղլի» էպոսում և դրա պատմականության հիմքերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 205-219:
- Քաջբերունի 1877/78, Ճանապարհորդական նկատողութիւնք, «Փորձ» հանդէս, թիւ IV, II տարի, Տիֆլիս, «Տպարան Ա. Էնֆիաջեանցի», էջ 321-368:
- Քյոռ-Օղլի, ժողովրդական վիպասանություն 1941, հավաքեց և գրի առավ Գ. Թարվերդյան, առաջաբան՝ Խ. Սամուելյանի, Երևան, «ԱրմՖԱՆ», 235 էջ:
- Грицкевич В.П. 1987, Александр Ходзько (1804-1891) и его вклад в развитие иранистики и тюркологии, Ольдерогге Д.А. (ред.), Страны и народы Востока. Выпуск XXV (География. Этнография. История), Москва, «Наука», с. 41-52.
- Евлахов И.И. 1849, Шамлибельская долина. Повесть. Тифлис, «Закавказский вестник» N 22, 23, 27 (отд. изд.- Тифлис).
- Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. 1947, Узбекский народный героический эпос, Москва, ОГИЗ, «Госхудлитиздат», 530 с.
- Кёр-Оглу, восточный поэт-наездник. Полное собрание его импровизаций с присовокуплением его биографии 1856, перевод с английского С.С. Пенна. Тифлис, «Кавказ» N 21-24, 26-27, 30-34, 36-42. Типография канцелярии наместника на Кавказе.
- Короглы Х.Г. 1983, Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана, Москва, «Наука», 336 с.
- Короглы Х.Г., Набиев А.М. 1996, Азербайджанский героический эпос, Баку, «Язычы», 307 с.
- Шопен И.И. 1840, Кер-оглу. Татарская легенда: Маяк современного просвещения и образованности. Труды ученых и литераторов, русских и иностранных, ч. I-II, СПб., с. 127-182.

- Chadwick N., Zhirmunsky V. 2010, Oral Epics of Central Asia, New York, Reissue Edition, Cambridge University Press, 376 p.
- Chodzko A. 1842, Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Stories of the Caspian Sea, London, Harrison and Co., Printers, St. Martin's Lane, X+592 p.
- Longfellow H. 1931, The Leap of Roushan Beg, Ed. By Arthur Christy, New York, William Edwin Rudge, 68 p.
- Sand G. 2018, Le meunier d'Angibault; Kourroglou, épopée persane, Tome 1, Éd. 1845, Paris, Hachette Livre-BNF, 362 p.
- Boratav P.N. 2016, Koroğlu Destanı, Ankara, Bütün Eserleri - 6, BilgeSu, 358 s.

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ «ՔՅՈՈՂԼԻ» ԷՊՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՈՒՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Սամվել Ռամազյան

Ամփոփում

«Քյոռողլի» էպոսի առաջին ամբողջական գրառումը XIX դ. առաջին կեսին կատարել է ռուսաստանցի արևելագետ Ա. Խոճկոն իրանական Ադրբեջան (Ատրպատական) նահանգում: Գրառումն անգլերենով հրատարակվել է 1842 թ. Լոնդոնում, իսկ 1856 թ.՝ ռուսերեն թիֆլիսում (Ս. Պեննի թարգմանությամբ):

Մեր ուսումնասիրության արդյունքների համաձայն՝ հակառակ Խոճկոյի հրատարակության մեջ հայերի և Հայաստանի վերաբերյալ եզակի հիշատակությունների առկայության, տվյալ հատվածներն իսպառ բացակայում են ռուսերեն թարգմանության մեջ: Ընդ որում, երկու դեպքում դրանք կամայականորեն փոխարինվել են ընդհանուր քրիստոնեական բնույթով, մյուս երկու դեպքում՝ մահմեդական: Նման հակագիտական մոտեցումը միանգամայն աննկատ է մնացել Ռուսական կայսրության և ԽՍՀՄ-ի գիտական-գրական շրջանակների համար, քանի որ ռուսերեն թարգմանված տարբերակն առավել հասանելի է եղել՝ հիմք դառնալով հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Բանալի բառեր՝ «Քյոռողլի», էպոս, Ա. Խոճկո, Ս. Պենն, թարգմանություն, վաճառական, «Кавказ»:

АРМЯНЕ И АРМЕНИЯ В ПЕРВОМ ИЗДАНИИ И РУССКОМ ПЕРЕВОДЕ ЭПОСА «КЕРОГЛЫ»

Самвел Рамазян

Резюме

Первая полная запись эпоса «Кероглы» была сделана в первой половине XIX в., в иранской провинции Азербайджан (Атурпатакан), российским востоковедом А. Ходзько. Запись была опубликована в 1842 г. на английском языке в Лондоне, а в 1856 г. – на русском языке в Тифлисе (перевод С. Пенна).

Согласно результатам нашего исследования, вопреки наличию уникальных упоминаний об армянах и Армении, в издании Ходзько данные разделы в русском переводе отсутствуют. Между тем в двух случаях они были произвольно заменены текстом общехристианского содержания, а в двух других – мусульманского. Такой антинаучный подход остался совершенно незамеченным научно-литературными кругами Российской империи и СССР, поскольку русскоязычный вариант был более доступен и служил базой для дальнейших исследований.

Ключевые слова – «Кероглы», эпос, А. Ходзько, С. Пенн, перевод, купец, «Кавказ».

ARMENIANS AND ARMENIA IN THE FIRST EDITION AND RUSSIAN TRANSLATION OF THE EPIC "KOROGLU"

Samvel Ramazyan

Abstract

The first full recording of the epic "Koroglu" was made in the first half of the 19th century, in the Iranian province of Azerbaijan (Aturpatakan), by the Russian orientalist A. Chodzko. It was published in 1842 in English (London), and in 1856 in Russian (Tiflis), translated by S. Penn.

According to the results of our research, despite the presence of unique references to Armenians and Armenia in Chodzko's edition, these sections are completely absent in the Russian translation. Meanwhile, in two cases they were arbitrarily replaced by a general Christian character, in two other cases by a Muslim one. Such an anti-scientific approach went completely unnoticed by scientific and literary circles in the Russian Empire and the USSR, since the Russian-language version was more accessible and served as the basis for further research.

Key words – "Koroglu", Epic, A. Chodzko, S. Penn, translation, merchant, "Caucasus".

ANALYZING OFFENSIVE DISCOURSE ON SOCIAL MEDIA: ARMENIAN AND ENGLISH EXAMPLES

Lilit Bekaryan

PhD in Philology

Yerevan State University, Department of English for Cross-Cultural Communication

1 Alek Manukyan Street, Yerevan

E-mail: lilitbekaryan@ysu.am

The article has been delivered on 15.12.2022, reviewed on 22.03.2023, accepted for publication on 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-158

Introduction

Increasing advances in technology have digitized not only education, health care or finances but also the way people voice their disagreement and engage in communication that is intended to criticize or offend people. With the extensive reach of social networking platforms, people have more freedom to criticize, offend, and verbally assault others than they did in the past when expressing their concerns, displeasure, or criticism face-to-face. Since hostility can have diverse manifestations on social media ranging from impolite verbal behaviour to explicit insults and verbal invectives, the umbrella term selected for the present research is 'offensive discourse'.

The present research defines offensive discourse as communication intended to offend, hurt, or insult a particular group of people or individuals. Apparently, offensive discourse may range from discriminatory language to hate speech and may also include instances of harassment and bullying.

The paper seeks to analyze offensive communication generated on social media in English and in Armenian and identify the context, language descriptors and triggers behind them. The factual material for the present research was retrieved between 2020 and 2023 from more than twenty open Facebook pages managed by popular Armenian influencers and media agencies. The research data have been presented in the format of pictures taken as screenshots from Facebook, Instagram, and YouTube. The user handles have been removed out of ethical considerations. The research provides the English verbatim translation for those posts and comments that were initially made in Armenian.

Types of communication on social media

Over the past decade, social media has not only become a generous source of information and news but also a platform on which users can share updates about their personal lives and experiences and engage in discourses on topics including business, politics, social movements, education, entertainment and even science. It is hard to provide a single percentage that applies to all social

media users, as the level of social engagement may vary across platforms based on demographic, psychometric, physiological, and other factors. However, a recent study by Hootsuite shows that 90% of social media users engage in social interaction with others on the platform, including liking or commenting on posts, direct messaging, or following other users¹. When engaging in social media interaction, some users may voice their intention to support initiatives, express their congratulations, or wish well to their followers, while others may use social platforms to critique the phenomena or behaviour that they find disagreeable. The first type of communication that is targeted to support the users, provide them with positive reinforcement, or commend them on their achievements and success has tentatively been labelled as ‘cooperative’ communication in this research. The example provided below features a segment of a social media exchange, where users congratulate the postwriter on their successful completion of the course and wish them luck with the subsequent exam. Such comments help one build a sense of community and connection.

Example N 1 (20.05.2020)

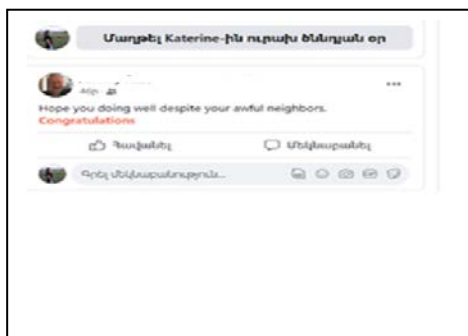
At the same time, the present research terms the communication that is characterized by lack of cooperation and where one of the parties intends to criticize or offend the other as ‘uncooperative.’

It is interesting to note that the presence of one type of communication in one post does not necessarily preclude the other in the same post. This is particularly true for those posts or comments where the postwriter’s negative disposition or criticism is implicitly expressed and builds on the readers’ background knowledge or experience. The following example illustrates this. As we can see, it is a congratulatory post meant to wish a birthday lady well. However, there is an element of disapproval in it targeted not at the recipient of the post but her ‘awful neighbours’, as the postwriter puts it. Despite the explicit use of the negative adjective ‘awful’ modifying ‘neighbours’, there is an element of implicitness to the post, since it requires background knowledge to deduce that Katerine, who celebrates her birthday, lives in Georgia and the label ‘awful

¹ <https://www.hootsuite.com/resources/digital-trends>

neighbours' does not target the people living in the vicinity of her house but rather the country considered to be their neighbouring country. A further dive into the time conditions under which the post was generated tells us that it was when the Russian-Ukrainian war was reaching its peak and most countries stood united in supporting Ukraine and condemning Russia's unprovoked military aggression.

Example N 2 (28.05.2022)

However, uncooperative communication on social media may often demonstrate more explicit wording and seek to harm or offend others. Examples of such kind of verbal behavior may include hate speech or discriminatory language directed towards a specific group or an individual, bullying, harassment, spreading fake news to generate angry responses or negative comments, sharing content or messages that are intended to harm or offend others. Let us consider a comment retrieved from an Armenian journalist's Facebook page as a result of her question raised at the press conference with the Prime Minister of Armenia. The verbatim translation of the comment reads as follows: "You unwashed reporter. Ask a question. Who's stirring up conflict in the nation? Cheap traitors have mushroomed". The comment is offensive not only in its content but also layout. The comment writer has used all capitals and eliminated all the need for punctuation.

The use of all capital letters may signal that the comment has been produced in a hurry, on the spur of the moment and that the writer would like to show their aggressive disposition to the recipient of the comment, since the use of all capital letters on social media may equal to shouting or yelling at a person. The absence of punctuation marks in the comment may speak of the lower language level of the commentator, so can the frequent typos and language inaccuracies, e.g. "lragror| lragrogh, de|dem, davacan| davachan, vortericen | vortegic en". The first directive in the comment "Unwashed reporter, ask a question" implies that the commentator does not consider the question previously posed by the reporter to be a 'real' question in their understanding and the rest of the comment that follows shows that she believes the question to be a provocative one.

Example N 3 (11.01.2023)

ANLVA LRAGROR HARC TUR AZGE AZGI DE
OVE HANEL. AZGI KOPEKNEROV DAVACANEI
VORTERICEN AYSKAN ACEL.

Responding to offensive communication on social media

Social media platforms have come up with different policies and regulations to combat offensive discourse. For instance, Facebook prohibits hate speech and content that incites violence or discrimination against a particular group of people. Twitter and Instagram bar users from posting hate speech and content that can promote violence or harm against individuals or groups. When users violate these rules, their content is removed, and their user accounts may be terminated or suspended.

To help users identify instances of offensive discourse on social media, platforms are implementing features like content moderation, reporting posts and comments that comprise offensive language, in this way allowing social media users to block the posters that share content that violates their community standards.

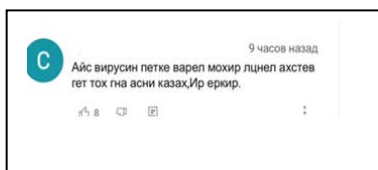
Despite all these measures, social media platforms do not always succeed in recognizing offensive content and labelling it as appropriate. This may be due to a range of reasons. First, there might also be some reluctance on part of the social platforms to take steps against hate speech due to certain political circumstances or their desire to maintain some level of free speech. For instance, back in March 2023, Meta platforms made a temporary change to their hate policy allowing Facebook and Instagram users in some countries to urge violence against Russians and the Russian army in the context of the Russian invasion of Ukraine. Calls like ‘death to Russian invaders’ that would previously be considered unacceptable by Meta community standards were temporarily allowed unless they contained other targets².

Another barrier may be the language. In some posts, especially those written in languages other than English, it is hard to determine what constitutes hate speech, as very often the hatefulness of the content may be perceived when considering the context and cultural norms. Offensive discourse may sometimes be constructed implicitly and thus make it difficult for automated systems to detect it, especially if the post was generated in a language that is not spoken worldwide. It is interesting to note that most hate-posters, being well aware of these technical impediments may deliberately resort to some strategies to have their posts and comments ‘survive’ hate speech filters in the media. Let us consider a pertinent example. The comment in question was posted on a famous Armenian reporter’s video featuring her asking a question to the Prime Minister of Armenia during the press conference, in which the reporter asked the PM what punishment he envisaged for himself for all the wrong he had mentioned committing. Once the video featuring this segment from the conference was shared on YouTube, users, respective of their beliefs and political convictions,

² <https://www.reuters.com/world/europe/exclusive-facebook-instagram-temporarily-allow-calls-violence-against-russians-2022-03-10>

started posting comments targeting either the journalist or the Prime Minister. The comment in the example uses transliteration, namely the Russian script, to design an Armenian text targeting the journalist. The verbatim English translation of the comment is provided next to the example with its original spelling and punctuation retained.

Example 4 (11.01.2023)

This virus should be set on fire the ashes should be dropped into aghstev let her go to kazakh, Her country.

As we can see, the writer of this piece of inflammatory rhetoric refers to the reporter as ‘a virus’. The use of the word ‘virus’ in the context of 2023, the year succeeding almost three years of pandemic filled with pain and despair, makes the comment sound even more offensive. The comment clearly comprises a violent call to action, which is to kill the reporter by having her set on fire. Moreover, the writer suggests dropping her remains to Aghstev River. This reference is not accidental either. The Aghstev is a transboundary river in Armenia and Azerbaijan. One of the cities it flows through is Qazakh, a city and the capital of the Qazakh District in Azerbaijan. In her reference to Qazakh, the writer implies that the reporter must be of Azeri descent to have asked the PM such a question. This example is a good illustration of an explicit call to violence combined with implicitly expressed ethnic slur. It is also interesting to note that the comment survived a removal by YouTube Community Standards, since the user has resorted to transliteration to craft their message, a strategy that may make it hard for the social media algorithms to recognize and identify the text as an expression of hate speech.

Online disinhibition effect

Research suggests that social media users may feel more inclined to post hateful messages on social media, when they believe they can do so without facing consequences or punishment. This phenomenon is known as ‘online disinhibition’ and is believed to lead individuals to engage in behaviour online that they would not normally engage in offline. Online disinhibition may be due to anonymity, perceived distance from others and insufficient accountability. This type of behaviour is also referred to as the Gyges effect, in reference to Plato’s myth of Ring of Gyges. In Plato’s Republic³, Gyges is mentioned in a story that Glaucon shares with Socrates. The story recounts Gyges, a shepherd, discovering a ring that grants him the power of invisibility. The shepherd uses this power to

³ Plato, Republic. Trans. by Benjamin Jowett. The Project Gutenberg eBook. <https://www.gutenberg.org/files/1497/1497-h/1497-h.htm>

seduce the queen, murder the king and eventually seize the throne. In the dialogue, Glaucon argues that people exercise justice only because they fear the consequences of being unjust and they would act unjustly if they could do so without having to face any punishment. Glaucon's argument suggests that anyone given the power of invisibility would act in the same way.

In his paper "The Online Disinhibition Effect", psychologist John Suler⁴ uses this context to explain how anonymity provided by technology can encourage people to demonstrate a behaviour that they would not normally demonstrate in their regular life. In the same way, social media users may feel emboldened to engage in offensive communication and target other users with invectives and criticism, since they feel quite safe and invisible shielded by technology. The absence of any serious consequences or punishment for demonstrating hateful behaviour may not only seem encouraging to the authors of hateful messages but may also create a social validation for this type of behaviour. When surviving hate speech filters, offensive social media posts may reside undetected and undeterred for public and may encourage other users to come up with further hateful messages, since they can see that the user who initially posted the message, got away with it. It is worth noting that studies have found that social media users are more likely to copy negative behaviour, including posting hateful or aggressive messages when they perceive that such behaviour is normative or acceptable within their social network. In psychology, this phenomenon is known as 'social contagion' or 'social influence'⁵ and can lead to a cycle of escalation, where hate speech and harmful behavior have become more pervasive within the social network.

Language of offensive discourse

Online offensive discourse uses a range of language devices to convey hurtful messages and to offend the targeted recipients. Our research shows that the selection of the language means in crafting offensive texts online may vary not only depending on the context, cultural and social norms of the particular community but also on the language itself. Thus, our research into a set of offensive texts generated online in English shows that they are generally characterized by implicitness, irony, humour, and sarcasm. The following comment was sourced from opera singer Anna Netrebko's page, when she changed her cover picture posting a photo that some users might have found sexually suggestive.

Example N 5 (10.08.2021)

Well, when the voice is gone, one can always resort to this.

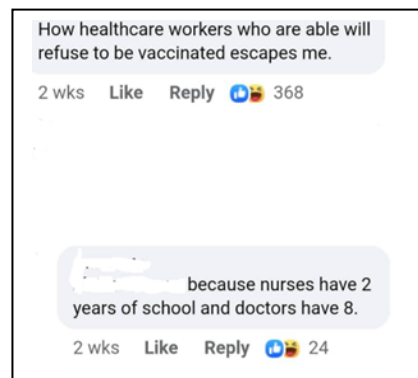
⁴ Suler 2004.

⁵ <https://dictionary.apa.org/social-contagion>

Out of context, the sentence sounds neutral enough, even friendly, especially if we consider the use of the exclamation ‘well’ and the pronoun ‘one’ as a way of referring to a generic person. However, the use of the deictic marker ‘this’ helps to clarify the context and indicates that the comment writer is referring to the singer’s recently-changed cover photo. When examining the comment in this context, one sees that the writer is implicitly accusing the singer of unethical strategies in her quest to attract more followers to the page. It is also worth mentioning that despite the sarcastic tone of the comment, the writer still manages to sound quite neutral due to their use of passive voice and the use of the definite article, i.e. ‘when the voice is gone.’ The statement would sound more explicit if they had used active voice and possessive pronoun ‘you’ instead of ‘the.’

In Example 6, the comment writer uses irony in their response to one of the users to imply that there is a disparity in education between doctors and nurses. The exchange dates back to 2022, when vaccinations against Covid-19 were in full swing and some people, including health care workers refused to have them. This comment may be understood that although doctors study four times as many years as nurses, there is literally no difference between those nurses and those doctors who object to vaccinations. However, when read by someone in nurse’s shoes, the comment can also imply that nurses are expected to be less intelligent because of the insufficient number of years they spend on education. When considered from this perspective, the comment may be perceived as discriminatory towards nurses.

Example N 6 (28.01.2022)

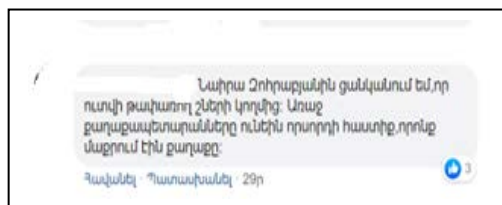

The analysis of more than 50 examples of offensive texts posted online shows that Armenian postwriters may employ diverse tools in their design of the text, including but not restricted to derogatory language, dismissal, stereotyping, generalizations, exaggerations, threats, and sarcasm. At the same time, our analysis shows that there is at least one indicator that most of them share. About 80 percent of the offensive posts produced in Armenian are explicit and feature a call to violence, urging the readers or the viewers to take a hostile action towards the target recipient. Very often, however, this call to violence is presented

in a way that shifts the focus of the agent onto the action itself, in this way signalling that the author of the offensive text does not assume the responsibility for the hostility intended. We can see an instance of this in Example 4, when the writer uses passive voice in her call to violence directed at the journalist, i.e. 'should be set on fire'. In the following example, the writer suggests that the target should be devoured by a pack of dogs live. This time the comment is designed in the format of a wish and translates as follows: "I want Naira Zohrabyan to be devoured by stray dogs. The city hall used to have hunters, who would clean the city".

Let us consider the context in which the comment was generated. The writer makes a reference to Naira Zohrabyan, an Armenian politician, who initiated the bill of animal rights protection in Armenia and had the National Assembly pass a law stipulating that stray dogs should be caught, neutered, vaccinated, and released back into the location where they were found. However, since there have been no sufficient resources for the proper implementation of the law, the number of stray dogs increased dramatically, and some of them started demonstrating unwelcoming behaviour and even attacking the people in streets. The comment in Example 7 was posted under the article recounting one of these attacks and comprises an explicit call to violence "I want Naira Zohrabyan to be devoured by stray dogs". As is the case with example 4, the comment writer wants the harm described in his message to be inflicted upon the target by the third party, in this case stray dogs.

Example N 7 (31/05/2020)

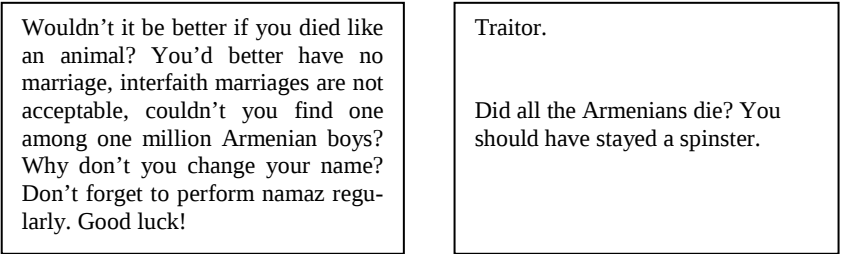
Very often, Armenian users fall prey to clickbaits or provocative news they may feel strongly about and start posting offensive comments making initial assumptions on the basis of a headline they have come across without even exploring the content behind it. This practice is socially contagious, since users may feel easily encouraged to post offensive comments under a headline or an article when they see that there are already some there. Examples eight to ten illustrate a pertinent case. Two years ago, a media agency published a video on Facebook featuring a young Armenian actress with an elderly woman and a young dark man. The post under the video read "Actress M.M.⁶ has just shared a picture on her page with her father-in-law, who comes from Turkey". A look at the picture would be sufficient to see the discrepancies between the post and the picture that accompanied it. While the post claimed the actress was with her father-in-

⁶ The actress' name is not publicized out of ethical considerations.

law, the picture depicted her being with an elderly woman and a young man, who was obviously her spouse. This fact did not prevent Armenian users from targeting the woman with verbal attacks. Examples 8 and 9 feature just a few of the comments that immediately appeared under the post.

Example N 8 (10.03.2021)

Examples N 9-10 (10.03.2021)

If the comment writers had bothered to click on the link to read the article, they would have seen that the actress had married an Armenian residing in Turkey and not a Turk. In this scenario, their comments would not have been so instantaneously produced and full of offence.

Obviously, all the comment writers make use of stereotyping to attack their target. Historically, the relations between Turkey and Armenia have been strained because of the events dating to 1915-1923, when the Ottoman Empire systematically destructed Armenians, slaughtering an estimated number of 1.5 million Armenians, officially recognized as genocide by international scholars and governments around the world. There are currently no diplomatic relations between two countries and the marriage of an Armenian woman to a Turk would seem outrageous to most Armenians, for the reasons listed above. This is the reason why the actress is identified with a traitor in Example 9 and why the commentwriter in Example 8 believes that death or staying a spinster would have been a better destiny for her. Language-wise, it is interesting to note the use of conditional forms, "Wouldn't it be better if..." and "you'd better" modal phrase commonly used to express a recommendation or a warning. One interesting observation is that when picturing death as a possible option for the actress, the comment writer uses the Armenian word «սառսկել», a verb that is used to describe animals dying. Notably, both comment writers (8 and 10) sug-

gest staying as a spinster rather than marrying a Turk. This also speaks of how they feel about an Armenian marrying a Turk, since the traditional expectation for Armenian women is that they should get married and give birth to children, whereas staying single may be viewed as an unconventional practice. It is also interesting to note that both commentwriters do not use the expression 'stay single' in Armenian but rather a more obsolete one «տոնը մնալ», which is a derogatory one to describe women who could not get hold of husbands and carries the same negative connotations as 'spinster' does. Exaggeration and sarcasm make another part of Examples 8 and 10. To amplify the impact of their words, the comment writers use an overstatement in the format of rhetorical questions, i.e. "Couldn't you find **one** among one million Armenian boys?", "Did **all** the Armenians die?". This tone of disbelief makes these questions appear as accusations, since they are not used to elicit actual answers but are to convey the comment writers' negative attitude towards the situation. Finally, the text in Example 8 suggests that the comment writer does no longer identify the actress with the Armenian culture and recommends that she should change her name and perform namaz on regular basis. They even wish her good luck with it.

Conclusions

While cooperative communication on social media may be characterized by support and positive reinforcement exercised on both sides, uncooperative communication can yield detrimental effects, as one of the parties can nurture disappointment, frustration, distrust and even hatred by targeting either one of the communication parties present or the third party or an event featured in the communication. The present research has selected the term 'offensive discourse' as a general one to describe communication intended to hurt a person or a group of people.

Research into the contextual features of offensive posts and comments has helped identify invisibility, lack of accountability and social contagion as the main triggers for offensive posts in cyberspace. The language analysis of the same posts demonstrates that sarcasm, implicitness, and irony dominate offensive posts generated in English, while in their design of similar posts Armenian writers tend to be more explicit, exercise stereotyping and include a clear call to violence.

To conclude, offensive discourse on social media might yield real-world consequences, since it can contribute to the spread of misinformation and/or hate. In this respect, it is imperative that social media users be mindful of their language and the impact it might exert on others.

References

- APA Dictionary of Psychology. <https://dictionary.apa.org> (Accessed on 18.03.2023).
Facebook Community Standards. <https://www.facebook.com/communitystandards>

Facebook allows war posts urging violence against Russian invaders. <https://www.reuters.com/world/europe/exclusive-facebook-instagram-temporarily-allow-calls-violence-against-russians-2022-03-10/> (Accessed on 12.03.2023).

<https://www.hootsuite.com/resources/digital-trends> (Accessed on 10.01.2023).

Plato, Republic. Trans. by Benjamin Jowett. The Project Gutenberg eBook. <https://www.gutenberg.org/files/1497/1497-h/1497-h.htm> (Accessed on 12.02.2023).

Suler J. 2004, The Online Disinhibition Effect, Cyberpsychology & Behavior, N 7 (3), p. 321-326.

ՀԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՑՑԱՆՑԵՐՈՒՄ. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

Լիլիթ Բեքարյան

Ամփոփում

Հետազոտության փաստացի նյութ է ծառայել 2020-2023 թթ. ընկած ժամանակահատվածում հայտնի և ազդեցիկ անձանց, կազմակերպությունների և լրատվական գործակալությունների՝ հանրային սոցիալական կայքէջերում տեղ գտած բովանդակությունը: Նյութի համատեքստային վերլուծության շնորհիվ բացահայտվել է, որ անանունությունը, պատասխանատվության բացակայությունը (անպատժելիությունը) և հասարակության ազդեցությունը կարող են նպաստել կիբերտիրույթում հարձակողական հաղորդակցության ի հայտ գալուն:

Լեզվական տեսանկյունից անգլերեն գրառումներում վիրավորանքը ներակա կերպով է արտահայտված, իսկ որպես լեզվական միջոցներ՝ գերիշխում են սարկազմը և հեգնանքը, մինչդեռ հայերեն գրառումներում հարձակողական խոսքն ավելի բացահայտ է հնչում, դրսևորվում է կարծրատիպերով և բռնության կոչեր է պարունակում: Սոցցանցերում տեղ գտած հարձակողական խոսքը կարող է ոչ միայն բացասական ազդեցություն ունենալ օգտատերերի հոգեկան ու մտավոր առողջության վրա, այլև ատելություն սերմանել և ապատեղեկատվություն տարածել: Այս առումով, կարևոր է, որ սոցցանցերի օգտատերերը գիտակցեն, թե նման հաղորդակցությունը ինչ վտանգավոր հետևանքներ կարող է ունենալ թե՛ այլ օգտատերերի, թե՛ հարձակման թիրախների համար:

Բանալի բառեր՝ ատելության խոսք, հարձակողական հաղորդակցություն, սոցիալական ցանցեր, անանունություն, Գիգեսի մատանի, կիբերտիրույթ, հայ օգտատերեր:

АНАЛИЗ ХЕЙТОВОГО (ОСКОРБЛЯЮЩЕГО) ДИСКУРСА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ: НА ПРИМЕРЕ АРМЯНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

Лилит Бекарян

Резюме

Информационной базой исследования послужили более чем двадцать открытых социальных страниц, управляемых популярными влиятельными лица-

ми, организациями и медиа-агентствами за период с 2020 года по 2023 год. Контекстный анализ данных определил анонимность в сети, отсутствие ответственности и социальное влияние как основные возможные стимулы оскорбительных текстов в киберпространстве. В аспекте языковых особенностей в английских оскорбительных текстах преобладают сарказм, имплицитность и ирония, в то время как армянские «авторы», как правило, более откровенны, используют стереотипы и прямо призывают к насилию.

Таким образом, оскорбляющий дискурс в социальных сетях способен подстрекать к насилию, наносить психологический, эмоциональный ущерб, распространять ненависть и дезинформацию. Важно, чтобы пользователи социальных сетей помнили о том влиянии, которое риторика оскорблений может оказать на других.

Ключевые слова – риторика ненависти, оскорбляющий дискурс, социальные сети, анонимность, кольцо Гига, киберпространство, армянские пользователи.

ANALYZING OFFENSIVE DISCOURSE ON SOCIAL MEDIA: ARMENIAN AND ENGLISH EXAMPLES

Lilit Bekaryan

Abstract

The present research addresses offensive communication generated on social media in English and in Armenian and analyzes the context, language descriptors and possible triggers behind it. The research includes data retrieved from more than twenty public social media pages managed by popular influencers, organizations and media agencies and covers the period between 2020 and 2023. The contextual analysis of the posts identifies invisibility, lack of accountability, and social contagion as the main possible triggers for offensive posts in cyberspace. In terms of the language, sarcasm, implicitness, and irony dominate offensive posts generated in English, while in their design of similar posts Armenian writers tend to be more explicit, exercise stereotyping and include a clear call to violence. The paper concludes that offensive discourse on social media might yield real-world consequences, since it can create an unsafe and hostile environment for the targets of such language. In this respect, it is important that social media users be mindful of their language and the impact it might exert on others.

Key words – hate speech, offensive discourse, social networking websites, anonymity, Gyges ring, cyberspace, Armenian users.

THE ISSUES OF WOMEN'S EMANCIPATION IN ELPIS KESARATSIAN'S ESSAY "EXERCISING THE RIGHT IS NOT AUDACITY"

Naira Hambardzumyan

PhD in Philology

Institute of Literature after Manuk Abeghian Academy of Sciences of Republic of Armenia

15 Grigor Lusavorich Yerevan, Armenia

E-mail: nairahambardzumyan@yahoo.com

The article has been delivered on 14.10.2022, reviewed on 16.11.2022, accepted for publication on 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-170

Introduction

In 1861, the writer, journalist, publicist and first Armenian woman editor Elpis Kesaratsian founded and edited the monthly magazine "Guitar"¹ the first issue of which was published on August 1, 1862, in Constantinople (currently Istanbul, Turkey). The "Guitar" was a big and serious phenomenon not only for the Armenian intellectuals living under the Ottoman dictatorship, but also for the Sultanate censorship².

Elpis Kesaratsian-Toghramajian was born in 1830 in Constantinople. She was the first Armenian female editor, journalist and publicist; and the "Guitar" was the first Armenian - language journal "about women and for women" with the slogan "Invitation for Armenian Maidens" published in the Armenian-Constantinople reality, and in the world, in general. The woman-editor of the "Guitar" signed the articles published in the magazine as "Elpis Kesaratsian E.K.T. Haykouhi". She received her education in the Armenian schools of Ortagyugh and Peshiktash.

In 1879, she published the "Collection of Letters to a Reading Armenian Woman"³. From 1872, Elpis Kesaratsian worked as a teacher in Makruhyats College. She corresponded to the Constantinople-Armenian Press. She died in 1913. In all the seven issues of the "Guitar"⁴ magazine, the author published poems, essays, philosophical thoughts and articles, letters and poems addressed to Armenian women living and working in all times.

Elpis Kesaratsian's essay "Exercising the Right is not Audacity"⁵, which is directly or indirectly related to the author's social views and their manifestations. It discusses issues related to Kesaratsian's national, political, and legal consciousness, patriotism, nationally-beneficial activity, as well as women's education, ethi-

¹ Kesaratsian 1862-1863.

² Kharatyan 1989, 5-6.

³ Kesaratsian 1879.

⁴ It is supposed that the Guitar as a musical instrument resembled a woman's body, and its soft sounds were associated with a woman's voice.

⁵ Kesaratsian 1862.

cal and moral standards, gender equality and national-value realizations, women's emancipation, equal opportunities for women and men in education, upbringing, work, freedom of speech and expression.

The essay "Exercising the Right is not Audacity" is the first symbolic manifestation of the Armenian feministic thought.

In her other essays "Upbringing of Maidens"⁶ and "The Benefit of Friendship"⁷ Elpis Kesaratsian studies issues of women's education and upbringing, establishing schools for maidens, raising literate and educated citizens, as well as women's social and civil rights. In her essay "The Spirit of Patriotism" (Imagination)⁸, the author addresses the national-value realizations of Armenians, viewing them in the realm of the real and the imaginary.

In the essay "Exercising the Right is not Audacity" the moral basis of Elpis Kesaratsian's worldview is shaped on the background of the author's observations' integral, which express the social consciousness, views, and thought transitions of the author living and working in the second half of the 19th century, radically demonstrating also the originality of the author's views and way of thinking.

In this essay, Kesaratsian refers to the issues of gender equality, demonstrating in detail where the unequal attitude towards women is hidden in social, political, and civil relations and the family, meanwhile proposing solutions towards improving those relationships, making the woman a full member of the community, and forming a sound and harmonious society.

The main factors of women's self-consciousness and self-recognition

Elpis Kesaratsian who was fighting for women's rights and emancipation, substantiates that men's natural rights are equally everyone's rights, consequently, women, like men, have the right to universal equality.

In the essay, the author forms the two different sub-levels of woman's writing moving towards subjectivation through the path of unconsciousness, by means of which she creates the domain of her *intra-feminine* and *intra-subjective* linguistic consciousness, which is notable in the context of epistemological, historical-philosophical, sociological, psychological, physiological, and semantic issues.

The development of man-woman interrelations is recorded in the two opposite domains of the perception of a *subject*⁹ and is divided between female and male personalities, although traditional psychoanalysis (Freud) directly reveals their individual traits depending on their belonging to a certain sex, and accepts the male and female models as men and women's responses to their own qualities.

⁶ Kesaratsian 1862.

⁷ Kesaratsian 1862.

⁸ Kesaratsian 1862.

⁹ A subject - narrowly meaning an individual who possesses conscious experiences, such as perspectives, feelings beliefs, and desires. Solomon 2005.

According to the aforementioned, a person (here, a woman) receives balanced development, education, and upbringing when she follows the above-mentioned models: in that case, her personality is not shattered.

In general, the *typological classification of gender* is conditioned by the social upbringing received within the education system; so, as a socio-cultural phenomenon, the concept of *gender* also operates in the fields of education, upbringing and right. The cognitive vertical of the subject observes the formation of an individual and a personality by means of the aforementioned systems.

This theory is self-regulating and presents itself within the frames of the issues of a woman's typification, her freedom and rights; it confirms a certain role in the process of her formation, which at the same time, summarizes the cognitive information of the latter with the orientation of woman-subject (as an individual)-identity-consciousness.

Kesaratsian thinks that the unavailability of education and upbringing, and the lack of rights in the society, and in man-woman relationships in general, conditioned by it, creates unequal rights and unsound perceptions in relation to men, as a result of which women occupy a lower social position in society, since men impede their development and growth.

"Here, I would like to propose our important problem to the same Honorable Persons, who first showed reluctance on our Diary, considering a Patriotic undertaking inappropriate for us. We could not hope for thoughtfulness on their part, which, instead of encouraging us, instead of revealing our zeal, instead of giving us a path to progress, created obstacles for such temptation; and the reason for this is said to be the first to dare to do something that has not yet occurred in the nation. That is, if we tempt the virgins, their eyes might open, and other reasons similar to these truths"¹⁰.

Kesaratsian's observations, as those of a *woman-thinker*, on women's place and role within the context of transforming values, where the issues of women's emancipation, which underlie women's development processes from the start and take place in the ideological realms of education, rights, and freedom, invite intellectual arguments (in the fields of philosophy, sociology, pedagogics, linguistics, psycho-physiology, psychology, etc.).

Elpis Kesaratsian's essay "Exercising the Right is not Audacity" reveals and makes sense of two possible ways of formation and development of the *woman-individual*:

- a. identity-awareness and self-realization through education, upbringing, and knowledge,
- b. gaining a social role and rights through the notions of gender, freedom, and women's emancipation.

¹⁰ Kesaratsian 1862.

Consequently, in the context of the above-mentioned issues, the processes of women's emancipation (termination of restrictions) and, in that context, the acquisition of relevant rights and responsibilities can be observed in the late 19th century Constantinople: "They will not light the bright chandeliers of education in their minds, when they shine with a dim light hidden under the dark cover, and they will be unable to communicate it to others. Let them ask no more, let them want no more, let them not long for health in their diseased condition, since they have no free hand to cure"¹¹.

The previous periods may indisputably be considered the era of male domination (patriarchy), where the female subject is completely absent, the idea of women's rights protection was still in an internal, encrypted embryonic state, and lacked the transparency of self-awareness and sovereignty, which is recorded by Kesaratsian: "What a humiliating situation! In addition to losing all your qualities, your title of being a human is even harder for them to look at... The violence of the merciless fate became a burden on the same head, and restrained her desired freedom for many centuries: although the swift hand of males shatters its chains, it still does not stop injuring a lot of hearts openly with transparent arrows"¹².

Many studies give us ground to conclude that not only men, but also women are the models of shaping social behavior. Starting from the second half of the 19th century, in Constantinople, due to the Tanzimat¹³, new emphases were put on their role and significance in the society, so it seemed that from the sensual semi-ological domain the woman was gradually passing to the rational one. Elpis Kesaratsian made the first observations on that issue in her essay "Exercising the Right is not Audacity", writing about what it means to be a woman and expressing her own perception of equality between men and women and women's emancipation.

She believed that women and men could have common progress in self-perfection and development, but the truth is that the reason for gender inequality is the monopoly of men since times immemorial: "And if education were to tempt women, it might be a surprising prediction that the current practice of living with eyes shut, that relates directly to behaviour is due to ignorance. This is true, and the world is the witness; but what closure? With one evil in thousands of good

¹¹ Kesaratsian 1862.

¹² Kesaratsian 1862.

¹³ Tanzimat - Ottoman Code of Reforms, the Basic Principles of which were set out and published in proclamations in 1839 by Gulhan Hatt Sheriff and Hutt Humayun in 1856 which envisaged reforms but were not implemented. Tanzimat was admitted to the Ottoman Empire in 1839-1876, at the same time, the first constitution of the empire was adopted. Significant social, educational and cultural changes took place in the Ottoman Empire during the Tanzimat years (1839-1876). Inspired by the prospect of "promising" reforms, November 3, 1839, Immediately after the enthronement of Sultan Abdul Majid, Armenian youth educated in European universities, fascinated by the ideas of enlightenment and social progress, educational and national companies were founded in Constantinople. In contrast to the previous reforms, the tanzimat included not only military but also economic, political, legislative, socio-cultural, educational, religious and national issues. The initiative was led by an educated group of the Turkish bureaucracy led by Mustafa Rashid Pasha, who later became Gulhani Hatt and Sherif (cross and sacred order).

deeds, their eyes have been shut for countless centuries preventing them from seeing the light of truth, preventing them from asking for their legal freedom, preventing them from stepping on the right paths of upbringing and progress... Therefore, if the education of maidens does not flourish in important ways, and if they are forbidden to have the means of achieving their goal, which should give them a basis for education and which they are not free to take advantage of, and in their beginning they will fade and perish" (1862)¹⁴.

Expressing such manifested thoughts in 60s of the 19th century, and having ideas in defense of women's emancipation, gender equality, especially under the influence of the oppressive sultanate censorship in the Ottoman Empire, meant presenting and defining a new demand for revolutionizing women's behavior, as well as for political and social reforms. Kesaratsian believed that women could also take part in the social life and activities; and both the society and the nation would only benefit and reform from that participation, and also the rational orientation could help women not forget about the natural and respected functions of being a wife and a mother.

According to the author, the formation and development of a woman's self-consciousness depends on her general mental abilities and level of education, who self-improves establishing socially in the course of the development process, since the woman registers and stores the most important development values in her genetic memory, whereas men are led by the ideology of progress, further search and changes, and intergenerational transmissions.

A man rapidly loses the old and acquires the new, continually discovering new directions and new conditions within the inner realm of man-woman relationships. A woman's behavior is directed towards life preservation (survival), and a man's - towards progress¹⁵. A woman's task is to improve, strengthen and preserve what she has already created and to pass it on to her offsprings and make them take after their parents.

In Kesaratsian's essays, the posed questions and descriptions of man-woman interpersonal and social relations, their roles and differences are not trivial, and imply an examination of women's role, education, upbringing, rights, relations with the male hierarchy, interpenetrations of man-woman bipolar authorities, identification of their priorities and other issues in society, leading their priority to a clear distinction between man-woman roles, rights, and freedoms by means of certain event-based assessments.

In her essay "Exercising the Right is not Audacity" Kesaratsian believes that a woman, as an educated and intellectual being, may resist any hardships and stand by a man's side like an equal, and a man may rely on a woman's mental and intellectual abilities instead of only considering her a sensual and emotional being, as

¹⁴ Kesaratsian 1862.

¹⁵ Geodakyan 1989.

suggested by some philosophers considering the issue unilaterally. In this respect, not only the methodological but also the ideological provisions of the examination of the issue are pushed forth.

As *emancipation* or a process of liberation, this phenomenon is functional in the domain of gender equality and women's struggle to get equal rights in the society alongside with men, since they are relatively free from gender typification and are psychologically more stable and free from the practicality of gender, role, and behavior. And although the above-mentioned processes do not fit into the framework of biological, social and epistemological fields, they complement each other and are theoretically grounded in the issue of gender studies.

The epistemological vertical of law as a formula of subjectivity

In the late 19th and early 20th centuries, the *androgynous* nature of the individual received more attention, and the examination of this idea, its developmental function and semantic significance (biology, physiology, behavior) in the realm of man-woman relationships (as harmony and complementarity) also depends on the perception of *gender*.

Such an experience of communication and criticism (regardless of gender) also creates the emotionality of intelligence; thus, sensuality is perceived in the realm of discovering the woman.

According to Elpis Kesaratsian, the sensuality attributed to women, and the moral clichés with which a woman is restrained, are unnatural and artificial, since they are created by men for controlling women, keeping them in the domain of voidness, instability, and inactivity, for which she criticizes men. It is as a result of such kind of treatment that men also speak about women's inferiority: "Hence by the law of humanity, I cannot remain indifferent and not move the compassion of people, when my eyes behold their catastrophic situation; I cannot leave my heart unmoved when I hear their sorrowful voices. I don't want to close my eyes when I see my friend in moral pain and panic. Her superficial joy only draws an image on her eyes, but her sad and corrupt internal eyes ask for the desired light of knowledge, her soul striving for Freedom, abandoned by benevolent people and longing for the help of a friend"¹⁶.

Kesaratsian's observations and views on the issues of women's education and upbringing, generally summarize the author's position on adopting the concept of women's education and upbringing as part of a national education system.

From the point of view of the paradigm of linguistic consciousness at the basis of socio-cultural thinking, a woman's rational beginning (implying internal psychological characteristics) or the phenomenon of a woman striving for it is worthy of note, although such relationships are variable, and their gradual development is not absolute. The transformation of a woman's inner balancing energy, as well the

¹⁶ Kesaratsian 1862.

preservation of the integrity of the ego (Self) in different social strata also become apparent.

The economic-centric policy of the early 21st century presupposes an open space for dialogue, in which the multiplicity of existing topics creates geographical, geopolitical, and social activism and mobility, since the transformations of the problem within these boundaries are explained by the basic patterns shaping culture, which are especially directed towards the comprehension of a *woman's experience and behavior*.

The present research dealing with the issues of *gender, freedom and emancipation* also focuses on the issues of *power and management* present in the educational system, the relationship between sexes, the issues of *gender socialization* in the processes of education and upbringing, as well as *socio-cultural* education. In modern notions, the equivalence of man-woman relationship is visible, which simultaneously presupposes gender equality in the social life. Kesaratsian's ideal is a well-educated, well-brought up woman, who is well-aware of her own rights, who operates and applies her knowledge simultaneously in the family and in the social environment.

This idea is also observable in the ancient and medieval literary sources: the statement that the significance of a man is perceivable in the *public sphere* and that of a woman - in the *family*, is contradicted back in Plato's "Timaeus", in which he proposed to identify all customs related to men and women: "We also talked about women, and we decided that their natural inclinations should be developed in about the same way as the natural inclinations of men, and that they should share all male occupations both in war and in everyday life"¹⁷. Plato considered women as equal to men in terms of personality, and within this context, pondered over her evolution. This thesis was developed by the Greek philosopher in his other works.

The Greek philosopher Aristotle's views are also noteworthy, according to which, the possible way for women's self-realization is viewed from the standpoint of the patriarchal tradition: "The power of a husband over his wife can be compared with that of a politician, the power of a father over children is like that of a king. After all, by nature, excluding some abnormal deviations, men are called to leadership more than women, and an older and mature person can lead better than a young and immature person... it is also necessary to include women's and children's upbringing and education into the state system, and if this is not indifferent for a state striving for a decent order, then it is also necessary to have worthy children and worthy women"¹⁸.

Aristotle's approaches to gender distinction had a great impact on the formation and development of the pedagogical knowledge of the ancient and medieval

¹⁷ Plato 2007.

¹⁸ Aristotle 1983.

philosophers, as well as on the views of later researchers who implied the woman's life activity as a basic program by the idea of *motherhood*.

Kesaratsian emphasizes the idea that family values should be based on the principles of equality and companionship, which may serve as a basis for a reasonable, sound, and accomplished society: "We do not restrict the ownership of patriotism to people of a certain social status or to certain individuals, but to those who are rational in essence"¹⁹.

Discrimination against women's free expression of emotions and speech may be viewed in society as a kind of violence; therefore, in the domain of cognition and management of emotions, the direction and the interrelations of value assessment is clarified. Many researchers and writers mentally opposed (and still do) the idea of female *emancipation*, considering raising a kind wife and a mother as the only possible, and simultaneously, the most important target for their education.

Kesaratsian was the first Armenian woman, journalist and editor, the first bearer of feminist thoughts who acted with the demand to form and manifest the self-consciousness of the female subject, including all the questions and highlights related to it in the field of semantics: "Patriotic efforts to educate maidens, which establish new schools and rules of practice, are unnecessary. What good is in it, if it serves for a transient and vague benefit. Also let the free-spirited and curious maidens refrain from their endeavors of upbringing when their feet are not free to step on the borderline of progress"²⁰ (1862). She sees the first inviolable steps on the path to women's self-development in education and upbringing because without them, women will never be able to see the future, understand the prospects, and perceive the reforms.

Kesaratsian's essays are addressed to Armenian women, and generally, all women in the world. She believes that mature women must serve as an example for young maidens. Both in her book "Collection of Letters to the Reading Armenian Woman"²¹ and her essays, Kesaratsian speaks about the issues of education, upbringing, and rights of young girls, about following the important rules of taste, ethics, and morality; and in these works she gives advice and instructions, and criticizes all women and men, who consider that women provide only family (private) life. She believes that the social and political life of the nation would considerably benefit if women were allowed to acquire useful skills, education, upbringing, and develop taste in all areas: –The true patriotic right will definitely move its compassion and love when it sees her unbearable sufferings. It will feel her moral pain and will know how much she longs for cure. She will know that one hand will not be able to make the medicine on its own, but the help of both hands is needed. It is no longer possible for her to close her eyes to the scene of

¹⁹ Kesaratsian 1862.

²⁰ Kesaratsian 1862.

²¹ Kesaratsian 1879.

the same catastrophe and not move her compassion with numbness²². –Kesaratsian aspired to move the woman from the inner-encrypted world to the world of socio-cultural events and happenings, while remaining conservative in the range of features of the essays and ensuring the stability and audacity emanating from it: "Education cannot be a temptation, for it is light guiding to the truth; if people possessing that light get lost on the way, it is not because of the tool, but because of their free will; a person walking along with light will not succumb to temptation if he or she wants to escape from the darkness"²³.

The semantic domain (meaningfulness) in the essay "Exercising the Right is not Audacity" is perceived as a woman's development mechanism, as a most vital characteristic feature of the aforementioned existential-ontological process since the direction of the movement of this process is the confirmation of the occurring transformations. In this context, the phenomena of *truth-kindness-beauty*, as existential values, relate to deep ontological issues, although *man* has always been considered as the highest value. Kesaratsian sees the priority of women's emancipation, the resolution of her aesthetic and moral qualities in the realm of man-woman relationships. At the same time, it is a qualitative manifestation of feminism and is conditioned by the symbolism of women's behavior, because changes in behavior and traditional stereotypes always take place alongside with the social and legal transformations of society.

This phenomenon provides the expanded understanding of the more complex text of the *woman-subject* (the subjectivity of women) in social activities; therefore, being ousted from the process, the fragmentation of experience, the sensuality, and their social meanings can be viewed in the essay with the quality of a woman's individual psychological-moral world-image, which is substantiated by the *ideographic method*. A woman's behavioral manifestations always emerge from the socialized gender contexts as a means of perception of those roles, since its acquisition is the progress of traditional educational examples, each of which is interpreted as male or female.

In the *sociological paradigm*, a woman is explicable in parallel with the development of man-woman social relations and creation of *ideal man-ideal woman* models.

In the *communicative paradigm*, a woman's experience is viewed in the realm of the universality of logic. Manifestations and developments of man-woman social relations, in this case, correspond to the society's expectations. Gender and behavioral divisions considered between men and women are perceived as the defining intervals of man-woman relations and the sources of the division of social roles. Therefore, the *ideal woman - ideal man* model creates the scale of idealized perceptions of behavior, feelings, male and female qualities, which, as Otto Wei-

²² Kesaratsian 1862.

²³ Kesaratsian 1862.

ninger points out, changes with the development of the society. "The differentiation of the genders is never perfect or final. Men and women are intermediate spheres in the most diverse (real) mixtures of personalities, and none of them can be equalled to zero"²⁴.

The world histories of literature and art are stories of male hierarchy, male-centered creation and self-realization, the opposite of which is the forced absence of female self-realization and creation. This is an alternative in all times, since the male-female relationships conditioned by gender (sympathy, love, faith, trust, happiness, fidelity, betrayal, unhappiness, etc.), as semiotic notions, are in the realm of abstraction and are materialized only in the demand for gender. The identification of a woman as a phenomenon is related (and in all times has been related) not to the essence of a woman, but to the motto of her behavior, which, according to Kesaratsian, is a constant search for the identification and coexistence of the form: "And what direction can we find in the behavior of those whose only rule is the traditions of the great ancestors? How can one who is ignorant of writing and learning know the rules of religion, how can one recognize true education, how can one cultivate natural and moral qualities if one is not aware of the rules of the field?"²⁵.

Kesaratsian *liberates women from marginalization*, highlights *the multiplicity of the unconscious* (as a phenomenon), *importance of consciousness*, and redirects them to the domain of *culture studies*. Such kind of relations between the two sexes are observable not only in the sphere of competent and correct socialization of women, but also that of men: "Therefore, I would like to ask the same Respectable People, in case it is challenging for them to hear the sound of a strange bird in the National Garden, and if they would not like to grant her the honor of being welcomed, at least not to close doors against it; there might be benevolent people who would welcome her, support her wings to fly over the same luxurious garden, and present lovely bouquets of flowers to the woman"²⁶.

In the patriarchal community and culture, they were conditioned first and foremost by gender differentiation features, especially that of gender, although they are also observable as *a cultural pattern* with a *metaphorical* subtext. According to Kesaratsian, a woman is the highest (mental-spiritual) expression of body and the soul, the bearer of which is not the *woman-object*, but the *rational woman*: "Thus, our current intentional desire is not the honor or self-interest; our position is not the temptation for maidens, nor could it be. It is not audacity, because its goal is friendship. It is not inappropriate, because it is not against decency and righteousness; it is not superfluous when it can be a way to promote the progress of a woman"²⁷.

²⁴ Weininger 1992.

²⁵ Kesaratsian 1862.

²⁶ Kesaratsian 1862.

²⁷ Kesaratsian 1862.

Conclusion

Until the 18th century, women's issues were not properly identified and publicized in due manner. In the late 19th century, the theme of the *female writer* was her own inner experience, which was manifested in different genres of literature (novel, novella, essay). This implies processes that prove the presence of a woman not only in the realms of sensuality and emotions, but also in the realms of reason, judgment, consciousness, development, mental abilities, and intellect. In other words, the same rights that have for centuries been attributed only to men.

In her essays, Kesaratsian suggests a project comprising equal education and upbringing, social reforms, proposes launching schools and colleges for educating boys and girls equally, developing the latter's consciousness, providing high-quality education, improving the relationship not only between children of different social backgrounds, but also their parents.

It is hard to attribute Elpis Kesaratsian's views with any modern schools of thought or directions of women's rights protection or feminism, yet her essay "Exercising the Right is not Audacity" is overarching with its educational and legal provisions, and it may be clearly stated that Elpis Kesaratsian is the mother of all those later women authors who have created their texts, taking into account the issues of women's development and progress.

Elpis Kesaratsian's views are still actual today and can be observed in the domain of women's rights protection, the essay "Exercising the Right is not Audacity" is comprehensive in its educational and legal provisions, and it can be clearly stated that Elpis Kesaratsian is the foremother of all those women authors who created their works guided by the principles of women's development and progress.

Kesaratsian did not launch a separate political program, but had her own perceptions on the phenomena of *state* and *society*, which are visible in the genetic codes of her national-political views and publicistic essays. Parallel to them, Kesaratsian's works reinforce the closed chain of her vitality and power, which is visible on the basis of discovering the paradigm of *linguistic awareness* and socio-cultural thinking, while at the same time suggesting strong inner personal characteristics.

A woman's subjectivity also provides the internal *mirroring of man-woman relationships*, which is revealed in the domain of the woman-subject's *internal and external observation* and *internal and external feelings*, influencing the course of her independence, self-realization, and self-presentation policies.

References

- Կառաւոյան Ա. 1989, Արեւմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), ՀԽՍՀ ԳԱ պատմ. ինստ., Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 380 էջ:
- Կեսարացեան Է. 1879, Նամականի առ ընթերցասէր հայունիս, Կ. Պոլիս, Պարոնեան տպագրատուն, 110 էջ:
- Կեսարացեան Է. 1862-1863, Կիթառ, Հանդէս ամսօրեայ, Կ. Պոլիս, Տպագրատուն Ռ.Յ. Քիւրքճեան, թիւ 1-7, 8 էջ:

- Կեսարացեան Է. 1862, Իրաւունքն ի գործ դնելը յանդգնութիւն չէ, Կիթառ, Կ. Պոլիս, թիւ 1, էջ 8:
- Կեսարացեան Է. 1862, Դաստիարակութիւն օրիորդաց, թիւ 1-4, 8 էջ:
- Կեսարացեան Է. 1862, Ընկերութեան օգտակարութիւնը, Կիթառ, Կ. Պոլիս, թիւ 1-2, 8 էջ:
- Կեսարացեան Է. 1862, Ոգին հայրենասիրութեան, Կիթառ, Կ. Պոլիս, թիւ 1-6, 8 էջ:
- Аристотель 1983, Сочинения в 4-х томах, т. 4, АН СССР. Инст. философии, Москва, «Разум», 830 с.
- Вейнинггер О. 1992, Пол и характер, Москва, «Терра», 480 с.
- Геодакян В.А. 1989, Теория дифференциации полов в проблемах человека, Человек в системе наук, Москва, «Наука», 504 с.
- Платон 2007, Сочинения в 4-х томах: «Тимей», т. 3, Общая редакция: А.Ф. Лосев и В.Ф. Асмус: перевод с древнегреческого, Санкт-Петербург, изд. Олега Абышко, 752 с.
- Solomon R. 2005, Subjectivity, in Honderich, United Kingdom, Ted. Oxford Companion to Philosophy, Oxford University Press, 947 p.

ԿԱՆԱՆՑ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԷԼՊԻՍ ԿԵՍԱՐԱՑԵԱՆԻ «ԻՐԱՎՈՒՆՔՆ Ի ԳՈՐԾ ԴՆԵԼԸ ՅԱՆԴԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ» ԷՍՍԵՆՈՒՄ

Նաիրա Համբարձումյան

Ամփոփում

XIX դ. արևմտահայ գրականության մեջ հայ առաջին կին խմբագիր և գրող Էլպիս Կեսարացյանի «Իրավունքն ի գործ դնելը յանդգնություն չէ» (1862) էսսեն տպագրվել է նրա հիմնադրած և հրատարակած «Կանանց մասին և կանանց համար» առաջին հայալեզու «Կիթառ» հանդեսում (Կ. Պոլիս, 1861-1863), որի կարգախոսն էր՝ «Հրավեր հայկազն օրիորդաց»:

Կնոջ գրավոր տեքստի երկու տարբեր ենթամակարդակները շարժվում են դեպի սուբյեկտիվացման գործընթաց անգիտակից վիճակի միջով: Հեղինակը ստեղծում է իր ներկանացի և ներսուբյեկտիվ լեզուն, ինչն ուշագրավ է իմացաբանական, պատմափոխության, իմաստաբանական հիմնախնդիրների տիրույթում:

Կեսարացյանի էսսեններում արտացոլված՝ կին-տղամարդ միջանձնային և սոցիալական հարաբերությունները ոչ թե պարզունակ նկարագրություններ կամ հարցադրումներ են նրանց դերի և տարբերակման վերաբերյալ, այլ առավելապես հասարակության, կրթության, դաստիարակության մեջ կնոջ դերի, իրավունքների, տղամարդկանց հիերարխիայի, իշխանության, կին-տղամարդ փոխհարաբերությունների, նրանց առաջնահերթությունների և այլ խնդիրների քննություն, ուստի հողվածում առաջին պլան են մղվում ոչ միայն մեթոդական, այլև գաղափարական դրույթները:

Բանալի բառեր՝ Էլպիս Կեսարացյան, իրավունք, կին-սուբյեկտ, դաստիարակություն, կրթություն, սոցիալական հարաբերություններ, միջանձնային հարաբերություններ:

ПРОБЛЕМЫ ЖЕНСКОЙ ЭМАНСИПАЦИИ В ЭССЕ ЭЛПИС КЕСАРАЦЯН «ВНЕДРЕНИЕ ПРАВА НЕ ЯВЛЯЕТСЯ ДЕРЗОСТЬЮ»

Наира Амбарцумян

Резюме

Эссе первой армянской писательницы и редактора Элпис Кесарацян «Внедрение права не является дерзостью» (1862) было опубликовано в первом армяноязычном журнале «о женщинах и для женщин» – «Китар» («Кифара»). Журнал издавался в Константинополе в 1861-1863 годах под редакцией Элпис Кесарацян.

Воспроизведенные в эссе Э. Кесарацян межличностные и социально-общественные отношения между женщиной и мужчиной не являются простым описанием их ролей и дифференцирующих признаков, не содержат в себе простой постановки вопроса, а представляют собой анализ роли женщины в обществе, ее образования, воспитания, права, ее места в маскулинной иерархии, властной вертикали «женщина-мужчина» и их приоритетов и т.д., выдвигая на первый план не только методологические, но и идеологические установки.

Ключевые слова – Элпис Кесарацян, право, женщина-субъект, воспитание, образование, социальные отношения, межличностные отношения.

THE ISSUES OF WOMEN'S EMANCIPATION IN ELPIS KESARATSIAN'S ESSAY "EXERCISING THE RIGHT IS NOT AUDACITY"

Naira Hambardzumyan

Abstract

The research deals with the interpretation of women's issues in the 19th century Western Armenian literature and aims to investigate the Armenian female author Elpis Kesaratsian's essay "Exercising the Right is not Audacity" (1862) published in the first Armenian language journal "about women and for women" "Guitar" with the slogan "an invitation for Armenian young women" established and edited by Kesaratsian during 1861-1863 in Constantinople.

The study has led to conclusion that the interpersonal and social relations reflected in Kesaratsian's essays are not primitive descriptions or primitive questionings on their role and differentiation, but rather an examination of the role of women in society, education, upbringing, rights, relations with the male hierarchy, male-female authorities, their priorities, and other issues. Therefore not only methodological but also ideological provisions are pushed to the forefront.

Key words – Elpis Kesaratsian, right, female-subject, upbringing, education, social relations, interpersonal relations.

ԲԱՅԱԾԱՆՑՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՁԵՎՈՒՅԹՆԵՐ

Բագրատ Ներսիսյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Արուսյան 52/ա
Էլ. հասցե՝ bagratnersisyan1952@gmail.com

Աշոտ Մկրյան

ԵՊԿ հումանիտար գիտությունների ամբիոն
ՀՀ, Երևան, Մարկ Գրիգորյան 2
Էլ. հասցե՝ ashot.mkrian@outlook.com
Հոդվածը ներկայացվել է 24.02.2023, գրախոսվել է 05.04.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-183

Ներածություն

Բառի և բառաձևի որոշման և տարբերակման հարցն այն խնդրահարույց թեմաներից է, որի վերաբերյալ մեկ միասնական մոտեցում չկա ոչ միայն հայ, այլև ընդհանուր լեզվաբանության մեջ:

Բառի և բառաձևի սահմանազատման ամենամեծ խնդիրն առաջանում է, երբ որոշակի շփման կետեր են ի հայտ գալիս բառակազմության և ձևակազմության միջև¹:

Արդյոք բայաձանցները ձևակազմակա՞ն մասնիկներ են, ինչպես ընդունված է համարել. դրանց վերաբերյալ արևելահայ լեզվաբանների վերլուծությունները բազմազան են, հաճախ ոչ միանշանակ: Սակայն, ի տարբերություն լեզվական այլ միավորների², այստեղ դասակարգման առումով հայերենագետներն առավել ավանդապես մոտեցումներ ունեն:

Հոդվածում բայաձանցները քննության են առնվում որպես բառակազմական ձևային ռեսուրս՝ ուսումնասիրության շրջանակում բերված օրինակներով, համադրություններով և գիտական աղբյուրների հետազոտության հիմքով:

Բայաձանցները արևելահայ քերականագիտության դիտանկյունից

Հայտնի է, որ թեև բայաձանցները բայարմատի հարաբերությամբ վերջադիր են, բայց միշտ միջձևային դիրքում են, այսինքն՝ նրանցից հետո հանդես եկող ձևային կա, ինչպես՝ հեռ-ան-ալ, մոտ-են-ալ, գտ-ն-ել, փախ-չ-ել, մզ-ացն-ել, ծիծաղ-եցն-ել, մտ-ցն-ել, կտր-ալ-ել, նստ-ոլ-ել, թռ-չ-կոլ-ել, կտր-ոլ-ել, սիր-վ-ել: Հաճախ դրանք անվանում են նաև *միջաձանցներ*, ինչը, ըստ Հրանտ Պետրոսյանի, այնքան էլ նպատակահարմար չէ, և

¹ Պետրոսեան 1987, 443:

² Հմմտ. Մկրեան 2022, 199-210:

ավելի ճիշտ կլինի տվյալ ձևայինները *վերջաձանցներ* համարել, քանի որ բայ-արմատի նկատմամբ վերջադիր են³:

Հայերենագիտության մեջ ավանդաբար ընդունված է տարբերակել բայաձանցների հետևյալ տեսակները.

- սոսկական ածանցներ կամ սոսկաձանցներ (-ան-, -են-, -ն-, -չ-),
- պատճառական ածանցներ (-ացն-, -եցն-, -ցն-),
- բազմապատկական ածանցներ (-ապ-, -ոպ-, -կոպ-, -պ-),
- կրավորական (-վ-):

Սրանցից առաջինն առանձնապես որոշակի իմաստավորում չունի⁴. կատարում է սոսկ բաղադրական-հիմքակազմիչ գործառույթ, ինչից էլ գալիս է անվանումը՝ *սոսկաձանց*: Սոսկաձանցները հանդես են գալիս անորոշ դերբայի հիմքում, դրանով կազմված բաղադրություններում՝ անցյալ կատարյալի հիմքում ունենալով իրենց համապատասխանությունները՝ արտահայտվելով *ն*→*ց* անցումով, *-ն*-, *-չ*- ածանցների անկումով (*ան*→*-աց*-, *են*→*-եց*-, *ն*→*-ն*-, *-չ*→*0*): Հատկապես *-ան*-, *-են*- մասնիկները բայակազմական լայն գործառույթուն ունեն. այլ բառերից՝ ոչ բայերից (դրանց հիմքերից) բայեր են կազմում, ինչպես՝ լավ+*ան*+ալ→ լավանալ, վախ+*են*+ալ→ վախենալ:

Պատճառականները, ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, սեռանիշ արժեք ունեն և «մի տեսակ «երկրորդ սուբյեկտ» են պահանջում»⁵: Ունեն համապատասխանություններ անորոշի և անցյալ կատարյալի հիմքերում՝ արտահայտվելով *ն*→*ր* փոխարինումով (*-ացն*→*-ացր*-, *-եցն*→*-եցր*-, *-ցն*→*-ցր*-):

Պատճառական բայերը ներգործական սեռին են պատկանում: Նրանց արտահայտած գործողությունը ենթական կատարել է տալիս մեկ ուրիշին, ինչպես՝ *խմել-խմեցնել*: Հիշենք, որ պատճառական բայերը, ածանցականից բացի, ունեն «անորոշ+տալ» արտահայտությունը, ինչպես՝ *խմել=խմել տալ*: Գոյություն ունեն նաև կրկնական պատճառականներ: Այս դեպքում պատճառական գործողությունը ենթական կատարել է տալիս մեկ ուրիշին, ինչպես՝ *խմեցնել=խմեցնել տալ*:

Ընդունված է բազմապատկական ածանցները կերպանիշ համարել այն պատճառաբանությամբ, թե իբր դրանք արտահայտում են գործողության կրկնություն, բազմապատկություն: Սրանք, ի տարբերություն սոսկական և պատճառական ածանցների, նույնությամբ են հանդես գալիս թե՛ անորոշի, թե՛ անցյալ կատարյալի հիմքակազմության մեջ, ինչպես՝ *թռչ-կոպել*→*թռչ-կոտեց*:

Բազմապատկական բայերը սովորաբար *Ե* խոնարհման են լինում: Հիշենք նաև, որ սահմանափակ են այն բայերը, որոնք կարող են ստանալ բազմապատկական ածանց: Գործողության այսպես կոչված բազմապատկական իմաստն արտահայտվում է նաև բայարմատի կրկնությամբ, ինչպես՝ *վազել*→*վազվզել*, *ծակել*→*ծակծկել*: Ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, «Այս

³ Պետրոսյան 1987, 15:

⁴ Բացառություն են *-ան*- ածանցի այն կիրառությունները, որոնցում նա ունի «դառնալ, ինչ-որ բանի վերածվել» իմաստը, հմտ. քար→քար-ան-ալ (քար դառնալ, քարի վերածվել):

⁵ Պետրոսյան 1987, 17:

երևույթի քերականական (ծնականական) տեսանկյունն աղոտ է: Սա ըստ էության բառակազմական միջոց է»⁶:

Ժամանակակից արևելահայերենի կրավորական *-վ-* ածանցը կրավորական սեռի ցուցիչն է: Նույնությամբ հանդես է գալիս թե՛ անորոշի, թե՛ անցյալ կատարյալի հիմքակազմության մեջ, ինչպես՝ սիր-վ-ել→ սիր-վ-եց: *-վ-* կրավորական ածանցն ավելանում է *ե* խոնարհման պարզ բայերի անորոշի հիմքին (*գրել*→ *գր-վ-ել*), *Ա* խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալի հիմքին՝ *ա*→ *ե* խոնարհման անցումով (*կարդալ*→ *կարդաց-վ-ել*), սոսկածանցավորների անորոշի հիմքին՝ *-ն*-ի դեպքում (*գտնել*>*գտն-վ-ել*), անցյալ կատարյալի հիմքին՝ *-ան/-են*-ի դեպքում՝ *ա*→ *ե* խոնարհման անցումով (*հեռանալ*→ *հեռաց-վ-ել*, *մոտենալ*→ *մոտեց-վ-ել*): Պատճառական բայերի կրավորականը կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքով՝ *ր*→ *վ* փոխարինումով կամ, ինչպես ընդունված է ասել, անորոշի հիմքով՝ *ն*→ *վ* անցումով (*հեռացնել*→ *հեռացրել*→ *հեռացվել*): Բազմապատկական բայերի կրավորականը կազմվում է անորոշի հիմքին *-վ-* ածանցի կցումով:

Աշխատանքի բուն նպատակը չհամարելով բայակազմական կաղապարների խոր նկարագրությունը՝ չենք անդրադառնում մասնավոր դեպքերին:

Մանուկ Աբեղյանը չի առանձնացնում սոսկածանցներ, քանի որ, *ԵԼ*, *ԱԼ*-ից բացի, տարբերակում է նաև *ԱՆԱԼ*, *ԵՆԱԼ*, *ՆԵԼ*, *ՉԵԼ* խոնարհման բայեր⁷: Հեղինակը գրում է. «Բայերից ածանցվում են բազմապատկական, պատճառական և կրավորական բայեր»⁸:

Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ «բազմապատկական բայերը ցույց են տալիս գործողության կրկնություն կամ շատ առարկաների միանման գործողություն»: Նա բազմապատկական է համարում նաև *-որ-*, *-ալական-*, *-լիկ-* և ուրիշ ածանցներ⁹: Լեզվաբանը պատճառական բայերի կազմության վերաբերյալ հետևյալ մոտեցումն ունի. «...կազմվում են ՏՆ մասնիկով. *ել*, *ենալ* կազմության բայերը դառնում են *եցնել*, իսկ *ալ*, *ենալ* կազմության բայերը՝ *ցնել*...»¹⁰:

Կրավորական բայերը, ըստ հեղինակի, «կազմվում են «Վ» (ու) մասնիկով. *ել*, *նել* կազմության բայերը դառնում են՝ *վել*, *նվել*, *ալ*, *անալ*, *ացնել* կազմության բայերը դառնում են *ացվել*, իսկ *ենալ*, *եցնել* կազմության բայերը դառնում են *եցվել*, և *ցնել* կազմության բայերը՝ *ցվել*...»¹¹:

Աշոտ Աբրահամյանն առանձնացնում է բայածանցների չորս խումբ՝ *բաղադրական ածանցներ*, *բազմապատկական կերպածանցներ*, *պատճառական և կրավորական սեռի ածանցներ*¹²: *Բաղադրական* անվանումը, որ համապատասխանում է *սոսկածանցներին*, կարծում ենք, ավելի նպատակա-

⁶ Պետրոսյան 1987, 97:

⁷ Աբեղյան 1965, 288:

⁸ Աբեղյան 1965, 291:

⁹ Աբեղյան 1965, 291:

¹⁰ Աբեղյան 1965, 292:

¹¹ Աբեղյան 1965, 292:

¹² Աբրահամյան 1953, 62:

հարմար և բնորոշիչ է, քանի որ այս տեսակի ածանցներն առաջին հերթին ունեն բաղադրական գործառույթ:

Բազմապատկական ածանցները, ըստ լեզվաբանի, «դրսևորում են գործողության կատարման բազմապատկական կերպ»¹³: Նկատենք, որ բայի կերպի վերաբերյալ հեղինակի պատկերացումներն այդքան էլ չեն համապատասխանում լեզվաբանության մեջ ընդունված տեսակետին, ըստ որի՝ տարբերակվում են *կատարյալ* և *անկատար* կերպեր:

Ինչպես Մ. Աբեղյանը, այնպես էլ Ա. Աբրահամյանը ժամանակակից արևելահայերենում առանձնացնում են միայն *-ցն-* նրա կողքին չդնելով *-ացն-*, *-եցն-* ածանցները¹⁴:

Կրավորական *-վ-* ածանցի մասին խոսելիս հեղինակը նշում է, որ այն բնորոշ է միջին հայերենին, աշխարհաբարին ու նրա բարբառներին, և նկարագրում է կրավորական բայերի կազմությունը:

Էդուարդ Աղայանը բայաձանցների ուսումնասիրությունը մի նոր աստիճանի է հասցնում՝ համակողմանիորեն քննելով դրանց առանձնահատկությունները: Նա ածանցավոր է համարում *-ոյր-*, *-ալր-*, *-լր-*, *-կոլր-*, *-շլր-*, *-կշլր-*, *-րլր-*, *-կրլր-*, *-կլլր-*, *-որ-*, *-ավոր-*, *-ան-*, *-են-*, *-ն-*, *-չ-*, *-ցն-/ցր-*, *-վ-* ածանցներով բայերը: Այդ ածանցները բաշխում է երեք խմբի՝ *կերպային-բառակազմական*, *սեռային-քերականական* և *հիմքակազմ*: Հեղինակը, երրորդ խմբի ածանցների (*-ան-*, *-են-*, *-ն-*, *-չ-*) քննությունը թողնելով հիմքակազմության բաժնին, զբաղվում է նախորդ երկուսով¹⁵:

Ըստ է. Աղայանի՝ կերպային-բառակազմական ածանցներն են՝ *-ոյր-*, *-ալր-*, *-լր-*, *-կոլր-*, *-շլր-*, *-կշլր-*, *-րլր-*, *-կրլր-*, *-կլլր-*, *-որ-*, *-լրակ-*, *-ավոր-*, *արլր-*, *ներ-*, *վեր-*: Բացի վերջին երեքից՝ դրանք ավելանում են բառահիմքերին և նախորդում են բոլոր մյուս կարգի ածանցներին ու վերջավորություններին, ինչպես՝ *կլրլր-ալր-եց-Օ*, *կլրլր-ալր-վ-եց-Օ*: Հեղինակը դրանք կերպաձանցներ է համարում, քանի որ կազմում են բազմակիության, կրկնության, սաստկության ևն իմաստ արտահայտող *բառեր*¹⁶: Եթե մի կողմ թողնենք կերպի աղայանական ըմբռնումը, մնացած հարցերում լեզվաբանի հետ համակարծիք ենք, քանի որ ածանցները, միայն բառակազմական արժեք ունեն, ասել է թե՛ նոր բառ են կերտում՝ բառիմաստի փոփոխությամբ՝ հավելումով¹⁷:

Իր վերլուծության վերջում է. Աղայանն այս տեսակի ածանցների մասին անում է հետևյալ եզրակացությունը. «....ժամանակակից հայերենի համար կենսունակ, արտադրողական կերպային-բառակազմական ածանցներ կարելի է համարել. միայն կերպային՝ *-ոյր-*, *-ալր-*, *-լր-*, և կերպային-բառակազմական *վեր-* (երկրորդության), *ներ-*, *արլր-* ուղղվածության, *-ավոր-* (օժտման)»¹⁸:

¹³ Աբրահամյան 1953, 66:

¹⁴ Աբեղյան 1965, 292, հմմտ. Աբրահամյան 1953, 68:

¹⁵ Աղայան 1967, 311:

¹⁶ Աղայան 1967, 311:

¹⁷ Հմմտ. Հարությունյան 1983, 154-155:

¹⁸ Աղայան 1967, 314:

Հեղինակը սեռային-քերականական ածանցների մեջ է դնում *-ցն-/-ցր-* և *-վ-*ն, որոնցից առաջինը կազմում է պատճառական բայեր¹⁹։ դրանք դիտարկում է ձևակազմության համատեքստում։ Հիշենք, որ Է. Աղայանն ընդունում է պատճառական սեռ, իսկ նրա այսպես կոչված քերականական ածանց համարում է *-ց-* ձևույթը²⁰։

Այսպիսով, ինչպես երևում է, արևելահայ քերականագիտության մեջ հարցի վերաբերյալ մեկնաբանությունները բավական հակասական են, քանի որ բայածանցները դիտարկվում են մե'րթ բառակազմության, մե'րթ ձևակազմության շրջանակներում, ինչը, կարծում ենք, հայերենագիտության կնճռոտ խնդիրներից մեկն է և շարունակում է մնալ չլուծված։

Բայածանցների բառակազմական արժեքը

Մ. Աբեղյանը, չդավաճանելով իր առաջ քաշած սկզբունքին, ըստ որի՝ բառաձևերն առաջանում են միայն հոլովմամբ և խոնարհմամբ, հարցը լուծում է բայածանցներով բաղադրված բայերը նոր բառեր համարելով։

Այս առումով միանշանակ չեն Ա. Աբրահամյանի տեսակետները։

Է. Աղայանը, որոշ կետերում հետևելով Աբրահամյանին, այնուամենայնիվ, մի նոր մակարդակի է բարձրացնում բայածանցների վերաբերյալ քննությունը՝ ավելի մանրամասն և խոր վերլուծություններ ու դիտարկումներ կատարելով։ Սակայն լեզվաբանը հստակ սահման չի գծում բառակազմության և ձևակազմության միջև ու այդ պատճառով հակասական եզրակացությունների է հանգում։

Ըստ Է. Աղայանի՝ բազմապատկական կրկնավոր բայերի կազմությունը միայն բառակազմական բնույթ ունի²¹, ինչը, կարծում ենք, միանգամայն ճիշտ բնորոշում է։ Հեղինակը նշում է, որ կերպային-բառակազմական ածանց պարունակող բայերը, ինչպես երևում է անվանումից, բառակազմությամբ են կերտվում, ասել է թե՛ նոր բառեր են, ինչպես՝ *կտրել-կտրալուել, նայել-վերանայել*։

Այն, որ այսպես կոչված պատճառականության սեռային քերականական *-ց-* ածանցը պատճառական բայեր է կազմում՝ անցյալի հիմքին ավելանալով, իր հետ ունենալով հիմքակազմ *-ն-* կամ *-ր-* ձևույթներից մեկը, լեզվաբանին հիմք է տալիս օգտագործելու «ձևակազմության կառուցվածքային ընդհանուր օրինաչափություն» արտահայտությունը²², մինչդեռ ավելի նպատակահարմար կլիներ կիրառել «բառակազմության կառուցվածքային ընդհանուր օրինաչափություն»-ը, քանի որ բառակազմության հետ գործ ունենք, ինչպես՝ *մեծանալ-մեծացնել*։

Է. Աղայանը «սեռային-քերականական» *-վ-* ածանցի վերաբերյալ հետաքրքիր, սակայն ոչ միանշանակ ձևակերպմամբ հետևյալ դիտարկումն է

¹⁹ Աղայան 1967, 314։

²⁰ Աղայան 1967, 316։

²¹ Աղայան 1967, 310։

²² Աղայան 1967, 315-316։

կատարում. «Ժամանակակից հայերենում կրավորականի կազմությունը ոչ մի կապ չունի բայաձևերի վերջավորությունների հետ և որևէ ձևով չի անդրադառնում ձևակազմության վրա...: Կրավորականի *-վ-* ածանցը նույն հարաբերության մեջ է վերջավորությունների հետ, ինչպիսի հարաբերության մեջ են *-ուր-*, *-ալու-*, *-լու-*, *-ավոր-* ածանցները, որ նշանակում է, թե մեր արդի լեզվում կրավորականը հանդես է գալիս որպես յուրահատուկ բայատեսակ, այլ կերպ ասած՝ կրավորական սեռի քերականական իմաստն արտահայտվում է ոչ թե ձևակազմության, այլ բայակազմության միջոցով»²³:

Արդյո՞ք *բայակազմություն* ասելով՝ հեղինակը հասկանում է *բառակազմություն*, ասել է թե՛ արդի հայերենի կրավորական սեռը, մի կողմից, բառակազմական (դերիվացիոն) կարգ է, քանի որ *-վ-* ածանցով է բաղադրվում, իսկ ածանցները բառակազմական ձևույթներ են և, մյուս կողմից՝ շարահյուսական, քանի որ իր արտահայտությունն է գտնում բառակապակցության և նախադասության մեջ: Սակայն, ինչպես հայտնի է, արևելահայ քերականագիտությունը բայի սեռը ավանդաբար դիտում է որպես զուտ ձևաբանական կարգ, այն դեպքում, երբ, ինչպես տեսնում ենք, գործ չունենք ոչ մի կարգի ձևակազմության հետ²⁴: Այս ամենով հանդերձ՝ զարմանալին այն է, որ Է. Աղայանն ածանցների մասին խոսելիս հաճախ կիրառում է կա՛մ դրանց չեզոք բնորոշումը՝ *ձևույթ*, կա՛մ օգտագործում *մասնիկ* անվանումը՝ կրկնելով նախորդների «փորձը», ինչը, կարծում ենք, միանգամայն մերժելի է:

Է. Աղայանի գործածած *բայակազմություն* եզրույթը, եթե նույնիսկ ոչ ամբողջությամբ է *բառակազմության* հետ առնչվում, ապա անգամ այդ պարագային հեղինակը հստակորեն նշում է. «...կրավորական սեռի քերականական իմաստն արտահայտվում է *ոչ թե ձևակազմության* (ընդգծումը մերն է – Ա.Մ.), այլ բայակազմության միջոցով»²⁵: Այսինքն՝ լեզվաբանը կրավորական բայերը բառակազմությամբ կերտված բայեր է դիտում:

*-վ-*ով կազմված բայն անշուշտ նոր բառ է, քանի որ ունի բառային ինքնուրույն իմաստ, անկախ գործածություն և շարահյուսական գործառույթ բառակապակցության կամ նախադասության մեջ²⁶:

Ասվածն ապացուցելու համար դիտարկենք հետևյալ նախադասությունները՝ *Բանակը հաղթեց* և *Բանակը հաղթվեց*: Մի՞թե այս երկու ասույթներում *հաղթեց* և *հաղթվեց* նույն բառիմաստն ունեն: Կամ՝ *Հանցագործն արդարացավ* և *Հանցագործն արդարացվեց*: Անշուշտ, ո՛չ, քանի որ *բանակը* և *հանցագործը* ենթակաների կատարած գործողությունները համեմատվող օրինակներում տարբեր են: Նշանակում է, որ դրանք տարբեր բառեր են և ոչ թե նույն բայի տարբեր ձևերը:

²³ Աղայան 1967, 318-319:

²⁴ Հմմտ. Ներսիսյան 2005, 68-46:

²⁵ Աղայան 1967, 319:

²⁶ Հմմտ. Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբյուրյան 1975, «Բառ» բառահոդված, 52:

Նույնն է և պատճառական բայերի պարագային (հմմտ. *Տղան պարեց – Տղան պարեցրեց/պարել տվեց*):

Այն պատճառաբանությունը, թե քերականական կարգն ինքնին ենթադրում է բառաձևերի առկայություն, բնական հարց է առաջացնում. մի՞թե բայի կերպը քերականական կարգ չէ (անկախ լեզվաբանի ունեցած կերպի ըմբռնումից), որը, ըստ է. Աղայանի, բառակազմությամբ է առաջանում: Եթե այդպես է, ուրեմն ինչո՞ւ սեռի կարգը չի կարող բառակազմությամբ ստեղծվել:

Թերևս արժե զուգահեռ անցկացնել ուրիշ լեզուների հետ, որտեղ սեռը բառակազմական (դերիվացիոն) կարգ է և ոչ թե ձևաբանական, ինչպես ռուսերենում (развлекать – развлекаться), որտեղ նույնպես կրավորական սեռի բայը բառակազմական արտահայտություն ունի. ստեղծվում է սեռանիշ վերջածանցով:

Սոսկածանցների առնչությամբ, կարծում ենք, միանգամայն ընդունելի է Ա. Աբրահամյանի մոտեցումը (որին հետևում է Նվարդ Պառնասյանը²⁷), ըստ որի՝ -ն-, -չ-ն բայակազմական (*հաս-հասնել, փախ-փախչել*), իսկ -են-, -ան-ը բաղադրական-բառակազմական ածանցներ են (*վախ-վախենալ, քար-քարանալ*):

Այսպես կոչված բազմապատկական ածանցները նույնպես նոր բառեր են ստեղծում, ոչ թե բառաձևեր: Այդ ածանցների միջոցով չի արտահայտվում գործողության կատարման բազմապատկական կերպ, քանի որ ինչպես Գ. Զահուկյանն է մեկնաբանում, կերպն ունի երկու դրսևորում միայն՝ կատարյալ-անկատար²⁸: Կերպը քերականական կարգ է և բառակազմության հետ ուղղակի առնչություն չունի: Միակին և բազմակին, միակատարն ու բազմակատարը տարբեր գործողություններ են, հետևաբար՝ նոր բառեր: Դա երևում է և՛ ածանցական (*գլուխը կոտրել* և ոչ՝ *կոտրարել, մալը ծակել* և ոչ՝ *ծակոտել*), և՛ արմատի կրկնությամբ կազմությունների մեջ (*Մարգիկը վազեց* և ոչ՝ *վազվզեց, Գինին թափեց* և ոչ՝ *թափթփեց*): Օրինակներից պարզ է դառնում, որ այդ բայերը տարբեր բառեր են, ունեն տարբեր բառիմաստներ և բառաձևային հարաբերության մեջ չեն կարող գտնվել:

Եզրակացություններ

Հետազոտելով քննության առնված թեման և համադրելով մասնագիտական առկա մոտեցումները՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

ա. «Բաղադրական» անվանումը, որ համապատասխանում է սոսկածանցներին, ավելի նպատակահարմար և բնորոշիչ է, քանի որ այս տեսակի ածանցներն առաջին հերթին ունեն բաղադրական գործառույթ:

բ. Արևելահայ քերականագիտության մեջ իշխող տեսակետի համաձայն՝ կրավորական -վ- ածանցը բառակազմական ձևույթ չի համարվում այն հիմնական պատճառաբանությամբ, թե քերականական կարգն ինքնին ենթադրում է բառաձևերի առկայություն: Սակայն որոշ դեպքերում, խախտելով այդ նույն սկզբունքը, արևելահայ լեզվաբանները կերպը, որ քերականական

²⁷ Հմմտ. Աբրահամյան, Պառնասյան, Օհանյան 1974, 251-258:

²⁸ Զահուկյան 1969, 229-237, հմմտ. Զահուկյան 1974, 249-256:

կարգ է, համարում են բառակազմությամբ առաջացած: Կարելի է հետևություն անել, որ հիշյալ պատճառաբանությունը միանշանակ չէ. կրավորական սեռի բայը բառակազմական արտահայտություն ունի, քանի որ կազմվում է սեռանիշ ածանցով:

գ. Այսպես կոչված սոսկական, բազմապատկական, պատճառական և կրավորական ածանցներով կազմված բայերը նոր բառեր են՝ բառիմաստի փոփոխությամբ՝ հավելումով, հետևաբար բայաժանցները բառակազմական ձևույթներ են:

Գրականություն

Աբեղյան Մ.Խ. 1965, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, «Միտք», 699 էջ:

Աղայան Է.Բ. 1967, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 401 էջ:

Աբրահամյան Ա.Ա. 1953, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 441 էջ:

Աբրահամյան Ս.Գ., Պառնասյան Ն.Ա., Օհանյան Հ. 1974, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ձևաբանություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 588 էջ:

Հարությունյան Հ.Ա. 1983, Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 336 էջ:

Մկրեան Ա. 2022, Դերբայ. բա՞ռ, թե՞ բառածեւ, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, N 42/2, Պէյրոս, էջ 199-210:

Ներսիսյան Բ. 2005 (հոդվածի հեղինակի ազգանունը հրատարակչական սխալի հետևանքով տպագրվել է *Ասապրյան*), Մեկ անգամ ևս բայասեռի կարգի մասին, Կանթեղ 3: Գիտական հոդվածների ժողովածու, գք. 3(24), Երևան, էջ 68-76:

Պետրոսյան Հ.Զ., Գալստյան Ս.Ա., Ղարաբյուրյան Թ.Ա. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 316 էջ:

Պետրոսյան Հ.Զ. 1987, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 686 էջ:

Ջահուկյան Գ.Բ. 1969, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, «Միտք», 292 էջ:

Ջահուկյան Գ.Բ. 1974, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 588 էջ:

ԲԱՅԱԺԱՆՑՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՁԵՎՈՒՅԹՆԵՐ

Բագրատ Ներսիսյան, Աշոտ Մկրյան

Ամփոփում

Արևելահայ քերականագիտության մեջ ածանցավոր բայերի վերաբերյալ մեկնաբանությունները բավական հակասական են. բայաժանցները դիտարկվում են մե՛րթ բառակազմության, մե՛րթ ձևակազմության շրջանակներում (արևելահայ լեզվաբանները բայաժանցների մասին խոսելիս հաճախ կիրառում են կա՛մ դրանց չեզոք բնորոշումը՝ «ձևույթ», կա՛մ օգտագործում են «մասնիկ» անվանումը՝ չիստակեցնելով՝ բայաժանցները բառակազմակա՞ն, թե՞ ձևակազմական միավորներ են): Այդ իսկ պատճառով խնդիր է առաջանում բառի և բառածկի որոշման ու տարբերակման հարցում:

Քննվող թեմայի վերաբերյալ մասնագիտական տեսակետների վերլուծությունն ու համադրումը, ինչպես նաև ուսումնասիրության շրջանակում տրված օրինակները

հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այսպես կոչված սոսկական, բազմապատկական, պատճառական և կրավորական ածանցներով կազմված բայերը նոր բառեր են, հետևաբար բայաձանցները բառակազմական ձևույթներ են:

Բանալի բառեր՝ բայաձանցներ, արևելահայ քերականագիտություն, բառակազմություն, ձևակազմություն, ձևույթ, բառ, բառաձև:

ГЛАГОЛЬНЫЕ АФФИКСЫ КАК СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОРФЕМЫ

Баграт Нерсисян, Ашот Мкрян

Резюме

В восточноармянской лингвистике толкования вопроса об аффиксальных глаголах противоречивы: глагольные аффиксы рассматриваются в рамках словообразования или формообразования (говоря о глаголах, восточноармянские лингвисты часто используют либо их нейтральное обозначение – «морфема», либо определение «частица», не уточняя, являются ли глаголы словообразовательными или формообразующими единицами). Именно поэтому встает вопрос об определении и дифференциации слова и словоформы.

Анализ и сопоставление разных точек зрения лингвистов, а также приведенные примеры дают основание утверждать, что глаголы, образованные так называемыми глагольными, итеративными, каузативными и страдательными аффиксами, представляют собой новые слова, следовательно, перечисленные аффиксы являются словообразовательными.

Ключевые слова – глагольные аффиксы, восточноармянская лингвистика, словообразование, формообразование, морфема, слово, словоформа.

VERBAL AFFIXES AS WORD-FORMATIVE MORPHEMES

Bagrat Nersisyan, Ashot Mkryan

Abstract

In Eastern Armenian grammars, there is little uniformity of commentary on affixal verbs: verbal affixes are treated under the rubric of either word-building or form-building (Eastern Armenian linguists talking about verbal affixes often use the neutral definition "morpheme", or "particle" without specifying whether verbal affixes are lexical or morphological units). This makes it essential that word and word-form should be defined and differentiated in plainer terms.

The literature on the topic reviewed in this article and the examples examined in this study reveal that verbs formed from verbal, iterative, causative, and passive affixes are new words and that verbal affixes should be treated as word-formative morphemes.

Key words – verbal affixes, Eastern Armenian linguistics, word-building, word-formation, form-building, morpheme, word, word-form.

ИВАН (ОВАНЕС) АЙВАЗОВСКИЙ НА ОСТРОВЕ СВ. ЛАЗАРЯ

Анаит Бекарян

Кандидат филологических наук, старший научный сотрудник

Института искусств НАН РА

РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Эл. адрес: abekaryan@mail.ru

Статья представлена 07.09.2022, рецензирована 01.03.2023, принята к публикации 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-192

Имя его возвеличивалось не годами, а по дням и по часам.
...слава не могла угнаться за ним, ибо он всегда опережал ее.
Александр Цатурян¹

Вступление

Жизни и творчеству великого сына армянского народа, всемирно прославленного мариниста Ивана (Ованеса) Айвазовского посвящен целый ряд исследований, как в виде монографий², так и множества публикаций в армянской и зарубежной печати. В связи со 115-ой годовщиной со дня смерти Айвазовского даже написана пьеса в четырех действиях³. Наша статья посвящена выявлению связей И. Айвазовского с мхитаристами, недостаточно (а порой ошибочно) освещенными в армянской периодике.

Как известно, в июле 1840 г. Петербургская Императорская Академия художеств послала пятерых художников, в их числе и И. Айвазовского, окончивших Академию с золотой медалью, за границу для дальнейшего совершенствования мастерства⁴. Итак, И. Айвазовский, уже приобретший в Российской империи славу многообещающего художника, уехал в Италию вместе со своим однокурсником и ближайшим другом Василием Штернбергом (1818-1845). Об этом периоде своей деятельности сам Айвазовский позднее подробно написал в автобиографических воспоминаниях, которые еще в конце XIX в. были опубликованы на страницах исто-

¹ Շառնիքյան 1900:

² Айвазовский 1967, Барсамов 1967, Саргсян 2010, Хачатрян 2008.

³ Айрапетян 2015.

⁴ Айвазовский 1967, 42.

рического ежемесячника «Русская старина»⁵, а также изданы отдельной книгой⁶. В ежемесячнике не упоминается имя автора статей, однако по мнению исследователей, и среди них большого знатока творчества Айвазовского Николая Собко (1851-1906) и художника-искусствоведа, биографа И. Айвазовского Николая Барсамова (1892-1976), их автором является русский филолог и историк Петр Каратыгин (1832-1888).

Айвазовский на острове Св. Лазаря

Молодые художники Айвазовский и Штернберг, следуя через Берлин, Дрезден, Вену и Триест, в августе 1840 г. прибыли в Венецию. Позднее Айвазовский рассказывал своему первому биографу Н. Кузьмину: «Первым городом в Италии, который я посетил, была, конечно, Венеция. После скучных Берлина, Дрездена, Триеста она несказанно нравилась мне. Развенчанная царица морей, спящая непробудным сном на берегу чудесного своего залива, очаровала меня»⁷. Заметим, что Венеция пленяла очень многих, в том числе и великого английского поэта Джорджа Гордона Байрона (1788-1824). Как пишет Байрон в письме от 25-го ноября 1816 г.: «Венеция понравилась мне так, как я и ожидал, а мои ожидания были велики. Это одно из тех мест, которое... околдовало меня более всего»⁸.

Очевидно, Айвазовский свое ознакомление с Италией начал с Венеции, поскольку его старший брат, 28-летний Габриел, которого художник не видел 14 лет, являлся членом ордена мхитаристской конгрегации.

Благодаря брату состоялось знакомство И. Айвазовского с мхитаристами, которые, по меткому определению известного армянского писателя и историка Лео (Аракел Бабаханян, 1860-1932), создали на острове «маленькую, миниатюрную Армению, родину не руин и рабства, а родину книг»⁹.

Уже в XVIII в. монастырь мхитаристов стал важнейшим центром арменоведения, хранителем нашей культуры и литературы. О проникнутой преданностью и любовью к своему народу научной деятельности ученых-монахов свидетельствуют не только представители армянской культуры (Лео, Раффи, Микаел Налбандян, Аршак Чопанян и др.), но и многие иностранные политические деятели, историки, лингвисты, литературные критики и писатели, которые высоко ценили научно-просветительские

⁵ См. Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность: 1836-1878, 423-436.

⁶ См. Кузьмин 1901.

⁷ Кузьмин 1901, 23.

⁸ The Letters of George Gordon 1933, 167.

⁹ Ltn 1973, 503:

труды мхитаристов¹⁰. А в период, когда в Венеции была приостановлена деятельность всех иных конфессий, императорским указом Наполеона от 17-го августа 1810 г. ордену мхитаристов было разрешено продолжить свою деятельность как академическому учреждению¹¹.

Габриел Айвазян (Айвазовский, 1812-1880) ознакомил брата с деятельностью конгрегации, показал ему великолепную библиотеку, которая больше походила на музей, где хранились богато украшенные молитвенники, папирусы, древнеармянские рукописи с высокохудожественными миниатюрами, старинные монеты, статуэтки и т.д. И. Айвазовский увидел «комнату Байрона», где поэт беседовал с отцами церкви, знакомился с многовековой армянской культурой и литературой, изучал армянский язык, а также выполнил ряд переводов из армянских летописей. Братья Айвазовские посетили также достопримечательности острова. Общение И. Айвазовского с братом и другими членами монашеской братии вызвало незабываемые чувства в сердце художника, вдохнув в него новые силы и послужив импульсом к творческим свершениям. И. Айвазовский, глубоко впечатленный и окрыленный часами, проведенными в этом очаге армянской культуры, возвращался в Венецию. Ряд авторов утверждают, что И. Айвазовскому позволено было ночевать на острове¹². Однако, учитывая строгие правила отцов церкви, подобное едва ли могло соответствовать действительности. Мы разделяем точку зрения известного искусствоведа М. Саргсяна (1914-1995), автора работ об И. Айвазовском, согласно которой «светским посетителям там ночевать запрещалось»¹³.

Начиная с 1840 г. «в архивных документах монастыря периодически появляются записи об И. Айвазовском»¹⁴. В дальнейшем они были собраны, изучены и в кратком виде опубликованы в ежемесячнике «Базмавеп»¹⁵ армянским музыковедом, членом ордена, редактором «Базмавеп»-а с 1921 по 1927 гг. Гевондом Таяном (1884-1968) в статье под заглавием «Архив мхитаристов острова Св. Лазаря о победах мариниста И. Айвазовского». И как явствует из опубликованного здесь письма архиепископа С. Сомаяна (1776-1846) от 25-го августа 1840 г., по всей вероятности, именно в этот день И. Айвазовский впервые посетил остров

¹⁰ См. Curzon 1972, Langlois 1899, Веселовский 1972.

¹¹ Копию приказа см. в нашей книге «Байрон и армянская действительность» 2013, 280, а также «Армения в судьбе Джорджа Байрона» 2023, 191.

¹² Вагнер 1970, 89.

¹³ Саргсян 2010, 44.

¹⁴ Տալիշի 1937, 308:

¹⁵ Տալիշի 1937, 305-316:

Св. Лазаря: «Сегодня в монастырь приехал Ованес, младший брат нашего о. Габриела...»¹⁶.

В дальнейшем И. Айвазовский не раз посещал «маленькую Армению». Благодаря этим посещениям он ближе познакомился с историей и культурой своего народа. В богатой библиотеке конгрегации, которой в свое время был пленен и восхищен Джордж Байрон, молодой художник впервые увидел жемчужины армянской миниатюры, которыми были украшены средневековые рукописи. Помимо этого, «его поразили древние армянские манускрипты. Их к 1816 г. в библиотеке мхитаристов насчитывалось уже больше тысячи»¹⁷.

Старший брат И. Айвазовского, историограф, переводчик, педагог, архиепископ Габриел Айвазян первоначальное образование получил в приходской школе в Феодосии, затем их отец, Константин Айвазян (Гайвазовский), по свидетельству И. Айвазовского, не имея средств для оплаты дальнейшего обучения сына в соответствующем учебном заведении¹⁸, отвез маленького Габриела в Карасубазар на учебу к известному в Крыму своей плодотворной научно-просветительской деятельностью, пользующемуся большим авторитетом и уважением члену ордена мхитаристов, архимандриту Минасу Бжишкяну (1777-1851). Спустя два года, в 1826 г., 14-летний Габриел был послан на остров Св. Лазаря для учебы в школе ордена мхитаристов. По окончании учебы Г. Айвазян стал членом ордена и был посвящен в сан архимандрита.

В первый же день встречи с братом Иван Айвазовский передал ему просьбу родителей: изыскать малейшую возможность для поездки в Крым и встречи с ними. С этой просьбой художник обратился и к отцам-мхитаристам. Как отмечает С. Сомаян в своем письме М. Бжишкяну от 15-го сентября 1840 г., «Ованес непрестанно увещевал своего брата и настоятельно упрашивал нас отпустить Габриела на время домой повидаться с семьей, бесконечно тоскующей по нему»¹⁹. Однако в этот период Габриел Айвазян был единственным в монастыре опытным лингвистом и готовил к изданию труды Минаса Бжишкяна. Возможность посетить родину появилась лишь летом 1842 г., когда Габриелу, наконец, удалось увидеться с родными и близкими. После недолгого пребывания на родине он вернулся на остров Св. Лазаря и занялся плодотворной литературно-педагогической деятельностью. Г. Айвазян в совершенстве владел рядом языков: древнееврейским, греческим, латинским, арабским, итальян-

¹⁶ Տալիան 1937, 308:

¹⁷ Бакши 1996, 158.

¹⁸ См. Русская старина 1878, 433.

¹⁹ Տալիան 1937, 310:

янским, французским, турецким и т.д. Можно с уверенностью утверждать, что в 1842-1848 гг. Г. Айвазян был самым деятельным членом ордена. В эти годы он преподавал в гимназии Рафаелян в Венеции, в 1843 г. основал и до 1848 г. являлся редактором ежемесячника «Базма-веп». Велики его заслуги в изданиях мхитаристов за этот период.

Именно Г. Айвазян убедил 24-летнего Ивана (Ованеса) Айвазовского написать широко известную картину «Хаос. Сотворение мира» и преподнести римскому папе Григорию XVI (1765-1846), наградившему молодого художника золотой медалью, которой редко удостоивались представители светского общества. В этой связи находившаяся в Италии русская творческая интеллигенция устроила торжественный вечер в честь художника, на котором Николай Гоголь (1809-1852), обращаясь к Айвазовскому, с юмором воскликнул: «Исполать тебя, Ваня! Пришел маленький человек, с берегов далекой Невы в Рим и сразу поднес «Хаос» в Ватикане»²⁰. Позднее эту картину папа Лев XIII (1810-1903) подарил ордену мхитаристов, в картинной галерее которого она хранится по сей день. В 2017 г. в связи с 200-летием со дня рождения И. Айвазовского картина экспонировалась в Национальной галерее Армении.

Следует отметить, что с деятельностью Г. Айвазяна связано процветание и парижской гимназии Мурадян в 1848-1852 гг., куда армяне диаспоры, последователи основанной апостолами Фаддеем и Варфоломеем Армянской апостольской церкви, посылали учиться своих сыновей. Не ставя различий между учениками, Г. Айвазян «без исключения принимал в училище армян-католиков и не-католиков» и в процессе преподавания «уделял равное внимание и исконной армянской вере, и католицизму»²¹. Однако позднее аббат ордена мхитаристов, епископ Геворг Юрмюзян (1797-1876) под давлением Рима потребовал от Г. Айвазяна либо исключить из гимназии учеников, исповедующих армяно-григорианскую веру, либо заставить их принять католичество. Несмотря на то, что в это время из 60 учеников лишь 10 были приверженцами национальной веры, Г. Айвазян отказался выполнить это несправедливое требование и в 1855 г. покинул гимназию.

И. Айвазовский, приехавший в Италию многообещающим художником, вернулся оттуда удостоенным громкой славы известным маринистом, получившим благодаря своим полотнам всеобщее признание в Европе. В годы пребывания в Италии между И. Айвазовским и мхитаристами установились самые теплые отношения. Айвазовский создал кар-

²⁰ Кузьмин 1901, 28.

²¹ Քաղաքացի 2012, 24:

тину «Отцы-мхитаристы на острове Св. Лазаря» (1843), а также подарил ордену полотно «Неаполитанский маяк» (1842), которое автор написал на острове Св. Лазаря всего за шесть часов²². В связи с этим ценным подношением С. Сомальян 3-го сентября 1842 г. послал И. Айвазовскому благодарственное письмо, в котором, в частности, сказано: «Милостивый государь, принося в дар нашей обители новое воплощение твоей гениальности, ты обязываешь нас и наших преемников, имея пред глазами это бессмертное произведение, вечно помнить твою любовь и честь, оказанную нам.

Посему прошу принять эти благодарственные слова от имени нашей обители с той же сердечной искренностью, с какой они написаны, знай, что мы всегда будем гордиться твоим талантом, честностью и дружбой»²³.

Заметим, что письма С. Сомальяна, адресованные И. Айвазовскому и М. Бжишкяну (без указания имен получателя), с некоторыми искажениями опубликованы в претенциозно озаглавленном авторитетном сборнике «Айвазовский: документы и материалы» (см. с. 66 и 322)²⁴.

Иван Айвазовский неоднократно изображал Венецию, остров Св. Лазаря и мхитаристов. Так, например, в 1842 г. он пишет картины «Венеция» и «Залив», в 1843 г. – «Армяне-мхитаристы на острове Св. Лазаря» и «Гондольер на море ночью», в 1844 г. – «Венецианская лагуна с островами» и «Морской вид с часовней на берегу», в 1847 г. – «Лунная ночь. Вид Венеции с острова Св. Лазаря», в 1860 г. – «Байрон в Венеции», в 1873 г. – «Венеция. Закат», в 1883 г. – портрет брата, архиепископа Габриела Айвазяна, в 1899 г. – «Посещение Байроном мхитаристов на острове Св. Лазаря» и др. полотна.

Обратимся к мотивам и истории создания картин «Армяне-мхитаристы на острове Св. Лазаря» и «Посещение Байроном мхитаристов на острове Св. Лазаря», хранящихся в Национальной галерее Армении.

Картина «Армяне-мхитаристы на острове Св. Лазаря» (в книге М. Саргсяна она озаглавлена «Монахи в Венеции при закате солнца»), по всей вероятности, является первым произведением молодого художника на армянскую тему. На картине изображен залив при закате солнца, а на

²² Սուրբ Ղազար Մարտիրոս Միլիարդեան Միլիարդեան 1966, 43: В монографию М. Саргсяна вкралась неточность: эта работа названа «Венецианский маяк».

²³ Տալան 1937, 311, 312:

²⁴ Саргсян 2010, 56. К сожалению, в примечаниях к сборнику составители указали в качестве первоисточника этих писем «Базмавеп», 1929 и «Базмавеп», 1927, с. 308-309, между тем как в названных номерах нет ни слова об этом. Оба вышеупомянутых письма впервые были опубликованы Г. Таяном в декабрьском номере «Базмавеп»-а за 1937 г. (см. с. 309, 311 и 312). Мы бы не упомянули об этой ошибке, если бы она не тиражировалась. К примеру, она присутствует и в монографии М. Саргсяна, одного из составителей сборника.

берегу – несколько монахов мхитаристского ордена. Чуть поодаль, в тихих водах скользит маленькая лодочка, а вдали виднеется Венеция. В центре композиции, на скалистом берегу, Айвазовский поместил довольно объемистую книгу в красном переплете, указывающую на то, что члены конгрегации являются не только представителями духовенства, но и тружениками на ниве просвещения, превратившими свою обитель в крупный научный центр, содействующий развитию национальной культуры. Известные армянские искусствоведы Минас Саргсян и Шаген Хачатрян (1934-2021) полагают, что на картине изображен исключительный по своей ценности двухтомный «Новый словарь армянского языка», изданный мхитаристами в 1836-1837 гг. Полагаем, художник не ставил себе целью изобразить какой-либо определенный труд, изданный мхитаристами, т.е. словарь не служил ему, так сказать, «натурой». На самом деле книга здесь имеет символическое значение, представляя, как справедливо отмечает М. Саргсян, «широкую научно-литературную деятельность ученых отцов Ордена. Подготовленные ими роскошные издания художественной, исторической, языковедческой и переводной литературы имели не только национальное значение, но и внесли значительный вклад в историю всемирной литературы, имели большой общественный резонанс»²⁵.

Согласно М. Саргсяну и Ш. Хачатряну, на переднем плане слева изображены лексикограф, переводчик Сукиас Сомальян и Габриел Айвазян, что вполне естественно и понятно. Во-первых, в эти годы архиепископ С. Сомальян уже был аббатом ордена, во-вторых, И. Айвазовский именно к нему обращался с просьбой позволить брату временный отъезд на родину для встречи с родителями, и, наконец, молодой художник всегда встречал самый теплый и ласковый прием со стороны аббата. Следовательно, Айвазовский в первую очередь должен был запечатлеть портреты С. Сомальяна и своего брата. Справа на картине, по Ш. Хачатряну, изображен соавтор армянского словаря, лингвист, переводчик Мкртыч Авгерян (1762-1854) (у М. Саргсяна об этом ничего не сказано).

В картине «Посещение Байроном мхитаристов на острове Св. Лазаря» И. Айвазовский изобразил сцену радушной встречи Дж. Байрона мхитаристской братией во главе с Гевондом Алишаном (1820-1901). Надо отметить, что Байрон посетил остров задолго до рождения Г. Алишана, однако, как справедливо замечает Шаген Хачатрян, «художник преднамеренно изобразил славного сына армянского народа, ученого и поэта Гевонда Алишана»²⁶. Художник хотел «сплотить в одном произведении

²⁵ Саргсян 2010, 62.

²⁶ Խաչատրյան 2014, Новое время, 14 сентября, 2017, 7:

представителей разных поколений, выразить свои личные свободолюбивые устремления»²⁷, поскольку «армянский народ из поколения в поколение (не только в байроновский период) мечтал об освобождении родины и закалял в себе дух патриотизма. Алишан является символом этого духа и потому был включен в замысел Айвазовского»²⁸. На переднем плане изображены также учитель Байрона Арутюн Авгерян и аббат Сукиас Сомалян.

Что же побудило И. Айвазовского создать это полотно? Свободолюбивый дух английского поэта, непосредственного участника борьбы за освобождение угнетенных народов, был созвучен чаяниям армянских поэтов и художников, а последнее десятилетие XIX века ознаменовалось трагическими событиями в Западной Армении и Османской империи, где имело место истребление армянского населения, уничтожение армянских духовных центров и очагов культуры, а на Кавказе подвергались гонениям деятели культуры и национально-освободительного движения. И вполне естественен отклик армянских поэтов и художников на эти ужасающие события, произведения которых стали отражением их душевных переживаний, тягостных размышлений и настроений. Так, в эти годы великий певец «армянской скорби» Ованес Туманян (1869-1923) создает *Израиль* (1890), *Христос в пустыне* (1892), *Байрону* (1896), *Песнь беженца* (1896), *Из псалмов печали* (1898), *Скиталец я, сестра* (1902), *Армянская скорбь* (1903) и ряд других, столь же печальных и одновременно вольнолюбивых стихотворений, а великий маринист Иван Айвазовский в эти же годы пишет ряд картин на армянскую тему: «Крещение армянского народа. Григорий Просветитель. IV в.» (1892), «Католикос Хримян Айрик в окрестностях Эчмиадзина» (1895), «Клятва перед Аварайрской битвой. Полководец Вардан Мамиконян. V в.» (1896), «Избиение армян в Трапезунде в 1895 г.» (1896), «Армян погружают на корабли» (1897), «Тихая ночь. Армян сбрасывают в море с турецких кораблей» (1897) и др.

Заключение

В целом, в последние годы своей жизни большой патриот и гуманист И. Айвазовский отразил свое душевное состояние и внутренний мир, тяжелые переживания и свободолюбивые устремления не только в полотнах, посвященных трагедии армянского народа, но и в созданных в эти годы таких значительных, исполненных мятежного духа произведениях как «Буря на море» (1895), «Ливень в Судак» (1897), «Наполеон на ост-

²⁷ Новое время, 14 сентября, 2017, 7.

²⁸ Խաչատրյան 2014, 94:

рове Св. Елены» (1898), «Среди волн» (1898), «Буря у берегов Одессы» (1898), «В шторм» (1899), «Ураган на море» (1899), «Взрыв турецкого корабля» (1900) и др. И потому не случаен в этом ряду образ великого певца свободы Джорджа Гордона Байрона, благодаря ученым-монахам мхитаристской конгрегации питавшего особую любовь и уважение к армянскому народу и его богатой культуре. Байрон также сыграл большую роль в ознакомлении европейцев с армянской культурой.

Хотелось бы добавить, что если сегодня обе вышеупомянутые прекрасные картины И. Айвазовского (и не только эти) являются собственностью Армении и украшают нашу Национальную галерею, то этим мы всецело обязаны преданному труженику армянского искусства, заслуженному деятелю искусств Шагену Хачатрян, усилиями которого эти картины попали в Ереван (первая – из Ульяновского музея, а вторая – из музея искусств Гruzии).

Следует также упомянуть о довольно богатой коллекции армянской живописи в картинной галерее ордена мхитаристов. Так, в армянском отделе галереи представлены около 100 произведений армянских художников, в их числе творения И. Айвазовского, Эдгара Шайна, Вардана Махояна, Геворга Башинджагяна, Фаноса Терлемезяна, Мартироса Сарьяна, Ерванда Кочара, сестер Мариам и Ерануи Асламязян, Григора Ханджяна и др. В картинной галерее ордена хранятся 14 картин И. Айвазовского. Помимо уже упомянутых полотен «Хаос. Сотворение мира» и «Неаполитанский маяк», в галерее также находятся «Морской пейзаж» (1874), «Кораблекрушение в Северном море» (1875), «Беспокойное море» (1877), «Кораблекрушение» (1880), «Гора Арарат» (1885) и другие произведения художника.

В заключение хотелось бы привести слова известного художника, писателя и общественного деятеля Геворга Башинджагяна (1857-1925), давшего высокую оценку творчеству своего старшего собрата по искусству: «Ованес Айвазовский подобен необыкновенному блестящему светилу, взошедшему на мрачный небосвод армянской действительности и исчезнувшему после восьмидесяти трех лет сияния, оставив за собой столь яркий след, которым вечно должен гордиться каждый армянин»²⁹.

Литература

Բաշինջաղյան Գ. 1900, Հովհաննես Այվազովսկի, Մշակ, մայիս 30, N 97:

Լեո 1973, Երկերի ժողովածու, տաս հատորով, երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ, Երեվան, «Հայաստան», 638 էջ:

Խաչատրյան Շ. 2014, Թանգարանի զինվորը, Երևան, «Փրինթինգ», 288 էջ:

²⁹ Մշակ 1900, N 97:

- Շատուրյան Ա. 1900, Ծովի կախարդը. Այվազովսկու յիշատակին, Մշակ, 02 մայիսի, N 79:
Սուրբ Ղազար Մայրավանք Մխիթարեան Միաբանության 1966, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 165 էջ:
- Տայեան Հ.Ղ. 1937, Ս. Ղազարու Մխիթարեան Դիանը ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկիի յաղթանակներու մասին, «Բազմավեպ», թիվ 12, էջ 308, 310:
- Քարամեանց Նիկ. 2012, Լուսավորութեան առաքեալը, Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազեան /Այվազովսկի/ Ընտրանի, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 163 էջ:
- Айвазовский 1967, Документы и материалы, Ереван, «Айастан», 405 с.
- Айрапетян С. 2015, Айвазовский, Ереван, «Гитутюн», 81 с.
- Бакши К. 1996, Воскрешение Святого Лазаря, Москва, «Эксмо», 218 с.
- Барсамов Н. 1967, Иван Константинович Айвазовский, Москва, «Знание», 23 с.
- Вагнер Л., Григорович Н. 1970, И.К. Айвазовский, Москва, «Искусство», 264 с.
- Веселовский Ю. 1972, Очерки армянской литературы, истории и культуры, Ереван, «Айастан», 504 с.
- Иван Константинович Айвазовский и его художественная XLII-летняя деятельность. 1836-1878. 1878, «Русская старина», т. XXII, N 5-8, с. 423-436.
- Кузьмин Н. 1901, Воспоминания о профессоре И.К. Айвазовском, С.-Петербург, Типо-литография и новопечатня В.В. Комарова, 115 с.
- Русская старина 1878, т. XXII, N 5-8, с. 433.
- Саргсян М. 2010, Жизнь великого мариниста: Иван Константинович Айвазовский, «Коктебель», 383 с.
- Хачатрян Ш. 2008, Айвазовский: апостол мира и гуманизма (К 190-летию со дня рождения художника, Ереван, «Принтинфо», 80 с.
- Curzon Armenia: 1854 a year at Erzroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia, London, John Murray, 253 p.
- The Letters of George Gordon 6th Lord Byron, 1933 selected by R.G. Howarth, with an introduction by Andre' Maurois, London-Toronto-New York, 167 p.
- Moore Th. 1908, The Life, Letters and Journals of Lord Byron, London, John Murray, 337 p.

ԻՎԱՆ (ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ) ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻՆ ՍԲ ՂԱԶԱՐ ԿՂԶՈՒՄ

Անահիտ Բեքարյան

Ամփոփում

1840 թ. հուլիսին Պետերբուրգի գեղարվեստի կայսերական ակադեմիան ոսկե մեդալով ավարտած Հովհաննես Այվազովսկուն գործուղում են արտասահման՝ գեղարվեստի բնագավառում կատարելագործվելու: Այվազովսկին իր ընկերոջ՝ Վասիլի Շտերնբերգի (1818-1845) հետ մեկնում է Իտալիա: Առաջին քաղաքը, ուր ուղևորվում են նրանք, Վենետիկն էր: Այստեղ ապրում են Վենետիկից ոչ հեռու գտնվող Սուրբ Ղազար կղզի, որտեղ ապրում և աշխատում էր Հովհաննես Այվազովսկու եղբայրը՝ հայ պատմագիր, թարգմանիչ, մանկավարժ, արքեպիսկոպոս Գաբրիել Այվազյանը (1812-1860): Վերջինս եղբորը ծանոթացնում է Մխիթարյան միաբանության գործունեությանը: Դրա շնորհիվ են ստեղծվում «Մխիթարյան հայրերը Սուրբ Ղազար կղզում» (1843) «Բայրոնի այցը Մխիթարյաններին Սբ Ղազար կղզի» (1899) կտավները: Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության պատկերասրահում պահպանվում և ցուցադրվում է Հովհաննես Այվազովսկու 14 նկար:

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Այվազովսկի, Գաբրիել Այվազյան, Մխիթարյան միաբանություն, Վենետիկ, Բայրոն, Իտալիա, Սուրբ Ղազար կղզի:

ИВАН (ОВАНЕС) АЙВАЗОВСКИЙ НА ОСТРОВЕ СВ. ЛАЗАРЯ

Анаит Бекарян

Резюме

В июле 1840 г. Петербургская Императорская академия художеств послала пятерых художников, в их числе и Ивана Айвазовского, окончивших Академию с золотой медалью, за границу для дальнейшего совершенствования мастерства. Вместе с ним в Италию отправился его друг Василий Штернберг (1818-1845). Вначале они посетили Венецию, затем – остров Св. Лазаря, где жил и работал брат Айвазовского – армянский историограф, переводчик, педагог – архиепископ Габриел Айвазян (1812-1860). Последний познакомил своего брата с деятельностью и членами Мхитаристской конгрегации. Впоследствии великий маринист создал полотна «Армяне-мхитаристы на острове Св. Лазаря» (1843 г.) и «Посещение Байроном мхитаристов на острове Св. Лазаря (1899 г.). В галерее Венецианской конгрегации мхитаристов хранятся 14 картин Айвазовского, часть которых демонстрируется посетителям.

Ключевые слова – Ованес Айвазовский, Габриел Айвазян, Мхитаристская конгрегация, Венеция, Байрон, Италия, о. Святого Лазаря.

IVAN (HOVHANNES) AIVAZOVSKY ON THE ISLAND OF ST. LAZARUS

Anahit Bekaryan

Abstract

In July 1840, Hovhannes Aivazovsky was sent on internship abroad by the Imperial Academy of Arts in St. Petersburg. As he left for Italy with his friend Vasily Shternberg (1818-1845), the first city they visited was Venice, where H. Aivazovsky's brother Gabriel Aivazyan (1812-1860), a historian, educator, translator and an archbishop, lived and worked in the Mechitarist Congregation on the island of St. Lazarus. Gabriel introduced the artist to the activities of the Mechitarist Congregation. Impressed by the work done by the Mechitarists, H. Aivazovsky painted "The Armenian Mechitarist fathers on St. Lazare island" (1843) and "Byron's visit to the Mechitarist Congregation on the island of St. Lazare in Venice" (1899). The picture gallery of Mechitarist Congregation houses 14 paintings by H. Aivazovsky.

Key words – Hovhannes Aivazovsky, Gabriel Aivazyan, Mechitarist Congregation, Venice, Byron, Italy, St. Lazarus Island.

ՊԵՏՐՈՍ ԼԱՏԻՆԱՑՈՒ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ

Արփինե Սիմոնյան

Արվեստագիտության թեկնածու
«Մատենադարան» Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Մաշտոցի 53
Էլ. հասցե՝ arpine.simonya.90@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 20.01.2022, գրախոսվել է 14.03.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-203

Ներածություն

Թուրքիայի հայկական գաղթօջախներում XVII-XVIII դդ. գործում էին Կոստանդնուպոլսի և Ջմյուռնիայի տպագրական օջախները: Կոստանդնուպոլսի հայկական տպագրության օջախը սկզբնավորվել է XVI դարում: Վենետիկից հետո այդ քաղաքը առաջինն էր, որտեղ տպագրվեց հայերեն գիրք: Կոստանդնուպոլսում հիշյալ դարի երկրորդ կեսից հիմնվում է հայկական տպարան, որի հիմնադիրը՝ Աբգար Դպիրը կամ Աբգար Թոխատեցին, Հակոբ Մեղապարտից հետո հայկական տպագրության սկզբնավորման պատմության մեջ համարվում էր երկրորդ նշանավոր դեմքը:

Կոստանդնուպոլսում 1700-ական թթ. բացվում է մի տպարան Ոսկան Երևանցու տառերով ու պատկերներով: Ըստ Թեոդիկի՝ Լիվոռնոյից այս տպարանը տեղափոխել են Կոստանդնուպոլիս՝ պահպանելով նույնիսկ տպարանի անունը. «Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգիս Ջորավար»: Դա է վկայում նաև գերմանացի հայագետ Շրոդերը¹ (Schröder): Սա Ոսկան Երևանցու տպարանի մի փոքրիկ մասն էր, որ, բերելով Կոստանդնուպոլիս, շարունակում է իր բազմավաստակ վարպետի գործունեությունը:

«Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգիս Ջորավար» տպարանը Կոստանդնուպոլսում տպագրում է հետևյալ գրքերը. **Խաչատուր Էրզրումեցու «Համառոտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն Սողոմոնի»**, **Թովմա Գեմբացու «Յաղագս համահեղինմանն Քրիստոսի»**, **«Մեկնութիւն յայտնութեան»** և **«Գիրք մտածական աղօթից, բանալի ջերմեռանդակերպ»**: Ա. Ղազիկյանը նշում է նաև **«Հանդերձ Աստուծով, գիրք յայբութենից»** և **Քյոմուրճյան Կոմիտասի «Որանաւորք»** հրատարակությունները²: «Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգիս Ջորավար» տպարանից այլ հրատարակություններ մեզ հայտնի չեն:

¹ Թեոդիկ ՌՅԿԱ (1912), 56:

² Կորկոտյան 1964, 61-62:

Պետրոս Լատինացու հրատարակությունները

Կոստանդնուպոլսի Պեկոլլի թաղամասում 1705 թ. հրատարակվում է հայատառ երկրորդ տպագիր «Աստվածաշունչ» մատյանը: Տպագրիչն է Ոսկան Երևանցու աշակերտ Պետրոս Լատինացին: Վերջինիս ջանքերով էլ հավանաբար Ոսկանյան տպարանի գույքը տեղափոխվել էր Կոստանդնուպոլիս: Պետրոս Լատինացու և նրա հրատարակությունների մասին տեղեկությունները սակավ են: Ըստ Հ. Զոհրաբյանի՝ Պետրոս Լատինացին Ոսկան Երևանցու ազգականն էր և աշակերտը³: Տպագրիչը Աստվածաշնչի հիշատակարանում գրում է. «Ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ, լուսաւոր հոգի Ոսկան վարդապետի Լադինացոյ Պետրոսի ի մայրաքաղաքն Ստամպոլ. Ղալաթիայ, ի թաղն Պէկոլլի կոչեցեալ»: Լատինացու տպարանից լույս են տեսնում Ստեփանոս Լեհացու թարգմանությամբ «**Քուրաստան աղոթից**»-ը, «**Գիրք տոմարաց**»-ը՝ հրատարակված 1709 թ., և «**Արենի Ժամագիրք**»-ը՝ տպագրված 1712 թ.⁴: Հետագայում Լատինացու անունը տպարանի հրատարակած գրքերի վրա չի հիշատակվում, միայն նշվում է որ տպագրվել է «ի թաղն Պէկոլլի»:

Այն հարցը, թե Ոսկանյան տառերը կարող էին հասած լինել Կոստանդնուպոլիս, անկասկած է, իսկ այն, թե քանի տպարան ստեղծվեց Կոստանդնուպոլսում՝ մե՞կ, թե՞ երկու, պարզ չէ, քանի որ «Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգիս Զորավար» տպարանի և «Պէկոլլի» տպարանի տպագրությունները իրար շատ նման են: Ասել, որ այս երկու տպարանները նույնն են, չենք կարող, քանի որ առաջին տպարանի գործունեության շրջանում բոլորովին չի հիշատակվել Պետրոս Լատինացու անունը, և անգամ չգիտենք էլ թե Կոստանդնուպոլսի որ թաղամասում է գործել տպարանը: Հաստատ է միայն այն, որ Ոսկանյան տառերը և փորագրապատկերների տպատախտակները եկել են Կոստանդնուպոլիս, նրանց հիման վրա գործել է տպարան, և հետագայում էլ նրա տառերն ու տպատախտակները բազմիցս օգտագործվել են Կոստանդնուպոլսի այլ տպագրիչների հրատարակություններում⁵: Պետրոս Լատինացու տպարանը գործել է մինչև 1712 թ.:

Լատինացու հրատարակությունների մեջ իր կարևորությամբ և գեղարվեստական հարդարանքով առանձնանում է 1705 թ. հրատարակած պատկերազարդ **Աստվածաշունչը**, որը, սակայն, իր շքեղությամբ և գեղարվեստական ձևավորմամբ զիջում է Ոսկանյան Աստվածաշնչին⁶: Այն բաղկացած է Հին և Նոր Կտակարաններից և բնագրային առումով Ոսկանյան Աստվածաշնչի կրկնությունն է:

³ Տերյան Վ. վարդապետ 1960, 13:

⁴ Թէօփիկ ՌՅԿԱ (1912), 60:

⁵ Կորկոսյան 1964, 61-62:

⁶ Առաջին հայատառ տպագիր Աստվածաշունչը հրատարակվել է Ամստերդամի «Սուրբ Էջմիածնի և Սուրբ Սարգիս Զորավար» տպարանում 1666-1668 թթ.: Տպագրիչն է Ոսկան Երևանցին:

Այժմ անդրադառնանք Պետրոս Լատինացու **Աստվածաշնչի գեղարվեստական հարդարանքին**:

Փորագիր զարդանախշեր

Պատկերազարդման առումով ուշագրավ են Աստվածաշնչում առկա բազում **փորագիր զարդանախշերը**: Վերջիններիս կապը ձեռագրարվեստի զարդարուն տարրերի հետ տակավին սերտ է, սակայն կան նաև այնպիսիք, որոնք բնորոշ են միայն գրքարվեստին: Ինչպես Ոսկանյան Աստվածաշնչում, այնպես էլ իր հրատարակությունում Պետրոս Լատինացին խուսափել է զարդանախշերի և զարդագրերի անհարկի օգտագործումից՝ նախապատվությունը տալով եվրոպական գրքարվեստի սկզբունքներին:

Աստվածաշնչի **տիպոգրաֆերը** կրում է XVI-XVII դդ. արևմտաեվրոպական տպագիր գրքերում կիրառվող դասականության և բարոկկո ոճի տիպոգրաֆերների ազդեցությունը: Ամբողջ էջը վերցված է ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, որի հորիզոնական և ուղղահայաց գոտիները հարդարված են բուսական և ծաղկային տարրերով: Բուսածաղկային հենքի մեջ պատկերված է ուղղահայաց, կիսակլոր և հորիզոնական սրածայր թևերով խաչ, որը հիմքում ևս կրում է խաչի ուրվագիծ (նկ. 1):

Աստվածաշնչում օգտագործված **ճակատագրողները կիսախորանի կամ առավել հաճախ ուղղանկյուն գլխազարդի** տեսքով են: Ճակատագրողի ողջ դաշտը զարդանախշ է: Դրանք հիմնականում կազմված են բուսական ու երկրաչափական հյուսածո զարդաձևերից: Կիսախորան-ճակատագրողների համեմատության ժամանակ նկատվում է կապը հայ միջնադարյան մանրանկարչության հետ: Բարդ ոճավորված, աստիճանավոր բացվածքի տակ գրված է համապատասխան գլխի խորագիրը, հաճախ հանդիպում են նաև սափորով ծաղիկներ (նկ. 2): Կիսախորանների ներսում հիմնականում օգտագործված են հյուսվածքազարդեր, բուսական և երկրաչափական (հատվող քառանկյուններ, շեղանկյուններ) տարրեր: Ինչպես Ոսկան Երևանցու, այնպես էլ Լատինացու Աստվածաշնչում կիսախորանների, զարդագրերի համար նախօրինակ են ծառայել Կիլիկյան Հայաստանի Հեթում Բ թագավորի պատվերով 1295 թ. գրված ձեռագիր Աստվածաշնչի զարդանախշերը (ՄՄ N 180): Կիսախորանների վերին հատվածներում, ինչպես հայերեն ձեռագիր մատյաններում, հանդիպում են բուսատարրերից կազմված անկյունազարդեր և միջնազարդ (նկ. 2):

Հետաքրքիր են նաև Աստվածաշնչի **զարդագրերը**: Ա տառի ձևավորումն արված է երեք նապաստակ հիշեցնող կենդանագրով (նկ. 3), Ե տառի հարդարումը արված է վիշապ-թռչուն-ձուկ համադրությամբ (նկ. 3), իսկ Օ տառինը գրեթե միշտ միահյուսված թռչունների զարդագիր է (նկ. 3): Նման

կենդանագիր և թռչնագիր զարդագրեր հայկական մանրանկարչության մեջ հանդիպում ենք գրեթե բոլոր մանրանկարչական դպրոցներում:

Արվեստաբանական առումով ուշագրավ են նաև Աստվածաշնչում կիրառված **վերջնագարդերը**, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ **պարզ և շքեղ: Շքեղ վերջնագարդերի** հայկական միջնադարյան մանրանկարչության մեջ նույնպես չենք հանդիպում: Դրանք մի դեպքում բուսական փարթամ նախշերից, ծաղիկներից ու կոկոններից կազմված եռանկյունաձև զարդեր են (նկ. 4), մեկ այլ դեպքում շքեղ վերջնագարդը նրբահյուս բուսական հենքի մեջ պատկերված ուղղահայաց, կիսակլոր և հորիզոնական սրածայր թևերով խաչ է՝ զուգակցված բուսական-ծաղկային տարրերով, որը հիմքում ևս կրում է խաչի ուրվագիծը (նկ. 5):

Վերջնագարդերն ըստ երևույթին ծագում են Արևմուտքից, քանի որ հայկական ձեռագրերում բնագիրն ավարտվում էր ոչ թե բուսական նախշով, այլ դասավորվում էր երկրաչափական պատկերի, երբեմն խաչի տեսքով⁷: Բուսական զարդանախշերը ծուլված են նախշագարդ տպատախտակներից, որոնք կարելի է գործածել առանձին կամ միացված վիճակում, որպեսզի ստացվեն առավել մեծ զարդեր:

Լատինացու Աստվածաշնչի պատկերազարդման հարդարանքի առանձնահատկությունների քննությամբ պարզ է դառնում, որ խորանների, գլխազարդերի, զարդագրերի վրա զգալի է հայկական միջնադարյան մանրանկարչության անմիջական ազդեցությունը: Ինչ վերաբերում է տիտղոսաթերթի, վերջնագարդերի ձևավորմանը, ապա կարող ենք ասել, որ դրա համար հիմք են հանդիսացել XVI-XVII դդ. արևմտաեվրոպական տպագիր գրքերի զարդանախշերը:

Թեմատիկ փորագրապատկերներ

Ի տարբերություն Ոսկանյան Աստվածաշնչի, որը ուշագրավ օրինակ է նախ և առաջ օգտագործված պատկերների հարստությամբ, որոնց քանակը Հին Կտակարանում 51 է, իսկ Նոր Կտակարանում՝ 107, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչը գրեթե զուրկ է թեմատիկ փորագրանկարներից, որոնք հիմնականում բնագրին համադրված տեսարաններ են՝ դրված գլուխներից առաջ կամ վերջում: Գրեթե չեն հանդիպում էջով մեկ արված պատկերներ: Փորագրանկարները պատրաստված են երկայնակի փայտի փորագրման կամ քսիլոգրաֆիայի (հունարեն՝ τό ξύλον-փայտ և γράφω-գրում եմ, նկարում եմ բառերից) տեխնիկայով, որով և պայմանավորված են պատկերների ոճական առանձնահատկությունները: Պ. Լատինացին իր Աստվածաշնչում օգտագործել է Ոսկանյան Աստվածաշնչի փորագրանկարների տպատախտակները, որոնց հեղինակն է ծագումով գերմանացի, Հոլանդիայում գործունեություն

⁷ Казарян, Манукян 1991, 15.

ծավալած Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերը (1581-1658 թթ.): Վերջինիս փորագրանկարների համար նախօրինակ են հանդիսացել XV-XVII դդ. եվրոպական ամենահայտնի նկարիչների ու փորագրիչների աշխատանքները: Քրիստոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերը կրկնօրինակել է Աբրահամ Բլոմարտի (Abraham Bloemaert⁸, 1564-1651 թթ.), Մարտին վան Հեմսկերկի (Maarten van Heemskerck⁹, 1498-1574 թթ.), Ալբրեխտ Դյուրերի, Լուկաս վան Լեյդենի (Lucas van Leyden, 1494-1533 թթ.), Հենդրիկ Գոլցիուսի (Hendrick Goltzius (1558-1617 թթ.), Հանս Հոլբեյնի (Hans Holbein, 1497-1543 թթ.) ստեղծագործությունները: Վան Ջիխեմի փորագրապատկերների մի մասն էլ Հիերոնիմուս Ջերոմ կան Ջերոմ Նադալի (Jerome Nadal, 1507-1580 թթ.) կազմած «**Պատկերազարդ Ավետարանից**» արված անմիջական կրկնօրինակներ են¹⁰:

Լատինացու Աստվածաշնչում առկա են Հին և Նոր Կտակարանների մի շարք թեմատիկ փորագրապատկերներ: Անդրադառնանք դրանց պատկերագրական, ոճական առանձնահատկություններին, տպատախտակների նախօրինակներին՝ փորձելով ընդհանրություններ գտնել այդ պատկերների և հայ ուշմիջնադարյան արվեստի ստեղծագործությունների միջև:

Հիսուս Քրիստոսի ազգաբանությունը կամ Հեսսեի ծառը

Մատթեոսի Ավետարանի սկզբում՝ էջի վերին հատվածում, որտեղ հայկական ձեռագրերում շքեղ կիսախորան է լինում, այստեղ խորանային ոճի մի շրջանակ է, որի ներսում զետեղված է Հիսուս Քրիստոսի ազգաբանությունը խորհրդանշող Հեսսեի ծառը («Հեսսեի որթատունկ»), քանի որ Մատթեոսի Ավետարանը սկսվում է Քրիստոսի ծննդաբանությամբ (նկ. 6):

Այս փորագրանկարի համար հիմք է ծառայել Հիերոնիմուս Վիերիքսի (Hieronymus Wierix. 1553-1619 թթ.) ստեղծագործությունը (նկ. 7), որն էլ իր հերթին ազդվել է հոլանդացի մեկ այլ փորագրիչ Հանս Բոլից¹¹ (Hans Bol, 1534-1593 թթ.): Հեսսեի ծառի պատկերագրությունը Քրիստոսի ծննդաբանությունն է՝ վերցված Արևմուտքից¹²: Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը հայ մանրանկարչության մեջ զատորոշել է Հեսսեի ծառի պատկերագրության երկու ձև: Առաջինում ծառն ավարտվում է Քրիստոսի պատկերով, իսկ երկրորդում՝ Տիրամոր և մանուկ Հիսուսի կերպարով¹³: Տոհմածառի ներքևում՝ հենակի վրա (ըստ նախօրինակի՝ քար է), գլուխը ձեռքին հենած, պատմուճան հագած,

⁸ Ժամանակի հայտնի նիդերլանդացի նկարիչ (1564-1651 թթ.). նրա կտավների հիման վրա ստեղծվել են փայտի և մետաղի մի շարք փորագրանկարներ:

⁹ Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers by E. Benezit 1976, 603.

¹⁰ Ենոքյան 2016, 79.

¹¹ Ֆլամանդացի գեղանկարիչ, փորագրիչ, մանրանկարիչ:

¹² Schiller 1971, 16-17, fig. 25.

¹³ Der Nersessian 1993, 100-111.

հանդարտ պառկած է տոհմի նախահայրը՝ Դավիթ թագավորի հայրը՝ Հեսսեն¹⁴։ Հեսսեի պատկերման նման ձևը քիչ է հանդիպում պատկերագրության մեջ, քանի որ վերջինս հիմնականում պատկերվում է աչքերը փակ, քնած։ Ծառի վեց ճյուղերի և տերևների վրա Քրիստոսի չորսական նախահայրերն են՝ թագակիր, գավազանները ձեռքներին։ Ըստ Գ. Շիլլերի՝ քնած Հեսսեի պատկերագրական տարբերակը կարող է վերցված լինել Հովսեփի երազը ներկայացնող հուշարձաններից¹⁵։ Փորագրանկարում մի կողմից շեշտադրվում է թագավորական ծագման գաղափարը, մյուս կողմից տոհմաձառը հաստատում է Եսայի մարգարեի խոսքը, թե Հեսսեի ժառանգներից է ծնվելու Մեսիան՝ Օծյալ Փրկիչը¹⁶։ Ծառի վերևում՝ քնարած փառապսակի մեջ, Տիրամայրն է՝ մանուկ Հիսուսը գրկին։ Փորագրիչը մանրամասն պատկերել է նախահայրերից յուրաքանչյուրի դեմքը, թագերը, ձեռքերի դիրքը։ Հեսսեի ծառի հիմքում ընկած է նախահոր գաղափարը՝ քրիստոնեական մշակմամբ։ Նրանից սերում է տոհմի պատկերը ներկայացնող ճյուղավորված ծառը, որի ճյուղերին նստած են այդ նախնու հաջորդները, իսկ գագաթին նախամոր հաջորդն է՝ Մարիամը։ Սա բիբլիական կենաց ծառն է, որը փոխառնված է հեթանոսությունից և մշակված է համաձայն նոր գաղափարախոսության։ Քրիստոսի տոհմաձառը ներկայացնող այս տեսարանն առավել տարածված է եղել արևմտաեվրոպական արվեստում՝ մասնավորապես ռոմանական և գոթական շրջանների մանրանկարչության մեջ¹⁷, որտեղից էլ հավանաբար անցել է տպագիր գրքին։ Քրիստոֆել վան Զիխեմի այս փորագրապատկերը հետագայում գրեթե նույնությամբ իր արտացոլումը ստացավ նաև հայ ուշմիջնադարյան մանրանկարչության մեջ։

Համբարձում (Մարկոս ԺԶ. 19-20, Ղուկաս ԻԴ. 50-52, Գործք առաքելոց Ա. 9-11)

Հարությունից հետո քառասուն օր երկրի վրա մնալով՝ Հիսուսը Ձիթենյաց լեռան վրա իր վերջին պատգամները, հորդորներն ու օրհնությունը փոխանցեց աշակերտներին, այնուհետև համբարձվեց երկինք և նստեց Հոր աջ կողմում։ Արևելաքրիստոնեական արվեստում Քրիստոսը դիմահայաց է պատկերվում՝ փառապսակի (մանդորլա) մեջ, որը պահում են հրեշտակները, իսկ Արևմուտքում պատկերվում է նաև կիսադեմով։ Վերածննդի շրջանի ստեղծագործություններում նա աստիճանաբար անհետանում է, երևում են միայն ոտքերը։ Համբարձման հորինվածքը երկու մասի է բաժանվում՝ վերին և ստորին։ Վերին շերտը երկնայինն է, իսկ ստորինը՝ երկրայինը։

¹⁴ Մնացականյան 1955, 637:

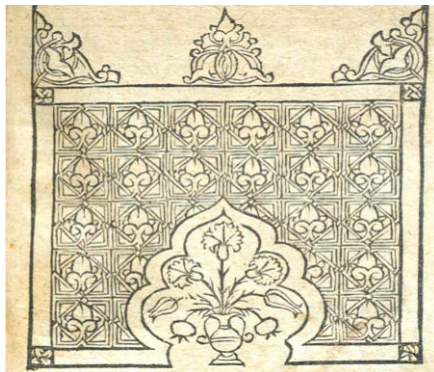
¹⁵ Schiller 1971, 16-17, fig. 25.

¹⁶ Ղարբինյան, Սահակյան 2018, 159:

¹⁷ Ross 1996, 248-249.

Նկ. 1. Տիտղոսաթերթ, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 2. Կիսախորան, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 2. Կիսախորաններ, ՄՍՈ 180, Աստվածաշունչ, 1295 թ., Կիլիկիա

Նկ. 3. Զարդագրեր, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 4. Շքեղ վերջնազարդեր, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 5. վերջնազարդեր, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Թեմատիկ փորագրապատկերներ

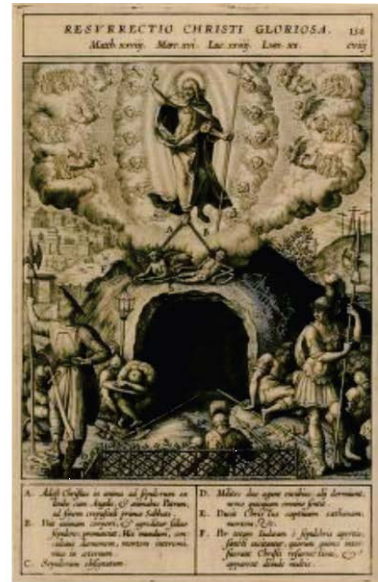
Նկ. 6. Քրիստոսի ծննդաբանությունը կամ Հեսսեի ծառը, հեղ. Քրիստոֆել վան Զիխեմ, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 7. Քրիստոսի ծննդաբանությունը կամ Հեսսեի ծառը, հեղ. Հիերոնիմուս Վիերիքս, Հանս Բոլի բնօրինակի, մինչև 1619 թ.

Նկ. 8. Համբարձում, հեղ. Քրիստոֆել վան Զիխեմ, Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 9. Համբարձում, Զերոմ Նադալ, Պատկերազարդ Ավետարան (Անտվերպեն, 1593 թ.)

Նկ. 10. Համբարձում, ՄՄ N 980

Նկ. 11. Եկեղեցին՝ որպես ընտրյալների բազմություն, հեղ. Քրիստոֆել վան Չիխենմ, Լատինացու Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 12. Եկեղեցին՝ որպես ընտրյալների բազմություն, հեղ. Ալբրեխտ Դյուրեր, «Հայտնություն» շարքից, 1497-1498 թթ.

Նկ. 13. Եկեղեցին՝ որպես ընտրյալների բազմություն, հեղ. Յոհան Սադելեր Ավագ, «Հայտնություն» շարքից, 1497-1498 թթ.

Նկ. 14. Մատթեոս ավետարանիչ, հեղ. Պետրոս Լատինացի, Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 15. Մարկոս ավետարանիչ, հեղ. Պետրոս Լատինացի, Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 16. Ղուկաս ավետարանիչ, հեղ. Պետրոս Լատինացի, Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 17. Հովհաննես ավետարանիչ, հեղ. Պետրոս Լատինացի, Աստվածաշունչ, 1705 թ.

Նկ. 18 ա, բ, գ. Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս ավետարանիչներ, հեղ. Քրիստոֆել վան Զիխեն, Ոսկանյան Աստվածաշունչ, 1666 թ., **դ.** Սուրբ Ավգուստին Երանելի, հեղ. Էգիդիուս Ջադելեր Երկրորդի «Եկեղեցու չորս հայրեր» շարքից, մինչև 1628 թ.

Լատինացու Աստվածաշնչում Համբարձման տեսարանը ներկայացնում է Արևմուտքում տարածված ձևը՝ երաժշտական գործիքներ նվագող՝ փառաբանող հրեշտակներով (նկ. 8): Քրիստոֆել վան Զիխենը այս տեսարանը նույնությամբ կրկնօրինակել է Ջերոմ Նադալի «Պատկերազարդ Ավետարանի» համանուն փորագրանկարից (նկ. 9): Ամպերի գալարվող ծվենների միջոցով փորագրիչը հստակ բաժանել է երկրային և երկնային գոտիները: Երկնային գոտու կենտրոնում՝ նշաձև փառապսակի մեջ, պատկերված է Քրիստոսը՝ հայացքն ուղղած վեր, ձեռքերը տարածած երկնքում: Քրիստոսի հագուստի խոշոր ու ծանր ծալքերն ասես ծածանվում են քամուց՝ շարժում և էպիկականություն հաղորդելով նրա կերպարին: Փառապսակը շրջապատված է Քրիստոսին երկնային արքայություն ուղեկցող բազմաթիվ քերովքներով: Քրիստոսի կերպարը երկու կողմից շրջապատել են նրա գալուստը փառաբանող հրեշտակները, որոնք երաժշտական գործիքներ՝ հավանաբար փող են փչում: Փառաբանող հրեշտակների պատկերումը բնորոշ է նաև Քրիստոսի երկրորդ Գալստյան և Ահեղ դատաստան տեսարանների պատկերագրությանը: Հրեշտակներից ներքև նշմարվում են ձեռքերը դեպի Քրիստոսը պարզած մի քանի մարդկային կերպարներ, որոնք արդարների դասն են ներկայացնում¹⁸: Միջնադարյան պատկերագրության համաձայն՝ երկրային գոտու կենտրոնում հաճախ պատկերվում էր Տիրամայրը, որը փորագրանկարում բացակայում է: Տիրամոր փոխարեն պատկերված է երկու հրեշտակ: Ներքևում՝ գետնին, առաքյալների խումբն է: Հրեշտակների մասին խոսվում է Գործք Առաքելոցում¹⁹: Նրանք համարվում են երկնքի և երկրի միջև կապող օղակը: Հրեշտակներն իրենց ձեռքի շարժումներով առաքյալներին հուշում են, որ Տերը երկինք է բարձրացել: Նրանցից մեկը ձեռքը դեպի վեր շարժումով ցույց է տալիս համբարձվող Քրիստոսին, իսկ մյուսը կանգնեցնում է ապշահար առաքյալներին: Առաքյալների թիվը կարող է 11 լինել (առանց Հուդայի) կամ 12 (Պողոսի հետ), բայց այստեղ պատկերված են 13-ը: Ըստ երևույթին, պատկերված են Պողոսը և Հուդայի փոխարեն ընտրված Մատթիան: Գետնին նշմարվում են Քրիստոսի ոտքերի հպումից առաջացած հետքեր, որը հազվադեպ է Համբարձման տեսարանի պատկերներում: Քրիստոֆել վան Զիխենի փորագրանկարում աշակերտների դեմքերն ավելի ընդհանրացված են, չունեն կերպարային, դիմանկարային տարբերակում՝ ի տարբերություն Յոհաննես Վիերիքսի ստեղծագործության, որտեղ ցայտուն ներկայացված են աշակերտների տարիքային տարբերությունը, զգացմունքների արտահայտությունը: Համբարձման պատկերագրությունն ունի երկու մեկնաբանություն՝ պատմական, Նոր կտակարանի հետևողությամբ, երբ Քրիստոսը պատկերվում է վերևում, իսկ առաքյալները՝ ներքևում, և

¹⁸ Ղարիբյան, Սահակյան 2018, 399:

¹⁹ Холл 1996, 296.

խորհրդանշական, երբ առաքյալների կենտրոնում Տիրամայրն է: Մայր եկեղեցին և նրա հիմնադրումը խորհրդանշող Տիրամայրը բացակայում են փորագրանկարում:

Հետագայում Համբարձման այս պատկերը կրկնօրինակել են նաև հայ մանրանկարիչները: Հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ Համբարձման նման մեկնաբանումը քիչ է հանդիպում: Սովորաբար պատկերվում է Տիրամայրը՝ շրջապատված առաքյալներով, իսկ հրեշտակների առկայությունը զուտ եվրոպական ազդեցություն է: **ՄՄ N 980** ճաշոցում Համբարձումը մեկնաբանված է ճիշտ նույն կերպ, ինչպես փորագրանկարում (նկ. 10):

Եկեղեցին՝ որպես ընտրյալների բազմություն (Հայտնություն Է. 9-17)

Հովհաննես ավետարանչի «**Հայտնության**» գրքի նկարագրողումներից Աստվածաշնչում զետեղված է միայն վերը նշված փորագրանկարը:

«Եւ յետ այսորիկ տեսի եւ ահա ժողովուրդ բազում, որ ոչ գոյր թիւ, յամենայն ազգաց, եւ յամենայն ցեղից, եւ յամենայն լեզուաց, եւ յամենայն ժողովուրդոց, որք կային առաջի աթոռոյն եւ առաջի Գառինն, արկեալ զհրեամբք հանդերձս սպիտակս, եւ ունէին ի ձեռինս իւրեանց արմաւենիս. եւ ծայնիւ մեծաւ ասէին. «Փրկութիւն Աստուծոյ մերոյ որ նստի յաթոռ Գառին» (Է. 9-10):

Փորագրանկարի ստեղծման համար (նկ. 11) հիմք են ծառայել թե՛ Ալբրեխտ Դյուրերի (նկ. 12) և թե՛ Յոհան Սադելեր Ավագի (նկ. 13) փորագրությունները: Այն բաժանված է երկու հատվածի: Վերին հատվածում՝ երկնակամարի կենտրոնում, ծիածանի կիսաշրջանի վրա, աթոռին բազմած, պատկերված է Հայր Աստված՝ շրջապատված երկարագգեստ քսանչորս երեցներով: Հայր Աստծո վերևում յոթ ճրագակալներ են, որոնց վերևում խաչակիր հրեշտակն է՝ գալարակը ձեռքին: Երեցներից ոմանք քնար են նվագում, ոմանք էլ ձեռքերում ճրագ են պահում: Աստծո փառապսակը շրջապատված է քերովքների, սերովքների և հրեշտակների պատկերներով: Փորագրանկարի կենտրոնում՝ փառապսակի մեջ, Աստծո գառն է՝ խաչվառը ձեռքին: Փառապսակը շրջապատել է արդարների բազմությունը՝ սպիտակ զգեստներով, ձեռքներին՝ արմավենու ճյուղեր: Վերջիններս երկրպագում են գառանը: Հովհաննեսը պատկերված է Գառան դիմաց՝ ծնրադիր, կարծես երկխոսության մեջ լինի երեցների հետ: Վերին հատվածի չորս անկյուններում ավետարանիչներին խորհրդանշող քառակերպ էակները պահել են բացված Ավետարանները, որոնց վրա, ըստ Սադելերի նախօրինակի, եկեղեցական կամ հոգևոր երգեր են գրված: Հովանդացի և գերմանացի վարպետները հրեշտակների ձեռքերում հաճախ երաժշտական գործիքներ և նոտաներ են պատկերում: Այդ գրառումների վրա վերարտադրվում են իրական երաժշտական ստեղծագործություններ: Նոտաները, որոնք բռնել են քառակերպ էակները, քառաձայն հիմներ են: Նման նոտաների պատկերման լավագույն վարպետ-

ներից են նիդերլանդացի փորագրիչներ Յոհան ավագ Սադելերը և Մարտին դը Վուսը: Վերջիններիս նոտաները ճշգրիտ փոխանցում են "Gloria in Excelsis" կոչվող մեղեդին²⁰: Այս գրություններից մեկի վրա փորագրիչը վերարտադրել է իր փակագիր ստորագրությունը՝ CVS: Փորագրանկարը հագեցած է կերպարներով. կարծես մեկը մյուսի վրա պատկերված լինեն: Տեսարանում առկա են հայելային և շրջանաձև հորինվածքային լուծումները:

Փորագրանկարն իր արտացոլումն է ստացել XVII-XVIII դդ. հայ մանրանկարչության, հատկապես աստվածաշնչյան պատկերազարդման մեջ՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ Հայտնության նկարազարդումների համար նախօրինակ են եղել միայն եվրոպական փորագրանկարները, իսկ հայ գրքարվեստում մինչև XVII դարը դրանք գրեթե բացակայել են:

Փորագրանկարների շարքում իրենց պատկերագրությամբ և կատարողական վարպետությամբ առանձնանում են նաև չորս ավետարանիչների պատկերները:

Նոր Կտակարանի առաջին չորս գրքերը ավետարաններն են, որտեղ Հիսուս Քրիստոսի ծննդյան, մկրտության և քարոզչության, բժշկությունների և հրաշքների, խաչելության և հարության պատմություններն են՝ գրված առաքյալների կամ նրանց հաջորդների կողմից: Ավետարան բառը հունարեն **Էվանգելիոն** (*εὐαγγέλιον*) բառի թարգմանությունն է՝ բարի լուր: Ավետարանիչները Քրիստոսի այն առաքյալներից և նրանց հետևորդներից էին, որոնք ոչ միայն խոսքով ավետարանեցին ժողովուրդներին, այլև գրեցին ավետարանները: Մատթեոսն ու Հովհաննեսը, ըստ ավանդության, եղել են Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտներից, իսկ Մարկոսն ու Ղուկասը՝ 72 աշակերտներից, որոնց Հիսուսն ընտրել էր խաչելությունից մեկ տարի առաջ:

Արևմտյան արվեստում չորս ավետարանիչները նույնացվել են Ընդհանրական եկեղեցու վարդապետներ Ամբրոսիոսի, Հիերոնիմոսի, Օգոստինոսի և Գրիգոր Մեծի հետ: Չորս ավետարանիչների խորհրդանիշների համակարգը ստեղծողներն են Հիերոնիմոսը (342-410 թթ.) և Եպիփան Կիպրացին (315-403 թթ.): Մատթեոսը պատկերվել է մարդու կամ հրեշտակի տեսքով, Մարկոսը՝ առյուծի, Ղուկասը՝ ցուլի, Հովհաննեսը՝ արծվի: Այս կենդանիները կոչվում են նաև «Հայտնության կենդանիներ» և պատկերվել են նաև փառապսակով, որը վկայում է նրանց աստվածային բնույթի մասին²¹:

Եվրոպական գրքարվեստում, սկսած XVI դարից, ավետարանիչներին սկսում են պատկերել մի փոքր այլ կերպ: Չորս պատկերներն ընդգրկում են շրջանակների մեջ և զույգ-զույգ տեղադրում թերթի ամբողջ մակերեսին՝ մինչև գոտկատեղը, սեղանի կամ գրակալի առջև նստած²²: Նման ձևով են

²⁰ Майкапар 2001, 47-48.

²¹ Հարությունյան, Սիմոնյան 2016, 22:

²² Ղարիբյան, Սահակյան 2018, 155:

պատկերված Լատինացու Աստվածաշնչում զետեղված՝ ավետարանիչների փորագրապատկերները: Այստեղ, ի տարբերություն Ոսկանյան Աստվածաշնչի, որտեղ ավետարանիչների պատկերները տեղադրված են մեկ էջի վրա, յուրաքանչյուր Ավետարանի գլուխ սկսվում է համապատասխան ավետարանչի դիմանկարով, ինչպես և ընդունված էր հայկական մանրանկարչության մեջ: Նրանց անունների լատիներեն մակագրությունները մնացել են փորագրատախտակի վրա, իսկ ներքևում կապգրով ավելացվել է հայերենը: Եթե հայկական արվեստում ավետարանիչները պատկերված են ճարտարապետական հենքի ներքո՝ գրակալների առջև, ապա այստեղ կա նկատելի տարբերություն. ավետարանիչները պատկերված են բարոկկո ժամանակաշրջանին բնորոշ սենյակային միջավայրում՝ նստած, լուսապսակով և ճառագայթներով պսակված, յուրաքանչյուրն իր խորհրդանշանի հետ, երեք քառորդ դիրքով: Վերջիններիս պատկերների ստեղծման համար ոգեշնչման աղբյուր են հանդիսացել Զիխեմի համանուն փորագրապատկերները, որն էլ իր հերթին ազդվել է Հենդրիկ Գուլցիուսի ստեղծագործություններից, որտեղ ցայտուն արտահայտված է Տիցիանի արվեստի ազդեցությունը (1593 թ., պահվում է Ռոտերդամի Բոյմանս վան Բեյնինգենի (Boymans van Beuningen) թանգարանում)²³: Հ. Հունգերն ու Կ. Վեսսելը Մատթեոսին և Ղուկասին դասում են «գրող», Մարկոսին՝ «գրքով» ավետարանիչների և Հովհաննեսին՝ «թելադրող» խմբին²⁴: Իսկ Ա.Մ. Ֆրենդը միջնադարյան ավետարանիչների դիմանկարները բաժանում է երկու հիմնական խմբի՝ կանգնած և նստած²⁵: Ֆրենդը, Վայցմանը և Բուխթալը ցույց են տալիս, որ ավետարանիչների բյուզանդական նկարները ծագում են անտիկ օրինակներից²⁶: Այդ պատկերները ստեղծվել են Էվրիպիդեսին, Սոֆոկլեսին և փիլիսոփաներ Պլատոնին, Արիստոտելին, Զենոնին պատկերող հելլենիստական շրջանի արձանների հիման վրա²⁷: Ըստ արևմտյան ավանդույթի, ավետարանիչների պատկերները բավական ազատ են, օժտված հեղինակի ժամանակաշրջանին բնորոշ որոշ գծերով, մասնավորապես նկատի ունենք հանդերձանքը, դիմագծերը, դիրքը: Յուրաքանչյուր ավետարանիչ պատկերված է համապատասխան խորհրդանշանով: Մարկոսը, Մատթեոսը և Ղուկասը ծերունիների տեսքով են: Մատթեոս ավետարանչի խորհրդանիշը հանդիսացող հրեշտակը պատկերված է գալարակը ձեռքին, որի վրա նշված է Քրիստոֆել վան Զիխեմի ստորագրությունը (CVS) (նկ. 14): Մարկոս ավետարանիչը պատկերված է Ավետարանը գրելիս (նկ. 15), Ղուկասը՝ խորհելիս (նկ. 16): Ղուկասի հետևում

²³ Reznicek 1993, 215.

²⁴ Mathews, Sanjian 1991, 177-178.

²⁵ Friend 1927, 123-124.

²⁶ Ղազարյան 83:

²⁷ Չուգասյան 1986, 33:

պատկերված է Տիրամայրը՝ մանուկ Հիսուսը գրկին: Ըստ հռոմեական ավանդության՝ Ղուկաս ավետարանիչն առաջինն է նկարել Տիրամորը մանկան հետ: Հովհաննես ավետարանիչը, որը Տիրոջ սիրելի աշակերտն էր, ի տարբերություն մյուսների, երիտասարդ է (նկ. 17): Այս փորագրանկարը հավանաբար համարվում է Լատինացու հեղինակային փորագրությունը, քանի որ իր պատկերագրությամբ կտրուկ տարբերվում է վերը նկարագրվածներից: Ավետարանիչը այստեղ պատկերված է պարեգոտով՝ Ավետարանը գրելիս: Պատկերի վերին աջ անկյունում նշմարվում է Հայտնության Տիրամոր կերպարը՝ մահիկի վրա կանգնած:

Ղուկաս ավետարանիչի փորագրանկարը սերտ աղերսներ ունի ֆլամանդացի գեղանկարիչ Էգիդիուս Ջադելեր Երկրորդի (Aegidius Sadeler II, 1570-1629 թթ.)՝ Սուրբ Օգոստինոս Երանելուն պատկերող դիմանկարի հետ («Եկեղեցու չորս հայրերը» շարքից, նկ. 18 դ): Էգիդիուս Ջադելեր Երկրորդն էլ վերը նշված դիմանկարն ստեղծել է ֆլամանդացի փորագրիչ, գեղանկարիչ Պիտեր դե Վիտտե Ավագի (Peter de Witte, 1548-1628 թթ.) աշխատանքի հիման վրա:

Չորս ավետարանիչների պատկերները թեև կարելի է համարել Լատինացու հեղինակային ստեղծագործությունները, այնուամենայնիվ, վերջիններս ստեղծելու համար հիմք են դարձել Ոսկանյան Աստվածաշնչի համանուն փորագրապատկերների տպատախտակները (նկ. 18 ա, բ, գ), որոնց համեմատ Լատինացու փորագրանկարները թույլ են տեսնիկական վարպետության և հուզական հագեցվածության տեսանկյունից:

Աստվածաշնչում արտացոլում են ստացել նաև հինկտակարանյան մի շարք տեսարաններ: Ծննդոց գրքի սկզբում Արարչագործության վեց օրերը ներկայացնող վեց փորագրանկարներն են: Հին Կտակարանի Ծննդոց գրքին առնչվող փորագրանկարները պատկերված են Ծննդոց գրքի նախադրության հիման վրա: Առաջին երկու պատկերները ներկայացված են գրեթե նույն պատկերագրությամբ: Հայր Աստված պատկերված է երկնքում ճախրելիս: Երրորդ փորագրանկարում բուսականության ստեղծման տեսարանն է: Վերջին երկուսն արտացոլում են Ադամի և Եվայի արարման, Ադամը և Եվան դրախտում, կենդանիների անվանակոչության տեսարանները: Հին Կտակարանի Ելից գիրքը սկսվում է Մովսեսի ծնունդը և վառվող, բայց չայրվող թուփը (անկեզ մորենին) պատկերող, բնագրի հետ համադրված փորագրապատկերներով:

Եզրակացություններ

Թեև երկու Աստվածաշնչում (Ոսկանյան և Պետրոս Լատինացու հրատարակությունները) հիմնականում ներկայացված է փորագրապատկերների

միևնույն պատկերագրությունը, բայց և այնպես դրանք տարբերվում են կերպարների փոփոխված մեկնաբանմամբ և կատարողական վարպետությամբ:

Ոսկան Երևանցու հրատարակությունից հետո Աստվածաշունչը երկրորդ անգամ հրատարակեց Պետրոս Լատինացին: Թեև այն մեծավ մասամբ Ոսկանյան Աստվածաշնչի կրկնությունն էր թե՛ բնագրային, թե՛ գեղարվեստական հարդարանքի տեսանկյունից, այնուամենայնիվ, կարևոր քայլ էր հայ գրատպության զարգացման գործում:

Գրականություն

- Ենոքյան Ա. 2016, Ոսկան Երևանցու տպագիր գրքերի պատկերագրությունը և դրա ազդեցությունը հայ գրքարվեստում, Ոսկան Երևանցի. Ճամփորդություն հայ տպագրության քառուղիներով գիտաժողովի նյութերից, Երևան, Մատենադարան, էջ 77-84:
- Թեօդիկ ՌՅԿԱ (1912), Տիպ ու տառ, «Գիր»-ին ծագման եւ միջազգային ու հայկական տպագրութեան վրայ ձգուած ակնարկ մը, Կոստանդնուպոլիս, տպ. Վ. և Հ. Ներսեսեան, 93 էջ+Ա-Ը:
- Կորկոտյան Բ. 1964, Հայ տպագիր գիրքը Կոստանդնուպոլսում, Երևան, «Ա.Հ.», 154 էջ:
- Հարությունյան Ա., Սիմոնյան Ա. 2016, Զորավոր Ավետարանը, Երևան, «Նահապետ», 63 էջ:
- Ղազարյան Վ. 1978, Ավետարանիչների պատկերագրությունը 16-րդ դարի Կիլիկյան մանրանկարչության մեջ, Հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիում: Զեկուցումների ժողովածու, հ. 4, Երևան, 12-18 սեպտեմբերի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 82-94:
- Ղարբինյան Ն., Սահակյան Ա. 2018, Ոսկանյան Աստվածաշնչի պատկերագրությունը. Եվրոպական արվեստի զուգահեռներով, Երևան, «Անտարես», 511 էջ:
- Մնացականյան Ա. 1955, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 660 էջ, 1120 նկ.+ներդիր:
- Զուգասզյան Լ. 1986, Գրիգոր Ծաղկող, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 157 էջ:
- Վ. Տերյան վարդապետ 1960, Աստվածաշնչի հայերեն տպագրության պատմությունից, Էջմիածին, ՌԹ., էջ 13-26:
- Казарян В., Манукян С. 1991, Матенадаран. Армянская рукописная книга VI-XIV вв., т. I, Москва, «Книга», 284 с.
- Майкапар А. 2001, Новый Завет в искусстве, Москва, «Крон пресс», 352 с.
- Холл Д. 1996, Словарь сюжетов и символов в искусстве, Москва, «Пресс», 656 с.
- Der Nersessian S. 1993, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century, vol. I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 198 p.
- Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers by E. Benezit 1976, Paris, 603 p.
- Mathews T., Sanjian A. 1991, Armenian Gospel Iconography, The Tradition of the Glajor Gospel, Washington, The Stinehour Press Lunenburg, 440 p.
- Reznicek E. 1993, Drawings by Hendrick Goltzius, Thirty Years Later: Master Drawings, Autumn, vol. 311, N 3, p. 215-278.
- Ross L. 1996, Medieval Art: A Topical Dictionary, London, Greenwood Press, 293 p.

Schiller G. 1971, Iconography of Christian Art, vol. I, London Lund Humphries Publishers Ltd, 474 p.

ՊԵՏՐՈՍ ԼԱՏԻՆԱՅՈՒ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ

Արփինե Սիմոնյան

Ամփոփում

Կոստանդնուպոլսում 1705 թ. հրատարակվում է հայատառ երկրորդ տպագիր «Աստվածաշունչ» մատյանը: Տպագրիչն էր Ոսկան Երևանցու աշակերտ Պետրոս Լատինացին: Վերջինիս ջանքերով էլ հավանաբար Ոսկանյան տպարանի գույքը տեղափոխվել էր Կոստանդնուպոլիս: Լատինացու հրատարակությունները սակավ են, որոնց մեջ իր կարևորությամբ և գեղարվեստական հարդարանքով առանձնանում է 1705 թ. պատկերազարդ Աստվածաշունչը: Այն բաղկացած է Հին և Նոր Կտակարաններից և բնագրային առումով Ոսկանյան Աստվածաշնչի կրկնությունն է: Լատինացու Աստվածաշնչի գեղարվեստական ձևավորումը բաղկացած է փորագիր զարդանախշերից, ինչպես նաև թեմատիկ, բնագրի հետ համադրված փորագրապատկերներից: Զարդանախշերի կապը ձեռագրարվեստի զարդարուն տարրերի հետ տակավին սերտ է, սակայն այդ ամենի հետ կան նաև այնպիսիք, որոնք բնորոշ են միայն եվրոպական գրքարվեստի սկզբունքներին: Ինչ վերաբերում է թեմատիկ փորագրապատկերներին, ապա դրանց ստեղծման համար հիմք են ծառայել Ոսկան Երևանցու Աստվածաշնչում զետեղված Հին և Նոր Կտակարանների փորագրապատկերների տպատախտակները, որոնց հեղինակն է ծագումով գերմանացի, Հոլանդիայում իր գործունեությունը ծավալած փորագրիչ-նկարիչ Քրիստոֆել վան Զիխենը: Պետրոս Լատինացու Աստվածաշունչը թեև մեծավ մասամբ Ոսկանյան Աստվածաշնչի կրկնությունն էր թե՛ բնագրային, թե՛ գեղարվեստական հարդարանքի տեսանկյունից, այնուամենայնիվ, կարևոր քայլ էր հայ գրատպության զարգացման գործում:

Բանալի բառեր՝ Պետրոս Լատինացի, Աստվածաշունչ, Ոսկան Երևանցի, փորագրապատկեր, տպագիր գիրք, Քրիստոֆել վան Զիխեն, մանրանկար:

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОФОРМЛЕНИЕ БИБЛИИ ПЕТРОСОМ ЛАТИНАЦИ

Арпи́не Симо́нян

Резюме

В 1705 г. в Константинополе учеником Воскана Ереванци – Петросом Латинаци была издана вторая армяноязычная «Библия». Вероятно, именно благодаря усилиям Петроса Латинаци весь инвентарь типографии Восканян был перевезен в Константинополь. Издания, осуществленные Петросом Латинаци, немногочисленны, среди них по своей важности и художественному оформлению можно выделить вышеупомянутую красочно иллюстрированную Библию с Ветхим и

Новым Заветом, являвшую собой переиздание Библии Восканян. Художественное оформление Библии Латинаци включает в себя гравированные декоративные элементы, равно как и соответствующие оригиналу тематические гравюры. Очевидна связь между орнаментальными элементами издания и элементами декора, которые присутствуют в рукописном искусстве, но вместе с тем есть и такие орнаментальные узоры, которые характерны лишь для европейского книжного искусства. Что же касается тематических гравюр, то основой для их создания послужили печатные платы Библии Воскана Ереванци, автором которых является немецкий гравировщик – художник Кристоффель ван Зихем, развернувший деятельность в Голландии. Хотя это издание в целом является переизданием изданной Восканом Ереванци Библии как с точки зрения оригинального текста, так и художественного оформления, но в то же время оно явилось важным шагом в развитии армянского книгопечатания.

Ключевые слова – Петрос Латинаци, Библия, Воскан Ереванци, гравюра, печатная книга, Кристоффель ван Зихем, миниатюра.

THE ARTISTIC DECORATION OF THE BIBLE OF PETROS LATINATSI

Arpine Simonyan

Abstract

The second Armenian printed Bible was published by Petros Latinatsi, Voskan Yerevantsi's pupil in 1705 in Constantinople. Due to the latter's efforts, the property of the Voskanian printing house was probably moved to Constantinople. The editions of Latinatsi are scarce, among which the illustrated Bible published in 1705 stands out with its richness and artistic decoration. It consists of the Old and New Testaments and is a replica of the original Voskanian Bible. The artistic decoration of the Latinatsi's Bible consists of engraved ornaments, and thematic engravings combined with the original. The connection of ornaments with the decorative elements of manuscript art is still close, but with all that there are those which are characteristic only of the principles of European book art. As for the thematic engravings, the basis for their creation was the printing boards of the Old and New Testament engravings in the Bible of Voskan Yerevantsi, which were created by Christopher van Sichem the Younger, a German-born engraver and painter based in the Netherlands. Although Latinatsi's edition was largely a duplication of the Voskanian Bible, both in terms of original and artistic decoration, it was nevertheless an important step in the development of Armenian typography.

Key words – Petros Latinatsi, Bible, Voskan Erevantsi, engraving, printed book, Christoffel van Sichem, miniature.

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐՈՒՏՅԱՆ. ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

Հայկուշ Սահակյան

Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հայկական գեղանկարչության բաժնի վարիչ

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Արամի 1

Էլ. հասցե՝ haykouhie.sahakyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 13.05.2022, գրախոսվել է 17.05.2022, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-222

Ներածություն

Հայ գեղանկարիչ, գրաֆիկ, թատրոնի և կինոյի նկարիչ, գրքի և պլակատի ձևավորող Միքայել Արուտչյանը (1897-1961) թողել է հարուստ ժառանգություն: Ժամանակի հեղափոխական գաղափարներով խանդավառ, ակտիվ հասարակական գործիչ և ստեղծագործական որոնումների ու խիզախումների ճամփան բռնած Արուտչյանի ներդրումը մեծ է հատկապես թատերական ձևավորումների, գրքային և պլակատային գրաֆիկայի ասպարեզում. նրա շնորհիվ հայկական բեմանկարչությունը դրվեց պրոֆեսիոնալ հիմքերի վրա, իսկ գրքի ձևավորման հայ բազմադարյան ավանդույթները հարստացան և նոր որակ ստացան: Ցավոք, արվեստագետի հարուստ ժառանգությունը մինչ օրս չի ներկայացվել համահավաք հրատարակությամբ: Այս առումով հատկապես արժեքավոր են Նազելի Մազմանյանի կազմած կատալոգը, Վիլիելմ Մաթևոսյանի՝ Արուտչյանի գրքային նկարազարդումներին նվիրված ուսումնասիրությունը և թատերագետ Լևոն Խալաթյանի՝ բեմանկարչության վերաբերյալ հոդվածները, որոնք աղբյուրագիտական նյութ են տրամադրում հետազոտությունների համար: Ընդհանրական գծերով ներկայացնենք Մ. Արուտչյանի կյանքն ու գործունեությունը արվեստի տարբեր բնագավառներում, որոնք լրացված են նորահայտ տվյալներով: Ուսումնասիրությունը կատարվել է ըստ մասնագիտական գրականության, պարբերական մամուլի և ՀԱԱ-ի, ՀԱՊ-ի, ԳԱԹ-ի, Սարատովի պետական արխիվի, Բեռլինի Հումբոլդտի անվ. համալսարանի արխիվային փաստաթղթերի ու գեղարվեստական նյութերի:

Կյանքը և գործունեությունը

Մ. Արուտչյանը ծնվել է 1897 թվականին Շուշիում¹: Սովորել է Բաքվի արական գիմնազիայում (1916), այնուհետև իրավաբանական կրթություն է

¹ Տվյալները ներկայացված են ըստ Միքայել Արուտչյանի ծեռագիր կենսագրականի: ՀԱՊ, ՀՁԳԲ ֆոնդ 32, թա. 1, ի 125 և ԳԱԹ-ի Դանիել Դզնունու ֆոնդում պահվող մեքենագիր նյութերի N 22:

ստացել Մոսկվայում: Նա ստեղծագործական ասպարեզ է մտել մի ժամանակաշրջանում, երբ 1917 թվականի հեղափոխությունից և Առաջին աշխարհամարտից հետո հետզհետե սկսում է առաջին պլան մղվել նոր ձևավորվող սոցիալիստական մշակույթը՝ էապես փոխելով գեղարվեստական կյանքի բազմագույն համայնապատկերը: Ինչպես առաջադեմ շատ արվեստագետներ, Արուտչյանը ևս անվերապահորեն ընդունեց Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը՝ ակտիվորեն մասնակցելով հասարակական և գեղարվեստական կյանքի նորացմանը: 1918-ին Արուտչյանը տեղափոխվում է Սարատով և անմիջապես ներգրավվում տեղի մշակութային անցուդարձին²: Այստեղ նա սովորում է գեղարվեստատեսիկական ազատ արվեստանոցներում (ВХУТЕМАС)՝ նկարիչներ Ալեքսեյ Կրավչենկոյի և Ալեքսանդր Սավինովի մոտ, միաժամանակ համագործակցում է արվեստի պարբերականների հետ³, որտեղ տպագրվում էին նրա բանաստեղծություններն ու հոդվածները: Սարատովյան շրջանից մեզ հասել են Մ. Արուտչյանի սակավաթիվ գործեր՝ մի քանի գրաֆիկական աշխատանքներ և թատերական էսքիզներ: 1919 թվականին նկարիչը աշխատում է Սարատովի սատիրայի և կոմեդիայի թատրոնում⁴, որտեղ սերտորեն համագործակցում է անվանի ռեժիսոր Աբրամ Ռոոմի հետ, ստեղծում թատրոնի խորհրդանիշը, ինչպես նաև դեկորացիաների և հագուստների էսքիզներ՝ Ա. Պուշկինի «Հեքիաթ տերտերի և նրա Բալդի ծառայի մասին» և Ֆրանսուա Բագենի «Փաստաբան Պատլեն» (նկ. 1) ներկայացումների համար, որոնք այժմ պահվում են Սարատովի Ռադիշևսկի անվան կերպարվեստի թանգարանում:

1919 թ. վերջին Արուտչյանը որպես նկարիչ ընդգրկվում է Կարմիր բանակի հեծելազորային կորպուսում, որի ղեկավարը Հայկ Բժշկյանցն (Գայ) էր, մասնակցում է ցարիցիսյան, հյուսիսկովկասյան մարտերին՝ հասնելով մինչև Լեհաստան: 1921-24 թթ. Արուտչյանն իր կրթությունը շարունակում է Բեռլինի Ֆրիդրիխ Վիլիելմ (այժմ՝ Հումբոլդտի) համալսարանի իրավաբանության բաժնում⁵, որպես Անդրկովկասի ժողկոմխորհի կրթաթոշակառու: Ինչպես նշված է նկարչի ինքնակենսագրականում, Բեռլինում նա հաճախել է նաև Գեղարվեստի ակադեմիա՝ որպես ազատ ունկնդիր: 1925 թ. Արուտչ-

² «Михаил Аветович Арутчев, действительно состоит на службе в Провинциальном управлении Саратовского Отдела Искусств в качестве инструктора-заведующего секцией национальных меньшинств, что надлежащими подписями и приложением печати Провинциального управления удостоверяется. Зав. провинц. Управлением Н. Иванов», ГАСО, ф. 494, оп. 1, ед. хр. 189.

³ 1918-1919 թթ. Արուտչյանն աշխատակցել է Սարատովում լույս տեսնող «Художественные известия» և «Горнило» պարբերականներին:

⁴ Թատրոնը հիմնադրվել է հայտնի կինոռեժիսոր Աբրամ Ռոոմի ջանքերով, որն էլ եղել է առաջին բեմադրությունների ռեժիսորը և կրում էր «Театр лубочной драмы и комедии, сатиры, кукол и петрушки» անվանումը:

⁵ Տվյալները ճշտվել են ըստ Հումբոլդտի համալսարանի արխիվի, ավարտական վկայականում վերջին դասախոսությունը թվագրված է 1925-ի ապրիլի 20-ով:

յանը մեկնում է Փարիզ և մեկ տարի ուսանում Կոլառոսսի ակադեմիայում⁶։ Նույն թվականի վերջին Արուստյանը հաստատվում է Երևանում⁷։ Հայաստան տեղափոխված այլ արվեստագետների հետ նա մշակութային և հասարակական ակտիվ գործունեություն է ծավալում՝ ի նպաստ հայրենի երկրի վերակառուցման, և անմիջապես ներգրավվում է պարբերական մամուլի ոլորտ՝ աշխատակցելով «Խորհրդային Հայաստան», «Կարմիր մոծակ», «Հայաստանի աշխատավորուհի» և այլ պարբերականների։ Նկարչի գործունեությունն աստիճանաբար ընդլայնվում է՝ ներառելով պլակատի, մատենանկարչության, թատրոնի, օպերայի, բալետի, կինոյի, միջազգային ցուցահանդեսների տաղավարների և ինտերիերի ձևավորման ասպարեզները։ Հայ մշակույթի զարգացումը թևակոխում է մի նոր փուլ. արդյունաբերության ու տնտեսության զարգացման արագ տեմպերն արվեստում ձևավորում են նոր ժանրեր ու թեմաներ, մեծ կարևորություն է ստանում գրաֆիկան՝ մասնավորապես պլակատը։ Ժողովրդական շքերթներն ու լայնամասշտաբ միջոցառումները պահանջում էին գեղարվեստական ձևավորում, որով զբաղվում էին պրոֆեսիոնալ նկարիչները։ 1927 թ. Մոսկվայում որոշում է ընդունվում Հայաստանում Հեղափոխական Ռուսաստանի նկարիչների միավորման մասնաճյուղ՝ «Հայկական AXPP» բացելու վերաբերյալ (1928-ից՝ Հեղափոխության նկարիչների միավորում), որի հիմնադիրներն էին Կերպարվեստի աշխատողների ընկերության կազմից դուրս եկած արվեստագետներ Գ. Գյուրջյանը, Ա. Սարգսյանը, Մ. Արուստյանը, Վ. Գայֆեճյանը, Ա. Ուրարտուն և Ս. Թարյանը⁸։ Արուստյանն անդամակցում է նաև Ռուսաստանում հիմնադրված ճարտարապետական ՎՕՊՐԱ⁹ խմբավորման հայկական մասնաճյուղ ՕՊՐԱ-ին¹⁰ (Организация пролетарских архитекторов՝ Պրոլետարական ճարտարապետների կազմակերպություն)։ Ճարտարապետ Կարո Հալաբյանի ղեկավարությամբ 1929-ին ստեղծվում է «Հայպետարոյեկտ» բյուրոն, որի գլխավոր նկարիչ է նշանակվում Մ. Արուստյանը (1929-1931)։ Հայտնի են ինտերիերի հարդարման նրա հեղինակած մի շարք նախագծեր։

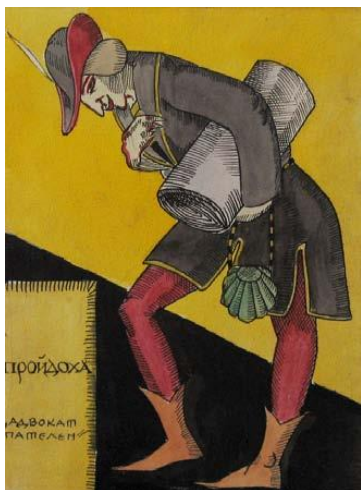
⁶ Իտալացի քանդակագործ Ֆիլիպպո Կոլառոսսիի հիմնած ակադեմիան գործել է Փարիզում 1870-1930-ականներին։ Այստեղ ուսանել են մի շարք հայտնի արվեստագետներ՝ Ալֆոնս Մոլիսան, Կամիլլա Կլոդելը, Ամեդեո Մոդիլիանին, Մաքսիմիլիան Վոլոշինը և այլք։ Ցավոք, ակադեմիայի արխիվները չեն պահպանվել, և անհնար է որևէ տեղեկություն քաղել Միքայել Արուստյանի մասին։

⁷ Արուստյանին Ֆրանսիայից արտաքսել են Սովետական Անդրկովկասի ուսանողների միության շրջանակում ակտիվ քաղաքական գործունեության պատճառով։ ԳԱԹ, Դ. Դզնունու ֆոնդ, N 17։

⁸ Տե՛ս Աղասյան, Հակոբյան, Հասրաթյան, Ղազարյան 2009, 342։

⁹ ՎՕՊՐԱ (Всероссийское общество (Всесоюзное объединение) пролетарских архитекторов) հիմնադրվել է 1929 թվականին՝ Մոսկվայում։ Խմբավորումը, որն իր մասնաճյուղերն ուներ ԽՍՀՄ տարբեր երկրներում, գործեց մինչև 1932 թվականը։

¹⁰ ՕՊՐԱ-ի ստեղծման ակունքներում կանգնած էին ճարտարապետներ Կ. Հալաբյանը, Մ. Մազմանյանը, Գ. Քոչարը։ 1929-30-ական թթ. նրանք նախագծել են նոր տիպի կառույցներ՝ բանվորական ակումբներ, վարչական շենքեր ու գործարաններ, գյուղերի և բանավանների հատակագծեր։

Նկ. 1. «Փաստաբան Պատլեն» ներկայացում, 1918, Սարատովի Ա. Ռադիշևի անվան կերպարվեստի թանգարան

Նկ. 2. «Թափառնիկոս» օպերայի դեկորացիայի էսքիզ, 1938, ՀԱՊ

Նկ. 3. Էսքիզ «Պեպո» ֆիլմի համար, ԳԱԹ

Նկ. 4. Զգեստի էսքիզ «Հյուսիսային ծիածան» ֆիլմի համար, 1958, ԳԱԹ

Նկ. 5. Ա. Արենդսեն «Միայնակ աշուն» գրքի շապիկը, 1914

Նկ. 6. Մ. Սերվանտեսի «Դոն Կիխոտ» վեպի նկարազարդում (ֆրոնտիսպիս). Սերվանտեսի դիմանկարը, 1934, ՀԱՊ

Նկ. 7. Ամսագրի շապիկը, Սարատով, 1918

Հեղափոխության տասնամյակի առթիվ 1930 թ. բացված ցուցահանդեսում, ի թիվս տարբեր նկարիչների ստեղծագործությունների, այս բյուրոն¹¹ ներկայացնում է բնակելի, հասարակական, գործարանային շենքերի և ներքին հարդարման ու սարքավորումների նախագծեր¹²: Պահպանվել են Երևանի շինարարների ակումբի¹³ համար Մ. Արուտչյանի նախագծով պատրաստված կահույքի լուսանկարները¹⁴: Հաստոցային գեղանկարչությամբ Արուտչյանը քիչ է զբաղվել՝ հայտնի են Ազգային պատկերասրահում պահվող երկու յուղաներկ աշխատանքներ («Մաուզերիստներ», «Դիլիջանի բնանկար»):

Հայրենական պատերազմի առաջին իսկ ամիսներին նկարիչը զորակոչվում է ռազմաճակատ, սակայն շուտով վերադառնում է և նշանակվում Մոսկվայի շրջաններից մեկի, այնուհետև՝ Բաքվի լուսաբողարկման գլխավոր նկարիչ¹⁵: 1942 թ. նա գործունեությունը շարունակում է արդեն Երևանում:

Թատրոն, օպերա, բալետ

Թատրոնում Արուտչյանի տաղանդը դրսևորվում է լիարժեք: Հայաստանում հաստատվելու առաջին տարիներից նա սկսում է աշխատել բեմական ձևավորումների վրա. 1928 թ. նշանակվում է Առաջին պետթատրոնի գլխավոր նկարիչ (մինչև 1937 թ.) և, համագործակցելով հայկական ռեժիսորական արվեստի ռահիվիրաներ Լևոն Քալանթարի, Արշակ Բուրջալյանի, Արմեն Գուլակյանի և այլոց հետ, ձևավորում տասնյակ ներկայացումներ: Այդ համագործակցությունը շարունակվում է նաև Օպերայի և բալետի թատրոնում:

1930-50-ական թվականները վստահաբար համարվում են Մ. Արուտչյանի ստեղծագործական ամենաբեղուն տարիները: Կոթողային մի շարք բեմադրություններ հայկական թատրոնի փառավոր էջերից են նաև Արուտչյանի շնորհիվ՝ Դ. Դեմիրճյանի «Քաջ Նազար», Պ. Բոմարշեի «Ֆիգարոյի ամուսնությունը», Ու. Շեքսպիրի «Մակբեթ», «Օթելլո», Մ. Լերմոնտովի «Դիմակահանդես», Գ. Ֆիգերյեդոյի «Եզովպոս», Մ. Ջանանի «Շահնամե» և շատ այլ ներկայացումներ Առաջին պետթատրոնի և այլ բեմերում: Արգասաբեր էր նաև աշխատանքը Օպերայի և բալետի թատրոնում, որտեղ գլխավոր նկարիչի պաշտոնում նա աշխատել է 1937-40 թթ: Առաջին աշխատանքն այստեղ Մ. Սարյանի համահեղինակությամբ «Ալմաստ» օպերայի հայկական անդրանիկ բեմադրությունն էր, որով 1933 թ. բացվում է Ալ. Սպենդիարյանի ան-

¹¹ Բյուրոյի ներկայացուցչական կազմը հետևյալն էր՝ Ա. Ահարոնյան, Կ. Հալաբյան, Մ. Մազմանյան, Հ. Մարգարյան, Ս. Սաֆարյան, Գ. Քոչար, Մ. Արուտչյան:

¹² Կատալոգ X ամյակի կերպարվեստի ցուցահանդեսի: 1-ին օլիմպիադա: 1920-1930, 1930, 18-19:

¹³ 1929 թվականին կառուցված Շինարարների ակումբի հեղինակները Միքայել Մազմանյանը, Կարո Հալաբյանը և Գևորգ Քոչարն են: Այն ներկայիս Սրանիսլավսկու անվան ռուսական թատրոնն է, որտեղ մինչև օպերայի շենքի կառուցվելը տեղի էին ունենում օպերային թատրոնի ներկայացումները:

¹⁴ ОПРА Армении 1931, 54.

¹⁵ Մազմանյան 1984, 21:

վան օպերայի և բալետի թատրոնը: Հետագայում հաջորդում են Զ. Վերդիի «Ռիգոլետտո», Ժ. Բիզեի «Կարմեն», Լեոնկավալլոյի «Պայացներ», Զ. Պուչչի-նիի «Տոսկա», Ա. Այվազյանի «Թափառնիկոս» (նկ. 2), Զ. Ռոսսինիի «Սևիլյան սափրիչ», Պ. Չայկովսկու «Պիկովայա դամա», Բ. Ասաֆևի «Կովկասի գերին» բեմադրությունները և շատ այլ օպերաներ ու բալետներ:

Արուտչյանի ձևավորումներով են բեմադրվել նաև մի շարք պիեսներ Երևանի Ա. Միկոյանի անվան պատանի հանդիսատեսի, Լենինականի Ա. Մռավյանի անվան պետական դրամատիկական, Երևանի Կ. Ստանիսլավսկու անվան, Բաքվի Հայկական պետական դրամատիկական, Բաքվի Մ. Ախունդովի անվան, Մոսկվայի Մոսսովետի անվան պետական ակադեմիական և շատ այլ թատրոններում:

Արուտչյանի աշխատանքներն իրավամբ բեմանկարչության լավագույն նմուշներից են: Նա առաջինն էր, որ շարունակեց Յակոբովի ներմուծած բեմական մակետների միջոցով աշխատելու ավանդույթը՝ հայկական բեմանկարչությունը դնելով պրոֆեսիոնալ հիմքերի վրա:

Կինո

1923 թ. նորաստեղծ Հայպետկինոն Համո Բեկնազարյանի ղեկավարությամբ սերտորեն համագործակցում է արդեն իսկ մեծ համբավ վայելող Պետ-թատրոնի ռեժիսորական և դերասանական կազմի հետ: Մ. Արուտչյանը 1927-29 թթ. աշխատում է Պետկինոյում՝ որպես գլխավոր նկարիչ¹⁶: Նրա հեղինակած դեկորացիաներով ու էսքիզներով են ստեղծվել «Զարե» (1926), «Խաս-փուշ» (1927), «Հաշիմ» (1928), «Պեպո» (1935) (նկ. 3), «Դավիթ Բեկ» (1943), «Հյուսիսային ծիածան» (1960) (նկ. 4) և այլ ֆիլմեր, որոնց էսքիզներից շատերը ցայսօր չեն հրապարակվել: Նկարահանումների ընթացքում նա աշխատել է ռեժիսորներ Համո Բեկնազարյանի, Արտաշես Հայ-Արտյանի և Հայկինոյի սիրված դերասաններ Հրաչյա Ներսիսյանի, Ավետ Ավետիսյանի, Վարդուհի Վարդերեսյանի, Տատյանա Մախմուրյանի, Դավիթ Մալյանի և այլոց հետ: Արուտչյանը ստեղծել է նաև «Զարե» ֆիլմի կինոպլակատը, որի էսքիզները պահվում են ՀԱՊ-ում և Մոսկվայի Արևելքի ժողովուրդների թանգարանում:

Գրքային ձևավորումներ

Այս ուսումնասիրության շրջանակում հայտնաբերվեց ռուսական Արծաթե դարի պոետ Ալեքսանդր Արենդսենի «Միայնակ աշուն» բանաստեղծական ժողովածուի (1914 թ., Խարկով) շապիկը, որը, ամենայն հավանականությամբ, Միքայել Արուտչյանի ամենավաղ աշխատանքներից է: Այն սիմետրիկ գծային հորինվածք է՝ ռուսական մոդեռնին բնորոշ ոճավորմամբ, որտեղ

¹⁶ Մազմանյան 1984, 20:

օգտագործված են բուսածաղկային մոտիվներ և մարդկային ֆիգուրներ, ստորին աջ անկյունում կա ռուսերեն ստորագրություն՝ «М. АРУТЧЕВЪ. 1914» (նկ. 5): Արդեն Հայաստանում՝ Ե. Չարենցի հրավերով Հայպետհրատի գեղարվեստական բաժնում, Մ. Սարյանի, Հ. Կոջոյանի, Տ. Խաչվանքյանի և այլոց հետ Արուտչյանը ձևավորել է հայ, ռուս և եվրոպացի հեղինակների երկեր: Նրա բարձրարժեք պատկերազարդումներով են լույս տեսել Հ. Թումանյանի «Քաջ Նազար»-ը (1931), Մ. Սալտիկով-Շչեդրինի «Մի քաղաքի պատմություն»-ը (1933), Ե. Չարենցի «Երկիր Նաիրի»-ն (1934), Մ. Սերվանտեսի «Դոն Կիխոտ»-ը (1934), Ա. Պուշկինի «Կապիտանի աղջիկը»-ը (1936), «Եվգենի Օնեգին»-ը (1949), Վոլտերի «Ընտիր երկեր»-ը (1958) և այլ գրական կորթոններ: Արուտչյանի թատերային մտածողությունն ու գրական ստեղծագործության պատկերային մեկնաբանման մեծ վարպետությունը դրսևորվել են գրքային գրաֆիկայի բնագավառում: Ինչպես իր բեմանկարչական գործերում, նա հարազատ է մնացել այդ երկերում նկարագրվող պատմական ժամանակաշրջանին, աշխարհագրական, ազգային ու կենցաղային միջավայրին, դրանց գեղարվեստագաղափարական բովանդակությանը, հեղինակի աշխարհայացքին ու ստեղծագործական մեթոդին՝ բոլոր դեպքերում մնալով իբրև հայ նկարիչ և տալով ազգային-հայկական որոշակի դեմք ունեցող գրքային գրաֆիկայի բարձրակարգ նմուշներ¹⁷:

Մ. Արուտչյանի հոդվածները

Մ. Արուտչյանը հանդես է եկել նաև որպես տեսաբան-քննադատ: Դեռևս ուսանողական տարիներին նա թղթակցել է Սարատովում լույս տեսնող պարբերականներին, կատարել ամսագրերի ձևավորումներ (նկ. 7), տպագրել բանաստեղծություններ ու հոդվածներ՝ Михаил Ар. կամ М. Ар. ծածկանուններով: Մասնավորաբար՝ Սարատովի մամուլում հեղափոխության հորեյանական տոնակատարությունների վերաբերյալ տպագրվել է «Художественные итоги» հոդվածը, որտեղ նա խոսում է քաղաքի տոնական հարդարանքի, տեղադրված քանդակների մասին: Անդրադառնալով Չերնիշևսկու և Ռադիշևսկի քանդակների լուծումներին՝ նա շեշտում է գեղարվեստական ստեղծագործության համամասնությունների ներդաշնակության կարևորությունը՝ օրինակներ բերելով համաշխարհային կերպարվեստից: «Երբ մեր օրերում զանգվածային գեղարվեստական կրթության հարցը դարձել է հանապազօրյա խնդիր, Ռադիշևսկի հուշարձանի նման երևույթները, որոնք կապ չունեն արվեստի հետ, կարող են թյուր կերպով մեկնաբանվել և ամեն դեպքում քիչ բան կտան զանգվածների մտքին և սրտին, որոնք հետաքրքրությամբ սպասում են արվեստի նոր բացահայտումներին»¹⁸: Հատկապես ուշագրավ է «Соборное

¹⁷ Մաթևոսյան 2002, 141-142:

¹⁸ Художественные итоги, Художественные известия 1918, N 17, Михаил Ар., 4-5.

действие» հոդվածը, որը փոքր-ինչ իդեալականացված ներկայացնում է նոր հասարակության՝ թատրոնին առաջադրած պահանջները: Այս տարիներին «Художественные известия» պարբերականում տպագրվել են նաև Արուստյանի գրած բանաստեղծությունն¹⁹ ու արձակ էսսեն²⁰: Այս նորահայտ հոդվածները թույլ են տալիս նկարչի վաղ շրջանի գործունեության ուշագրավ դրվագներ բացահայտել և ծանոթանալ այն գաղափարներին, որոնց հիման վրա ձևավորվել են նրա գեղարվեստական հայացքները:

Խորհրդահայ իրականության մեջ առանձնակի ուշադրության է արժանի նրա «Թանգարանային շինարարության ժամանակակից պրինցիպները եւ ՀԽՍՀ պետական թանգարանը» հոդվածը²¹: Այստեղ և հաջորդ համարում տպագրված ակնարկում²² նա անդրադառնում է թանգարանի առջև դրված խնդիրներին, մշտական ցուցադրության կազմակերպման սկզբունքներին և քննության է առնում կերպարվեստի հավաքածուն: Արուստյանի այս հոդվածները մեծ արձագանք ստացան «Նորք» պարբերականի էջերում՝ վերածվելով վիճաբանության Մ. Արուստյանի և թանգարանի գեղարվեստական բաժնի վարիչ, հետագայում՝ տնօրեն, արվեստաբան Ռուբեն Դրամբյանի միջև²³: Ներկայացնելով ՀԽՍՀ պետական թանգարանի վիճակը՝ նկարիչն առաջարկում էր մի շարք փոփոխություններ. կերպարվեստի ցուցադրությունը կազմակերպել այնպես, որ հնարավոր լինի ընկալել «պատմական պրոցեսի դիալեկտիկան» և ոչ թե տուրք տալ միայն «զուտ էսթետիկական» սկզբունքներին: Նա կարևորում էր նաև դասախոսարանների՝ «լեկտորիաների» ստեղծումը, որը կօգներ հասարակությանն առավել պատրաստված հաճախել թանգարաններ:

1932 թվականին լույս տեսած «Հոկտեմբեր-նոյեմբեր» տարեգրքում տպագրվել է Մ. Արուստյանի «Կերպարվեստը Խորհրդային Հայաստանում» հոդվածը, որտեղ նա ներկայացնում է դարասկզբի հայկական կերպարվեստի ընդհանուր պատկերը, արվեստագետներին և նրանց առջև դրված խնդիրները:

Արուստյանը մասնակցել է հայաստանյան և միջազգային ցուցահանդեսներին, զբաղվել է համամիութենական պատկերահանդեսների տաղավարների ձևավորումներով: Հայաստանում իր աշխատանքներն առաջին անգամ ներկայացրել է Կերպարվեստի աշխատողների ընկերության գրաֆիկական առաջին ցուցահանդեսին (1926 թ.): Նկարիչը հեղինակություն է վայելել նաև Ռուսաստանում. մասնակցել է 1927 թ. Մոսկվայում ԽՍՀՄ ժողովուրդների

¹⁹ Художественные известия 1918, N 12, Михаил Ар., Грядущий день, 5.

²⁰ Художественные известия 1918, N 9, Михаил Ар., Город, 6.

²¹ Արուստյան 1926, 210-216:

²² Արուստյան 1927, 235-242:

²³ Դրամբյան 1927, 243-256:

ցուցահանդեսին՝ նվիրված Հոկտեմբերյան հեղափոխության 10-ամյակին, 1939 թ. Մոսկվայում հայկական մշակույթի տասնօրյակին, որի միջոցառումների շրջանակներում ընդգրկված էր նաև Հ. Ստեփանյանի «Լուսաբացին» օպերան՝ նկարչի ձևավորումներով, որի համար նա պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով: Նույն թվականին նկարչի աշխատանքները ներկայացվել են Նյու-Յորքում բացված համաշխարհային ցուցահանդեսում: 1949-1954 թթ. Արուտչյանը նշանակվել է Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի (ВДНХ) Հայկական ՍՍՀ տաղավարի գլխավոր նկարիչ:

1960-ին արվեստագետն իր ընտանիքով հաստատվում է Մոսկվայում, համագործակցում Մոսսովետի անվան թատրոնի հետ՝ ձևավորելով Գ. Տեր-Գրիգորյանի «Վերջին մեխակներ» պիեսը: 1961 թ. Արուտչյանը կնքում է մահկանացուն՝ անավարտ թողնելով Ս. Միխալկովի «Զգույշ եղեք, տերևաթափ է» ներկայացման աշխատանքը, որն ավարտում է որդին:

Մ. Արուտչյանը բազմաթեղուն գործունեության համար արժանացել է պարգևների, 1935 թ. նրան շնորհվել է վաստակավոր գործչի, 1958-ին՝ ՀՍՍՀ ժողովրդական նկարչի կոչում: Նրա ստեղծագործությունները պահվում են ՀԱՊ-ում, ԳԱԹ-ում, Ե. Չարենցի տուն-թանգարանում, Մոսկվայի Ա. Բախրուշինի անվան թատերական թանգարանում, Արևելքի ժողովուրդների թանգարանում, Գրականության և արվեստի ռուսական պետական արխիվում և մասնավոր հավաքածուներում:

Եզրակացություններ

Միքայել Արուտչյանը XX դարի առաջին կեսի հայ կերպարվեստի դիմագիծը ձևավորող արվեստագետներից է: Թատերական ուրույն մտածողությամբ օժտված այս նկարչի ավանդը մեծ է գրքային և պլակատային գրաֆիկայի, բեմանկարչության, կինոնկարչության ասպարեզներում: Ուշագրավ են նրա տեսական և քննադատական հոդվածները, որոնք արտացոլում են դարասկզբին արվեստի առջև դրված խնդիրները, կարևորում ժողովրդական լայն զանգվածների գեղարվեստական կրթությունն ու արծարծում մի շարք թանգարանագիտական հարցեր:

Գրականություն

Աղայան Ա., Հակոբյան Հ., Հասրաթյան Մ., Ղազարյան Վ. 2009, Հայ արվեստի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97», 576 էջ:

Արուտչյան Մ. 1926, Թանգարանային շինարարության ժամանակակից պրինցիպները եւ ՀԽՍՀ պետական թանգարանը, Նորք, թիվ 2:

Արուտչյան Մ. 1927, ՀԽՍՀ Պետական թանգարանի գեղարվեստական բաժնի մասին, Նորք, թիվ 1:

ԳԱԹ, Դանիել Դզնունու ֆոնդ, N 16:

Դրամբյան Ռ. 1927, Սկզբո՛ւնք, թե՛ անսկզբունքայնություն, Նորք, թիվ 1:

ՀԱՊ, ՀԶԳԲ, Միքայել Արուտչյանի ֆոնդ, ի. 125:

Կատալոգ X ամյակի կերպարվեստի ցուցահանդեսի: 1-ին օլիմպիադա: 1920-1930, 1930
Երևան, տպարան Հայպոլիգրաֆի, 20 էջ:

Մազմանյան Ն. 1984, Միքայել Արուտչյան, Կատալոգ, Երևան, ՀՍՍՀ հրատարակչություն-
ների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի N 1 տպա-
րան, 136 էջ:

Մաթևոսյան Վ. 2002, Երեք կիսադեմ, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 213 էջ:

Госархив Саратовской области, ф. 494, оп. 1, ед. хр. 189, с. 1.

ОПРА Армении 1931, Мебель клуба строителей в Эривани. Художник М. Арутюнян, «Со-
ветская архитектура», N 3, Москва, Государственное технико-теоретическое изда-
тельство, с. 69.

Художественные известия 1918, Саратов, N 6, 7, 8, 9, 12, 17.

Համառոտագրություններ

ՀԱԱ - Հայաստանի ազգային արխիվ

ՀԱՊ - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ

ԳԱԹ - Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

ՀԶԳԲ - Հուշածեղագրային բաժին

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐՈՒՇՅԱՆ. ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

Հայկուշ Սահակյան

Ամփոփում

Միքայել Արուտչյանի ժառանգությունը հնարավորություն է ընձեռում առնչվելու գեղարվեստական հոսանքների հետ, որոնք անցյալ դարի առաջին տասնամյակ-
ներին թափանցեցին հայկական մշակույթ: Նկարիչն աշխատել է ամենատարբեր
ոլորտներում՝ հաստոցային գեղանկարչություն, գրքային և պլակատային գրաֆիկա,
բեմանկարչություն, կինոնկարչություն, հեղինակել է մի շարք հոդվածներ, զբաղվել է
հասարակական գործունեությամբ: Մեծ է արվեստագետի ներդրումը հատկապես
թատերական ձևավորումների և գրքային գրաֆիկայի ասպարեզում. նրա շնորհիվ
հայկական բեմանկարչությունը դրվեց պրոֆեսիոնալ հիմքերի վրա, իսկ գրքի ձևա-
վորման հայ բազմադարյան ավանդույթները հարստացան և նոր որակ ստացան:

Բանալի բառեր՝ Միքայել Արուտչյան, հայկական կերպարվեստ, սովետական
արվեստ, բեմանկարչություն, կինոնկարչություն, գրքային գրաֆիկա, պլակատ:

МИКАЭЛ АРУТЧЬЯН: ОЧЕРК ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА

Айкуш Саакян

Резюме

Творческое наследие Микаэла Арутчьяна дает возможность соприкоснуться с художественными течениями, проникшими в армянскую культуру в первые десятилетия прошлого века. Художник работал в различных сферах изобразительного искусства – станковая живопись, книжная графика, плакат, сценография, кинематография, писал статьи, занимался общественной деятельностью. Он внес большой вклад в развитие армянского искусства, в частности, в сценическое оформление и книжную графику. Благодаря Арутчьяну армянское театральное декорационное искусство обрело профессиональную основу, а многовековые традиции армянского книжного искусства обогатились новыми качествами.

Ключевые слова – Микаэл Арутчьян, армянское искусство, советское искусство, сценография, художник кино, книжная графика, плакат.

OVERVIEW OF MICHAEL ARUTCHIAN'S LIFE AND CREATIVE ACTIVITY

Haykush Sahakyan

Abstract

Legacy of Michael Arutchian allows to associate it with art trends that penetrated into Armenian culture in the first decades of the previous century. The artist worked in various spheres: easel painting, book and poster graphics, scenography, cinematography. He was an author of numerous articles and being active in public activities. The artist had a great contribution especially to theatrical decorations and book graphics. Thanks to him, Armenian scenography developed on a professional basis, and the centuries-old Armenian traditions of book illustration were enriched and acquired a new quality.

Key words – Michael Arutchyan, Armenian art, Soviet art, scenography, cinematography, book illustrator, poster.

ՀՐԱԶՅԱ ՂԱՓԼԱՆՅԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԴԵՐԱՍԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏԱՆԻ ՀԱՆԴԻՍԱՏԵՍԻ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Ռուզաննա Առաքելյան

Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտ, արվեստի պատմության և
տեսության ամբիոնի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Ամիրյան 26

Էլ. հասցե՝ ruzanna.aragelyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 14.09.2021, գրախոսվել է 25.10.2021, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-234

Ներածություն

Բեմադրիչ Հրաչյա Ղափլանյանը թատրոն է մտել նախ որպես դերասան, սակայն պետք է նշել, որ նրա դերակատարումները մասնագիտական քննության չեն արժանացել: Մամուլի սակավաթիվ հրապարակումներում և Սաբիր Ռիզակի՝ Հրաչյա Ղափլանյանին նվիրված մենագրության մեջ վերջինիս դերասանական նկարագիրը դրական գույներով է ներկայացված: Այսօր թե՛ բուհի ընդունելության ծրագրում և թե՛ ներկայիս թատերական երիտասարդության լայն շրջանում նա հայտնի է և դիտարկվում է որպես բեմադրիչ: Մինչդեռ Երևանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնում (այդ տարիներին կոչվել է Անաստաս Միկոյանի անունով, այսուհետև՝ ՊՀԹ) Ղափլանյանը նախ և առաջ եղել է սիրված դերասան: Նրա անունը, որպես դերասան, մեկ ու կես տասնամյակ (1939-1953 թթ.) հիշատակվում է թատրոնի պատմության էջերում:

Ղափլանյանն իր դերասանական ուղին սկսում է 1935 թվականին՝ Լեւոնիականի Ա. Մոսկովանի անվ. թատրոնի՝ Վարդան Աճեմյանի բեմադրություններում իրեն հասակակից պատանի հերոսների մի քանի դերակատարմամբ: Երեք տարի անց նա ՊՀԹ-ում է՝ այդուհետև կյանքը կապելով թատրոնի հետ:

Հրաչյա Ղափլանյանի առաջին և մինչպատերազմյան շրջանի դերակատարումները

Նկարագրելով Հր. Ղափլանյանի դերակատարումները՝ Հենրիկ Հովհաննիսյանը Ղափլանյանին համարում է իր պատանեկության շրջանի սիրելի դերասաններից մեկը. «Արագաշարժ ու թեթև, սրամիտ, ֆրազը շատ հստակ դահլիճ ուղարկող դերասան: Խոսքին թռիչք էր տալիս: Նրա խոսքը չէր կարող չլսվել և հիշվում էր: Թեթև էր խոսքը և հստակ: Դավիթ Կոպերֆիլդը դրամատիկորեն հուզող դերակատարում էր, հուզող, իսկապե՛ս, Սերգեյ Տյուլենինը համակրելի էր, սրամիտ վերին աստիճանի: Տրուֆալդինոն՝ արագաշարժ էր, ճկուն, ճարպիկ, մի տիրոջ տնից մյուսի դուռը վազող: Պոտովում էր բեմում՝ ափսե՛ն ձեռքին, և տանում էր մե՛կ այստեղ, մե՛կ այնտեղ: Վերին

աստիճանի դինամիկ, շա՛տ թեթև և դարձյալ խոսքը՝ ականջումդ նստող¹։ Այս դիպուկ բնութագրման շնորհիվ աչքիդ առջև հառնում է առանձնահատուկ դերասանական հմայքով երիտասարդ դերասանը։

Քննության առնելով Հր. Ղափլանյանին որպես դերասան՝ փաստում ենք, որ նրա որոշ դերակատարումներ, հատկապես առաջին շրջանի, չեն լուսաբանվել, իսկ մյուսները որոշ արձագանք են ստացել։ ՊՀԹ-ում նորեկ դերասանի առաջին իսկ դերակատարումը՝ Աղքատ տղա (Ս. Միխալկով «Թոմ Կենտի», ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1938 թ.), գրավոր անդրադարձի չի արժանացել, չեն պահպանվել լուսանկարներ նրա մասնակցությամբ տեսարաններից։

Այս շրջանի էպիզոդային դերակատարումներն ասես հնարավորություն էին դերասանի ընդունակությունները զարգացնելու։ Դրանցից էր Ռուբիկը Բագրատ Միրաքյանի «Անվեհերներ» պիեսի բեմադրությունում (ռեժ.՝ Ա. Մարտիրոսյան, 1939 թ.)։ Ռուբիկի և թե հաջորդ՝ Գիքորի (Գ. Գաբրիելյան, ըստ Հ. Թումանյանի համանուն պատմվածքի, ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1939 թ.) դերակատարումների մասին թատրոնի պատմության էջերում տեղեկություններ չենք գտնում, սակայն դրանք օգնել են Ղափլանյան դերասանի հնարավորությունների բացահայտմանը։ Ղափլանյանը հանդես է եկել նաև Ղազարոս Աղայանի «Անահիտ» հեքիաթի բեմադրությունում՝ վանականի դերում (ռեժ.՝ Ս. Քոչարյան, 1940 թ.)։ Այս մասին ևս գրավոր տեղեկություն չկա։ Խորհրդային հայտնի գրող Ի. Շտոկի «Տուն համար 5» պիեսը բեմադրվել է Ռուսաստանի մի շարք թատրոններում։ Այն նաև եղել է ՊՀԹ-ի խաղացանկում (1940 թ., բեմ.՝ Ա. Աղասյան)։ Ներկայացման միակ թատերախոսականում² հոդվածագիրը, հպանցիկ անդրադառնալով մի շարք դերակատարումների, այդ թվում՝ Ղափլանյանի Նիկիտա Բասիլովին, նշում է, որ այն ստացված է։

Չարլզ Դիկենսի «Դավիթ Կոպերֆիլդը» (բեմականացումը՝ Լևոն Հարութի, բեմ.՝ Տ. Շամիրխանյան, 1941 թ.) բեմադրության մեջ Ղափլանյանը սկզբում հանդես է գալիս կազմակերպված, կարեկից ու համարձակ Ջեյմսի դերում, ապա նաև՝ Դավթի։ Թատրոնը, բեմ բերելով դիկենսյան այս հերոսին, ի ցույց է դրել դժվար կացության և դաժան դաստիարակության մեջ մեծացող փոքրիկ տղայի կյանքը, որը, լավ ու վատ իրադարձություններ շրջանցելով, դառնում է գրող։ Ներկայացման մասին միակ հակիրճ՝ Հովհ. Ղազանջյանի թատերախոսականում Ղափլանյանի այս երկու դերերի մասին խոսք չկա³։

Անարձագանք է մնացել Անդերսենի «Ձյունե թագուհին» հեքիաթի հիման վրա Շվարցի համանուն պիեսի բեմադրությունը (ռեժ.՝ Ս. Քոչարյան, 1941 թ.) ևս, որտեղ Ղափլանյանը կատարում էր պատանի Քեյի դերը։

¹ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Հովհաննիսյանի հետ զրույցից։

² Ղազանջյան 1940, 4։

³ Հմմտ. Երևանի Հ. Ղափլանյանի անվ. դրամատիկական թատրոնի արխիվ, Ղազանջյան 1941, 4։

Հայրենական պատերազմի տագնապալի օրերին թատրոնը բեմադրում է Ա. Բրուշտեյնի «Մարտական օրեր» պիեսը (ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1941 թ.): Ղափլանյանն այս բեմադրությանը մասնակցել է Մինկայի դերով:

Ա. Աղասյանի այդ օրերի ներկայացումներից հաջորդի՝ «Կամոյի» մեջ (Մ. Քոչարյան, ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1941 թ.) Հ. Ղափլանյանը ներկայացել է Կամոյի ընդհատակյա խմբի համարձակ և հումորով Գոգիի դերում: Բեմադրության վերլուծությունից⁴ տեղեկանում ենք, որ այն ռեժիսորական վճիռների և դերակատարման առումով համարվել է թատրոնի ձեռքբերումներից: Թատերախոս Հրայր Հովակիմյանը, հավանություն տալով Հր. Ղափլանյանի Գոգիին, նաև առաջարկել է կերպարը ներկայացնել առավել ծանրաբարո՝ առանց հումորային տարրերի. «դերասանն ավելորդ կոմիզմ է մտցնում խաղի մեջ և զգալիորեն թուլացնում է կերպարը»⁵:

Պիոներ պատանիներ Միտյայի (Հ. Բեյլերյան, «Հայրենիքի համար», ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1941 թ.) և Գրիշկունի (Ա. Շալքոն, «Թիկունքում», ռեժ.՝ Ս. Քոչարյան, 1942 թ.) դերակատարումների մասին, բացի ընդհանուր դրական գնահատանքից, այլ կարծիքի մամուլում չենք հանդիպում:

Հետպատերազմյան շրջանի դերակատարումները

Պատերազմի ավարտից հետո Ղափլանյանը, վերադառնալով ռազմաճակատից, շարունակում է դերասանի գործունեությունը:

Թատրոնի խաղացանկում գերիշխող հետպատերազմյան պիեսների կողքին, Շեքսպիրի ծննդյան 380-ամյակին նվիրված համամիութենական փառատոնին ընդառաջ, 1944 թվականին բեմադրության է պատրաստվում «Ամառային գիշերվա երազը» կատակերգությունը: Թատերախոսը⁶ նշում է, որ Տիգրան Շամիրխանյանը պիեսը բեմադրել է որպես հեքիաթ, որպես հանդես: Ղափլանյանը հանդես է եկել Փուճ (կամ Փուջ) ոգու աշխույժ կերպարով:

Վերա Պանովայի «Աղջիկներ» (ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1946 թ.) պիեսը Հայրենական պատերազմի տարիներին ռազմաճակատում գտնվող իրենց հոր նամակին սպասող, առանց մայր մնացած աղջիկների մասին է, նրանց կամքի ուժի մասին: Ճակատագրի կամոք կարեկից Տոմկա ու Նինա քույրերի տանը հայտնվող մարդիկ պատերազմի բռնված անցած մարդիկ են: Անդրեյը փողոցի կյանքով անցած, ցնցոտակիր տղա է և մրսած ու սոված գոյություն է քարշ տալիս: Պսկովում ծնողների՝ ֆաշիստներին զոհ դառնալուն պես փոխվում է պատանի Անդրյուշայի կյանքը: Վերարկու ու փող գողացող պատանին ժամանակ անց գիտակցում է իր սխալն ու դարձի գալիս: Այս կերպարի հավաստի դերակատարումով է ներկայացել երիտասարդ Ղափլանյանը:

Մայրուգինի «Հին բարեկամներ» (ռեժ.՝ Ս. Քոչարյան, 1946 թ.) ստեղծագործությունը շրջել է Միության բեմերով: Հերոսները ավարտական դասա-

⁴ Հմմտ. Հովակիմյան 1941, 3:

⁵ Հովակիմյան 1941, 3:

⁶ Հմմտ. Արաքսյան 1944, 108:

րանի դպրոցականներ են: Նրանք պատերազմի օրերին հաճախ հավաքվում են տարեդարձի սեղանի շուրջ, և հենց այդ հանդիպումներում էլ բացահայտվում են նրանց բնավորությունները: Կենսախինդ, սրամիտ և կատակախոս Սենկայի կերպարի համար ռեժիսոր Ս. Քոչարյանը նախատեսել է երկու դերակատար՝ Է. Մուրադյանին (Սենկա) և Ղափլանյանին:

Օլեգը (Ս. Միխալկով «Հատուկ առաջադրանք», ռեժ.⁷ Ա. Աղասյան, 1947 թ.) Ղափլանյանի ամենակարևոր դերակատարումներից է: ՊԸԹ-ն հաճախ է անդրադարձել այս հեղինակին, հայ պատանի հանդիսատեսի միխալկովյան սիրելի հերոսներին: Ներկայացված են երկու թշնամի ջոկատներ, որոնց զինվորները խաղ-կռվով տարված պատանիներն են: Իրական պայքարի ու մարտերի նմանակում է ստեղծվել: Բեմադրությունը քիչ է լուսաբանված: Դինամիկ ու հետաքրքիր գործողություններից զատ՝ ներկայացման մեջ եղել են նաև որոշ ձգձգված դրվագներ: Հոլակիմյանի թատերախոսականում դերակատարման մասին կարդում ենք. «Նա ճշգրտորեն դրսևորում է արագաշարժ, անհամբեր և միշտ շտապող պատանու բնավորության գծերը»⁷: Սաբիր Ռիզակը գրում է. «Բեմի վրա անկեղծ կատարման, ավելի ճիշտ՝ Օլեգ-Ղափլանյանի ներկայության շնորհիվ մանկական այդ խաղը վերածվում էր պատերազմական «ճշմարիտ» իրադարձությունների: Այնպես բնական ու անմիջական էին Օլեգի արարքներն ու ապրումները, որ հանդիսականը մոռանում էր, թե խաղ է իր տեսածը»⁸:

Հաշվի առնելով խաղի նման բնույթագրումները՝ կարող ենք ասել, որ երիտասարդ դերասանը հմտորեն ու համոզիչ է ներկայացրել աշխույժ պատանի Օլեգին:

Վ. Կատակի «Գնդի որդին» վիպակի հիման վրա Ա. Աղասյանի 1947 թ.-ի համանուն բեմադրությունում Վանյա Սոլնցևի կերպավորումը համարվել է ղափլանյանական լավագույն դերակատարումներից: Դերասանը կարողացել է գտնել հավաստի արտահայտչաձևեր. «Նրա ստեղծած Վանյան մարդկային է, կենդանի, հոգով մաքուր ու անաղարտ, և որ ամենից կարևորն է, նրա յուրաքանչյուր շարժումից, խոսքից, անգամ ոչ այնքան էական ռեպլիկից զգացվում է, որ նա արժանի է շրջապատի խանդակաթ վերաբերմունքին ու վստահությանը»⁹:

Երիտասարդ դերասանը մասնակից և ականատես էր պատերազմի արհավիրքներին: Գուցե հենց դա էր խթանել նրա կերպարի ապրումները այդքան համոզիչ արտահայտելուն. «Դերասանը խորապես գիտակցում է, թե ինքն ինչ է խաղում»¹⁰: Հիացական կարծիքների կողքին առկա են նաև Ա. Արաքսմանյանի որոշ դիտողություններ. «Վանյայի ու պատանի կազակ Վոդնեսենսկու տեսարանում, միակողմանի է, երբ ցույց է տրվում Վանյայի

⁷ Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի գրադարանի մամուլի բաժին (այսուհետև՝ ԵԹԿԴԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին), Հոլակիմյան 1947, 15 մարտի:

⁸ Ռիզակ 1969, 11:

⁹ ԵԹԿԴԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Աղաբաբյան Ա., Դավթյան Վ. 1 մայիսի:

¹⁰ ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 468:

միայն զարմանքն ու հիացումը: Անտեսված է Վանյային բնորոշ պատանեկան որոշ ինքնասիրությունը և հպարտությունը մեկ կողմից, մյուս կողմից՝ ընկույզի խաղով Վոզնեսենսկու կողմնացույցը սեփականացնելու խորամանկությունը»¹¹:

Երբ բեմ բարձրացավ Շայբոնի «Երջանիկ սերունդ» պիեսը (բեմ.՝ Ս. Շամիրխանյան, 1947 թ.), մամուլի էջերում խոսվեց թատրոնի համար ստեղծվող պիեսների երևան գալու մասին: Նրանց համար կարևոր էր նաև թեմայի ընտրությունը՝ արհեստագործական ուսումնարանի պատերից ներս ընթացող կյանքը: Սերունդ, որն իր աշխատանքով երջանիկ է ու երջանկացնում է:

Թատերախոս Հովակիմյանը Գուրգենիկի դերակատարումը դրվատանքի է արժանացրել. «Ներկայացման հաջողությունը զգալի չափով պայմանավորված է երիտասարդ, շնորհալի դերասան Հ. Ղափլանյանի (Գուրգենիկ) աշխույժ և կենսուրախ դերակատարումով»¹²: Ներկայացնելով կերպարի իր պատկերացումը՝ Ղափլանյանը նշել է հերոսի բոլոր օրինակելի կողմերը, ընդգծել, որ ցանկացել է հանդիսատեսը տեսնի հենց այն Գուրգենիկին, որին որ դերասանն ինքն է պատկերացրել¹³:

Ըստ Ա. Արաքսմանյանի՝ դերասանը լրացրել, ամբողջացրել է կերպարը. «Ճուտիկի դերը հարստացրել է իր ստեղծագործական սուր մտքով, երևակայությամբ և ֆորմայի զգացումով»¹⁴: Իր միտքը շարունակելով՝ հողվածագիրը թվարկում է պատանու արժանիքներն ու հաստատում դերասանի խաղի ստացված լինելը:

Հետպատերազմյան շրջանի ամենաշատ ընթերցվող հեղինակներից է եղել Ալեքսեյ Ֆադեևի «Երիտասարդ գվարդիա» վեպը: Այն բեմականացվել է բեմադրվել է Միության գրեթե բոլոր թատրոններում: Հայ պատանիները այս ստեղծագործության Շամիրխանյանի բեմադրությունը (բեմադր.՝ Ռ. Շիրոյան, Ա. Տեր-Հովնանյան) դիտել են 1947 թ.-ին:

Այս բեմադրության մեջ Սերգեյ Տյուլենինի իր տպավորիչ դերակատարման մասին Ղափլանյանը գրել է. «Երբևէ ես չեմ զգացել այնպիսի ստեղծագործական հուզմունք, ինչպես Տյուլենինի բարդ և պատասխանատու դերը պատրաստելու ընթացքում: Ես աշխատել եմ ցույց տալ պատանի հերոսի խիզախության, անօրինակ քաջության իսկական ակունքը՝ սովետական հայրենասիրությունը, ցույց տալ գիտակցված հերոսականության և ազնիվ ռոմանտիկայի այն գծերը, որոնք այնքան ներդաշնակորեն արտահայտվել են Կրասնոդոնի հերոսներից յուրաքանչյուրի երազանքներում, ձգտումներում ու գործերի մեջ»¹⁵:

Ս. Աղաբաբյանի կարծիքով՝ նա ստեղծված է եղել այդ դերի համար. «Հր. Ղափլանյան-Տյուլենինը քաջ է, ունի բյուրեղյա սիրտ, անշեղ կամք և

¹¹ ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 468:

¹² Հովակիմյանը 1947, 3:

¹³ Հմմտ. ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 471:

¹⁴ Արաքսման 1947, 4:

¹⁵ ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 598:

վճռականություն: Արտիստը գտել է ինքնատիպ արտահայտչական միջոցներ կերպարի ամբողջականացման համար: Նրա ձայնի զարմանալի պարզ ու հասարակ տոնը, անփույթ կեցվածքը, զուսպ շարժումները առանձին փայլ ու գունեղություն են հաղորդում Տյուլենինին»¹⁶:

Միխայլովի «Կարմիր փողկապ» պիեսի բեմադրությունում (ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1948 թ.) Ղափլանյանը հանդես է եկել Չաշկինի դերով: Հովակիմյանի հոդվածում Ղափլանյանի Չաշկինի մասին կարդում ենք. «Պատանի հանդիսատեսը առանձին ջերմությամբ է ընդունում դերասան Հր. Ղափլանյանին (Չաշկին)»¹⁷:

Այդ շրջանի բեմադրված պիեսներից էր Ղափլանյանի և Ա. Շայբունի (Գասպարյան) համատեղ «Սովորովականները» գործը (1948 թ.): Ղափլանյանը ոչ միայն մասնակցել է պիեսի ստեղծման աշխատանքներին, այլև Շամիրխանյանի ղեկավարությամբ հանդես է եկել որպես ռեժիսոր ու Ռազմիկ Գաբրիելյանի դերակատար: Զոհված գեներալ Գաբրիելյանի որդի Ռազմիկի ու նրա ռազմական ուսումնառության շուրջ հյուսվող իրադարձությունների միջոցով հանդիսատեսին ներկայացվում է հանուն խորհրդային հայրենիքի գաղափարի կրթվող ու մեծացող սերունդ:

Ռազմիկը պատանի է, որ սիրում է կարդալ, ծանոթ է Կոմիտասի ու Սպենդիարյանի ստեղծագործություններին, ջութակ է նվագում, մարտական հնարամտությունների տիրապետում: Պատանին, վիշտը սրտում, երազում է, որ իրենք փորձեն կանխել աշխարհի պատերազմներն ու կորուստները: Կերպարը զարգանում է սկզբում ռազմաճակատից հոր մասին տեղեկության սպասումով և հետզհետե ուսումնական հանձնարարությունների կատարումների մեջ թերանալու միջոցով: Գործողությունը զարգանում է, երբ պատանին տեղեկանում է, որ հայրը զոհվել է: Նա լցվում է վրեժով և ձգտում մեկնել մարտադաշտ, սակայն գեներալ Սվետլովը մեղմում է տղայի ցասումը և խորհուրդ տալիս կատարել հոր կամքը և կրթվել: Հաջորդող տեսարաններում Ռազմիկը ներկայանում է որպես առաջադեմ սան, որն իր մարտական ընկերների հետ արժանանում է «Մարտական դրոշի» և երգվում կրծքով պաշտպանել հայրենիքը: Ղափլանյանի այս դերակատարումը նույնպես դրական արձագանքի է արժանացել: Դերասանը զուսպ արտահայտչամիջոցներով է կերպավորել հերոսին: «Ավանզարդում»¹⁸ թատերախոսները «ջերմ և անմիջական» են որակել նրա խաղաոճը և, վկայակոչելով Ռազմիկի՝ հոր մասին հուշերով տարվելու, կարոտի արտահայտման տեսարանները, գրել. «Ղափլանյանի խաղը հասնում է հուզականության և ի պատիվ դերակատարի, զերծ է հնարավոր մեղդրամատիզմից»: Լ. Հախվերդյանը համակարծիք է. «Դերասանը կարողացել է համոզիչ վերարտադրել իր հերոսի ապրումները, ստեղծել կամքի տեր այդ պատանու կերպարը»¹⁹: Այս համատեքստում անդ-

¹⁶ Աղաբաբյան 1947, 139:

¹⁷ ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 474:

¹⁸ Հախվերդյան, Աղաբաբյան 1948, 4:

¹⁹ Հախվերդյան 1952, 4:

րադառնանք նաև Արաքսամանյանի այն տպավորությանը, որ կերպարը հարուցել է կարեկցանք²⁰: Ըստ այդմ՝ եթե դերասանը նպատակ ունենար համակրանք առաջացնելու՝ ավելի կենսական կլիներ:

Միխայիլովի հաջորդ պիեսի՝ «Ես ուզում եմ տուն վերադառնալ» բեմադրության մեջ (ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1949 թ.) Ղափլանյանը ներկայացրել է համարձակությամբ ու տոկունությամբ աչքի ընկնող Սաշա Բուտոգովին: Թատերախոսականներում խաղը որակվել է համոզիչ, և խրախուսվել է հուզական ու սրտաճմիկ երևալու միտումի բացակայությունը:

Ղափլանյանի մյուս դերը սևամորթ դպրոցական Դիկ Դեմպսեյն է՝ ճնշվող, հալածյալ պատանի, որին սիրում են հասակակից դպրոցական ընկերները: Այս պատանին էլ բոլորի նման խաղում է, սովորում, սիրում է իր ընկերներին: Նրա կերպարը կարեկցանք է առաջացնում հանդիսատեսի մեջ՝ մերժելով խտրականությունը: «Ղափլանյանի Դիկը բողոքող, ըմբոստ խառնվածք է, ճիշտ է, դեռևս ուժեղ չի հնչում նրա ձայնը, բայց հանդիսականը զգում է նրա անընկճելի կամքը, հոգեկան ուժերի մեծ կարողությունը»²¹:

Խորհրդային շրջանի մանկական դրամատուրգ Վալենտինա Լյուբիմովայի «Ձյունիկ» պիեսը շատ է բեմադրվել: 1949 թ.-ին ՊՀԹ-ում Տիգրան Շամիրխանյանի բեմադրությունն էր: Ալ. Մանուկյանը, անդրադառնալով Ղափլանյանի դերակատարմանը, գրում է, որ դա հիմնում պատանիները արտասվել են սևամորթ պատանու տեսարանների ժամանակ: Սակայն նշում է նաև, որ դերասանը որոշ տեսարաններում իր բախումն ու պայքարը վերամբարձ տարրերով է ներկայացրել, որն էլ համոզիչ չի եղել²²: Իսկ Հ. Հովհաննիսյանը հիշում է, որ դերակատարումը պլակատային է եղել և ոչ վերամբարձ²³: Սաբիր Ռիզակը, Մանուկյանի դիտարկմանն անդրադառնալով, գրել է, որ, վերամբարձ վճիռներին զուգահեռ, բեմադրության մեջ տեղ են գտել նաև գրոտեսկային վճիռներ, որոնք լրացրել են իրար. «Ճիշտ է, եթե առանձին-առանձին ու մեկուսացված վերցնենք գրոտեսկի և պաթետիկայի տարրերը, ապա կստացվի ինչ-որ անորոշ ու անհասկանալի մի բան, բայց եթե նկատի առնենք ներկայացման գեղարվեստական կոնցեպցիան, պատկերը կփոխվի»²⁴: Ըստ Ռիզակի՝ ներկայացման ընդհանուր նկարագիրը ամբողջանում է տարբեր ոճային համադրություններով²⁵:

Ղափլանյանի դպրոցական պատանիների դերացանկը համալրել է Լ. Գերասկինայի «Հասունության վկայական» պիեսի բեմադրությունում (ռեժ.՝ Կ. Արզումանյան, 1950 թ.) Լյոնյայի դերը: Լևոն Խալաթյանը դերակատարման մասին գրում է. «Լյոնյա-Ղափլանյանը կենսասեր, հասարակական

²⁰ Հմմտ. Արաքսամանյան 1952, 3:

²¹ Մնացականյան 1949, 2:

²² Հմմտ. ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Մանուկյան 1949, N 238:

²³ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Հովհաննիսյանի հետ զրոյցից:

²⁴ Ռիզակ 1969, 21:

²⁵ Ռիզակ 1969, 21:

աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցող պատանի է»²⁶։ Նրա դերի համոզիչ լինելը վկայում է նաև մեկ այլ թատերախոսական. «Լյոնյա Ժարկովը, որ Հր. Ղափլանյանի անկեղծ ու անմիջական կատարմամբ մի կենսունակ պատանի է՝ երկար ժամանակ համառում է օգնություն ցույց տալ ընկերոջը»²⁷։

Ղափլանյանը հեղինակել է նաև պիեսներ։ 1950 թվականին հանդես է եկել արդեն հենց իր հեղինակած հերոսի դերում։ Այդ հերոսը «Ուսուցիչ» պիեսի (բեմ.՝ Տ. Շամիրխանյանի) պատանի Սուրիկն էր։ Ղափլանյանը ճիշտ ճանապարհից շեղվող աշակերտի հետ տարվող աշխատանքների, նրա մեկ այլ ուսուցչի՝ հայրենիքը դաշնակցական տիրապետության ծանր տարիներին լքող Թարյանի հետ զրույցների միջոցով ցույց է տալիս նվիրյալ ուսուցչի կերպարը, ընդգծում սերունդ կրթող մարդու տեսակը։

Հովհաննիսյանը անխոս դերով մասնակցել է ներկայացման բոլոր փորձերին և այս պիեսը համարում է կեղծ պիես։ Անդրադառնալով դերակատարմանը՝ պետք է նշել, որ թատերախոսներն իրենց հրապարակումներում կարծիք են հայտնել, որ Սուրիկի դերակատարումը առավել գունեղ է եղել, քան նրա հեղինակած դերը։ Կարդալով այս պիեսի՝ Ա. Աղասյանի ռադիոնոտաժ տարբերակը²⁸՝ կարծում ենք, որ Ղափլանյանը որպես ռեժիսոր և դերասան ստեղծել է պիեսի ռեժիսորական օրինակ, քան ավարտուն ստեղծագործություն։ Եվ հնարավոր է՝ հենց դա է հիմք հանդիսացել, որ պիեսն ընթերցողները ներկայացումը համարել են առավել գնահատելի։ Համլետ Գալստյանը Ղափլանյանի՝ Սուրիկի դերակատարման մասին գրում է. «Հ. Ղափլանյանը իր շնորհալի, մտածված խաղով կարողացել է մշակել իր կերպարի համար բնութագրական շարժ ու ձև, համոզությամբ վերարտադրել հերոսի շրջադարձը։ Առանձնապես հուզիչ է այն տեսարանը, որտեղ Սուրիկը ռադիոյով ունկնդրում է մոր ելույթը Խաղաղության կողմնակիցների կոնգրեսում»²⁹։

Ժողովրդական արտիստ Գուրգեն Զանիբեկյանը Սուրիկի դերակատարումը համարել է անմիջական. «Նրա Սուրիկը շատ դուրեկան է ու հմայիչ։ Նրա ռեալիստական պարզության հասցրած ինտոնացիաները անկեղծ են։ Հավատում ես այդ Սուրիկին և համոզվում, որ նա կուղղվի»³⁰։

Վերջին դերակատարումները

Յ. Սյուդարի «Տղան Մարսելից» («Խաղաղության աստղ») պիեսի բեմադրությունը (ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1951 թ.) ֆրանս-ամերիկյան կոնֆլիկտի, հակաֆաշիստական պայքարի ֆոնին ֆրանսիացի դժբախտ պատանիների՝ Խորհրդային Միության երկրների երեխաների կյանքով ապրելու երազանքի ու մղվող պայքարի մասին է։ Ղափլանյանը խաղացել է Ժանի դերը և դրական կարծիքի արժանացել։

²⁶ Խալաթյան 1950, 4։

²⁷ Սարգսյան 1950, 4։

²⁸ ԳԱԹ, Աստղիկ Աղասյանի ֆոնդ, N 12։

²⁹ Գալստյան 1951, 4։

³⁰ Զանիբեկյան 1951, 4։

Հայ արկածային գրականության երախտավոր Վախթանգ Անանյանի «Սևանի ափին» վեպը հայ դպրոցականների սիրելի գիրքն է եղել: Ըստ Օ. Մելիք-Վրթանեսյանի հոդվածի³¹, բեմականացումն իրականացնող Տ. Շամիրխանյանը և Ա. Ղազարյանն ընտրել են վեպի այն ճյուղը, որտեղ հերոսները, գտնելով մեր նախնիների ստեղծած ջրանցքը, ոգևորվում և մտածում են, որ Լճավանը ոռոգելու մեծ հնարավորություն ունեն: Այսինքն՝ վեպի երրորդ մասը: Հոդվածագիրը իր բացասական տպավորություններն է հայտնում բեմադրության մասին (ռեժ.՝ Ա. Աղասյան, 1952 թ.)՝ հիմնական թերությունը բարդելով պիեսի վրա: Նա կարծում է, որ պատանիների կերպարները, նրանց երկխոսությունները չստացված են և զուրկ անանյանական մթնոլորտից:

Կատակասեր, աշխույժ Գրիգորը, որ հաճախ է տարվում որսի թեմայով, կերպավորվել է Ղափլանյանի կողմից: Ներկայացման թատերախոսը գտնում է. «Պիեսի համեմատաբար հաջողված կերպարներից է չարաճճի, սրամիտ Գրիգորի կերպարը, որը ավելի է շահում Հ. Ղափլանյանի կատարմամբ»³²:

Բեմադրելով «Պավլիկ Մորոզովը» (Վ. Գումարյով, 1953 թ.) Ղափլանյանը խիզախ, սկզբունքային հերոս պիոնների է ներկայացրել:

Ներկայացման երկու «պավլիկներն» էլ գրավոր արձագանքի են արժանացել, ընդհանուր հաջողության հետ մեկտեղ եղել են նաև բացթողումներ: Անդրադառնալով Պավլիկի երկու դերակատարների խաղին՝ Օ. Ավետիսյանը գրում է, որ լուսավոր գալիքի մասին երազելու տեսարաններում նրանց չի հաջողվել խորապես ընկղմվել հերոսի ներաշխարհ, և դերակատարները կերպարը նվազ ոգեշնչված ու ռոմանտիկ են ներկայացրել³³:

Ղափլանյանի դերակատարման մասին հակասական կարծիքներ են եղել:

Գ. Սունդուկյանի «Էլի մեկ զոհ» (ռեժ.՝ Լ. Քալանթար և Ա. Աղասյան, 1953 թ.) պիեսի բեմադրության մեջ Ղափլանյանը խաղացել է Բրիլիանտովի որդի Վանոյի դերը: Հարուստ ու շվայտ ապրելակերպով այս կերպարը մի նոր գույն էր, բացասական դեմք երիտասարդ դերասանի համար: Ներկայացման մասին թատերախոսականում³⁴ նշվում է, որ դերակատարումը «արտահայտչական միջոցների հարստությամբ և գունեղությամբ» է առանձնացել: Նույն տեղում կարդում ենք դերի նկարագրությունը. «Արտիստը գեղարվեստական ցայտուն միջոցներով է ընդգծել հարուստ վաճառականի պորտաբույժ որդու անճարակությունը կյանքի լուրջ հարցերում, կամազրկությունը՝ հոր առաջ, ցինիկությունը՝ ամուսնության և կանանց հետ ունեցած փոխհարաբերություններում, վախը՝ ժառանգությունից զրկվելու հեռանկարից»: Այս վերլուծությունը մեզ համար հասկանալի է դարձնում, որ երիտասարդ դերասանը ի ցույց է դրել իր կերպարի բոլոր շերտերը, ներկայացրել

³¹ Հմմտ. Մելիք-Վրթանեսյան 1952, 3:

³² Մելիք-Վրթանեսյան 1952, 3:

³³ ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Հմմտ. Аветисян 1953:

³⁴ Առաքելյան 1954, 4:

նրա տեսակը ամբողջ մանրամասներով: Մ. Շաթիրյանը, հատուկ անդրադառնալով դերասանի մինչ այդ խաղացած պատանիների և Վանոյի տարիքային տարբերությանը, գրում է, որ նա հաջողությամբ է կերպավորել ու հաղթահարել այդ տարբերությունը³⁵:

Ղափլանյանի վերջին դերը Կոստյան էր՝ Վ. Ռոզովի «Կյանքի մի էջը» կատակերգության հերոսը (1953 թ):

Ռոզովի աշխույժ, կենսասեր ու սրամիտ, երբեմն պարծենկոտ, երբեմն ստախոս, երբեմն ամբարտավան, հայր Գորիո կարդացող, բայց փողոցի խոսվածքով Կոստյան հերոս է, որն առօրյա հոգսերում օգնում է ընկերոջը, ուսումնառության մասին իր ճշմարտությամբ վիճում նրա հետ, սիրում աշխատել: Խոսելով Ղափլանյանի Կոստյայի մասին՝ Ս. Ռիզաևը դերակատարումը համարել է ինքնաբերական, սակայն նշել է նաև, որ նա «որոշ հատվածներում շատ է ճգնում աչքի ընկնել»³⁶:

Թատերագետ Լ. Հախվերդյանը Ղափլանյանի դերասանական նկարագիրը ամբողջացնող տողեր է հրապարակել ՊՀԹ-ի քսանամյակին նվիրված կատալոգում. «Այս թատրոնում թերևս ոչ մի դերասան պատանիների կերպարներն այնքան շնորհալի, համոզիչ ու նուրբ հուզականությամբ չի վերարտադրում, որքան Հրաչյա Ղափլանյանը: Նրա ստեղծած պատանիները վերին աստիճանի ճշմարտացի են ու պարզ, օժտված պատանու անկեղծությամբ, անմիջականությամբ ու ջերմությամբ»³⁷:

Եզրակացություններ

Ղափլանյանի ստեղծագործական գործունեության դերասանական շրջանը համընկել է խորհրդային այն ժամանակահատվածի հետ, որին հատուկ էին գաղափարական պարտադրանքն ու անկոնֆլիկտային պիեսները բեմ հանելու պահանջը: Բեմադրվող պիեսների հերոսները հիմնականում խորհրդային մեկ ընդհանուր հայրենիքին իրենց խիզախումով նվիրված պատանի հերոսներ էին կամ խրատող, կրթող, մի տեսակ իմաստնացած տղաներ, որոնք հակադրվում էին իրենց հասակակից մանր-մունր չարություններ անող, անխոհեմ վարքով դպրոցականներին և ի վերջո «դարձի բերում» նրանց: Նման ներկայացումներում դերասանն իրեն վստահված նույնանման կերպարներ ներկայացնելիս կարողացել է ամեն անգամ հետաքրքիր և ինքնատիպ լինել:

Այսպիսով, ի մի բերելով Հրաչյա Ղափլանյանի դերասանական գործունեությունը, կարող ենք եզրակացնել, որ նա շնորհալի և ուշադրության արժանի դերասան է եղել: Ըստ ականատեսների՝ անմոռանալի են նրա՝ պատանիների դերակատարումները՝ արտահայտիչ խաղով, բեմական հմայքով:

³⁵ Шатирян 1953, N 308:

³⁶ ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Ռիզաև 1954, 3:

³⁷ Դավթյան 1949, 25:

Գրականություն

- Աղաբաբյան Ս. 1947, «Երիտասարդ գվարդիան» պատանի հանդիսատեսի թատրոնում, Սովետական գրականություն և արվեստ, N 12, Երևան, էջ 139:
- Աղաբաբյան Ս., Դավթյան Վ. 1947, «Գնդի որդին», Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի գրադարանի մամուլի բաժին (այսուհետև՝ ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին), Ավանգարդ, 1 մայիսի, Երևան:
- Առաքելյան Ս. 1954, «Էլի մեկ զոհ», Ավանգարդ, Երևան, N 12, էջ 4:
- Արաքսման Ա. 1944, Շեքսպիրյան երկու ներկայացում, Սովետական գրականություն և արվեստ, N 4-5, Երևան, էջ 108:
- Արաքսման Ա. 1947, «Գնդի որդին» Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում, ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 468:
- Արաքսման Ա. 1947, «Երջանիկ սերունդ» Գրական թերթ, N 24, Երևան, էջ 4:
- Արաքսմանյան Ա. 1952, «Սովորականներ», Սովետական Հայաստան, N 81, Երևան, էջ 3:
- ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 471:
- Գալստյան Հ. 1951, «Ուսուցիչը», Գրական թերթ, N 3, Երևան, էջ 4:
- Դավթյան Մ. 1949, Ա.Ի. Միկոյանի անվան պատանի հանդիսատեսի թատրոն. XX տարի, Երևան, «Հայպոլիգրաֆիկատի Գրքի տուն» տպարան, էջ 48:
- Խալաթյան Լ. 1950, «Հասունության վկայական», Ավանգարդ N 25, Երևան, էջ 4:
- Հախվերդյան Լ. 1952, «Սովորականներ», Գրական թերթ, N 6, Երևան, էջ 4:
- Հախվերդյան Լ., Աղաբաբյան Ս. 1948, «Սովորականներ», Ավանգարդ, N 41, Երևան, էջ 4:
- Հովակիմյան Հ. 1941, «Կամոն» Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում, Գրական թերթ, N 32, Երևան, էջ 3:
- Հովակիմյան Հ. 1948, «Կարմիր վզկապ», ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 474:
- Հովակիմյան Հ. 1947, Հաջողված ներկայացում, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Ավանգարդ, 15 մարտի, Երևան:
- Հովակիմյան Հ. 1947, Պատանի հանդիսատեսի թատրոնի նոր հաջողությունը, Ավանգարդ, N 46, Երևան, էջ 3:
- Ղազանջյան Հ. 1941, «Դավիթ Կոպալերֆիլդ», Երևանի Հ. Ղափլանյանի անվ. դրամատիկական թատրոնի արխիվ, Ավանգարդ, N 124, Երևան, էջ 4:
- Ղազանջյան Հ., 1940, «Տուն համար 5», Ավանգարդ, N 235, Երևան, էջ 4:
- Ղափլանյան Հ. «Ուսուցիչը», ռադիոմոնտաժ Ա. Աղասյանի, ԳԱԹ, Աստղիկ Աղասյանի ֆոնդ, մեք. 17 թ., N 12:
- Ղափլանյան Հ. 1947, Իմ սիրելի դերը, ԳԱԹ, Հրաչյա Ղափլանյանի ֆոնդ, N 598:
- Մանուկյան Ա. 1949, Ձյունիկ, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Սովետական Հայաստան, N 238, Երևան:
- Մելիք-Վրթանեսյան Օ. 1952, «Սևանի ափին» բեմադրության առթիվ, Գրական թերթ, N 27, Երևան, էջ 3:
- Մնացականյան Վ. 1949, «Ձյունիկ», Գրական թերթ, N 37, Երևան, էջ 2:
- Ջանիբեկյան Գ. 1951, «Ուսուցիչը», Ավանգարդ, N 2, Երևան, էջ 4:
- Ռիզան Ս. 1954, Երիտասարդական երկու ներկայացում, ԵԹԿՊԻ-ի գրադարանի մամուլի բաժին, Սովետական Հայաստան, N 108, Երևան:
- Ռիզան Ս. 1969, Հրաչյա Ղափլանյան, Երևան, «Հայկական թատերական ընկերություն» 232 էջ:
- Սարգսյան Ս. 1950, «Հասունության վկայական», Գրական թերթ, N 12, Երևան, էջ 4:
- Аветисян О. 1953, «Павлик Морозов», Сталинец, Ереван, 14 июля.
- Шатирян М. 1953, Произведение классической драматургии в детском театре, Коммунист, Ереван, N 308, с. 4.

ՀՐԱԶՅԱ ՂԱՓԼԱՆՅԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԴԵՐԱՍԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏԱՆԻ ՀԱՆԴԻՍԱՏԵՍԻ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Ռուզաննա Առաքելյան

Ամփոփում

Հայ թատրոնի պատմության նորագույն շրջանի հայտնի ներկայացուցիչներից է բեմադրիչ, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, Երևանի դրամատիկական թատրոնի հիմնադիր-գեղարվեստական ղեկավար Հրաչյա Ղափլանյանը, որը հանրությանը քիչ է հայտնի որպես դերասան: Պատանեկան տարիներին ՊՀԹ-ում անցնելով մասնագիտական հասունացման, թատերարվեստի նրբություններին ծանոթանալու շրջանը՝ նա այս թատրոնում դառնում է սիրված դերասան, հետագայում նաև՝ բեմադրիչ:

Ղափլանյանը պատանիների իր դերերը ներկայացրել է համոզիչ ու հավաստի, հուզիչ ու անմիջական արտահայտչամիջոցներով, խորապես ընկալել հասակակից հերոսների ապրումները, ձգտումները, անձնվեր հայրենասիրությունը և հոգեբանական նուրբ մոտեցմամբ, տրամաբանված խաղով հանդես եկել նրանց հատուկ դրամատիկական դժվար շատ հոգեվիճակներում: Դերասանական տպավորիչ խաղն արժանացել է ժամանակի մասնագիտական մամուլի արժանի գնահատականին:

Բանալի բառեր՝ դերասան, Պատանի հանդիսատեսի թատրոն, ներկայացում, դերակատարում, պատանի հերոս, անմիջական խաղ, խորհրդային շրջան:

РАЧЬЯ КАПЛЯНЯН КАК АКТЕР ЕРЕВАНСКОГО ТЕАТРА ЮНОГО ЗРИТЕЛЯ

Рузанна Аракелян

Резюме

Одним из ярчайших представителей в новейшей истории армянского театра является режиссер, народный артист СССР, основатель и художественный руководитель Ереванского драматического театра Грачья Каплянян, который мало известен театральной общественности как актер. Его творческое становление как актера состоялось в стенах Театра юного зрителя, где он постиг тонкости театрального искусства, став любимым артистом, а в дальнейшем и режиссером.

Созданные им образы были правдивы, убедительны, непосредственны. Его игра отличалась тонким психологизмом, умением передать душевные переживания своих героев.

Актерская деятельность Г. Капляняна была удостоена высокой оценки со стороны театроведов.

Ключевые слова – актер, Театр юного зрителя, спектакль, исполнение, юный герой, непосредственная игра, советский период.

HRACHYA GHAPLANYAN AS AN ACTOR IN THE THEATRE OF YOUNG SPECTATOR OF YEREVAN

Ruzanna Arakelyan

Abstract

Hrachya Ghaplanyan, People's Artist of the USSR, is one of the distinguished figures in the modern period of Armenian theatre history. He was the artistic director and the founder of the Yerevan Drama Theatre. He was known as a famous stage director, but he was less known as an actor to the audience. He started his acting creative way at the Yerevan Theatre of Young Spectator. During this period he underwent psychological school, developed and mastered all the stage skills, traditions and standards on his background, meanwhile improving them. He played the characters of young men of his age, so he knew very well psychological peculiarities of the role and presented the true character of a young man, his behavior, feelings, emotions, aspiration, patriotism. His acting on the stage was highly appreciated by the professional theatrical experts of the time.

Key words – actor, Theatre of the Young Spectator, performance, play a role, young hero, true acting, Soviet period.

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՈՆԸ ԵՎ ԿՈՆԵԿՏԻՎ ՏՐԱՎՄԱՆ. 2021-Ի ԱՅԼ ԱՄԱՆՈՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

Գոհար Ստեփանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15

Էլ. հասցե՝ gogstep@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 21.12.2021, գրախոսվել է 04.03.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-247

Ներածություն

Տոնի բնորոշման մեջ տեսաբանները հիմնականում ելնում են առօրյայի հետ հակադրության մեկնակետից¹. տոնն առօրյայի շրջված, թարս պատկերն է: Երբեմն այս բնութագրությունն ավելի է խորացվում, առաջ է քաշվում տոնի և առօրյայի հակադարձ համեմատականության դրույթը². որքան տխուր, ծանր ու դժվարին է առօրյան, այնքան հախտուն, ուրախ է տոնը: Սակայն, հավանաբար, կա առօրյա, որը տեղ չի թողնում տոնականության համար՝ գլխավոր շրջելով ինքնին շրջոնքի մարմնավորում տոնը: Այդպիսին էր պատերազմի և հետպատերազմյան առօրյան Հայաստանում և Արցախում: Անչափելի էին 2020-ի մեր կորուստները, տխրությունն ու իրավիճակի ողբերգականությունը թվում էին անհաղթահարելի՝ պայմանավորված սեպտեմբերի 27-ին սկսված Արցախյան 44-օրյա պատերազմով: Բայց անգամ նման ճգնաժամային իրավիճակում տոնը եկավ օրացույցով, սակայն ոչ տոնականությամբ. հանրային տրամախոսությամբ Ամանորը որակվեց որպես «ամենատխուր Ամանոր», «լուռ Ամանոր»: 2021-ի առաջին տոնն ընթացավ առանց հրավառությունների ծանոթ ձայների, որոնք հատկապես վերջին տարիներին տոնի ակուստիկայի պարտադիր բաղադրիչներն էին: Մարդիկ սա գնահատեցին որպես «գիտակից լռություն»³, «քար լռություն»⁴, իսկ տեղ-տեղ լսվող հատուկեհատ հրավառությունների ձայները հանրային ամոթանքի արժանացան:

¹ Топоров 1992, 329-331.

² Այս դրույթն առաջ է քաշում Լևոն Աբրահամյանը, որին շնորհակալ եմ իր կարծիքն ինձ հայտնելու համար:

³ «Գիտակից լռություն էր: Երևի սենց բաներից ա սկսվում վերափոխումը». կարդում ենք ֆեյսբուքյան մի գրառման մեջ. <https://www.facebook.com/smbat.hakobyan.3/posts/3680424415376268>

⁴ «00:00 Կապանում քար լռություն էր... Բարի գալուստ 2021 թ.» գրառում էր արել մեկը ֆեյսբուքում (Դաշտենց Ա., Ամանորի գիշերը քար լռություն ամբողջ Հայաստանում, <https://hraparak.am/post/3b61b3616f576aafe4de219a678c5a57?fbclid=IwAR0N0cwrVWx3UpIY6nfb0HzCIQrrsAUcINuWg6oLHT53qBfnUf8RLMIEZIs>

Վիզուալ առումով ևս տոնը «լուռ» էր՝ առանց գլխավոր խորհրդանիշի՝ տոնածառի՝ Հանրապետության հրապարակում, առանց մասնավոր տոնածառերի և ամանորյա այլ զարդարանքների ինչպես բնակավայրերի արտաքին ձևավորումներում, հանրային վայրերում, այնպես էլ մասնավոր տներում: Շնորհավորական այցելությունների ծանոթ եռուզեռն իր տեղը զիջեց միայն սակավաթիվ, թերևս ամենապարտադիր այցելություններին: Ամանորի շնորհավորանքները շատերը տաբուացրին, անգամ որոշ մարդիկ, օգտվելով ֆեյսբուքյան հարթակից, հրապարակավ հայտարարեցին, թե չեն շնորհավորելու ոչ մեկին և չեն ընդունելու շնորհավորանքներ, շատերն էլ հրաժարվեցին շնորհավորանք-բարեմաղթանքների վերբալ բանաձևերի առաջին բաղադրիչից՝ շնորհավորանքի խոսքերից՝ պահելով միայն բարեմաղթանքները: Վերջիններն էլ, իհարկե, հաճախ դժվարությամբ էին ձևակերպվում: Այցելությունների նվազումը, շատ դեպքերում՝ գրեթե զրոյացումը հատուկ էին ինչպես քաղաքային, այնպես էլ գյուղական միջավայրերին: Նշենք, որ գյուղերում դրանց ծավալը միշտ էլ ավելի մեծ է եղել՝ պայմանավորված և՛ ավանդականությանն առավել հակվածությամբ, և՛ այցելությունների համայնքային ընդգրկմամբ: Մինչդեռ հենց գյուղական համայնքներում արձանագրվեցին այցելությունների և, առհասարակ, տոնականության գրեթե զրոյացում, հատկապես այն պարագայում, երբ համայնքը զոհ/գերի/անհայտ կորած ուներ պատերազմում:

Վիզուալ «լռությունը» որոշակիորեն տարածվեց նաև Նոր տարվա մյուս կիզակետային տարրի՝ տոնական ուտեստներով սեղանի վրա: Նկատելի էր հատկապես ճոխ և նորաձև ուտեստներից հրաժարումը. մարդիկ ձգտում էին զսպվածություն դրսևորել նաև տոնի համար առանցքային այս բաղադրիչի հարցում:

Անցնող տարվա տոնական ամփոփումները, որոնք վերջերս ավանդույթի են վերածվել ֆեյսբուքյան հարթակում, 2021-ի Ամանորին անձնական ու հանրային վերագնահատումների բնույթ ստացան: Ուշագրավ է, որ երբեմն հենց ուտեստը և տոնական սեղանն ընդհանրապես դարձան նման վերանայումների ու վերագնահատումների վիզուալացման լավագույն միջոցը, տոնական հենց այն բաղադրիչը, որն ամենաշատն էր վերջին տարիներին քննադատվում ճոխության պատճառով: Ֆեյսբուքյան օգտատերերից մեկը հունվարի մեկին ներկայացրել էր իր տոնական սեղանի լուսանկարը. նա, օղու բաժակը ձեռքին, նստած էր սեղանի մոտ, որի վրայի ուտեստի տեսականին կազմում էին մեխերը՝ ափսեի մեջ, ասեղը, մետաղյա ամրակալը, մկրատը, սեղանին դրված էին նաև բմբուլ ու կարմիր թելի կծիկ: Լուսանկարին առընթեր նրա գրառումը «վաստակած Նոր տարվա» մասին արտահայտում էր այն միտքը, որ անհրաժեշտ է ազգովի ճանաչել սեփական արատներն ու սխալները, դրանցից ազատագրվել և ուրիշներին էլ օգնել այդ հարցում⁵:

⁵ <https://www.facebook.com/photo?fbid=3545247765571583&set=a.19483227279837>

Տեղը. տոնը գերեզմանում

Որքան «լուռ» էր տոնը *կյանքի տարածքում*, այնքան «լսելի» էր այն *մահվան տարածքում*: Երևանում այդ տարածքը Եռաբլուր պանթեոնն էր, Ստեփանակերտում՝ Եղբայրական գերեզմանոցը: Արցախյան առաջին և 44-օրյա պատերազմների վավերագրող Սվետլանա Կուլչիցկայան այսպես է նկարագրում 2021-ի Ամանորը Ստեփանակերտում. «*Քառացիորեն ողջ քաղաքն իջել էր Հուշահամալիր, որ հիմնադրվել էր նրանց համար, ովքեր զենքը ձեռքնե-րին պատերազմ գնացին 90-ականներին... Բոլորն իջնում էին ավելի ներքև՝ նոր գերեզմանների մոտ հարգանքի տուրք մատուցելու իրենց որդիներին ու եղբայրներին՝ զոհված արդեն այս պատերազմում՝ անմեղ զոհերին, իրենց հողի պաշտպաններին: Ծաղիկներ դնելուց ու արցունքներ թափելուց հետո, որ հեղեցին Արցախից մնացած հողերում, մայրերը, հայրերը և բոլոր կանայք, դեպի վեր բաց թողեցին լույսեր, որոնք բոլոր զոհվածների հոգիներն են...*»⁶: Հայաստանում ևս շատերը, հատկապես պատերազմում ընկած զինվորների ընտանիքներն ու հարազատները, Նոր տարին դիմավորեցին ոչ թե տանը, ինչպես ավանդաբար, այլ Եռաբլուրում՝ զոհվածների կողքին, նրանց հետ: Մյուսների համար էլ, եթե ոչ Նոր տարին դիմավորելու, ապա գոնե այցելության գլխավոր վայր դարձան Եռաբլուրն ու համայնքային գերեզմանոցները: Ամանորի համերգ-ծրագիրը, որը սովորական Նոր տարիներին նախապես տեսագրվում էր, իսկ կեսգիշերին իր շուրջը հավաքում ընտանիքներին, այս անգամ ուղիղ եթերում էր՝ անմիջապես Եռաբլուրից: Հատուկ ընտրված էին հիմնականում բանակին, զինվորին նվիրված և ուրախության նոտաներ չունեցող երգերը, ինչպես նաև օրորոցայիններ՝ արդիականացնելով քուն-մահ արխաիկ զուգորդումը: Երգիչների ծային միահյուսվեցին սգացողների լացի ու ողբի ծայերը՝ ստեղծելով Ամանորի տոնին ոչ բնորոշ ակուստիկ միջավայր:

Եռաբլուրի Ամանորը վիզուալ առումով ևս տարբերվեց բոլոր Ամանորներից. խոնարհված Եռագույնների դաշտում (այն հատվածը, որտեղ 2020-ի պատերազմի զոհերի գերեզմաններն են) հայտնվեցին փոքրիկ տոնածառեր կամ տոնածառային ատրիբուտներ՝ առանձին խաղալիքներ ու շղթաներ: 2020-ի պատերազմում զոհվածներին մարդիկ բաժին հանեցին իրենց տոնական սեղաններից՝ կոնֆետներ, մրգեր՝ խնձոր, մանդարին, նարինջ, ինչպես և ընկուզեղեն: Դրանք դրվեցին նաև Արցախյան առաջին պատերազմը խորհրդանշող Մոնթեի և Վազգեն Սարգսյանի, ինչպես և 2016-ի Քառօրյա պատերազմի զոհերի շիրիմներին:

Այլ էր նաև Եռաբլուրի Ամանորի բույրը: Ընտանեկան Նոր տարին հաճախ զուգորդվում է բնական եղևնու, մանդարինի, նարնջի կամ մեկ այլ բույրի հետ: 2021-ի Ամանորը խնկաբույր էր. Եռաբլուր պանթեոն տանող ճանապարհից արդեն զգացվում էր գերեզմաններին անվերջ ծխացող խնկի հոտը: Բոլորը՝ ծանոթ թե անծանոթ, խունկ էին ծխում գերեզմանների վրա:

⁶ <https://www.panorama.am/ru/news/2021/01/01/>

Այսպես, ի տարբերություն հանգուցյալներին հատկապես մեծ տոներին մասնակից դարձնելու ավանդույթի՝ 2021-ի Ամանորը կազմակերպվեց ավելի շատ պատերազմում ընկածների համար, որին ողջերը մասնակից դարձան: Մեռածներին ողջերի տոնական կյանքի մեջ ներառելու նորմը հայոց քրիստոնեական ավանդույթում հանգեցրել է տոնի հաջորդ օրվա՝ մեռելոցների պրակտիկային, որոնք ընթանում էին գերեզմանոցներում՝ համատեղ հացկերույթի արարողություններով: Հինգ տաղավար տոներին հաջորդող հիշատակի որոշ օրերի (հատկապես Սուրբ Խաչի) պարագայում այդ նույն մտայնությունը ժամանակի ընթացքում հանգեցրել է առաջնայնությունը հենց հանգուցյալներին տալուն, ընդ որում, տխրությունն ու վիշտն այդ դեպքերում կլանել են տոնական ողջ ուրախությունը: Ամանորը գերեզմանոցում նշելու պրակտիկան ևս նոր չէ: Այն, ըստ ամենայնի, ձևավորվել է խորհրդային շրջանում և երբեմն-երբեմն շարունակվել ընդհուպ մինչև մեր օրերը՝ նոր մահացածներ և, հատկապես, երիտասարդ հանգուցյալներ ունենալու պարագայում: Ընդ որում, տարբեր բնակավայրերում այս պրակտիկան դրսևորվել է տարբեր ժամանակային և մասնակցային ընդգրկմամբ՝ մահից հետո՝ մեկից մինչև տասը և ավելի տարիների կտրվածքով և ներառելով ամենահարազատներից մինչև համայնքի բոլոր ընտանիքներին՝ որպես կանոն, ի դեմս տղամարդկանց: 2000-ականներից սկսած՝ այս պրակտիկան նկատելիորեն տեղի էր տվել, որոշ ընտանիքներ գիտակցված կերպով հրաժարվում էին դրանից՝ այդպիսով ազատելով ընտանիքից դուրս գտնվողներին ևս իրենց միանալու և գերեզմանոցում տոնը նշելու պարտավորությունից⁷: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց 2021-ի Ամանորը, աղետներն ամեն անգամ վերականգնում կամ ակտիվացնում են այդ ավանդույթը: Այդպես եղավ 1988-ի երկրաշարժից հետո աղետի գոտում: Ողջերի Ամանորը սկզբունքորեն փոխադրվեց *մահվան տարածք*՝ հանգուցյալների մոտ, իսկ *կյանքի տարածքում* երկար ժամանակ ոչ միայն Ամանորը, այլև տոներն առհասարակ «լուռ» էին: Նույնն ապրվեց 2021-ի Ամանորին: Բայց 1988-ի և հաջորդող տարիների «լուռ Ամանորներն» ավելի շատ տեղայնացված էին, հատուկ՝ աղետի գոտուն և տեղավորվում էին թաղման և հիշատակի ծիսակարգի համատեքստում, մինչդեռ 2021-ի տոնական «լռությունը», նախ, համընդհանուր էր՝ Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում, և ապա թաղման և հիշատակի համատեքստում ներդրվում են որոշակի քաղաքական, սոցիալական իմաստներ:

Տոնածառ. դնե՛լ, թե չդնե՛լ

XX դարասկզբից ի վեր հայկական միջավայրերում Ամանորի տոնականության կիզակետը դարձել է զարդարված փշատերև ծառը՝ տոնածառը: Ավելին, կարելի է ասել, ձմեռային Ամանորի ավանդույթը զգալի չափով զարգացավ հենց տոնածառի, տոնածառային հանդիսության շնորհիվ: 2020-ի ավարտին հանրային տրամախոսությամբ Նոր տարին նշել-չնշելու հար-

⁷ Ստեփանյան 2020, 233:

ցադրման համատեքստում նախ և առաջ, ակտիվացան տոնաձառ դնել-
չդնելու մասին քննարկումները: Երևանի քաղաքապետարանը դեկտեմբերի
սկզբին արդեն հայտարարեց, որ Հանրապետության հրապարակում չի լինի
տոնաձառ, մայրաքաղաքում չեն լինի տոնական զարդարանքներ⁸: Այլ մար-
զային կենտրոններ ևս հրաժարվեցին Նոր տարվա միջոցառումներից: Տո-
նական հարդարանքի և միջոցառումների համար նախատեսված ծախսերը
կա՛մ չեղարկվեցին, կա՛մ ուղղվեցին պատերազմից տուժած անձանց և զոհ-
վածների ընտանիքներին⁹: Շատերը հրաժարվեցին նաև ընտանեկան տո-
նաձառերից: Իսկ որոշներն էլ հարդարեցին, սակայն դրանք սկզբունքորեն
տարբերվում էին ավանդական տոնաձառերից: Դրանք հիմնականում
մանկահասակ երեխաներ ունեցող ընտանիքներն էին. *նորի* հետ զու-
գորդվող ծմեռային Ամանորը ավանդաբար նախ և առաջ մանուկների տոն
էր, և այդ ընկալումը, կարծում ենք, ընդհանրական բնույթ ունի¹⁰: Երեխանե-
րին իրենց տոնական ուրախությունից զրկելը նույն հանրային տրամախո-
սույթում քննադատվեց հաճախ: Բայց անգամ այն տոնաձառերը, որոնք
դրվեցին *հանուն երեխաների*, ավանդականը չէին. առավել համեստ էին՝
առանց փայլերի, լույսերի կամ խայտաբղետ խաղալիքների: Որոշ ընտանիք-
ներում դրվեցին փոքր՝ հուշանվերային տոնաձառեր: Շատերն էլ արդարաց-
րին տոնաձառի ներկայությունն իրենց տներում՝ դրա բաղադրիչը դարձնելով
հիմնականում Եռագույնը՝ այդպիսով ակտիվացնելով ազգային սիմվոլիկան և
հայրենասիրական տրամադրությունը, իսկ առանձին դեպքերում՝ զոհված
զինվորների լուսանկարները կամ նրանց խորհրդանշող այլ «խաղալիքները»:
Ուշագրավ է, որ երբեմն տոնաձառն արդարացրեց իր ներկայությունը՝ փո-
խելով *ավանդական տոնը*¹¹՝ գլխավոր սենյակից տեղափոխվելով երկրորդա-
կան սենյակներ՝ մի տեսակ թաքուն, գաղտնի մնալով: Արագածոտնի մարզի
Օրգով գյուղում, օրինակ, համայնքում որոշում են կայացնում, որ 2021-ին
տներում տոնաձառեր չեն դնելու, քանզի կյանքի համար մեկամսյա պայ-
քարից հետո մահացել էր պատերազմում վիրավորված համազրուղացի ժամ-
կետային զինծառայողը: Տոնաձառից հրաժարվելու պայմանավորվածու-
թյունը հիմնականում կատարվում է, իսկ տանը փոքր երեխաներ ունենալու
պարագայում, տոնաձառը հարդարվում է «հետևի սենյակում», որի պատու-

⁸ <https://www.civilnet.am/news/2020/12/02/>

⁹ <https://www.civilnet.am/news/2020/12/25/>

¹⁰ Պատերազմների և հետպատերազմյան շրջաններում այս ընկալումը, այնուամենայնիվ, մշտա-
պես դարձել է տոնաձառեր հարդարելու գլխավոր շարժառիթը՝ չնայած համընդհանուր վշտին: Ընդ
որում, սրանում որոշիչ է եղել հատկապես ուսուցիչների դերը: Այսպես, Առաջին աշխարհամարտի տա-
րիներին, Ռուսաստանում հենց ուսուցիչներն ու դաստիարակներն էին պնդում ունենալ տոնաձառեր՝
դրանց հարդարումը արդարացնելով երեխաների տոնական սպասումով. «Նրանք այնքան երկար են
սպասել տոնաձառին, որ նրանց այդ տոնից զրկելը ուղղակի դաժան կլինի», Сальникова 2011, 72:
Ծնողական համայնքի և ուսուցիչների միջև նման տարաձայնություններն ակտիվացան նաև մեր
օրերին, ընդ որում, գոնե դպրոցներում ու մանկապարտեզներում տոնաձառեր ունենալու կարևորու-
թյունը պնդողները միշտ ուսուցիչներն ու դաստիարակներն էին:

հանները ծածկվում են սպիտակ, անթափանց կտորով՝ գաղտնի պահելով տոնական գլխավոր խորհրդանիշը¹¹:

2021-ին տոնաձառը փոխեց իր տեղը ոչ միայն տան ներսում՝ զիջելով պատվավոր տեղը. կենտրոնից՝ գլխավոր սենյակից, տեղափոխվելով հարակից սենյակ, այլև, ինչպես արդեն վերն ակնարկեցինք, տնից դուրս՝ փոխադրվելով *կյանքի տարածքից մահվան և հուշային տարածք*. Եռաբլուր պանթեոնի նոր՝ 2020-ի զոհերի շիրիմների դաշտը բառացիորեն զարդարվեց տոնաձառերով կամ տոնաձառային խաղալիքներով ու շղթաներով: Այնտեղ որոշ տոնաձառեր զարդարվեցին սովորական խաղալիքներով, մյուսները՝ տվյալ զինվորի լուսանկարը կրող մեկ կամ մի քանի խաղալիքներով: Եթե *կյանքի տարածքում* 2021-ի տոնաձառը պահանջում էր որևէ «արդարացում», ապա Եռաբլուրի պարագայում հանրային տրամախոսությամբ տիրում էր լուռ համաձայնությունը: Լռությունը պայմանավորող հիմքերից առաջնայինը թերևս զոհվածի «կարիքները», տվյալ դեպքում նրա՝ տոնի կարիքը բավարարելու մտայնությունն էր («հանգուցյալն է խնդրում»): Այս մտայնության կողքին հանրային դիտանկյունից տոնաձառը *մահվան տարածքում* ընդհանուր առմամբ ընկալվեց որպես տուրք զոհվածներին և այդպիսով արդեն արդարացված համարվեց¹²:

Այդպիսով, զոհվածների տուն-ընտանիքը՝ տոնաձառով, տոնական ուտեստով և ընտանիքի անդամներով 2021-ի Ամանորին տեղափոխվեց Եռաբլուր. այնտեղ էր միայն հնարավոր տան ամբողջական կազմի ապահովումը¹³:

¹¹ Ստեփանյան 2021, ԴԱՆ, Երևան: Քողարկված տոնաձառերի պրակտիկան ևս նորություն չէ: Բոլշևիկյան իշխանությունների ծավալած հակակոռուպցիոնական քաղաքականության շրջանակում Ռուսաստանում 1920-ական թթ. որոշ տներում քողարկվում էին Սուրբ Ծննդյան տոնաձառերը: Բայց եթե դրանք քողարկվում էին *վերևից*՝ իշխանություններից եկող արգելքի պատճառով, ապա 2021-ի Հայաստանում տոնաձառի քողարկումը գալիս էր *ներքևից*՝ համայնքից:

¹² Ի դեպ, զոհված զինվորների հարազատների նման վարքը նախադեպային չէ և, ըստ ամենայնի, հատուկ է ողջերին: Հասկանալի է ռուս էմիգրանտ մի կնոջ օրագրային գրառումը հարազատի գերեզմանին *տոնաձառ հարդարելու* մասին. «Այսօր լույսեր վառեցի գերեզմանի փոքրիկ եղևնու վրա: Տանս այս տարի տոնաձառ չի լինի: Ո՛ր համար այն զարդարեմ»: Думечкина 2002 (էջանշում չկա):

¹³ Ամանորը մեզանում ավանդաբար եղել և առ այսօր էլ մնում է տարվա մեջ այն գլխավոր ափիքներից մեկը (եթե ոչ ամենագլխավորը), որ տուն է բերում ընտանիքի բոլոր անդամներին, քանի որ մշտապես կարևորվել է Նոր տարին ամբողջ ընտանիքով դիմավորելու նորմը՝ ողջ տարին էլ այդպես անցկացնելու ակնկալիքով: 2020-ի պատերազմի զոհերի՝ սահմանային դիրքը *այս ու այն աշխարհների* միջև, նրանց ոչ ողջերի, ոչ էլ դեռևս մեռածների շարքին պատկանելը, ընտանեկան ամբողջական կազմի ապահովումը 2021-ի Ամանորին հնարավոր է դառնում միայն գերեզմանոցում, որը նրանց հարազատների կողմից հաճախ բնորոշվում է որպես «տուն», «միակ տուն»: Ոչ միայն տոնին, այլ նաև առօրյայում Եռաբլուրի/այլ գերեզմանոցների՝ զոհվածների ընտանիքների համար նոր տուն դառնալու ընկալման արտահայտություններ են զոհվածների մայրերի գրառումները. «Սեպտեմբերի 27-ից կանգ առավ իմ ընտանիքի կյանքը, հազարավոր ընտանիքների կյանքը: Իմ ընտանիքում մոռացանք ժպիտն ինչ է, երգ ու պարն ինչ է, մեր ընտանիքում տոնը սուգ դարձավ, իմ ընտանիքում արցունքը ծով դարձավ, մեր ընտանիքի նոր տունը Եռաբլուրը դարձավ...» (զոհված զինվորի մոր ֆեյսբուքյան գրառումից, ներկա պահին հղումը չի գործում): Տուն դարձած Եռաբլուրի ընկալումն ավելի ուժգին է դրսևորվում Արցախից տեղահանվածների խոսքում, որոնց համար իրականում կորսված տան պարագայում Եռաբլուրը ներկայանում է որպես միակ տուն: Ուշագրավ է, որ արդեն 2022-ին Եռաբլուրի շիրիմներից շատերի վրա հայտնվեցին նաև հուշանվերային փոքրիկ տնակներ:

Տոնաձառային այլ պերՖորմանս

Այն, որ տոնաձառերը կրում են տվյալ ժամանակի հետքը, քաջ հայտնի է: Դրանց վրա ազդեցություն են թողել թե՛ տարբեր իրադարձություններ, թե՛ գաղափարախոսություններ. արմատավորվելով ծառերի հնագույն պաշտամունքի պարարտ հողում՝ եղևնու հիմքով տոնաձառի ավանդույթը սկզբնապես ծնունդ առավ հին գերմանական ցեղերի շրջանում նախ որպես Ամանորի, ապա, XVI դ. սկսած՝ որպես Սուրբ ծննդյան խորհրդանիշ¹⁴: Ի սկզբանե համարվելով հեթանոսական խորհրդանիշ՝ այն անընդունելի էր քրիստոնեական եկեղեցու կողմից: XX դարասկզբին հասցրեց դառնալ «կրոնականության» խորհրդանիշ, ստանալ անգամ դասակարգային՝ «բուժական» բնույթ. բուշկիկների իշխանության առաջին շրջանում հակակրոնական և հակաբուժական պայքարի մի բաղադրիչն էլ դարձավ «հակատոնաձառային կամպանիան»¹⁵: 1929-1935 թթ. խորհրդային երկրում տոնաձառը հայտնվեց ընդհատակում և վերականգնվեց արդեն ոչ թե որպես Սուրբ Ծննդի, այլ Նոր տարվա և նույնիսկ՝ *խորհրդային տոնաձառ*¹⁶: Գաղափարախոսական ծանրաբեռնվածությունն իրենց վրա վերցրին տոնաձառի խաղալիքները. միրգ-խաղալիքները, որոնք կապվում էին Դրախտի խնձորների հետ, դարձան կոլտնտեսային առատության ցուցիչները, խաղալիք-երեխաները, որոնք մանուկ Հիուսի կրկնակներն էին, վկայում էին խորհրդային երջանիկ մանուկների մասին, իսկ հնգաթև աստղի, մուրճ ու մանգաղի, տրակտորների ու ինքնաթիռների տեսքով խաղալիքները կոչված էին արտահայտելու խորհրդային տնտեսության զարգացումը 1920-ականներին և 30-ականներին¹⁷: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին խորհրդային տոնաձառերը նկատելիորեն ռազմականացվեցին. խաղալիքների շարքում հայտնվեցին ռազմական տանկերը, ինքնաթիռները, ստալինյան զրահամեքենաները: Տոնաձառի ռազմականացման թեման, ինչպես և կարելի էր սպասել, աշխուժացավ նաև Արցախյան 44-օրյա պատերազմին հաջորդող Ամանորին: Բայց այս անգամ ռազմականացումն իրականացվեց ոչ այնքան ծանոթ՝ ռազմական խաղալիքների միջոցով, որոնք ուղղակի արձագանքն էին արդեն անցյալի ընկալում ունեցող իրադարձությունների, որքան բոլորովին *այլ* տոնաձառով, որն ուղերձ ուներ ապագային: Թվային հարթակը մեր օրերում զինամթերքով ու տարբեր զինատեսակներով այլընտրանքային (ոչ ավանդական՝ փշատերևային հիմքով) տոնաձառեր «հավաքելու» հնարավորություններ է տալիս: Ֆեյսբուքյան տարածքում շատերը դնում էին փամփուշտների ու այլ զինամթերքի պատկերներով հավաքված տոնաձառերի լուսանկարներ, իսկ մի մարդ տար-

¹⁴ Տոնաձառն այնպես է կլանել Ամանորի տոնականությունը, որ թվում է, թե այն միշտ այդ տոնի մասն է կազմել: Սակայն փաստերը վկայում են, որ Եվրոպայում և ապա Ռուսաստանում տոնաձառը Ս. Ծննդի-Նոր տարվա տոնի համընդհանուր խորհրդանիշ դարձավ միայն XIX դ. (Душечкина 2002, Новак 2018):

¹⁵ Душечкина 2002.

¹⁶ Душечкина 2002.

¹⁷ Новак 2018.

բեր իրական զինատեսակներով հավաքած տոնաձառի լուսանկարն էր ներկայացրել՝ հետևյալ գրառմամբ. «Նոր տարին, միևնույն է, գալու է, էս տոնաձառից թող լինի ամեն հայի տանը»: Այսպիսով, տոնաձառը դարձավ, մի կողմից, անցնող աղետալի տարվա ամփոփում, մյուս կողմից, ապագայի անելիքները ազգային մակարդակով կանխորոշելու միջոց:

Համացանցում տարածվող ռազմականացված «տոնաձառի» մեկ այլ, այս դեպքում՝ վերազգային նմուշում էլ տոնաձառի պատկերը «կառուցված էր» վերջին տարիների տարբեր պատերազմները բնորոշող խոշոր պայթյունների դրվագներով: Տոնաձառի պատկերի հիմքում ավանդական նվերների տուփերը, իսկ ծառի ամենաստորին հատվածում՝ մեկ-երկու խաղալիքներով զարդարված եղևնու մի քանի կանաչ ճյուղերը ներկայացնում են պատերազմ չապրած այլ աշխարհը, իսկ արդեն պայթյուններից կազմված «տոնաձառի» հաջորդ շարքերը մարմնավորում են պատերազմով անցած երկրները: Հատկանշական է, որ նրա ստորին՝ ամենածավալային շերտը հատկացված է 44-օրյա պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի կողմից Արցախի դեմ կիրառված ֆոսֆորային պայթյունի կադրին¹⁸, որին հաջորդում են Սիրիայի, Եմենի, Իրաքի, Լիբիայի, Լիբանանի և Պաղեստինի պատերազմական պայթյունների դրվագները՝ եղևնու բրգաձև կառուցվածքին համապատասխան: Սակայն, ինչ խոսք, 2021-ի տոնաձառերում, ոչ միայն դրանց՝ վերը ներկայացված վիրտուալ, այլև իրական տարբերակներում առավել գերիշխող է ազգային թեմատիկան, իսկ որոշ տարբերակներում էլ տոնաձառը դառնում է այդ երկուսի՝ ազգայինի և ռազմականի միավորման հարթակ:

Ազգային ու ռազմական տրամախոսույթների վիզուալ միահյուսումն է ներկայացնում մանկապարտեզներից (կամ դպրոցներից) մեկում հարդարված տոնաձառը, որի լուսանկարը նախատոնական շրջանում շատ շրջանառվողներից մեկն էր ֆեյսբուքյան ցանցում: Այն, ըստ էության, մարդ-տոնաձառ էր, որ մարմնավորում էր զոհված զինվորների հավաքական կերպարը. եղևնու պատկերը ստացված էր երկու պատերի անկյունում՝ Եռագույնի նեղ ժապավենի միջոցով: Ծառի պատկերի գլխին «դրված» էր զինվորական գլխարկը, պատկերից ներքև՝ հատակին՝ զինվորական «սապոգներն» էին: «Սապոգների» մոտ խաղալիք տանկեր էին, «սապոգներից» դուրս էին գալիս թղթե աղավնիներ՝ միաժամանակ ակտիվացնելով խաղաղության կամ զինվորների՝ աղավնիներ դառնալու¹⁹ տրամախոսույթը: Թղթե աղավնի կար նաև զինվոր-տոնաձառի գլխավերևում՝ ռազմական պատկերանախշով երեք փուլիկների հետ միասին: Զինվոր-տոնաձառից կախված էին ինչպես

¹⁸ 2020 թ. պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի կողմից Արցախում քիմիական զենքի տարրեր պարունակող ֆոսֆորային զինատեսակի կիրառման մասին հաղորդագրություններ հրապարակեցին ՀՀ և Արցախի իշխանությունները, որոնք առ այսօր մնացել են անարձագանք միջազգային հանրության կողմից: Հմմտ. Խաչատրյան 2020:

¹⁹ Զոհվածների հարազատների, հատկապես մայրերի որոշ պատումներում հաճախ է դրսևորվում զոհված որդու՝ աղավնու կերպարով իրենց հայտնվելու մոտիվը: Տե՛ս, օրինակ, «Փաստինֆո» գործակալություն, <https://www.youtube.com/watch?v=Foi5pwlviZs>

սովորական խաղալիքներ, այնպես էլ մահացած զինվորների շրջանաձև կտրվածքով լուսանկարները: Մարդ-տոնաձառերի կերպարները խորթ չեն Ամանորին. իմաստաբանորեն կապված լինելով Տիեզերական ծառի մի տարատեսակ Կենաց ծառի հետ²⁰, տոնաձառը կարող է մոդելավորել նաև աշխարհի անտրոպոմորֆ եռամաս չափումը՝ գլխի, մարմնի և ոտքերի տարանջատմամբ: Այս իմաստով, զինվոր-տոնաձառը նման մոդելավորման իսկական արտահայտություն է, սակայն խնդրահարույց է այն, որ Կենաց ծառ-տոնաձառն այսպիսով դարձել է Մահվան ծառ-(տոնա)ձառ՝ մարմնավորելով զոհված զինվորի: Զինվոր-տոնաձառի այս լուսանկարը ֆեյսբուքյան հարթակում հիմնականում բացասական գնահատականների արժանացավ տոնաձառի՝ մահն ու տխրությունը մարմնավորելու իմաստով, իսկ դրա հարդարված լինելը մանկապարտեզում էլ ավելի սրեց դրա հանդեպ քննադատական վերաբերմունքը:

Մարդկանց (լուսա)նկարներով խաղալիքները նորություն չեն տոնաձառային խաղալիքների տեսականու մեջ: Վերջին տարիներին մեզանում արդիական են դարձել հատկապես երեխաների լուսանկարներով տոնաձառային խաղալիքները տներում, երբեմն նաև մանկապարտեզներում, դպրոցներում: Կոնկրետ մարդկանց պատկերներով խաղալիքներն իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեին նաև խորհրդային խաղալիքների մեջ՝ կրելով երկրի կուսակցական ղեկավարների պատկերները. 1937 թ. թողարկվեց խաղալիքների սերիա՝ Կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեի քաղքյուրոյի անդամների դիմանկարներով, ինչպես և մեծ գունդ՝ Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի և Ստալինի պատկերներով²¹: Սակայն թվարկվածները չեն առնչվում մահվան և սգի հետ, եթե նույնիսկ դրանք արդեն մեռած մարդկանց նկարներն են, ինչպես խորհրդային խաղալիքների որոշ հերոսների պարագայում: Հետպատերազմյան Հայաստանում և հայկական միջավայրերում տոնաձառային խաղալիքները 44-օրյա պատերազմում զոհված զինվորների լուսանկարներով են կամ պարզապես նրանց լուսանկարներն են, որոնք հայտնվեցին նաև որոշ ընտանեկան տոնաձառերի վրա, նույնիսկ երբ տանը կային երեխաներ: Սակայն դրանք հիմնականում զարդարեցին զինվորների գերեզմանների բնական կամ արհեստական փշատերևները: Տոնաձառային խաղալիքների մյուս՝ ավելի պարզ տարատեսակն էլ կրկին զոհվածներին էր խորհրդանշում, փոխվում էր միայն դրանց արձանագրման ձևը. լուսանկար-արձանագրումներին փոխարինում էին անուն/ազգանուն-ծննդյան/մահվան տարեթվերի արձանագրումները՝ փայտե շրջանակների վրա: ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիայի նահանգի Գլենդեյլ քաղաքում 2020 թ. ավարտին հայկական մի ընտանիք տան բակում գտնվող փշատերև ծառը յուրօրինակ կերպով էր զարդարել՝ գազաթին

²⁰ Տոնաձառը պտուղներով և մոմերով զարդարելու սովորույթը սկզբնապես հատուկ էր բոլոր ժողովուրդներին, և հենց այս առումով է, որ այն համադրվում է Տիեզերական ծառի տարատեսակ Կենաց ծառի հետ: Տոնաձառի՝ կենացծառային և առհասարակ ծառային համատեքստի մասին տե՛ս Дущечкина 2002:

²¹ Сальникова 2011, 116.

ամրացնելով խաչեր, իսկ ճյուղերից կախելով զինվորների տվյալներով փայտե խաղալիքներ: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի տոնաձառի մոտ տեղադրված ցուցանակը, որի վրա անգլերենով գրված է հետևյալ բացատրագիրը. «*Հայկական մշակույթում, երբ ընտանիքի անդամը մահանում է տվյալ տարում, ընտանիքը հաճախ նախընտրում է Սուրբ Ծնունդը չգոնել ծառով և զարդերով: Արցախում մղված վերջին պատերազմից հետո մեր ընտանիքը որոշեց այս օրերը նվիրել կորսված կյանքերի համար սգալույն և նրանց հիշատակը վառ պահելուն: Ավելի քան 2500 զինվորներ տվեցին իրենց կյանքը մեր նախնիների հայրենիքը պաշտպանելուն: Այս ծառի վրայի զարդերը ներկայացնում են այն 150 քաղաքի անունները, որոնցից շատերն ընդամենը 18-20 տարեկան էին»²²: Այս բացատրական ցուցանակը, փաստորեն, մեկնաբանում է անսովոր տոնաձառի ներկայությունը՝ հղելով Նոր տարին և Սուրբ Ծնունդը առանց տոնաձառի և զարդերի անցկացնելու հայկական սովորույթին, երբ ընտանիքում նոր հանգուցյալ կա: Հազիվ թե սույն ընտանիքը զոհ ունեցած լիներ 2020-ի պատերազմում, սակայն դա չի խանգարել ցուցանակում շեշտադրել հենց ընտանեկան նորմը: Նույն կերպ, 2021-ի Ամանորին, մարդիկ հրաժարվեցին տոնաձառ հարդարելուց/ավանդական տոնաձառից, ինչպես և տոնից՝ անկախ նրանից՝ իրենց ընտանիքներում ունեի՞ն զոհված, թե՞ ոչ: Իհարկե, ինչպես որպես կանոն լինում է արտակարգ իրավիճակներում (պատերազմ, աղետներ), մեր դեպքում էլ՝ պատերազմի առաջին իսկ օրերից նկատելի դարձավ հանրույթի մոբիլիզացման մեխանիզմի գործադրվելը, որը հանրային տրամախոսությամբ ձևակերպվեց որպես բոլորի՝ «մեկ ընտանիք դառնալ»: Սակայն հետպատերազմյան շրջանում, երբ շատերի համար շուկային զինադադարը սրեց հասարակության պառակտման միտումները, Նոր տարին դարձավ թերևս այն միակ առիթը, որ կրկին միավորեց ազգին որպես «մեկ ընտանիք», երբ մարդիկ, հիմնականում լուռ համաձայնությամբ, միավորվում են՝ տոնի նկատմամբ ընդհանուր վերաբերմունքի և տոնը նշելու միանման ձևերի որդեգրմամբ: Այն դրսևորվում էր զինվորներին առհասարակ, ոչ միայն զոհվածներին, այլև ողջերին՝ որպես սեփական որդիների վերաբերվելու ամենատարբեր արտահայտություններում: Հանրային խոսույթում ինչպես ողջ զինվորներին քաջալերող, այնպես էլ զոհվածների համար վշտակցող գրառումներում ու մեկնաբանություններում նկատելի դարձավ «մեր», «իմ» անձնական դերանունների տարածվածությունը. պատերազմի ծանր օրերին ֆեյսբուքյան հարթակում ժամանակ առ ժամանակ շրջանառվող գրառումներից մեկն օրինակ ասում է. «*Ու կարևոր չէ, որ մայրդ ես չեմ: Դու օրինանքովս պաշտպանված եղիր, Զինվոր իմ տղա*»²³, իսկ Եռաբլուրում նկարահանված տեսանյութում մի կին, հայացքով ցույց տալով նոր զոհվածների շիրիմների դաշտը, հուզված ասում է. «*Ես զոհված որդի**

²² <https://www.facebook.com/arsine.gaprelian/posts/10223801319090849>

²³ <https://www.facebook.com/liana.nersisyan.7/posts/3684410201578152>

չունեմ, բայց... **իմն ա**»²⁴: Այսինքն, ինքնաբերական և խիստ ինտիմ աֆեկտ համարվող սուգը, որը, որպես կանոն, ուղեկցում է միայն հարազատների և շատ մոտ մարդկանց կորստին, մեր դեպքում տարածվում է նաև «մեծ անանուն կոլեկտիվի վրա»: Ըստ Ալեյդա Ամանի, սգի նման *կոլեկտիվացումը* հենց այնպես տեղի չի ունենում. ստանալով տարբեր ծիսական ձևեր և արտահայտություն գտնելով խորհրդանշական գործողություններում՝ սգի աֆեկտը փոխանցվում է ողջ ազգին²⁵: Ընդ որում, սգի և հուշայնացման խորհրդանշական ձևերը, որպես կանոն, թելադրվում կամ գոնե թույլատրվում են հասարակությանը *վերևից*՝ իշխանական շրջանակներից: Մեր դեպքում, կարելի է ասել, ինքնին սոցիալական համախմբման ներուժ ունեցող սուգն ու տրավման իրենց առաջին պերֆորմատիվ արտահայտությունը ստացան համախմբման ներուժ ունեցող մեկ այլ համատեքստում՝ տոնում՝ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի տրավմատիկ զինադադարից²⁶ ընդամենը երկու ամիս անց:

Հայկական ծիսական ավանդույթում կյանքի և ուրախության հետ անմիջականորեն զուգորդվող խորհրդանիշներից հրաժարվելու նորմը հաճախ տարածվում է ոչ միայն հանգուցյալի ընտանիքի, այլ նաև ազգակցական միջավայրի, մտերիմների վրա: 2021-ի հետպատերազմյան Ամանորը, սակայն, որպես մի մեծ ընտանիք միավորեց հայությանը Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում՝ ստիպելով ոչ միայն պարզապես հարազատ մնալ տոնական խորհրդանիշից հրաժարվելու ավանդական նորմին, այլև հարդարել ավանդական խորհրդանիշը՝ տոնածառը, բոլորովին այլ՝ ոչ *ավանդական* կերպարով՝ զարդարված անծանոթ, բայց արյունակից/հարազատ ընկալվող մարդկանց՝ զոհված զինվորների լուսանկարներով, որոնք կարծես եկան փոխարինելու հիմնականում տան երեխաների լուսանկար-խաղալիքներին: Այս վերջին իմաստով *այլ տոնածառերը* միայն տոնականությունից հրաժարվելու ավանդական նորմին հավատարիմ լինելու մասին չեն, այլ դրանք կոլեկտիվ տրավման արտահայտելու միջոց են դառնում: Նման տոնածառեր դրվեցին հիմնականում մասնավոր տներից դուրս՝ եկեղեցիներում, մանկապարտեզներում, դպրոցներում, հանրային հասանելիություն ունեցող բակերում: Սակայն, եղան դեպքեր, երբ զոհվածները տեղ գտան նաև ընտանեկան տոնածառերի վրա: Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում ապրող երիտասարդ մի կին *համակերպվեց* իր մանկահասակ երեխաների հավաքած տոնածառի հետ՝ միայն պատերազմում ընկածների լուսանկարները դրա վրա ունենալու պայմանով²⁷: Ավելին, այս մտադրության իրականացումն էլ նրա համար դարձավ 2021-ի Ամանորի գլխավոր արարողությունը, որն իր հուզա-

²⁴ <https://www.facebook.com/factor.am/posts/915768205636139>

²⁵ Սգի կոլեկտիվացումը որոշիչ դեր է խաղում հատկապես ազգերի ձևավորման շրջանում ազգային ժառանգականության և ընդհանրության հաստատման գործում, տե՛ս Асман 2014, 117:

²⁶ Ուշագրավ է, որ 2020-ի պատերազմի մասին բանավոր պատմություններում բանասացները հաճախ պատերազմի ամենաաղետալի օր են որակում նոյեմբերի 9-ը:

²⁷ Ստեփանյան Գ. 2021, ԴԱՆ, Առցանց հարցազրույց Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում բնակվող բանասացի հետ, 15.01.2021:

կանությամբ ծածկում էր ողջ տոնականությունը: Ընտանեկան տոնաձառը զոհվածների լուսանկարներով զարդարելու իր մտադրությունը բացատրելիս նա առանձնացնում է մի քանի հանգուցային կետեր: Նախ, զոհված զինվորները նույնացվում են լույսերի հետ՝ տոնաձառի լուսավոր խաղալիքների և լույսերի նման «իրանք հիմա աստղեր են դառել ու լուսավորում են մեզ» մեկնաբանությամբ²⁸: *Երկրորդ*, ակտիվացվում է ազգի ընտանեկան ընկալումը. կինն իր երկու դպրոցահասակ երեխաներին զինվորների լուսանկարները տոնաձառի վրա ունենալու ցանկությունը բացատրելիս՝ նրանց ներկայացնում է որպես իրենց սրտերում կենդանի ապրող *եղբայրներ*, *քեռիներ* ու *հորեղբայրներ*, որոնք, պետք է ներկա լինեն և ընտանիքի մյուս անդամների հետ *նշեն* տոնը: Նման մեկնությունը արդիականացնում է անձանոթ մարդկանց դիմելաձևերի ընտանեկան համակարգը և ազգի ընտանեկան չափումը²⁹, տուրք տալիս դրանից բխող՝ Նոր տարին ամբողջական ընտանիքով դիմավորելու կայուն ավանդույթին: Միաժամանակ, զոհվածների լուսանկարներով տոնաձառը դառնում է նրանց սխրանքները հիշելու և երախտագիտություն հայտնելու մի ձև, ընդ որում, ինչպես այս, այնպես էլ որոշ այլ տոնաձառերի պարագայում, հերոսների լուսանկարների միջոցով ամփոփվում է Արցախյան պատերազմի բոլոր փուլերի հիշողությունը՝ ներառելով նաև Առաջին ազատամարտը և Ապրիլյան քաոսոյան³⁰:

2021-ի տոնաձառային պերֆորմանսը՝ որպես ինքնաբերական հուշայնացում

Այլ տոնաձառերի հարդարման և դրանց հրապարակայնացման, ինչպես և տոնաձառից ու տոնից հրաժարվելու և գերեզմաններ այցելելու ծիսական վարքը մենք անվանում ենք «պերֆորմանս» կամ «պերֆորմատիվ վարք»՝ նկատի ունենալով դրա հաղորդակցական-ուղերձային բնույթը, որում ուղերձն իրականացվում է գործողությամբ: «Պերֆորմատիվ» բառեզրը կիրառելի է դարձել մարդաբանների և սոցիոլոգների կողմից հենց այս՝ գործողությամբ

²⁸ Հայկական, ինչպես և այլ առասպելաբանություններում մարդու ճակատագիրը կապի մեջ է աստղերի հետ. ամեն մի մարդ ծնվում է իր՝ բարի կամ չար աստղի տակ, իսկ մեռնելուց՝ երկնքից ցուլով վայր է ընկնում նրա աստղը. Հարությունյան 2000, 65: Բերված մեկնաբանության մեջ դրսևորված է մեկ այլ՝ մահվանից հետո աստղ դառնալու պատկերացումը, որն աստղային առասպելների շատ տարածված մոտիվներից մեկն է. Иванов 1991, 116-118, հմմտ. Հայկ նահապետի կապը Օրիոն համաստեղության հետ: Աստղային մոտիվը հատուկ է նաև տոնաձառային համատեքստին, դեռ նախաքրիստոնեական շրջանից վաղվող ճրագները Ամանորի եղևնու պարտադիր զարդարանքներն էին, որոնք քրիստոնեական շրջանում դարձան սուրբծննդյան երկնքի աստղերի մարմնավորումներ (Душечкина 2002): Տեղին է հիշել նաև Հոֆմանի «Մարդուկ-ջարդուկ» հեքիաթից տոնաձառի նկարագրության հետևյալ դրվագը. «Փշատերևի թավ կանաչի մեջ առկայծում և փայլվում են հարյուրավոր փոքրիկ լույսեր՝ ինչպես աստղերը գիշերային երկնքում...»:

²⁹ Խոսակցական լեզվում «ապեր», «քույրիկ», «հուպար», «մորքուր», «հայրիկ», «մայրիկ» դիմելաձևերը դիտարկվում են որպես ազգի «մեծ-ընտանիքային» մոդելավորման արտահայտություն, այս մասին տե՛ս Աբրահամյան 2001, 12-13:

³⁰ Ուշագրավ է, որ նմանատիպ տոնաձառերի վրա որպես Արցախյան առաջին պատերազմի կայուն խորհրդանիշ է ներկայանում Մոնթեն: Եռաբլուրում Ամանորի երթն իր գլխավոր հանգրվաններով՝ 2020-ի և Ապրիլյան քաոսոյայի զոհվածների, Մոնթեի ու Վազգեն Սարգսյանի գերեզմաններով կարծես վիզուալ մոդելավորում է ստացել տոնաձառերի վրա:

արտահայտված ուղերձի իմաստով՝ ի տարբերություն Ջոն Օստինի՝ խոսքային արտահայտությունների դասական տեսության, որտեղ տարբերակվում են հաստատող՝ աշխարհը նկարագրող, և պերֆորմատիվ՝ աշխարհի ստեղծող բանավոր արտահայտությունները: 2021-ի Ամանորը հասարակությանը հնարավորություն տվեց արտահայտելու իր վերաբերմունքը 2020-ի աշնանը 44-օրյա պատերազմում տեղի ունեցածի նկատմամբ՝ ծիսական գործողություններով և խորհրդանշներով դրսևորված ուղերձներով³¹: Այս իմաստով, կարծում եմ, շահեկան է այն պատերազմի պերֆորմատիվ հուշայնացման այլ օրինակների, մասնավորապես 2012-ին Ռուսաստանում սկիզբ առած և ապա հետխորհրդային տարածքի այլ երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում որոշակիորեն ծավալված «Անմահ գունդ» երթի հետ համեմատելը, որի նպատակը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սերնդի մասին անհատական/ընտանեկան հիշողության պահպանումն է. Հաղթանակի տոնի օրն իրականացվող երթի մասնակիցներից յուրաքանչյուրը կրում է իր ազգականի լուսանկարը, իսկ «Անմահ գունդ» շարժման կայքում մարդիկ ներկայացնում են ազգականի մասին իրենց ընտանեկան պատմությունները: Լինելով դարձյալ *ներքևից* եկող նախաձեռնություն (սկիզբ է առել Տոմսկում՝ երկու լրագրողների նախաձեռնությամբ)՝ այն շեշտադրում է, սակայն, ընտանեկան հիշողությունը՝ թոռներ-պապեր կապի ներկայացման միջոցով: Այս նույն իրողության մասին է նաև 2005 թ. Ռուսաստանում սկիզբ առած «Գեորգիյան ժապավեն» ակցիայի հիմնական՝ «Պապիս հաղթանակը իմ հաղթանակն է» լոգունգներից մեկը: Ի տարբերություն մեր տոնածառային պերֆորմանսի, որն ամբողջությամբ ինքնաբերական էր, և, ըստ էության, նույն կամ նման ինքնաբերական արտահայտություններ ունեցավ միմյանցից անկախ մարդկանց տոնական ձևակերպումներում, Հաղթանակի օրվա հետ կապված «Անմահ գնդի» պերֆորմանսը, թեև, կրկին գալիս էր *ներքևից*՝ լրագրողական դաշտից, բայց մասնավոր նախաձեռնություն էր, որը խրախուսվեց ու հաջող կերպով յուրացվեց *վերևից*՝ հետագա տարիներին արդեն հրահանգավորվելով պետական մակարդակով: Իհարկե, երկու տոնական իրողությունները համեմատելի չեն բուն պատմական իրադարձությունից ունեցած իրենց ժամանակային հեռավորությամբ (մի դեպքում խոսքն ընդամենը 50-օրյա, մյուսում՝ ավելի քան 60-ամյա հեռավորության մասին է), սակայն դրանք համեմատելի են որպես համերաշխության ցուցաբերման միջոցներ պատերազմի մասնակիցների հանդեպ, որոնցից մեկը խարսխվում է մասնավոր-ընտանեկան սկզբունքի վրա՝ ուղղորդվելով պետական ինստիտուտների կողմից, մյուսը, միանգամայն ինքնաբերականորեն՝ հիմնվելով *ազգ-ընտանիքի* սկզբունքի վրա: Տեղին է հիշել 2021-ի սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանում կազմակերպված երթը՝ ի պատիվ պատերազմում զոհվածների և անհետ կորածների. այն արտաքուստ կրկնում է «Անմահ գունդ» երթը, բայց չունի դրան

³¹ Հուշայնացման տոնական պրակտիկաներում «պերֆորմատիվ» բառեզրի կիրառության իմաստային շրջանակների մասին տե՛ս Архипова и др. 2017, 85-89:

հատուկ պատերազմի հուշայնացման ընտանեկան սկզբունքը. երթի մասնակից զինվորականները՝ Ալիկի և Նրա տիկնոջ առաջնորդությամբ քայլում էին՝ զոհված ադրբեջանցիների լուսանկարներով³²: Ի դեպ, եթե Ռուսաստանում պետական մակարդակով իրականացվող պերֆորմատիվ հուշայնացումները հասարակության մի մասի շրջանում առաջ են բերում բողոք և բոյկոտ, որովհետև դրանց հետևելը դիտվում է համերաշխության արտահայտություն պետության քաղաքականության նկատմամբ³³, ապա մեզանում ամբողջապես ներքևից եկող տոնական պերֆորմատիվ հուշայնացումները՝ սկսած գերեզմանոցային այցերից, վերջացրած *այլ տոնածառերով*, իրենք են որոշակի բողոք կրում: Սրա լավագույն վկայությունը կարող է լինել շատերի չմասնակցելը դեկտեմբերի 19-21-ին պետական մակարդակով երկրում հայտարարված եռօրյա սզին: *Վերևից* իջեցված սզի հրահանգը շատերի կողմից ստորադասվեց *ներքևից* եկող սզի պահանջին՝ նախապատվությունը տալով սզի և տրավմայի հուշայնացման սեփական պերֆորմանսին՝ Ամանորի շրջանակում: Սրան, անշուշտ, նպաստեց նաև հայտարարված սզի ակնհայտ քաղաքականացումը՝ իշխանությունների կողմից սզո երթը սեփական փիառի միջոց դարձնելը, ցույց տալը, որ անգամ պատերազմում կրած պարտությունից հետո, իրենք շարունակում են վայելել ժողովրդի ընդունելությունը, իսկ ընդդիմության կողմից՝ հակառակը վերհանելն ու սուզը իշխանությունների հրաժարականի պահանջի վերածելը: 2021-ի Ամանորը՝ բոլորին միավորելու և նշելու ձևերի հարցում լուռ համաձայնությամբ մեկ անգամ ևս հաստատեց իր՝ հատուկ տոն լինելը՝ վերականգնված նախատոնին առավել մոտ լինելու իմաստով³⁴:

Նոր տարվա՝ բողոքի լիցք կրող սզո պերֆորմանսն այս իմաստով, հնարավոր է, հարում է նաև *ինքնաբուխ հուշայնացմանը*, որի համար ևս որոշիչ է բողոքի տարրը: Ջ. Սանտինոն կարծում է, որ հուշայնացման պրակտիկայի բաղադրիչը դրսևորվում է հենց այն պատճառով, որ հուշայնացման մասնակիցներին հնարավորություն տա ցուցադրելու իրենց վերաբերմունքը սոցիալական սուր խնդիրների հանդեպ: Ճիշտ է, բոլոր ինքնաբուխ հուշահամալիրները դուրս են գերեզմանների տարածքից և, որպես կանոն, կապված են մահվան փաստի կատարման տեղի հետ (հմմտ. խաչերը՝ ավտոճանապարհային վթարների տեղում, ժամանակավոր հուշահամալիրները

³² Ադրբեջանական երթում հղումն «Անմահ գնդին» 44-օրյա պատերազմը Հայրենական պատերազմի լեզվով ներկայացնելու նպատակն ունի, որն ինչպես մեր մասնավոր զրոյցում նկատեց ազգագրագետ Գ. Շաղոյանը, ընդունելի կդարձնե այն և՛ սեփական հասարակության, և՛ Ռուսաստանի համար: Ի դեպ, 2020-ի Արցախյան պատերազմն Ադրբեջանում պաշտոնապես անվանվում է «Հայրենական պատերազմ»:

³³ Ինչպես ցույց են տալիս վերջին տարիների Հաղթանակի տոնի ուսումնասիրությունները, նույն Գեորգիևյան ժապավենը ոմանք Ռուսաստանում ընկալում են որպես համերաշխության ցուցադրություն կովածների, ոմանք էլ՝ այդ խորհրդանիշը ստեղծած պետության քաղաքականության նկատմամբ. ինչն էլ առաջ է բերում տարբեր պերֆորմատիվ վարքեր: Այս մասին տե՛ս Архипова и др. 2017, 92-101: Իսկ այսօր արդեն շատերը Ռուսաստանում հիշողության նման պետական քաղաքականության հետևանք են համարում Ռուս-ուկրաինական պատերազմը՝ սկիզբ առած 2022-ի փետրվարին:

³⁴ Абрамян 1983.

անհատական կամ խմբային մահերի տեղում), սակայն մեր դեպքում սգի գերեզմանոցային պերժորմանսն էլ (այցելություններ, ծաղիկներ, Նոր տարվա սեղանի պարագաներ տանելը, խունկ ծխելը ևն) իր ինքնաբերականությամբ, կարծում ենք, համեմատելի է հուշայնացման այդ ձևերի հետ, եթե նկատի ունենանք, որ Եռաբլուրը պարզ գերեզմանոց չէ, այլ ինքնատիպ հուշահամալիր: Ամանորի այս պերժորմանսում ընդգծված էր նաև ցասումը տեղական *վերևների* (երկրի իշխանությունների) և ընդհանրապես ամբողջ աշխարհի դեմ. հանրային ընկալման մեջ 2020-ի պատերազմում անարդար էր ամեն ինչ՝ հակառակորդի կողմից անընդունելի զինատեսակների, վարձկան ահաբեկիչների ներգրավումից մինչև ազդեցիկ երկրների և միջազգային հանրության 44-օրյա լուծությունը և, իբրև այդ ամենի աղետալի հետևանք, 4000-ից ավելի զոհերը: Ե՛վ բողոքի ներուժով, և՛ գերեզմանոցային տարածքից դուրս գտնվելով, ինքնաբերական հուշայնացմանն է հարում տոնածառային պերժորմանսը հատկապես Սփյուռքում: Համարվում է, որ ինքնաբերական մեմորիալները, որպես հանրային սգի արտահայտություններ, երևան են գալիս այն դեպքերում, երբ մարդիկ չունեն անձնական ծանոթություն մահացողների հետ և նրանց գերեզմաններին այցելության մատչելիություն: Եթե հայաստանցիներն ու արցախցիներն ունեին հանրայնորեն սգալու տեղեր՝ ի դեմս Եռաբլուրի, Եղբայրական գերեզմանոցի և համայնքային գերեզմանոցների, ու դրանում իր որոշիչ դերն էր կատարում և ազգ-ընտանիքի կոնցեպտը (անձնապես չճանաչելը զոհվածին և նրա ընտանիքի անդամներին որևէ կերպ խոչընդոտ չէր նրանց գերեզմաններին այցելելու, խնկարկելու, ծաղիկներ դնելու, լացելու), ապա դրսի հայերը ստեղծում էին հուշայնացման սեփական տարածքները, և ուշագրավ է, որ դրանց մի մասն առնչվում էր անձնական/ընտանեկան տարածքին՝ տանը: Պերժորմատիվ հուշայնացման տարածված ձև է դառնում հրաժարումը տների՝ Նոր տարվա զարդարանքներից և փոխարենը՝ ազգային սիմվոլիկայի կիրառությունը, որը շատ խոսում է դառնում հատկապես այն երկրներում, որոնցում գրեթե պարտադիր են տների արտաքին ձևավորումները տոնին: Հայերի այլ *Ամանորը* այս իմաստով առավել տեսանելի էր ԱՄՆ-ում: Սփյուռքյան հաղորդաշարերից մեկի հեղինակները սա ցույց են տալիս Փասադենայի Սիերա Մադրե թաղամասի օրինակով, որտեղ շքեղորեն զարդարված առանձնատների մեջ նկատելի են միայն հայկական եռագույն դրոշներով զարդարված առանձնատները: Դրանցից մեկի առջև տեղակայված երկու Եռագույններից մեկի վրա կարդում ենք՝ «Հարդարանքի փոխարեն: Ի յիշատակ Արցախի զոհուած զինուորներուն», երկրորդի վրա նույն գրությունն է՝ անգլերենով³⁵: Այսպիսով, մարդիկ, կարելի է ասել, սեփական տունը վերածում էին յուրօրինակ ժամանակավոր (Ամանորի տոնի ժամանակային շրջանակում) ինքնաբերական հուշայնացման տեղի՝ մի դեպքում ուղղակի ծիսական զարդարանքից հրաժարվելով և/կամ այն

³⁵ Chinga Choong-Los Angeles, Christmas / Best places to visit Չինգա Չունգ-Լոս Անջելես, Սուրբ Ծնունդ, <https://www.youtube.com/watch?v=5VbEbmMpu5M>

ազգային/հուշայինով փոխարինելով, մեկ այլ դեպքում *զինվոր-տոնածառ* հարդարելով: Եթե անգամ այդ տոնածառերը դրվում էին տան ներսում, դրանց լուսանկարների կամ տեսապատկերների տարածումը սոցիալական ցանցերում ապահովում էր ինքնաբերական հուշայնացմանը հատուկ հանրայնությունը³⁶: Պատերազմում զոհվածներին նվիրված քաղաքացիական հուշահամալիրների անհատականացումը, նախ և առաջ զոհերի անունների արձանագրմամբ, աշխարհում նկատվող միտում է, որի լավագույն արտահայտությունն է համարվում Վաշինգտոնում Վիետնամի պատերազմին նվիրված հուշահամալիրը՝ գրանիտե սալաքարով՝ վրան գրված պատերազմում ընկած ամերիկացի զինվորների անունները³⁷: Հուշահամալիրում իր տեղը շուտով գտավ նաև ժողովրդական հուշայնացումը. մարդիկ այստեղ թողնում են իրենց հարազատներին ուղղված գրառումներ, ինչպես և նրանց անձնական իրերը: Անձնականացված հուշահամալիրների համանման օրինակներ են նաև Հյուսիսային Իռլանդիայում ոչ պատերազմական, քաղաքացիական և պարտիզանական պայքարի զոհերին նվիրված ժամանակավոր ինքնաբերական սրբավայրերը, որոնք ստեղծվում են զոհերի ընտանիքների ու հարազատների և ոչ թե քաղաքային խորհուրդների կողմից: Մեր *այլ տոնածառերը* պատերազմի անձնականացման մեկ ուրիշ օրինակ են ներկայացնում. այլևայլ ինքնաբերական հուշահամալիրներում դրված լուսանկարները մեր դեպքում հայտնվում են տոնածառին: Բայց եթե վերը բերված ժողովրդական հուշայնացումների հեղինակները բացառապես զոհերի ընտանիքների անդամներն են և հարազատները, ապա մեր տոնածառերի պարագայում՝ անձանոթ մարդիկ, հայեր, որոնք իրենց տունն այսպիսով վերածում են Արցախյան պատերազմում ընկածների հուշայնացման տարածքների:

Եթե *այլ տոնածառերը* պատերազմի ժամանակավոր հուշայնացումներ են, ապա տոնածառային *այլ խաղալիքները* մի մասնավոր դեպքում պատերազմի հուշայնացման տևականություն ունեցող տարածք են ստեղծել տան ներսում: Մոսկվայաբնակ երիտասարդ աղջիկը զինվորների լուսանկար-խաղալիքները եղանուց հավաքելով տեղավորել է իր անձնական ֆոտոալբոմի մեջ, որում սեփական լուսանկարներն իրենց տեղը զիջել են տղաների լուսանկարներին: 2021-ի տոնածառային լուսանկար-խաղալիքները այդպես, ամփոփված ալբոմի մեջ, տոնից դուրս իրենց շուրջը նոր տարածք են ստեղծում՝ մոմով, խաչի պատկերներով լապտերիկով: Այսպիսով, ի տարբերություն սովորական տոնածառային խաղալիքների, որոնք տոնի ավարտին հավաքվում, խնամքով դասավորվում են հատուկ տուփերում և դրվում մի առանձին տեղ, որոնց մասին մարդիկ մոռանում են մինչև հաջորդ Ամանոր, պատերազմում ընկածների տոնածառային լուսանկար-խաղալիքները, արդեն իբրև լուսանկարներ, հայտնվում են ալբոմում, բայց ինչ-որ իմաստով սրբաց-

³⁶ Ինքնաբերական հուշահամալիրներին (որոնք Ջեք Սանտինոն անվանում է *ինքնաբերական սրբավայրեր*) բնորոշ կարևոր կողմերից է դրանց հայտնվելը հանրային տարածքում և հանրային ուշադրություն գրավելը, տե՛ս Santino 2006, 55:

³⁷ Santino 2001, 96-97.

վում են՝ կարծես դառնալով ինքնատիպ սրբապատկերներ՝ տեղ գտնում տան ամենատեսանելի տեղերից մեկում: Այս տարածքը հիշեցնում է զոհվածների տներում հարդարվող անկյունները՝ զոհվածների լուսանկարներով, մոմերով, Հայաստանի և Արցախի պետական դրոշներով, նրանց տրված պարգևներով/մեդալներով, ծաղիկներով ևն: Թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը հարում են ժողովրդական քրիստոնեության՝ հայերիս շրջանում տարածված դրսևորումներին՝ մասնավոր տներում հանդիպող *տան սրբերին* կամ *սրբի անկյուններին*, որոնց առջև նույնպես մոմեր են վառվում, աղոթքներ արվում: Գոնե այս մի դեպքում, այսպիսով, մենք ունենք տան տարածքում ժամանակային տևականությամբ տոնաճառային ինքնաբերական հուշայնացման փոխակերպման մի օրինակ, որն իր շուրջը սրբային նոր տարածք է ստեղծում: Ճիշտ է, այն չունի հանրային մատչելիություն, ինչպես *տան սրբերը* կամ էլ ինքնաբերական հուշահամալիրներն ամենուր աշխարհում, սակայն ձայնակցում է Սանտինոյի առաջ քաշած *ինքնաբերական սրբավայրեր* բնորոշմանը, որը նա կիրառում է առհասարակ ինքնաբերական հուշահամալիրների պարագայում³⁸:

Եզրակացություններ

2021-ի Ամանորին հանրույթին միավորելու՝ տոնի հիմնարար հատկանիշներից մեկն իրացվեց տոնականությունից հրաժարվելու եղանակով: Դա դարձավ պատերազմում զոհ ունեցող ընտանիքների հանդեպ համերաշխության ցուցաբերման միջոց: Տոնական պերֆորմանսը նախ և առաջ գերեզմանոցում, իսկ ապա նաև դրանից դուրս, վկայում է սգի արդիականության և դրա՝ դեռևս հիշատակի վերածված չլինելու մասին. զոհված զինվորները դեռևս հանգուցյալներ (առավել ևս՝ նախնիներ) չեն, նրանք *այս ու այն աշխարհների* սահմանում են:

Հետպատերազմյան ծեսում նոր կյանք ստացավ ազգ-ընտանիքի կոնցեպտը: Համերաշխության ցուցաբերման ընդհանուր համատեքստում նկատելի է, թե ինչպես են շեշտադրվում ազգ-պետության ընտանեկան հատկանիշները, որոնք ընդհանրապես բնութագրական են հայ հանրույթի համար: Այն, որ սգի հիմնական ծանրաբեռնվածությունն անցավ թերևս ամենաընտանեկան տոնին՝ Ամանորին, կարելի է պատերազմի և սգի անձնականացման խոսուն վկայություններից մեկը համարել: Մարդիկ իրենց *ընտանեկան տունը* նվիրաբերեցին ազգ-ընտանիքի զոհված անդամներին՝ այդպիսով *ներքևից* իրականացնելով ազգային տրավմայի և սգի անձնականացում/ընտանեկանացում: Իսկ առանձին դեպքերում, հատկապես Սփյուռքում, սեփական տները դարձրեցին հուշայնացման տարածքներ, որոնց վերագրվեցին *հիշողության տեղի* գործառույթներ, ինչպես որ նման գործառույթներ են վերագրվում ինքնաբերական հուշահամալիրներին՝ հավաքված ողբերգական մահվան տեղից դուրս (հմմտ. դեսպանատների տարածքները, որոնց երկրորդում տեղի է ունեցել այս կամ այն ողբերգությունը):

³⁸ Santino 2006, 53.

Համընդհանուր սգի անձնականացման առանցքային արտահայտչամիջոց դարձավ Նոր տարվա տոնաձառային պերֆորմանսը: Հատկապես մասնավոր ընտանեկան տոնաձառերը՝ զինվորների այս կամ այն ներկայությամբ, վերածվեցին զոհվածներին սեփական ընտանեկան կազմի մեջ ներառելու ցուցադրության, այն, ինչ սովորաբար անում է ընտանիքը՝ ներգրավելով իր հանգուցյալ անդամներին՝ հիշատակի ծեսերի միջոցով: Ավելին, դրա շնորհիվ որոշ դեպքերում տոնաձառը մնաց տոնի միակ պերֆորմանսը՝ մինչև անգամ հակադրվելով բուն տոնին. տոնը չարվեց, բայց տոնաձառը զարդարվեց: Եթե տոնական մյուս բաղադրիչների պարագայում (այցելություններ, շնորհավորանքներ, ուտեստ, տոնական հավաքույթներ) պերֆորմատիվ էր արդեն ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն հրաժարվելը դրանցից, ապա տոնաձառը դարձավ նոր պերֆորմանս կերտող, որը վերքերի ամոքման և նորի հույսն է արթնացնում (ինքնաբուխ հուշայնացմանը վերագրվող ևս մեկ գործառույթ): Ամռիչ տոնաձառի այլ դրսևորումներ մենք էլի ունենք: Այսպես, 1988-ի Սպիտակի երկրաշարժի ամենահայտնի լուսանկարներից մեկի գլխավոր *հերոսը* հենց փլատակների վրա հավաքված տոնաձառն է՝ շրջապատված երեխաներով, որն իր գունազարդությամբ կարծես հակադրվում է կիսավեր շենքերի, փլատակների անգույն ամայությանը: Իսկ Ստեփանակերտի մանկապարտեզներից մեկում, 90-ականներին ռմբակոծությունների հետևանքով դաշնամուրի վրա արկի բեկորից բացված անցքն առ այսօր շարունակում է փակվել ոչ այլ ինչով, քան խաղալիք-տոնաձառով:

2021-ի տոնաձառը, հավատարիմ ծիսական գլխավոր խորհրդանիշների՝ աշխարհին ամբողջացնելու սկզբունքին, միավորեց համայնքը (ընտանիքի կամ համայնքի բոլոր անդամների այս կամ այն մասնակցությունը տոնաձառի հարդարմանը), ազգ-պետությունը (Եռագույնների ներկայությունը) և ընտանիք-պետությունը (զոհված/կենդանի զինվորների ներկայությունը):

2021-ի տոնաձառային պերֆորմանսը ինքնաբերականորեն հուշայնացրեց 1988-ից սկիզբ առած Ղարաբաղյան շարժումն ու Արցախյան պատերազմը՝ նրա երեք հիմնական փուլերով՝ Արցախյան ազատամարտ (1988-1994 թ. մայիսի 12), Քառօրյա պատերազմ (2016 թ. ապրիլի 2-5) և Արցախյան 44-օրյա պատերազմ (2020 թ. սեպտեմբերի 27 - նոյեմբերի 9)՝ հարելով անժամանակ մահվան ամենատարբեր առիթներով կազմակերպված *ինքնաբուխ հուշահամալիրների* շարքին:

2021-ի Ամանորը եկավ վերահաստատելու իր՝ թերևս առավել կենսունակ կապը վերականգնված նախատոնի հետ՝ ողջ հասարակությանը միավորելու իր կարողությամբ, միայն թե այս անգամ՝ կորստի և վշտի շուրջ: Այն դարձավ 44-օրյա պատերազմի տրավման և վիշտը կոլեկտիվ կերպով արտահայտելու և հուշայնացնելու թերևս առաջին պրակտիկան:

Գրականություն

- Աբրահամյան Լ. 2001, Ազգ-պետություն, թե՛ ընտանիք-պետություն. հայ ինքնության ընտանեկան առանձնահատկությունները, Ընտանիքի հետազոտման խնդիրները (խմբ.՝ Դ.Ս. Վարդումյան, Լ.Մ. Վարդանյան), Երևան, «Ակունք», էջ 12-16:
- «Գիտակից լուրջություն էր: Երևի սենց բաներից ա սկսվում վերափոխումը», կարդում ենք ֆեյսբուքյան մի գրառման մեջ. <https://www.facebook.com/smbat.hakobyan.3/posts/3680424415376268>, 1.01.2021 (ներբեռնման օրը՝ 25.03.2021):
- Դաշտենց Ա. 2021, Ամանորի գիշերը քար լուրջություն ամբողջ Հայաստանում, <https://hraparak.am/post/3b61b3616f576aafe4de219a678c5a57?fbclid=IwAR0N0cwrVx3UplY6nfB0HzClQrrsAUclNuWgf6oLHT53qBfnUf8RLMIEZ1s>, 1.01.21 (ներբեռնման օրը՝ 24.03.21):
- Խաչատրյան Մ. 2020, Ադրբեջանական ուժերը կիրառել են քիմիական զենքի տարրեր պարունակող ֆոսֆորային զինատեսակ, հայտնում է Արցախի ՊԲ-ն, <https://www.azatutyun.am/a/30922716.html>, 31.10.2020 (ներբեռնման օրը՝ 22.02.2021):
- Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, [Բեյրութ], տպ. Համազգայինի Վահե Սէթեան, 65 էջ:
- Ստեփանյան Գ. 2020, Նոր տարուց Վերջին զանգ. տոնական պրակտիկաներ, հիշողություն և վերակազմում, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 432 էջ:
- Ստեփանյան Գ. 15.01.2021, ԴԱՆ, օնլայն հարցազրույց Ռուսաստանի Նիժնի Նովգորոդ քաղաքում բնակվող բանասացի հետ:
- Ստեփանյան Գ. 11.02.2021, ԴԱՆ, Երևան:
- «Փաստինֆո» գործակալություն 2021, Ադրբեջանցիները զինգրքույկները դրել էին ցեղֆանի մեջ <https://www.youtube.com/watch?v=Foi5pwlviZs>, 31.12.2021 (ներբեռնման օրը՝ 28.11.2022):
- Архипова и др. 2017, Война как праздник и праздник как война, Антропологический форум, N 33, с. 84-122.
- Асман А. 2014, Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика, Москва, «Новое литературное обозрение», 323 с.
- Душечкина Е. 2002, Русская елка: история, мифология, литература, СПб., «Норинт», 416 с.
- Иванов В. 1991, Астральные мифы. Мифы народов мира, т. 1, Москва, «Советская Энциклопедия», с. 116-118.
- Новак А. 2018, «Откуда пришла новогодняя ёлка?», <https://balamut4uma.livejournal.com/912869.html>, 28.11.2019 (ներբեռնման օրը՝ 15.03.2023):
- Сальникова А. 2011, История елочной игрушки или как наряжали советскую елку, Москва, «Новое литературное обозрение», 240 с.
- Топоров В. 1992, Праздник. Мифы народов мира, т. 2, Москва, «Советская Энциклопедия», с. 329-331.
- Chinga Choong-Los Angeles, Christmas / Best places to visit Չինգա Չունգ-Լոս Անջելես, Սուրբ Ծնունդ, <https://www.youtube.com/watch?v=5VbEbmMpu5M>, 31.12.2020 (ներբեռնման օրը՝ 20.04.2021):
- Santino J. 2001, Signs of war and peace. Social conflict and the uses of symbols in Public in Northern Ireland, Palgrave Macmillan, 156 p.
- Santino J. 2006, Spontaneous shrines, memmorialization, and the public ritualesque, Santino Jack, ed., Spontaneous Shrines and the public memorialization of death. New York: Palgrave MacMillan, 358 p.
- <https://www.panorama.am/ru/news/2021/01/01/>, 01.01.2021 (ներբեռնման օրը՝ 16.03.2023):
- <https://www.civilnet.am/news/2020/12/02/> (ներբեռնման օրը՝ 02.12.2020):
- <https://www.civilnet.am/news/2020/12/25/> (ներբեռնման օրը՝ 25.12.2020):
- <https://www.facebook.com/liana.nersisyan.7/posts/3684410201578152>, 4.10.2020 (ներբեռնման օրը՝ 26.01.2021):

<https://www.facebook.com/arsine.gaprelian/posts/10223801319090849>, 30.12.2020 (ներբեռնման օրը՝ 30.12.2020):

<https://www.facebook.com/photo?fbid=3545247765571583&set=a.194832227279837>, 1.01.2021, (ներբեռնման օրը՝ 25.03.2021):

<https://www.facebook.com/factor.am/posts/915768205636139>, 28.01.2021 (ներբեռնման օրը՝ 28.01.2021):

ՏՈՆԸ ԵՎ ԿՈԼԵԿՏԻՎ ՏՐԱՎՄԱՆ. 2021-Ի ԱՅԼ ԱՄԱՆՈՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ

Գոհար Ստեփանյան

Ամփոփում

2020 թ. 44-օրյա պատերազմով պայմանավորված կոլեկտիվ տրավմայի հուշայնացման թերևս առաջին հանրային մեծ ընդգրկում ունեցող ծեսը դարձավ Ամանորը: Տոնի և հատկապես ամանորյա տոնի գլխավոր՝ հասարակությանը միավորող գործառույթը հետպատերազմյան շրջանում հատուկ դեր ունեցավ պատերազմի տրավման վերապրելու գործում: Այն դրսևորվեց հայությանը Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում կորստի և սգի շուրջ համախմբելու մեջ՝ միաժամանակ ակտիվացնելով պատերազմի անձնականացման և ազգ-ընտանիքի կոնցեպտները: Այս իմաստով, 2021-ի Ամանորը եկավ վերահաստատելու իր՝ թերևս առավել կենսունակ կապը վերականգնված նախատոնի հետ: Տոնական ծանոթ վիզուալ, ակուստիկ, համայն-հոտային ձևավորումների փոխակերպումները որդեգրվեցին հանրույթի կողմից լուռ համաձայնության շնորհիվ: Իսկ տոնի գլխավոր խորհրդանիշը՝ տոնածառը, հավատարիմ ծիսական խորհրդանիշների՝ աշխարհին ամբողջացնելու սկզբունքին, միավորեց համայնքը (ընտանիքի կամ համայնքի բոլոր անդամների այս կամ այն մասնակցությունը տոնածառի հարդարմանը), ազգ-պետությունը (Եռագույնների ներկայությունը) և ընտանիք-պետությունը (զոհված/կենդանի զինվորների ներկայությունը):

Բանալի բառեր՝ կոլեկտիվ տրավմա, սուգ, հետպատերազմյան Ամանոր, պատերազմի անձնականացում, ազգ-ընտանիք, ինքնաբերական հուշայնացում, տոնածառային պերֆորմանս:

ПРАЗДНИК И КОЛЛЕКТИВНАЯ ТРАВМА: ДРУГОЙ НОВЫЙ 2021 ГОД В АРМЯНСКОЙ СРЕДЕ

Гоар Степанян

Резюме

Новый 2021 год стал, пожалуй, первым масштабным публичным ритуалом мемориализации коллективной травмы, причиненной 44-дневной войной 2020 года. Основная объединяющая функция праздника, и особенно новогоднего праздника, сыграла особую роль в послевоенное время, одновременно активизируя концепции персонализации войны и нации-семьи. В этом смысле Новый 2021 год вновь подтвердил свою связь с восстановленным первобытным

праздником. Имевшие место трансформации привычных визуальных, акустических, вкусовых и обонятельных оформлений праздника были приняты публикой в результате молчаливого согласия граждан. А главный символ праздника – елка, объединила общину (то или иное участие всех членов семьи или общины в украшении елки), нацию-государство (наличие Триколора) и семью-государство (присутствие мертвых/живых солдат).

Ключевые слова – коллективная травма, скорбь, послевоенный Новый год, персонализация войны, семья-нация, спонтанная мемориализация, ёлочный перформанс.

FEST AND COLLECTIVE TRAUMA: *OTHER* NEW YEAR 2021 IN ARMENIAN ENVIRONMENTS

Gohar Stepanyan

Abstract

New Year's Eve was perhaps the first large-scale public ritual of memorialization of the collective trauma caused by the 44-day war in 2020. The main unifying function of the holiday, and especially the New Year holiday, played a special role in the post-war period in experiencing the trauma of the war. It manifested itself in the unification of the Armenians of Armenia, Artsakh and the Diaspora around loss and grief, while simultaneously activating the concepts of personalization of war and the nation-family. In this sense, the New Year 2021 has once again confirmed its perhaps most striking connection with the restored primitive festival. This article discusses the transformation of the habitual visual, acoustic, gustatory, and olfactory designs of the holiday, which were accepted by the public as a result of tacit consent. And the main symbol of the holiday, the Christmas tree, faithful to the principle of completing the world, united the community (participation of all family or community members in decorating the Christmas tree), the nation-state (the presence of the Tricolor) and the family-state (the presence of dead / living soldiers).

Key words – collective trauma, sorrow, post-war New Year, personalization of war, spontaneous memorialization, nation-family, Christmas tree performance.

ԿԱՐՃԱՂԲՅՈՒՐԻ ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆԻ ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ¹

Ինեսա Կարապետյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ nanakarap18@gmail.com

Արմինե Գաբրիելյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ arminegabriel.iae@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 27.01.2022, գրախոսվել է 10.04.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-268

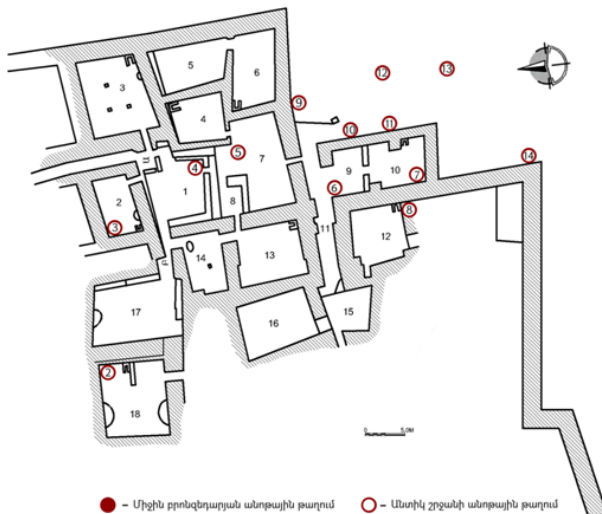
Ներածություն

Կարճադրյուրի՝ անտիկ դարաշրջանի բնակավայրն ու դամբարանա-դաշտը գտնվում են Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի շրջանի համանուն գյուղից 1,50 կմ դեպի արևելք: Դամբարանադաշտը 1971-1972 թթ. հայտնաբերել և պեղել է պ.գ.թ. Հ. Մնացականյանի ղեկավարած արշավախումբը, իսկ 1975-1991 թթ. բնակավայրում և դամբարանադաշտում համատեղ պեղումներ է պարբերաբար կատարել հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի արշավախումբը (ղեկ.՝ Ի. Կարապետյան):

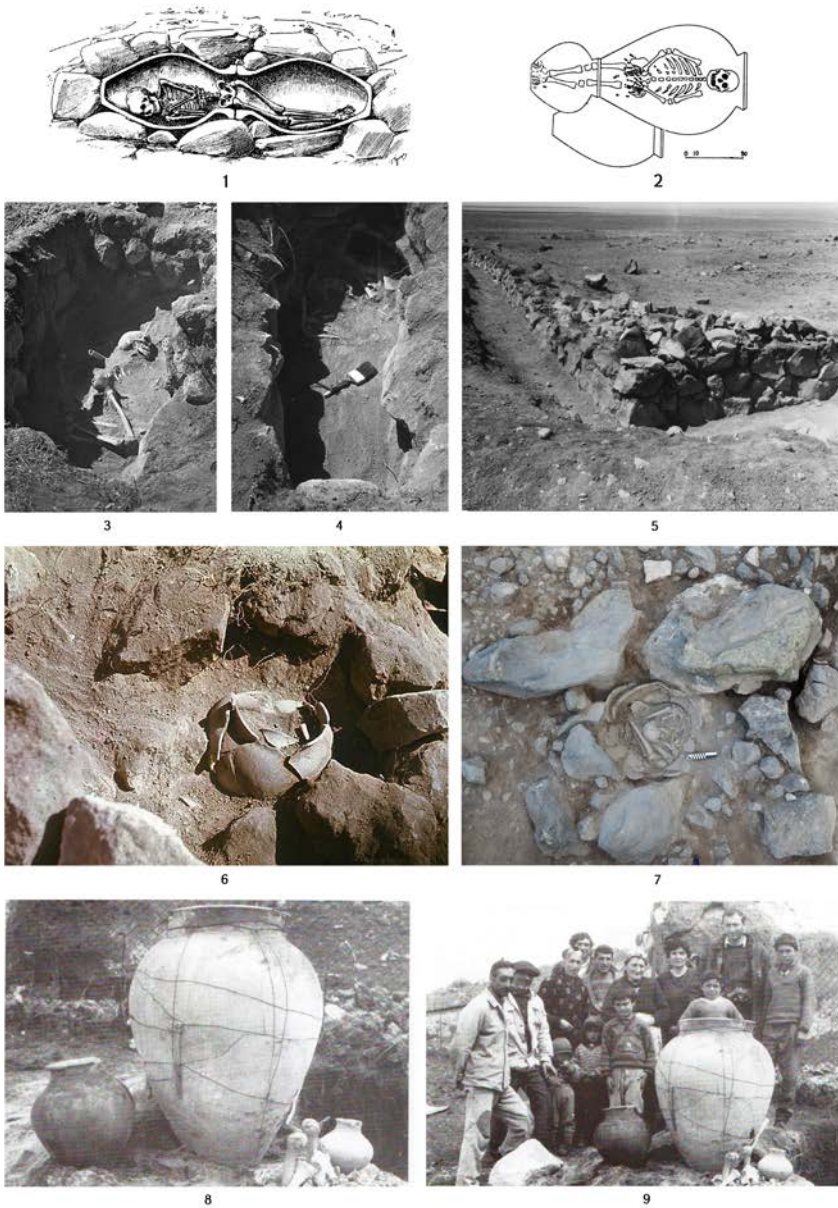
Հզոր պարսպապատով շրջապատված անտիկ բնակավայրը զբաղեցնում է Սևանի ավազանի հարավարևելյան (նախկինում՝ լճի մեջ) բարձրադիր հրվանդանի ձևով մխրճված ափի հարթ մակերեսը: Բնակավայրն անցել է մեյիորացման և հողահարթեցման գործընթացների բովով, ուստի պեղումներն արվել են միայն դրա հարավարևելյան պահպանված մասում: Պեղումներով ձեռք բերված փաստերի հետազոտության շնորհիվ բացահայտվել է, որ բնակավայրը հիմնադրվել է մ.թ.ա. VI դ. կեսերին և գոյատևել է մինչև մ.թ. II դ. վերջը, երբ լճի ջրի մակարդակի բարձրացման պատճառով այն լքվել է և վերածվել դամբարանադաշտի²: Այս ուշ շրջանի դամբարանադաշտի թաղումները կատարվել են քառանկյուն և ձվաձիր կառուցվածքաձև ունեցող (աղ. 2, նկ. 3, 4) և կարասային (անոթային) դամբարանների մեջ:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A272 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

² Կարապետյան 2022, 343-344:

Աղ. 1. նկ. 1. Սևանի ավազանի անտիկ շրջանի կարասային թաղումների տեղորոշման քարտեզ՝ ըստ Արմինե Գաբրիելյանի (քարտեզի հիմքը՝ Դիմա Առաքելյանի, ձևավորումը՝ Անահիտ Գալստյանի), **նկ. 2.** Կարճադրյուր բնակավայրի կարասային թաղումների տեղադրությունը՝ ըստ Ինեսա Կարապետյանի (հատակագիծը՝ ճարտարապետ Ամինա Կանեցյանի, ձևավորումը՝ Անահիտ Գալստյանի)

Աղ. 2. նկ. 1. Երկկարասանի թաղում Նորատուփ (Լալայան 1931, նկ. 18), **նկ. 2.** Երկկարասանի թաղում Գառնիից (Хачатрян 1976, рис. 3), **նկ. 3.** Ձվածիր շարվածքով թաղում Կարճաղբյուրից (լուսանկարը՝ Ինեսա Կարապետյանի անձնական արխիվից), **նկ. 4.** Սալարկղային թաղում Կարճաղբյուրից (լուսանկարը՝ Ինեսա Կարապետյանի անձնական արխիվից), **նկ. 5.** Կարճաղբյուր բնակավայրի հարավային պարսպապատի տեսքը հարավ-արևելքից (լուսանկարը՝ Ինեսա Կարապետյանի անձնական արխիվից), **նկ. 6.** Անոթային թաղում Կարճաղբյուրից (լուսանկարը՝ Ինեսա Կարապետյանի անձնական արխիվից), **նկ. 7.** Օձաբերդի արտաքին բնակավայրի կարասային թաղումը (լուսանկարը՝ Միքայել Բադալյանի), **նկ. 8.** Կարմիր գյուղի կարասային թաղման կարասը (Շահբազյան Վ. 2004, էջ 366), **նկ. 9.** Կարմիր գյուղի կարասային թաղման կարասը (Շահբազյան 2004, էջ 366)

Կարճադրյուրի կարասային թաղումների հայտնաբերումը

Քննության առարկա անոթային թաղումները դաշտում պեղված 47 դամբարանների մեջ ամենաքիչն են՝ տասնչորսը (աղ. 1, նկ. 2): Բոլոր տեսակի դամբարանները, բացի մեկից, հիմնականում բացվել են արդեն լքված և ավերված բնակավայրի վերին՝ 20-70սմ հզորության հեղինիստական մշակութային շերտի մեջ, սենյակների անկյուններում և պատերին կից: Անկյուններում, ունենալով պատրաստի երկու պատ, դրանց դիմաց հավելելով ևս երկուսը, ստացվել է ուղղանկյուն քարարկո, իսկ պատերի միջնամասերին կցակառուցելով կլոր շարվածքներ՝ դամբարանի ձվաձիր կառուցածն է: Դամբարանի երրորդ՝ անոթային տեսակի համար կիրառել են տնտեսության մեջ օգտագործված կարասները, ծափերը և տարբեր չափերի կնունքներ, որոնց տեղադրման համար հիմնականում ընտրվել են սենյակների անկյունները:

Կարասային թաղումները երկուսն են: Առաջինը բացվել է բնակավայրի հարավային թևում վեր ձգվող բարձունքի գագաթը զբաղեցնող, բրոնզե դարից մինչև ուշհեղինիստական դարաշրջան օգտագործված դամբարանադաշտում: Այն իջեցուկ թաղում է՝ կատարված հեղինիստական դամբարաններից մեկի քարաշար ձվաձիր խուցի մեջ, գրավելով դրա ողջ տարածքը (երկ.՝ 1 մ 30 սմ, լայն.՝ 80 սմ, խոր.՝ 60 սմ): Թեև կարասը խիստ բեկորացված էր, բայց տեղում պահպանված կարասի պսակը և այն ծածկող քրեղանի մեծ բեկորը հուշեցին, որ կարասը դրված է եղել հորիզոնական դիրքով՝ հյուսիսարևելքից հարավ-արևմուտք: Կարասում դրված 12-13 տարեկան երեխայի³ խիստ քայքայված կմախքը խառնված էր անոթի բեկորների հետ և չունեւ ուղեկցող գույք: Համոզված ենք, որ այս իրավիճակը ստեղծվել է գանձախույզների այցելությունից հետո, որովհետև դամբանախուցի մեջ, որում կարասն էր, ևս նյութեր չհայտնաբերվեցին. դա անհնար է, քանի որ մյուս դամբարաններն ընձեռել են առատ և շատ ուշագրավ նյութեր:

Երկրորդ կարասը ևս գտել, բացել և կտրել էին գանձախույզները՝ այս անգամ արդեն լքված բնակավայրի 18-րդ սենյակի հյուսիսարևելյան անկյունում: Հայտնի չէ՝ կարասի մեջ արդյոք եղե՞լ են նյութեր: Կարասի ներքնամասը մնացել էր սենյակի տոփանված հատակի մեջ իր տեղում և հնարավորություն է տվել որոշելու կարասի թաղման ուղղահայաց դիրքը և հաշվարկելու չափերը: Կարասի շուրջը ցրված ոսկորները պատկանում էին մեծահասակի, որի գանգը ամենայն հավանականությամբ տարել էին⁴: Դատելով այս երկու կարասների պահպանված բեկորներից՝ դրանք մեծ չափերի (բարձր.՝ 1 մ 30 սմ - 1 մ 60 սմ, լայն.՝ 90-80 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 60 սմ, նստուկի տրամագիծը՝ 40 սմ), վառ կարմիրով պատած ու փայլեցրած արտաքինով անոթներ են: Հարթ կամ թմբիկավոր, 3 սմ լայնք ունեցող, դուրս ձգված շուրթերը դրված են ցածր, լայն վզի վրա, որն իր հերթին սահուն անցումով միանում է

³ Հնամարդաբանական նյութը որոշարկել է Ա. Փալիկյանը:

⁴ Սևանի շրջանում այդ տարիներին տեղացիները պեղումներով գտնված մարդկային գանգերից պատրաստում էին լուսամփոփներ:

անոթի լայնացող ուսերին: Իրանի կողերը գեղեցիկ ձևավորված ուռուցիկ վերնամասից դեպի հատակ նեղանալով իջնում և միանում են հարթ նստուկին: Այս կարասները՝ իրենց ձևակազմական, չափագրական և արտաքին հարդարման տվյալներով, Հայաստանի մայրաքաղաքներում, ամրոցներում, շարքային բնակավայրերում⁵ հայտնաբերված անտիկ դարաշրջանի տնտեսական խեցեղենի անքակտելի մասն են կազմում: Նմանատիպ տեղեկատվություն է հաղորդում նաև առաջին կարասի շուրթը ծածկող մեծ քրեղանթասի բեկորը: Այն ևս պատկանում է անտիկ դարաշրջանի խեցեգործության հայտնի ձևերից՝ թասքրեղանների խմբին: Այս թասերը լայնաբերան են. դուրս թեքված սրածայր շուրթը իրանին է միանում բարձր ներճկված (պրոֆիլավորված) կողով, իսկ իրանը հարթ նստուկին՝ կլորավուն անցումով (շուրթի տրամագիծը՝ 27 սմ, նստուկի տրամագիծը՝ 9 սմ): Դրանք պատրաստված են ավազախառն, բայց մանրահատ լավ հունցած կավից, մակերեսները պատած են վարդագույն, դարչնագույն, օքրայավուն լուծույթով: Այս թասերի նախատիպերը հանդիպում են մ.թ.ա. VII-VI դարերի՝ տեղական և ուրարտական խեցեգործական արտադրանքում, լայն տարածում ստանալով վաղ անտիկ խեցեգործության մեջ, շարունակվում են կիրառական մնալ հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջաններում⁶: Պետք է նշել նաև, որ թաղման անոթների բերանները մեկ այլ անոթով փակելու սովորույթը ևս ժառանգվել է կարասային թաղման ծիսակարգից (Իգդիրի, Նոր Արեշի կոլումբարիներ, նորահայտ ուրարտական դամբարան Երևանում, Արգիշթիխինիի աճյունասափորային թաղումներ)⁷ և զուգահեռաբար կիրառվել է սալերով փակելու հետ մինչև ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի վերջը⁸:

Ծափերի⁹ մեջ կատարված թաղումները երեքն են: Առաջինը բացվել է բնակավայրի երկրորդ սենյակի հյուսիսարևմտյան անկյունում, երկրորդը՝ առաջին սենյակի հարավարևելյան անկյունում, իսկ երրորդը՝ բնակավայրի առաջին տեղամասի հարավարևելյան պատից դուրս սփռված տարածքից մեկորացիայի հետևանքով լրիվ բեկորացված վիճակում: Երեք դեպքում էլ անոթները տեղադրված էին ուղղահայաց դիրքով, և ամրակայելու համար անոթների ստորին մասը շուրջանակի առնված էր միջին և փոքր քարերի օղակի մեջ (աղ. 2, նկ. 6): Ծափերում հուղարկավորված էին 9-10 տարեկան երեխաներ՝ կծկված դիրքով և խիստ քայքայված կմախքով: Սրանք լայնաբերան, դեպի դուրս հակված բարակ շուրթեզրով (շուրթերի տրամագիծը տատանվում է 30-50 սմ-ի միջև, բարձրությունը՝ 60-80 սմ), կարճ վիզը ուռուցիկ ուսերին սահուն միացումով անոթներ են, որոնց իրանը, աստիճանաբար նե-

⁵ Տիրացյան 1974, 57, նկ. 3, 62, նկ. 4, Կարապետյան 1979, 273, աղ. I/1-4, աղ. IV/1, 2 3, Քոչարյան 1980, 281, աղ. III, Խաչատրյան 1981, 138, նկ. 28/1, 2, Есаян, Калантарян 1988, 51, 59, таб. XLVI/1, 2, 3, 4, Демирханян 2010, 18-20, таб. 15, 16:

⁶ Կարապետյան 2022, 375, նկ. 12/3, 376, նկ. 13/13:

⁷ Куфтин 1943, 4-16, Մարտիրոսյան, Մնացականյան 1958, 63-84, Մարտիրոսյան, Թորոսյան 1986, 223, Karapetyan, Yengibaryan 2010, 53:

⁸ Կարապետյան, Ենգիբարյան, Մելքոնյան 2008, 266:

⁹ Ծափ ենք անվանում մինչև մեկ մետր բարձրություն ունեցող կարասները:

ղանալով, միանում է հարթ նստուկին: Անոթների շուրթը և ողջ արտաքին մակերեսը ծածկված են բաց շագանակագույն կամ բաց օքրայավուն լուծույթով և կրում են փայլեցման հետքեր: Ծափերում թաղված անհատների հետ ուղեկցող գույք չի փաստագրվել:

Կճուճներով կատարված թաղումները ինն են, որոնք բացվել են թե՛ սենյակներում, թե՛ բնակավայրի հարավարևելյան պարսպապատի բեկման հատվածի անկյանը կից (անոթային թաղում թիվ 14, աղ. 2, նկ. 5), թե՛ այդ պարսպապատից դուրս սփռված 320 քմ տարածքի պեղման ժամանակ: Դրանք տարբեր չափերի՝ 30-45 սմ միջին բարձրության, լայնաբերան անկանթ կճուճներ են (շուրթի տրամագիծը 16-24 սմ): Անոթների՝ սրածայր, թմբիկավոր կամ թեք կտրած շուրթեզրով ավարտվող, դուրս թեքված պսակը գնդաձև կամ թեթև երկկոնիկ իրանին միանում է ուռուցիկ կամ ներճկված գոտիով: Գործառույթային առումով թաղման համար ընտրվել են կիրառությունից դուրս եկած անոթները: Հասկանալի է նաև, որ կճուճներով թաղված անհատները մանկական տարիքի են: Կարճադրյուրի անոթային թաղումները ուղեկցող գույք չունեն. դրանք կատարված են դիադրմամբ. անոթներում՝ հորիզոնական դիրքով, աջ կամ ձախ կողի վրա կճկված, իսկ ուղղահայաց դիրքով հող իջեցրած անոթներում՝ կքանստած:

Քննարկվող ուշ անտիկ դամբարանադաշտերում բացահայտվել է թաղման ծեսի մեկ ընդհանուր գիծ ևս: Կարճադրյուրի ուշ անտիկ դամբարանադաշտի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է կճուճային երկու թաղում. մեկը՝ դրսից հաված շան կմախքով, իսկ մյուսը՝ լրիվ բեկորացված ու շան կմախքի ոսկորների հետ խառնված: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ շան ուղեկցությամբ թաղումներ հայտնաբերվել են Եվրոպայից մինչև Ասիա, Միջագետք և Հին Եգիպտոս¹⁰: Փոքր և Առաջավոր Ասիայում դրանք փաստված են շատ վաղ դարաշրջանների՝ Չաթալիոյուք, Ալաշախոյուք, Չայոնու, Օսմանկայասի, Իլիփինար և այլ հուշարձաններում¹¹: Հայաստանում ևս շների թաղումներ հայտնաբերվել են՝ սկսած վաղ բրոնզի դարաշրջանից մինչև ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի դամբարանադաշտերից: Այս երևույթը հատկապես հանդիպում է Սևանի ավազանի վաղ դարաշրջանների դամբարաններում¹² և այդ դամբարանների մեջ հանդիպող մանկական կճուճային թաղումների հարևանությամբ (Պատաշարի թիվ 2 կուգան, Ղշլաղ գյուղի «Մանիչար» և «Աղբրի գլուխ» կոչված բրոնզեդարյան դամբարաններ)¹³: Անտիկ դարաշրջանի հուշարձաններից շան թաղումներ հայտնաբերվել են Շիրակի մարզում՝ Անտիկ Շիրակավանի, Ջրափիի, Բենիամինի դաստակերտի և բնակավայրի, Արաբատյան դաշտի Դվինի ուշ անտիկ, Արգիշթիխինիլիի հետուրարտական, Ար-

¹⁰ Van den Hout 1994, 37-76.

¹¹ Durgun 2017, 15-17.

¹² Լալայան 1931, 55, 62, 65, 84, 86:

¹³ Լալայան 1931, 84, 86, 87:

մավիրի ուշեղբնիստական և ուշ անտիկ դամբարաններում¹⁴: Այս տարածվածությունը անհրաժեշտություն է առաջացրել՝ պարզելու շան խաղացած դերը և նշանակությունը տարբեր հասարակությունների թաղման ծեսում: Ուսումնասիրողները շան հատուկ դերը տեսնում են նախևառաջ կյանքից հեռացողի հոգին դեպի ստորերկրայք ուղեկցելու մեջ: Հնագույն հավատալիքներում շունը հանդես է գալիս ծիսական արարողակարգի և՛ որպես սուրբեկտ, և՛ որպես օբյեկտ: Այն կարող է հանդես գալ որպես նոր կյանքի կանխագուշակ և միաժամանակ կարող է զոհաբերվել՝ մահացածի հոգին ստորերկրյա աշխարհի ուղեկցելու համար: Շան կերպարը կապված է խտոնիկ աստվածությունների հետ: Վ. Լիտվինսկին և Ա. Սեդովը, մանրամասն քննելով շան կերպարի «սրբազան» ընկալումը, ընդգծում են, որ «նա կարևոր դեր է խաղում բոլոր հնդեվրոպական ժողովուրդների մահվան և թաղման ծեսի հետ կապված հավատալիքների մեջ և ներկայացնում է պատկերացումների ամենահնագույն շերտը»¹⁵: Օրինակ՝ եգիպտական Անուբիսը ստորերկրայք իջնող հոգիների դատավորն էր, միաժամանակ բարության աստվածություն Օսիրիսի հավատարիմ զինակիցը և պանթեոնում ուներ բարձր կարգավիճակ: Իրանի հին հավատալիքներում շունն ուներ հատուկ տեղ, համարվում էր բարության ակունքի՝ Ահուրամազդի ստեղծագործություն, և պարսիկ մոգերը շների կյանքը գնահատում էին մարդկանց կյանքին հավասար¹⁶: Հունաստանում խտոնիկ աստվածուհի Հեկատեն գործում էր՝ շրջապատված շնատեսք ոգիներով¹⁷: Շատ ժողովուրդների հետ հայերը ևս հավատում են, որ շների ոհմակի մոտենալը տանը նշանակում է մահվան մերժեցում, եթե շունը հաչում է լուսնի վրա, մահվան նշան է, և կանխագգալով դժբախտությունը՝ նա, հանդես գալով որպես պահապան, խնդրում է աստծուն, որ այն անցնի իր վրա: Շունը գտնվում է կյանքի ու մահվան, այս և այն, մարմնավոր ու հոգևոր աշխարհների միջև: Այս թեման նախնադարյան պատկերացումների ամենաուշագրավ և բարդ հարցերից է և կարիք ունի առանձին խոր ուսումնասիրության:

Կարասային թաղումները Սևանի ավազանի անտիկ շրջանի թաղման ծեսի համատեքստում

Կարճադյուրի քննարկվող դամբարանները այս հատկանիշներով նույնական են Սևանի ավազանի (աղ. 1, նկ. 1), Լավարի, Լոռիի, Շիրակի և մյուս շրջանների դամբարանադաշտերում հայտնաբերված դիանոթային թաղումների հետ: Դեռևս հայ հնագիտության արշալույսին Ժ. Դե Մորգանը Լավարում, Եր. Լավայանը՝ Էլառում, Շրեշ բլուրում, Սևանի ավազանում իրենց կատարած պեղումների ժամանակ տարբեր դարաշրջանների՝ տարածն կա-

¹⁴ Тер-Мартirosов, Караханян 1998, 17-20, Կանեցյան 1981, 32-33, Եգանյան 2010, 43, Քոչարյան 1980, 277-283, Мартirosян 1974, 55:

¹⁵ Литвинский, Седов 1984, 161-169.

¹⁶ Луконин 1977, 96.

¹⁷ Day 1984, 21-22, Durgun 2017, 17.

ռուցվածք ունեցող դամբարանների հետ հայտնաբերել են նաև երկու տասնյակից ավելի դիանոթային դամբարաններ (Ախթալա, Նոր Բայազետ, Նորատուս, Պատաշար, Ղշաղ գյուղի «Մանիչար», «Աղներ», «Աղբրի գլուխ» վայրեր, Լճաշեն-Օրդաքլու)¹⁸: Նմանատիպ կարասային թաղումներ հետագա տարիների ուսումնասիրությունների արդյունքում և պատահաբար հայտնաբերվել են Ծակ քարի հելլենիստական բնակավայրի դամբանադաշտում, Լիճքում, Վերին Գետաշենում¹⁹, Գեղարքունիք գյուղում (նախկին անվանումը՝ Բաշքենդ), Կարմիր գյուղում (նախկին անվանումը՝ Ղուվալի, աղ. 2, նկ. 8, 9)²⁰, Ծովինար-Օձաբերդում²¹ (աղ. 2, նկ. 7): Դրանք կատարված են հողի մեջ հորիզոնական կամ ուղղահայաց դիրքով իջեցված կարասների, ծափերի և կճուճների մեջ, աջ կամ ձախ կողի վրա կծկված դիադրման ծեսով, հիմնականում առանց գույքի, երբեմն էլ՝ մեկ պուլիկի, թասի կամ ճրագի, մի քանի ուլունքի հետ: Անորթների ընտրությունը, կարծում ենք, թելադրված է եղել մահացածի հասակով և նրա հետ դրվող նյութի քանակով: Այս և մյուս դամբանակառուցածների մեջ թաղման ծեսի և արարողությունների տարբերություններ չեն դիտվում: Միակ բացառիկ երևույթը Նորատուս գյուղում ուղղահայաց դիրքով թաղված կարասներով բլրի ստորոտում հայտնաբերված երկկարասային թաղումն է (աղ. 2, նկ. 1)²²: Կարասները դրվել են հորիզոնական, շուրթ շրթի հաված: Հուղարկավորված մարդը, դեմքը հարավ ուղղված, իրանի վերնամասով վերին կարասում է, իսկ ստորին վերջույթներով՝ երկրորդում: Երկկարասային թաղման մեկ օրինակ էլ հայտնաբերվել է Գառնիի Մարտոյի բլրի անտիկ դամբանադաշտում (աղ. 2, նկ. 2)²³, որն ունի որոշ տարբերություններ: Այստեղ կարասների միացումը շուրթերով չէ, այլ նստուկը հեռացրած հիմնական կարասի ստորին հատվածին հաված է երկրորդ՝ ավելի փոքր կարասը: Անհատը թաղվել է մեջքի վրա, ձգված դիրքով, ձեռքերը որովայնի վրա, մարմնի մեծ մասը հիմնական կարասում է, իսկ ստորին վերջույթները՝ ծափում: Հանգուցյալի՝ մեջքի վրա ձգված, ձեռքերը որովայնի վրա դրած դիադրումը մեզ հուշում է, որ այս թաղումը մյուսներից ավելի ուշ շրջանի է և հավանաբար պետք է թվագրվի մ.թ. III-IV դարերով: Երկու թաղումն էլ առայժմ եզակի երևույթ են Հայաստանի համար: Նորատուսյան տեսակի մեկ և երկկարասային թաղումներ հայտնաբերվել են նաև խեթական հանրահայտ պաշտամունքային հուշարձան՝ Յազլիկայա տանող ճանապարհի եզրով խոյացող ժայռերի խոռոչներում: 1911 թ. դոկ. Վինկլերը, ապա 1952 թ. դոկ. Բիտտելը հայտնաբերել և պեղել են դիակիզման և դիադրման

¹⁸ Morgan 1889, 21, 22, Լալայան 1931, 55, 62, 68, 71, 73, 74, 76:

¹⁹ Խաչատրյան, Քալանթարյան 1972, 59, 62, 67:

²⁰ Կարմիր գյուղի բնակիչ Մարդոյան Վոլոդյան 1996 թ. իր այգում աշխատելիս հայտնաբերել է ուղղահայաց դիրքով դրված կարասային թաղում, որի մեջ, բացի անհատի լավ պահպանված ոսկորներից, եղել են նաև մի քանի ուլունքներ: Կարասը (բարձրությունը՝ 96 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 49 սմ) հանձնվել է Գավառի երկրագիտական թանգարանին, որտեղ էլ ցուցադրվում է մինչ այսօր:

²¹ Բաղայան և այլք 2022, 357, նկ. 22:

²² Լալայան 1931, 72, նկ. 18:

²³ Хачатрян 1976, 19, рис. 3.

ծեսով կատարված բազմաթիվ կարասային թաղումներ: Բխտտելը հայտնաբերել է 72 միակարաս, իսկ Վինկլերը՝ շուրթերով իրար միացրած թաղման կարասների շարքեր, որոնց մեջ եղել են դիակիզման մոխիր պարունակող կճուճներ: Շուրթ շրթի հաված երկկարասային, դիադրման ծեսով կատարված թաղումներով դամբարանադաշտեր բացվել են նաև Ալիշարում և Բողազքյոյում²⁴: Այս տվյալները վկայում են, որ մ.թ.ա. II հազարամյակում ապրող խեթերի համար կարասային թաղումները եղել են սովորական և կապված չեն թաղման ծեսի տեսակի՝ դիադրում թե՛ դիակիզում, և թաղվողի սոցիալական դիրքի հետ²⁵: Կարծում ենք, որ կարասային թաղումները Հայկական լեռնաշխարհում կարող էին տարածում ստանալ հենց հարևան խեթական աշխարհից, այստեղից էլ տարածվել դեպի Միջագետք, Իրան և այլուր:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ մելիորացիայի և հողահարթեցման ենթարկված Կարճաղբյուր բնակավայրի՝ ոչ շատ մեծ չափով պահպանված մասի պեղումներով ձեռք բերված տվյալների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այն հիմնադրվել է մ.թ.ա. VI դարի կեսերին և գոյատևել է մինչև մ.թ. II դարի վերջը, երբ բնակիչները լճի ջրի մակարդակի բարձրացման սպառնալիքի հետևանքով լքել են բնակավայրը: Ըստ երևույթին, հեռացել են ոչ շատ հեռու, քանի որ իրենց բնակավայրը դարձել է դամբարանադաշտ: Դամբարանադաշտի թաղումները կատարված են քառանկյուն քարարկղային, ձվաձիթ կառուցվածքով դամբարաններում և դիանոթների մեջ:

Կարասների, ծափերի և կճուճների մեջ կատարված նշյալ թաղումներից տասներեքը բացվել է լքված բնակավայրի վերին՝ 20-70 սմ թանձրության հեղինիստական մշակութային շերտի մեջ, իսկ մեկն էլ՝ դամբարանադաշտի հեղինիստական դամբարաններից մեկում: Այս թաղումներում չկա ուղեկցող գույք, և դրանք կատարված են միմիայն դիադրման ծեսով: Դիանոթները հողի մեջ ուղղահայաց իջեցված դեպքում հանգուցայի՝ կքանստած, իսկ հորիզոնական թաղված անոթի մեջ, կծկված դիրքով աջ կամ ձախ կողի վրա պառկեցրած, երկրի կողմերի նկատմամբ իրենց դիրքով, անոթի վերին մասը հեռացնելու և հետո իր տեղը վերադարձնելու եղանակով, թաղման ծեսին հոգեհացի և զոհաբերված կենդանիների ոսկորների մնացորդներով և այլ գծերով թվագրվում են մ.թ. II դարի վերջ և III դարերով և համահունչ են Սևանի ավազանի և Հայաստանի մյուս հայտնի հուշարձաններում հայտնաբերված կարասային թաղումներին:

Դիանոթային և մյուս դամբանակառուցածների մեջ կատարված թաղման ծիսակարգի և ուղեկից արարողությունների մեջ տարբերություններ չեն նկատվում, որն էլ փաստում է, որ դրանք պատկանում են միևնույն բնակա-

²⁴ Герни 1987, 147.

²⁵ Герни 1987, 147.

վայրի բնակչությանը: Այս հատկանիշները ժառանգված են նախորդ դարաշրջաններից: Օրինակ՝ աջ կամ ձախ կողքի, կծկված դիրքով պառկած և կքանստած դիրքով մարդկանց թաղման ձևերը զանգվածաբար հանդիպում են վաղբրոնզեդարյան դամբանախցերում, շարունակվում են երկաթի դարաշրջանի բոլոր փուլերի դամբարաններում, հասնում մինչև ուշ անտիկ ժամանակաշրջանի վերջը: Դիանոթային թաղումները շատ հաճախ առկա են իջեցված քարարկղային և ձվաձիր կառուցած համբանախցերում: Դա վկայում է այն մասին, որ բնակիչները կապերը չեն խզում իրենց նախկին բնակավայրի և ննջեցյալ նախնիների հետ: Այս երևույթները բնորոշ են ոչ միայն Սևանա լճի ավազանի, այլև Շիրակի (Բենիամին, Շիրակավան, Ջրափի), Արագածոտնի (Մաստարա²⁶, Ագարակ, Ներքին Նավեր), Արարատյան դաշտի և մյուս մարզերի՝ ուշ անտիկ դամբարանադաշտերի դիանոթներով թաղումներին: Այս դարաշրջանի թաղման մյուս կառուցածների հետ դիանոթների լայն տարածվածությունը, դրանցում իրականացվող ծիսակատարման և արարողակարգի միատեսակությունը հնարավորություն են ընձեռում պնդելու դրանց գաղափարախոսական հիմքի ընդհանրության և միևնույն մշակույթը կրող բնակչության մասին:

Գրականություն

- Բադալյան Մ., Միքայելյան Ա., Եղիազարյան Ա., Կյուրեղյան Հ., Հովսեփյան Ռ., Սիմոնյան Հ., Նահապետյան Ա., Օձաբերդի 2017-2019 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները, Ծովային Հայաստան, Ուղտորի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը, Մ. Բադալյան, Բ. Մարտիրոսյան-Օլջանսկի, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., էջ 383-392:
- Եգանյան Լ. 2010, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, Շիրակի հնագիտական և պատմաազգագրական ուսումնասիրություններ, թիվ 1, Երևան-Գյումրի, «Գիտություն», 224 էջ+ներդիր:
- Լալայան Ե. 1931, Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, Մելքոնյան ֆոնդ հրատ., 234 էջ+200 նկար:
- Խաչատրյան Ժ. 1981, Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումները), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 204 էջ:
- Կանեցյան Ա. 1981, Հին Ջրափիի պեղումները, ՀԱԻ դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, էջ 32-33:
- Կարապետյան Ի. 1979, Կարճադրյուրի պեղումները (1975-1978 թթ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 262-277:
- Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Մելքոնյան Հ. 2008, Անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղում Թալինից, «Հուշարձան» տարեգիրք, Դ-Ե, Երևան, էջ 260-267:
- Կարապետյան Ի. 2022, Կարճադրյուրի բնակավայրի հետազոտությունը, Ծովային Հայաստան, Ուղտորի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը, Մ. Բադալյան, Բ. Մարտիրոսյան-Օլջանսկի, Ա. Բոբոխյան (խմբ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ հրատ., էջ 370-382:
- Մարտիրոսյան Հ., Մնացականյան Հ. 1958, Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարին, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, N 10, էջ 63-84:

²⁶ Karapetyan and all 2022, 93-104.

- Մարտիրոսյան Հ., Թորոսյան Ռ. 1986, Արգիշտիսինիլիի սարկոֆագը, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, N 3, էջ 221-227:
- Շահբազյան Վ. 2004, Կարմիրգյուղ. Գեղարքունիքի մարզի Կարմիրգյուղի (Ղուլալի) պատմությունը, Երևան, «Տոներ», 384 էջ:
- Տիրացյան Գ. 1974, Արմավիրի պեղումները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 12, էջ 57-65:
- Քոչարյան Գ. 1980, Հելլենիստական դարաշրջանի դամբարանադաշտ Դվինում, Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, N 2, էջ 277-285:
- Герни О. 1987, Хетты. По следам исчезнувших культур Востока, Москва, «Наука», 147 с.
- Демирханян А. 2010, Северо-восток Еревана в эпоху Арташесидов. Фрагменты материальной и духовной культуры по данным античного поселения в Аван-Ариндже (II в. до н.э. - I в. н.э), Ереван, «Гитутюн», 139 с.+99 табл.
- Есаян С., Калантарян А. 1988, Ошакан И. Основные результаты раскопок 1971-1983, Ереван, изд. Академии Наук Армянской ССР, 128 с.+СХХ таб.
- Куфтин Б. 1943, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, Вестник Гос. Музея Грузии, т. XIII-В, Тбилиси, 172 с.
- Литвинский Б., Седов А. 1984, Культура и ритуал Кушанской Бактрии, Москва, Главная редакция восточной литературы (ГРВЛ), 240 с.
- Луконин В. 1977, Искусство древнего Ирана, Москва, «Искусство», 232 с.
- Мартиросян А. 1974, Аргиштихинили, Археологические памятники Армении 8. Урартские памятники, вып. 1, Ереван, изд. Академии Наук Армянской ССР, 175 с.+LXI табл.
- Тер-Мартиросов Ф., Караханян Г. 1998, Раскопки поселения и некрополя античного Ширакавана, Научные труды 1, ИАЭ ЦАИШ НАН РА, Гюмри, «Гитутюн», с. 17-30.
- Хачатрян Ж. 1976, Гарни V, Античный некрополь, АРА 15, Ереван, изд. Академии Наук Армянской ССР, 134 с.
- Day L.P. 1984, Dog Burials in the Greek World, American Journal of Archaeology, vol. 88, issue 1, p. 21-22.
- Durgun P. 2017, Human-Animal Interactions in Anatolian Mortuary Practice, Institute for European and Mediterranean Archaeology press, p. 11-27.
- Karapetyan I., Yengibaryan N. 2010, A New Urartian Burial from Argishtihinili, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Bd. 100, p. 53-63.
- Karapetyan I., Gabrielyan A., Melikyan V., Hakhverdyan A. 2022, The Jar Burials of the Classical Period of Mastara, Riview of Armenian Studies, N 2, p. 93-104.
- Morgan J. de 1889, Mission scientifique au Caucase, v. I, Paris, Ernest Leroux, 616 p.
- Van den Hout T.P.J. 1994, Death as a Privilege. The Hittite royal funerary ritual, in: Hidden Futures: Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World, J.M. Bremer et al. (eds.), Amsterdam University Press, p. 37-76.

ԿԱՐՃԱՂՔՈՒՐԻ ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆԻ ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ

Ինեսա Կարապետյան, Արմինե Գաբրիելյան

Ամփոփում

Կարճաղբյուրի՝ անտիկ դարաշրջանի բնակավայրը և դամբարանադաշտը գտնվում են Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի շրջանի համանուն գյուղից 1,50 կմ դեպի արևելք: Դամբարանադաշտը հայտնաբերել և պեղել է պ.գ.թ. Հ. Մնացականյանի ղեկավարած արշավախումբը 1971-1972 թթ., իսկ 1975-1991 թթ. բնակավայրում

և դամբարանադաշտում համատեղ պեղումներ է պարբերաբար կատարել հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Հին Հայաստանի հնագիտության բաժնի արշավախումբը: Ուսումնասիրության առարկա թաղումները կատարված կարասների, ծափերի և կճուճների մեջ, հիմնականում բացվել են արդեն լքված բնակավայրի վերին՝ հելլենիստական մշակութային շերտի մեջ: Այդ թաղումներն ուղեկցող գույք չեն պարունակում, բայց անոթների ուղղահայաց և հորիզոնական դիրքերով, երկրի կողմերի նկատմամբ իրենց հաստատուն ուղղվածությամբ, անոթի մեջ անհատի կծկված դիրքով, տեղավորելու համար անոթի վերին մասը հեռացնելուց հետո իր տեղը վերադարձնելու եղանակով, թաղման ծեսի մյուս գծերով թվագրվում են մ.թ. II դարի վերջ և III դարերով և համահունչ են Սևանի ավազանի և Հայաստանի անտիկ շրջանի մյուս հայտնի հուշարձաններում հայտնաբերված կարասային թաղումներին:

Բանալի բառեր՝ Սևանի ավազան, Կարճադրյուր, հելլենիստական շրջան, ուշ անտիկ շրջան, կարասային թաղում, շան թաղում, թաղման ծես:

КУВШИННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ АНТИЧНОГО ПЕРИОДА В КАРЧАХБЮРЕ

Инеса Карапетян, Армине Габриэлян

Резюме

Карцахбюрское поселение и могильник античного периода расположены в 1,50 км к востоку от одноименного села Варденисского района области Гегаркуник. Могильник был обнаружен и раскопан к.и.н. О. Мнацаканяном в 1971-1972 гг., а в 1975-1991 гг. раскопки поселения и могильника производила экспедиция отдела археологии древней Армении Института археологии и этнографии АН АрмССР. Исследуемые погребения в карасах и кувшинах в основном были найдены в верхнем культурном слое уже заброшенного поселения, относящегося к эллинистическому периоду. Эти погребения не содержат сопутствующего инвентаря, а вертикальное и горизонтальное положения сосудов, их ориентация относительно сторон света, способ возвращения верхней части сосуда на место после его удаления с целью размещения в сосуде индивида в скорченном положении, а также другие особенности погребального обряда указывают на то, что погребения можно датировать примерно концом II–III вв. н.э. Они имеют сходство с кувшинными погребениями античного периода Севанского бассейна и других известных памятников Армении.

Ключевые слова – Севанский бассейн, Карцахбюр, эллинистический период, эпоха поздней античности, кувшинные погребения, погребение собаки, погребальный обряд.

THE JAR BURIALS OF THE CLASSICAL PERIOD AT KARCHAGHBYUR

Inesa Karapetyan, Armine Gabrielyan

Abstract

The settlement and the cemetery of Karchaghbyur are located 1.50 km east of the village of the same name in the Vardenis district of the region of Gegharkunik. The cemetery was discovered and excavated by Dr.H. Mnatsakanyan, in 1971-1972, and in 1975-1991 the excavations of the settlement and the cemetery were carried out by the expedition of the Department of Ancient Armenia of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the ArmSSR. The investigated burials, made in pithoi and jars, were mainly found in the upper cultural layer of an already abandoned settlement dating back to the Hellenistic period. These burials do not contain accompanying goods, but the vertical and horizontal positions of the jars, their orientation relative to the cardinal points, the method of returning the upper part of the vessel back after its removal in order to place the individual in a fetal position into the vessel, as well as other distinctive features of the burial rite date back to the late 2nd-3rd centuries AD and are similar to the jar burials of the Late Classical period of the Sevan basin and other the famous sites of Armenia.

Key words – Sevan basin, Karchaghbyur, Hellenistic period, Late Classical period, jar burials, dog burial, funeral rite.

ԱՇԽԱՐՀԲԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Կարեն Բայրամյան

ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն

ՀՀ, Երևան, Վ. Սարգսյան 3, Կառավարական տուն 2

Էլ. հասցե՝ bayramyan_karen@yahoo.com

Հոդվածը ներկայացվել է 25.10.2022, գրախոսվել է 25.01.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-281

Ներածություն

1918 թ. մայիսի 28-ին Թիֆլիսում գործող Հայոց ազգային խորհուրդը ազդարարեց Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի մասին: Հայաստանի Հանրապետության ծնունդով նոր հեռանկարներ բացվեցին նաև գիտության և մշակույթի զարգացման համար: ՀՀ կառավարության 1919 թ. հունիսի 10-ի նիստում հանրային կրթության նախարարությունը վերակազմավորվում է կրթության և արվեստի նախարարության¹, որի հիմնական օղակներից մեկը դառնում է արվեստի և հնությունների բաժինը:

Հանրապետության ստեղծման առաջին ամիսներից սկսած՝ նախարարությունը ձեռնարկում է տարածքում գտնվող հնագիտական հուշարձանների և հնավայրերի պահպանության գործը: Որոշ ժամանակ անց հանրային կրթության և արվեստի նախարարության կառուցվածքում կազմավորվում է հնությունների պահպանության բաժինը, որի վարիչ է նշանակվում Աշխարհբեկ Քալանթարը:

Հնությունների պահպանության առաջին քայլերը

Անշուշտ, Աշխարհբեկ Քալանթարի ընտրությունը բնավ պատահական չէր. նա արդեն հայտնի անուն էր հնությունների պահպանության ոլորտում: Ժամանակ չկորցնելով՝ Քալանթարն անմիջապես գործի է անցնում: Նրա անմիջական հորդորով նախարար Նիկոլ Աղբալյանը 1919 թ. հոկտեմբերի 14-ին N 3298 գրությամբ դիմում է ՀՀ ներքին գործոց նախարարին. «Որպեսզի հնարավոր լինի այսուհետ գոնե խուսափենք այնպիսի ցավալի դեպքի կրկնությունից, ինչպիսին է Անիի հնադարանի և շինությունների կործանումը՝ նախքան հատուկ օրենք հրատարակելը հնությունների մասին, գլխավորապես վերաբերվող նրանց պահպանությանը, սրանով խնդրում եմ ձեզ չմերժել հրահանգել Ձեզ ենթակա բոլոր վարչական մարմիններին և պաշտոնական անձանց, որ արթուն հսկողություն ունենան հնության հուշարձանների (ավերակ, կիսավեր և կանգուն հին շինությունների, արձանի և այլն) պահպանության վերաբերյալ, նախազգուշացնեն տեղական ազգա-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 129:

բնակչությանը չքանդել հնություններն իբրև նյութ՝ ծառայեցնելով նոր շինությունների համար. մի հանգամանք, որ ներկա վերաշինության պահին կարող է սովորական երևույթ դառնալ և յուրաքանչյուր տեղի ունեցած դեպքի մասին անհապաղ տեղեկացնել Հանրային կրթության և արվեստի նախարարությանը»²:

Աշխ. Քալանթարի ջանքերի շնորհիվ հրապարակվում է կրթության նախարարի հատուկ հրամանը. «Հրաման. 16 դեկտեմբերի, 1919 թվական: Համաձայն նախարարական խորհրդի հունիսի 10-ի և հուլիսի 14-ի (1919) որոշումների՝ հնության հիշատակարանների պահպանության, ցուցակագրության, վերականգնման ու նորոգման, ինչպես հնագիտական նպատակներով կատարվող պեղումների վրա հսկելու և առհասարակ նրանց ուսումնասիրության աշխատանքների կանոնակարգման գործը վարում է հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հատուկ՝ «Հնության պահպանության բաժին» միջոցով: Իսկ իրավիճակն իրապես անմխիթարական էր. «Թուրքերը հիմնահատակ ավերել և քարուքանդ էին արել Հնադարանն ու բնակության նոր շենքերը, ջարդոտել ու փչացրել էին թե հնադարանի և թե աստ ու անդ պեղման վայրերում ժողոված արձանները, որոնք պրոֆ. Մառի 15 տարվա պեղումների արդյունքն էին... հսկայական քանակությամբ մանրմունր հնությունները ծածկում էին ձորի ամբողջ լանջը...», - գրում էր «Յառաջ» թերթը 1919 թ. դեկտեմբերին³: Անիի հնադարանի մասին պատմող հոդվածով Աշխ. Քալանթարը հանդես եկավ նաև «Աշխատանք» թերթում. «Վիճակն անխտիր տխուր էր բոլոր հնությունների համար, լինել դա ամենակարևոր, կամ խուլ անկյունում ընկած՝ հեռու ուշադրությունից, - գրում է Քալանթարը: - Ահրիմանը իր վերջին և ամենաթանկագին զոհն էր պահանջում և այդ էլ ստացավ... Անին եղավ այդ զոհը: Սարսափելի է նույնիսկ մտածելը, որ գիտական Անին քարուքանդ... Նա, որ պրոֆ. Մառի 15 տարվա գերմարդկային ջանքերով վերակենդանացել էր ի տես և ի հիացումն հանուր լուսավոր աշխարհի, իբր կուլտուրական մի մեծ գործ, մի գերագույն դպրոց, գիտության վերջին խոսք՝ մեր միջավայրում ջարդ ու փշուր լինելու վիճակն ունեցավ...»⁴, - դառնացած գրում է Քալանթարը:

Հնության պահպանության բաժինը իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1920 թվականի կեսերը, երբ գործառույթները հանձնվեցին արդեն նոր կազմակերպված հնությունների պետական պահպանության կոմիտեին: Կոմիտեն թեպետ գործելու էր հանրային կրթության և արվեստի նախարարության ներքո, սակայն «ավտոնոմ էր լինելու իր գործունեության մեջ»⁵:

Հնությունների պահպանության կոմիտեի ստեղծման առաջին նախաձեռնողներից մեկը Աշխ. Քալանթարն էր. դեռևս 1920 թ. հունիսի 19-ին նա միացավ հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարարին

² Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թ. 131-132:

³ Յառաջ, 60, 1919:

⁴ Աշխատանք, 65, 1919:

⁵ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 372:

ուղղված Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանի և Ալեքսանդր Թամանյանի դիմումին՝ հնությունների պահպանության կոմիտե կազմակերպելու համար⁶: Հնությունների պահպանությունը համարելով Հայաստանի պետական հոգաժության և առաջնահերթ կարևորության խնդիր՝ անվանի գիտնականները նամակ - դիմումում խնդրում էին միջնորդել «նախարարների խորհրդի առաջ կազմակերպելու վերոհիշյալ նպատակի համար հատուկ մարմին՝ «Հնությունների պետական պահպանության կոմիտե», և նրան վերապահել ամենայն իրավասություն հնությունների պահպանության և պաշտպանության վերաբերյալ»⁷: Որպես այդ գործի կազմակերպման առաջին քայլ՝ նախաձեռնող խումբը ներկայացնում է հնությունների պահպանության կոմիտեի օրինագիծը, կազմը, պարտականության ցանկն ու նախահաշիվը: 1920 թ. հուլիսի 7-ի օրենքով հաստատվում էր նաև նորաստեղծ՝ Հնությունների պետական պահպանության կոմիտեի կազմը՝ Հայաստանի գլխավոր ճարտարապետ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյան և պրոֆեսորներ Գարեգին եպիսկոպոս և աշխարհագրագետ Լոռու-Մելիք-Քալանթար (Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հնությանց պահպանության բաժնի վարիչ)⁸:

Հնագիտական արշավախմբերը Առաջին հանրապետության տարիներին. Անիի հնադարանի խնդիրը

Ստանալով հանրային կրթության նախարարության համաձայնությունը և արդեն օրենքի ուժ ստացած իրենց լիազորությունները՝ նախաձեռնող խումբը Աշխ. Քալանթարի գլխավորությամբ անմիջապես ձեռնամուխ է լինում հնագիտական արշավախմբերի աշխատանքների կազմակերպմանը, հստակեցվում են արշավախմբերի անդամների պարտականություններն ու նրանց առջև դրված խնդիրները: Արդեն հնությունների պահպանության կոմիտեի կազմակերպման հաջորդ իսկ օրը՝ 1920 թ. հուլիսի 8-ին, հնագիտական արշավախումբ կազմակերպելու խնդրանքով նախաձեռնող խումբը կրկին դիմում է հանրային կրթության և արվեստի նախարարին⁹:

Նշված ուղղություններից բացի, ծրագրված աշխատանքների կատարումը դյուրացնելու նպատակով, նախատեսվում էր Հայաստանի տարածքը բաժանել պատմահնագիտական տասը շրջանների, որոնցից կարևորագույն համարվող հինգ շրջանում աշխատանքները պետք է սկսվեին արդեն 1920 թվականին, «քանի որ այդ շրջանները, բացի ընդհանուր հնագիտական բարձր նշանակություն ունենալուց, իրենց մեջ կենտրոնացրած ունեն մեր որմնանկարները, որոնք արագորեն փչանում-ոչնչանում են, և նորոգման կարոտ մի շարք հուշարձաններ, որոնք օրերով են ապրում այժմ», - ասվում էր գրության մեջ¹⁰: Ընդամին, իր մտահոգությունները ներկայացնելով նախա-

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 16, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 16, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

⁸ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 173:

⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

¹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 1:

րարին, խումբը միաժամանակ առաջարկում էր գործողությունների հստակ ծրագիր. «...Այդ խմբերից Անիինը կգործի շարունակ իր տեղում, որը լինելու է կենտրոնավայր և ընդարձակ վերանորոգման կարիք ունի, իսկ մյուս երկու խմբերը մի-մի շրջան ավարտելուց հետո կանցնեն հաջորդ շրջանները: Բոլոր շրջաններում էլ աշխատանքները լինելու են նկարագրական, ճարտարապետական, նորոգման, նկարչական, լուսանկարչական, էստամպաժային (նմանակությամբ)»¹¹, - ասվում էր գրության մեջ: Հավելենք նաև, որ նախաձեռնող խումբը չի սահմանափակվում միայն հնագիտական գործունեության շրջանակներով, այլ խնդիր էր դրել, այդ ամենին զուգահեռ, զբաղվել նաև հավաքած նյութերի մշակումով¹²: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Անիում կատարված հնագիտական աշխատանքների մասին Աշխ. Քալանթարը մանրամասն զեկուցագիր ներկայացրել էր ավելի ուշ՝ 1923 թվականին, թեպետ զեկույցը սխալմամբ տեղադրված էր հնությունների և հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1918-1920 թթ. ծավալած գործունեության մասին պատմող թղթապանակում. «Անիի 16-րդ հերթական կամպանիայից և Վանի 2-րդ հնագիտական էքսպեդիցիայից հետո, - գրում է Աշխ. Քալանթարը, - 1917 թվին, ինչպես նաև հաջորդ 1918-ին և նույնիսկ մեծ մասը 1919 թվի՝ Հայաստանում, շնորհիվ քաղաքական պայմանների, գրեթե բոլորովին տեղի չեն ունեցել հնագիտական աշխատանքներ»¹³: Աշխ. Քալանթարի զեկուցագրում հատկապես ընդգծվում է այդ տարիներին հնագիտական ժառանգության անմխիթար վիճակը. «Այդ խառն տարիները, - գրում է նա, - երբ երկրի մեծ մասը թշնամու ոտքի տակ էր, իսկ տեղական ազգաբնակչությունը կտրված էր հողից, աստանդական՝ անտեր-անտիրական էին մնացած նաև երկրի կուլտուրական մնացորդները՝ հուշարձանները, որոնք խնամքի կամ ուսումնասիրության նյութ դառնային, այլև նոցա գոյությունն այդ ժամանակ նույնչափ ծանր վտանգի մեջ էր, ինչպես և երկրի ժողովրդինը: Եվ փչացան ու կործանվեցին մի շարք հնություններ այս ու այն տեղում, թշնամու կամ այլ անգիտակից էլեմենտների ձեռքով: Բայց ամենածանր կորուստը, որ ունեցանք մենք, մեր հնագիտական հարստությունը, ամենամեծ հարվածը, որ հասավ գիտությանը, դա գիտական Անիի կործանումն էր՝ պրոֆ. Մառի 16-ամյա գիտական աշխատանքի արդյունքը»¹⁴, - դառնությամբ գրում է Քալանթարը: Սա դեռ ամենը չէր. Անիի հնագիտական ժառանգությանը ծանր հարված հասցվեց հատկապես 1918 թ. թուրքական արշավանքի ժամանակ. «Թալանն ու քարուքանդն Անիում տեղի է ունեցել մի քանի նվագ: Նախ՝ բնակելի տների վերաբերմամբ՝ Անին գրավելու առաջին շրջանում, իսկ ապա հնադարաններինը (1919-ի ապրիլ-մայիս), որ կատարել է թուրք և քուրդ խուժանը»¹⁵, - գրում է Քալանթարը: Եվ նույնիսկ այդ դժնդակ ժամանակներում

¹¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 2:

¹² Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 17, թ. 2:

¹³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

¹⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

¹⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

հնագիտական գործի հայ նվիրյալների ջանքերի շնորհիվ, ինչպես հաղորդում է Քալանթարը, հնարավոր է եղել «Անիի ընդարձակ հնադարանից, 1918 թվի ապրիլին, թուրքերի ներխուժման միջոցին, հազիվ 20-25 սնդուկ հնությանց բեկորներով և գրքերով, մեծ դժվարությամբ հաջողել էր ազատել և տեղափոխելով ի պահ դնել Սանահինի վանքում»¹⁶: Հավելենք, որ դեռևս 1918 թ. մարտի 18-ին հայոց ազգային խորհուրդը, խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի ստորագրությամբ, հատուկ գրությամբ լիազորում է Աշխ. Քալանթարին «բոլոր անհրաժեշտ միջոցները կիրառելու՝ Անիից ողջ ունեցվածքը, որոնք պատմական-հնագիտական արժեք են ներկայացնում, տեղափոխել Սանահին գյուղ կամ Հաղպատ... և պահպանելով դրանց լիակատար անվտանգությունը...»¹⁷:

Թուրքական արշավանքից հատկապես տուժեցին Անիիում կառուցված երկու հնադարանները, որոնք այդքան դժվարությամբ ստեղծել էր Ն. Մառն իր աշակերտների հետ. «Երբ թուրքերը կրկին անգամ գրավում են Անին, պեղումների մասնակից, հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը մի քանի զինվորների և հետագայում բազմավաստակ ուսուցիչ Հովսեփ Գալստյանի հետ, զենքը ձեռներին, թշնամու գնդակների տարափի տակ, Անիի հնադարանի իրերի մի մասը փոխադրեցին Խարկով գյուղը և փրկեցին կորստից»¹⁸, նկատում է Աշխ. Քալանթարի աշակերտ, նշանավոր հնագետ Կ. Ղաֆաղարյանը:

Անիի հնագիտական վայրի պահպանության խնդիրը հնարավոր է դառնում փոքր-ինչ բարելավել Առաջին հանրապետության հռչակումից հետո, թեպետ ինչպես Աշխ. Քալանթարն է տեղեկացնում իր զեկուցագրում. «Հայաստանի կառավարությունը միայն հունիսի վերջին միայն կարողացավ Անի ուղարկել Գարեգին եպիսկոպոսին, որը և առաջին անգամ տեղեկացրեց՝ տեղի ունեցած քարուքանդի մասին»¹⁹: Աշխ. Քալանթարի զեկուցագրում հայտնաձև տեղեկությունները հաստատվում են նաև Ալ. Թամանյանի՝ Գարեգին Հովսեփյանին հղած նամակում. «Խոստովանում եմ, որ թուրքերի մոտ ձեր գտնվելու ժամանակաընթացքում մենք բոլորս (ես, Աշխարհբեկն ու Թորամանյանը) ապրեցինք շատ տագնապալի ժամեր... Հույսով եմ, որ շուտով մենք կհանդիպենք և կկիսավենք մեր ստացած արդյունքների և տպավորությունների մասին: Աշխարհբեկին ես հիմա կգրեմ Ձեր անունից, որ և հաստատ համոզված եմ, որ նա բավականին ուրախ կլինի լսելով այդ ամենի մասին...»²⁰:

Այդ ընթացքում հնությունների պահպանության բաժնի վարիչ Աշխ. Քալանթարը և Հայաստան ժամանած ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը 1918 թ. հոկտեմբերի կեսերին երկրորդ այցելությունն են կատարում Անի. «...հասցրե-

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8: Ինքնագիր:

¹⁷ Սարգսյան 2006, 53:

¹⁸ Ղաֆաղարյան 1972, 33:

¹⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 6:

²⁰ Ա. Թամանյանի նամակը Ս. Կասյանին 1969, 124:

ցինք կատարել նոր քանդածների մի քանի լուսանկարներ, իսկ Անիի դրության մասին մանրամասն զեկուցում է տրվել Հանրային կրթության մինիստրին»²¹, - հաղորդում է Քալանթարը: Նույն իրավիճակն է նկարագրված նաև հետագայում հայիեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին ուղղված Ա. Թամանյանի նամակ-զեկուցագրում. «1918 թվին տաճիկների՝ Ախուրյանի ափից հեռանալուց հետո, տեղական թուրքերն ու քրդերը, օգտվելով իշխանության բացակայությունից՝ ջարդ ու փշուր արին ու փչացրեցին Անի քաղաքի հնությունները... որոնք հանդիսանում էին պող. Մառի ամբողջ 15 տարվա գիտական գործունեության արդյունքը Անիում: Քարուքանդի ենթարկելով հնադարանները և բնակության տները՝ ինչքը կողոպտեցին, իսկ հնությունները կտոր-կտոր անելով շարտեցին Անիի ծորերը: ...ներկայումս թե Անիի և թե Տեկորի շրջանները գրավված լինելով տաճիկների կողմից, մենք անտեղյակ ենք հիշյալ շրջանների դրության, բայց սաստիկ անհանգիստ ենք Անիի նորից կործանման ենթարկվելու երկյուղով», - գրում է Ա. Թամանյանը²²: Աշխատելով այդպիսի ծանր պայմաններում՝ կոմիտեի անդամների հետ Աշխ. Քալանթարին հաջողվում է որոշ չափով առաջ տանել հնությունների պահպանության գործը. «Ընդամենը մի ամսվա ընթացքում (նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1919 թ.), - ասվում էր այնուհետև զեկուցագրում, - հնարավոր է լինում ի մի հավաքել հնությանց բոլոր բեկորները՝ Հնադարանի արժեքները, որոնք ցրված էին ամբողջ Ախուրյանի և Ծաղկոցաձորի լանջերի վրա, ուր շարտել էին քանդողները Հնադարանի երկու բաժիններից: Տեղավորելով իրենց նախկին տեղերում, կարգի է դրվում նաև Հնադարանի մի շենքը (մզկիթը), որին միայն խնայել էին քանդողները»²³:

1920 թ. հունիսին Հնությունների պահպանության բաժինը վերածվում է Հնությունների կոմիտեի՝ ակադեմիկոս Թամանյանի նախագահությամբ: Այն անմիջապես ձեռնամուխ է լինում պահպանման ենթակա հնավայրերի վերականգնման աշխատանքներին. զեկուցագրում այդ մասին մանրամասն ներկայացված է. «Անիի և Հայաստանի բոլոր հնությունների ռեգիստրացիան, հուշարձանների տեխնիկական և իրական պահպանության գործի կազմակերպումը սկսված է: Նույն թվի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին երեք տարբեր շրջաններում միաժամանակ աշխատում է կոմիտեի կազմակերպած ընդարձակ էքսպեդիցիան, որը ծրագրել էր... Անիում Թորամանյանի գլխավորությամբ մեծ մասամբ կատարվել են վերանորոգչական և շինարարական աշխատանքներ (հնադարանները կարգի բերել, աշխատողների և մշտական պահակի համար բնակարաններ է շինվել գյուղում, որը մտնում էր Անիի հնագիտական շրջանի մեջ և այլն): ...կատարել են հիշյալ շրջանների բոլոր հնությունների ռեգիստրացիան՝ մանրամասն նկարագրությամբ, չափագրությամբ, արձանագրությունների ընդօրինակումով, լուսանկարչությամբ,

²¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 6:

²² Ա. Թամանյանի նամակը Ս. Կասյանին 1969, 122:

²³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 7:

էստամպահանությամբ և այլն»²⁴: Այդպիսով, թուրքերի արշավանքի պատճառով պեղումները դադարեցին. «Միայն 1891-1893 թթ. սկսած և հատկապես 1904-1917 թվականներին Անիի ավերակների գործը դրվեց գիտական հիմքերի վրա, երբ ակադ. Ն. Յա. Մառի նախաձեռնությամբ սկսվեցին պեղումները, որին տարբեր ժամանակներում մասնակցել են նաև Թ. Թորամանյանը, Հ. Օրբելին, Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, Տարագրոսը, Աշխ. Քալանթարը, Ն. Տոկարսկին և ուրիշներ:

Պատմական ողբերգական դեպքերն արգելք հանդիսացան Մառի և նրա աշակերտների «երազանքի՝ «Անիի հնագիտական ինստիտուտի» կազմակերպման համար»²⁵, - գրում է Գ. Շիրմազանյանը:

Հնությունների պահպանության համար պայքարի առանձին բնագավառ էր դարձել Վրաստանում գտնվող մեր հնությունների վերադարձման խնդիրը: Նորաստեղծ հանրապետության կրթության նախարարությունը 1919 թ. օգոստոսի 31-ին դիմում է Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին՝ Թիֆլիսի կովկասյան թանգարանում պահպանվող հայկական հնությունները Հայաստանին հանձնելու համար²⁶:

Ահա այսպիսի ծանր ճակատագիր էր վիճակված հնությունների պահպանության գործին Առաջին հանրապետության տարիներին, ուստի պարզից էլ պարզ էր, որ նման պայմաններում հնությունների պահպանության գործի իրական առաջընթացի կամ զարգացման մասին խոսելը, կարծում ենք, անիմաստ է և անհնարին: Կարծում ենք, որ այս պատճառով է բացատրվում նաև այն իրողությունը, որ 1918-1920 թթ. Հայաստանի հնությունների, առավել ևս հուշարձանների պահպանության մասին վկայող վավերագրերն այդքան սակավ են Հայաստանի ազգային արխիվում: Ավելին, Հայաստանի համար բավական աննպաստ Մոսկվայի և Կարսի 1921 թ. պայմանագրերից հետո պատմական Անի մայրաքաղաքի հնագիտական ողջ ժառանգությունը բաժին հասավ քեմալական Թուրքիային²⁷:

Հնությունների պահպանության կոմիտեի կազմակերպումը. Աշխ. Քալանթարը՝ Երևանի պետական համալսարանի հիմնադիր դասախոս

Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանը իր գործունեության ավարտից ամիսներ առաջ՝ 1920 թ. հուլիսի 7-ին, ընդունեց հնությունների պահպանության կոմիտե կազմակերպելու մասին օրենքը²⁸: Օրենքում հաստատվում է նաև կոմիտեի կազմը, որի անդամներն էին ակադ. Ալ. Թամանյանը, Գարեգին եպս. Հովսեփյանը և Աշխարիբեկ Քալանթարը՝ որպես

²⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 7:

²⁵ Շիրմազանյան, Հովսեփյան 1964, 40:

²⁶ Սարգսյան 1993, 111:

²⁷ Թուրքագետ Անուշ Հովհաննիսյանի հաշվումներով՝ 1915 թ. հետո մնացած 913 շինություններից 464-ը լիովին ոչնչացվել են, 252-ը՝ փլատակների վերածվել, 197-ը լուրջ վերականգնման կարիք ունեն: Տե՛ս Հովհաննիսյան 1990, 25:

²⁸ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 372:

հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հնության պահպանության բաժնի վարիչ²⁹: Սակայն սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական այն ծանր իրավիճակը, որում հայտնվել էր հանրապետությունը, այդպես էլ թույլ չտվեց այդ ուղղությամբ զարգացնել ձեռնարկված աշխատանքները³⁰:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող այս փաստաթուղթն էլ տեղեկացնում է, որ նույնիսկ այդ դժնդակ տարիներին Աշխ. Քալանթարը աշխատում է իր նպաստը բերել Երևանի նորաբաց պետական համալսարանի կայացման գործին. Հայաստանի լուսավորության նախարարին ուղղված 1920 թ. սեպտեմբերի 16-ի գրությունում համալսարանի ղեկավարը խնդրում էր «Երևանի համալսարանում Արևելքի պատմության ամբիոնում դոցենտի պաշտոնում աշխատանքի ընդունել Ա. Լորիս-Քալանթարին»³¹: Իսկ մինչև այդ՝ 1919 թ. սկզբին, Աշխ. Քալանթարը, որը համարվում էր Թիֆլիսի Անդրկովկասյան համալսարանի դոցենտ, ընդգրկվում է հայկական համալսարանի ստեղծման հանձնաժողովի կազմում, որի անդամներն էին նաև Ս. Ղամբարյանը, Դ. Զավրիյանը, Գ. Խարազյանը և Ռ. Աբրահամյանը: Փաստացի՝ Աշխ. Քալանթարը եղել է Երևանի պետական համալսարանի յոթ հիմնադիր դասախոսներից մեկը: Հենց այս խմբի ջանքերով էր, որ 1919 թ. մայիսի 16-ին վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ստորագրում է Հայաստանի համալսարանի հիմնադրման մասին որոշումը³²: Որոշ ժամանակ անց՝ 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ին, կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի հրամանով ստեղծվում է պատմության և լեզվաբանության ֆակուլտետը, որի յոթ հիմնադիր դասախոսների թվում կարգում ենք նաև Աշխ. Քալանթարի անունը³³: Հետագայում՝ 1922 թ., Աշխ. Քալանթարի ջանքերով հիմնադրվում է նաև ԵՊՀ արևելքի պատմության և հնագիտության ամբիոնը, իսկ 1923 թ. նրա հեղինակությամբ հրատարակվում է «Հնագիտություն, մաս Ա., Հնագույն շրջան» դասագիրքը, որն առաջին դասագիրքն էր հնագիտություն առարկայի դասավանդման համար³⁴: 1929 թ. Աշխ. Քալանթարին շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում և մինչև 1937 թ. համալսարանում վարում է «Հայոց պատմություն» (հին շրջան) և «Հին արևելքի պատմություն» դասընթացները՝ դաստիարակելով հնագետ-պատմաբանների մի ամբողջ սերունդ³⁵:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ըստ արխիվային վավերագրերի, ակներև է, որ, անկախ քաղաքական նախասիրություններից ու հանգամանքներից, Աշխ. Քալանթարն

²⁹ Միրզոյան և ուրիշ. 1998, 373:

³⁰ Տե՛ս Zeitlian Watenpaugh 2014, 528:

³¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 20, ց. 1ա, գ. 94, թ. 4:

³² Տե՛ս Քալանթար 2007, 19:

³³ Քալանթար 2007, 19:

³⁴ Քալանթար 1923:

³⁵ Սարգսյան 2006, 53:

ուժերի ներածին չափով փորձել է ոչ միայն նպաստ բերել հայրենական գիտության զարգացմանը, այլև առաջ տանել իր համար նվիրական դարձած Հայաստանի հնագիտական ժառանգության պահպանության կարևոր գործը:

Գրականություն

- Ա. Թամանյանի նամակը Ա. Կասյանին, 8 դեկտեմբերի 1920 թ. 1969, Բանքեր Հայաստանի արխիվների, հ. 3, էջ 123-124:
- Աշխատանք, 65, 1919:
- Հայաստանի ազգային արխիվ՝ ՀԱԱ, ֆ. 20, ց. 1ա, գ. 94, թ. 4, ֆ. 122, ց. 1, գ. 41, թ. 77, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, թթ. 129, 160-162, 131-132, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թթ. 5-8, գ. 16, թ. 1, գ. 17, թ. 1-2:
- Հովհաննիսյան Ա. 1990, Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, «Մշակույթ» ամսագիր, հ. 2-3, էջ 22-29:
- Ղաֆադարյան Կ. 1972, Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, N 10, էջ 20-35:
- Միրզոյան Ա. և ուրիշ. (կազմ.) 1998, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 506 էջ:
- Յառաջ, 60, 76, 1919:
- Շիրմազանյան Գ., Հովսեփյան Ա. 1964, Տպավորությունների երկու մատյան, «Էջմիածին» ամսագիր, N 2, էջ 37-50:
- Սարգսյան Ան. 1993, Հայաստանի հնությունների պահպանության պատմությունից (1919-1964), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2, Երևան, էջ 151-164:
- Սարգսյան Գ. 2006, Աշխարհբեկ Քալանթար, «Նոր ոճ» ամսագիր, հոկտեմբեր, N 6, էջ 52-54:
- Քալանթար Աշխ. 1923, Հնագիտություն, մաս Ա, Նախապատմական հնագիտություն, Երևան, Երևանի համալսարան, 82 էջ:
- Քալանթար Աշխ. 2007, Հայաստան՝ Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, գիտական ժառանգություն, հ. 4, Երևան, «Գիտություն», 407 էջ:
- Носов Е. (ред.) 2009, Императорская археологическая комиссия (1859-1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия, Санкт-Петербург, «Дмитрий Буланин», 1192 с.
- Токарский Н. 1946, Архитектура древней Армении, Ереван, изд. АН АрмССР, 381 с.
- Zeitlian Watenpugh H. 2014, Preserving the Medieval City of Ani: Cultural Heritage between Contest and Reconciliation, Journal of the Society of Architectural Historians, N 73/4, p. 528-555.

ԱՇԽԱՐՀՐԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Կարեն Բայրամյան

Ամփոփում

Հայաստանի Հանրապետության ծնունդով նոր հեռանկարներ բացվեցին նաև գիտության և մշակույթի զարգացման համար: ՀՀ նախարարների խորհրդի 1919 թ. հանրային կրթության և արվեստի նախարարության հիմնական օղակներից մեկը դառնում է արվեստի և հնությունների բաժինը (վարիչ՝ Աշխարհբեկ Քալանթար), որը

1920 թ. կեսերին վերակազմավորվեց Հնությունների պահպանության կոմիտեի (գիտնական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար): Ստեղծման առաջին ամիսներից սկսած՝ կոմիտեն ձեռնարկում է հանրապետության տարածքում գտնվող հնագիտական հուշարձանների պահպանության գործը: Աշխ. Քալանթարի ջանքերի շնորհիվ նախ հնարավոր է դառնում ոչնչացումից փրկել թուրքական արշավանքի հետևանքով հիմնահատակ ավերված Անիի հնադարանը, պեղումներ են սկսվում Զվարթնոցում և պատմահնագիտական կարևորություն ներկայացնող այլ վայրերում: Ունենալով ֆինանսական և նյութական չափազանց սուղ միջոցներ՝ Հնությունների պահպանության կոմիտեն Աշխ. Քալանթարի գլխավորությամբ ձեռնամուխ է լինում հնագիտական արշավախմբերի կազմակերպմանը, հստակեցվում են արշավախմբերի առջև դրված խնդիրները: Իհարկե, այդ տարիներին կատարված հսկայածավալ աշխատանքների մասին պնդելը, կարծում ենք, տեղին չէ, սակայն Աշխ. Քալանթարի և կոմիտեի մյուս անդամների նվիրական աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր դարձավ փրկել հնագիտական արժեք ներկայացնող մի շարք վայրեր, որը, անշուշտ, գնահատելի է: Որպես հիմնադիր դասախոս՝ Աշխ. Քալանթարը գնահատելի ավանդ ունի նաև Երևանի պետական համալսարանի ստեղծման մեջ:

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Աշխ. Քալանթար, Հնությունների պահպանության կոմիտե, թուրքական արշավանք, արշավախմբերի կազմակերպում, Անիի հնադարան, պեղումներ:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АШХАРБЕКА КАЛАНТАРА В ГОДЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Карен Байрамян

Резюме

С рождением Первой Республики Армения в мае 1918 г. открылись новые перспективы для развития науки и культуры. Образованный в 1919 г. отдел искусств и древностей (заведующий Ашхарбек Калантар) стал одним из основных звеньев Министерства народного просвещения и искусства правительства Армении, и в середине 1920 г. он был реорганизован в Комитет по охране древностей.

С первых месяцев своего образования Комитет по охране древностей организовал работу по сохранению древних памятников на территории республики. Благодаря усилиям ученого секретаря комитета Ашх. Калантара удалось спасти от полного уничтожения в результате турецкого вторжения в 1918 г. археологический памятник Ани. Были начаты раскопки в Звартноце и других местах, имеющие историческое и археологическое значение. При наличии крайне ограниченных финансовых и материальных ресурсов под руководством Ашх. Калантара вскоре были организованы археологические экспедиции. Благодаря самоотверженной работе Ашх. Калантара и других членов комитета по охране древностей удалось сохранить ряд памятников, представляющих историческую и археологическую ценность. В качестве лектора-основателя Ашх. Калантар также

внес свой ценный вклад в создание Ереванского государственного университета.

Ключевые слова – Республика Армения, Ашх. Калантар, Комитет по охране древностей, турецкое вторжение, организация экспедиций, музей Ани, раскопки.

ACTIVITIES OF ASKHARHBЕК KALANTAR IN THE YEARS OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

Karen Bayramyan

Abstract

The birth of the First Republic of Armenia in May 1918 opened up new prospects for the development of science and culture. Formed in 1919, the Department of Arts and Antiquities (headed by Ashkharbek Kalantar), became one of the main units of the Ministry of Public Education and Art of the Government of Armenia, which in the mid of 1920 was reorganized by the Committee for the Protection of Antiquities.

From the first months of formation, the Committee for the Preservation of Antiquities organized works to preserve ancient monuments on the territory of the Republic. Thanks to the efforts of the scientific secretary Ashkh. Kalantar from complete destruction in the aftermath of the Turkish invasion in 1918 were saved archaeological collections of Ani, the excavations in Zvartnots and other places of historical and archaeological significance started. With extremely limited financial and material resources, under the leadership of Ashkh. Kalantar archaeological expeditions were organized, their main tasks were specified. Thanks to dedicated works of Ashkh. Kalantar and other members of the Committee number of places of historical and archaeological value were saved and protected. As founding lecturer, Ashkh. Kalantar also made a valuable contribution to the creation of the Yerevan State University.

Key words – Republic of Armenia, Ashkh. Kalantar, Committee for the Protection of Antiquities, Turkish invasion, organization of expeditions, Ani Museum, excavations.

ՀՐԱՎԻՐԱՏՈՄՍԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՎԿԱ (ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ ԵՎ ՆՈՐՈՒՅԹ)

Գալյա Դավիդովա

Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան

ՀՀ, Արմավիրի մարզ, գյուղ Արաքս, Դանիել Բեկ Փիրումյան փող. 1

Էլ. հասցե՝ galya.davidova.60@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 16.12.2021, գրախոսվել է 04.03.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-292

Ներածություն

Հայոց ազգագրության թանգարանի (ՀԱԹ) հարսանյաց հրավիրատոմսերի հավաքածուն հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու XIX դ. վերջի, XX և XXI դդ. հրավերքի մշակույթին, ինչպես նաև ստանալ արժեքավոր տեղեկություններ ազգաբանության, մշակութաբանության և լեզվաբանության (նաև գրելաոճի) մասին: Հոդվածը հրավիրատոմսի՝ որպես հետազոտության առարկայի ուսումնասիրության առաջին փորձն է հայոց ազգագրության բնագավառում և արժևորվում է թե՛ գեղագիտական ճաշակի և թե՛ մշակույթի այս տարատեսակին՝ հրավերքի վարվելակարգին հաղորդակցվելու տեսակետից:

ՀԱԹ-ի հավաքածուում կան այլևայլ ոլորտների հրավիրատոմսեր, որոնք ուսումնասիրել և ամփոփել ենք սույն թեմային առնչվող կատալոգում¹: Հավաքածուում հատկապես ուշագրավ են հարսանեկան հրավիրատոմսերն² ու ամուսնության վկայականները, որոնք պահպանվում են «Փաստաթուղթ» ֆոնդում: Հրավիրատոմսերը ոչ միայն ունեն մշակութային արժեք, այլ նաև բացահայտում են ազգային և ազգաբանական (ազգակցական հարաբերություններ, խնամիական կապեր) կարևոր հարցեր, սովորույթներ՝ կապված անցումային ծեսերի հետ:

Հրավիրագրերի պատմությունը ներկայացնում ենք սկսած միջնադարից մինչև մեր օրերը: Գրավոր հրավերներն ավանդաբար օգտագործվել են զանգվածային միջոցառումների՝ հարսանիքների, տարեդարձերի, ծննդյան օրերի կամ նորածիններին առնչվող իրադարձությունների հետ կապված: Այսօր հարսանեկան հրավիրատոմսերը գրեթե յուրաքանչյուր հարսանեկան արարողության անբաժանելի մասն են կազմում: Նրբագեղ, փոքրիկ բացիկները ոչ միայն հարգանքի տուրք են արարողակարգին և հյուրերին, այլև ներկայացնում են տոնակատարության թեման և որոշ չափով բնութագրում

¹ Դավիդովա 2022:

² Հրավերք, հյուրասիրություն, ճաշկերույթ, խնջույք: Հրավիրատոմս-տոմսակ՝ գրություն, որով մեկին հրավիրում են մի տեղ, հմմտ. Աղայան 1976, 905:

նորապսակներին: Ներկայացնենք հրավիրատոմսի ծագման և հրավիրատոմս բաժանելու սովորույթի պատմությունը:

Հրավերի պատմությունից

Հին Հռոմում ազնվականների համար ընդունված վարքաձև էր միմյանց խնջույքի հրավիրելը: Ընթրիքի կանչելու անհատական հրավերները փոխանցվել են բանավոր զրույցի ժամանակ կամ նամակի միջոցով՝ գրված մագաղաթի կամ թղթի վրա, որը տեղ է հասցրել սուրհանդակը: Առաջին հարսանեկան հայտարարությունը թերթում տպագրվել է 1605 թ.: Գրելու արվեստին տիրապետել են միայն ընտրյալ մարդիկ, հիմնականում՝ հոգևորականները: Հարուստ ընտանիքները նամակների տեքստերը գրել հանձնարարել են վանականներին³, որոնք այդ նամակները գրել են գեղագրության և վայելչագրության կանոններով:

Պաշտոնական միջոցառումների գրավոր հրավերները հայտնի են դեռ միջնադարից: Առաքումը իրականացրել է հանձնակատարը: Առաքման համար հրավիրատոմսը մի քանի տակ ծալել են, մի քանի տեղ կնքել ծալված հատվածներում, կապել քուղով և դրել ծրարի մեջ: «Աղավնիների փոստը» քաղաքակրթությանը հայտնի է դեռևս անտիկ շրջանից և օգտագործվել է ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջը: XIX դարը փոխեց նաև հրավիրատոմսերի ձևը: Կիրառության մեջ մտան կրկնակի ծրարները (այս ավանդույթը մինչ օրս պահպանվել է Եվրոպայում, իսկ Հայաստանում կիրառության մեջ է մտել միայն XXI դարում): Փոփոխության ենթարկվեց նաև հրավերը տեղ հասցնելու ձևը:

XX դարում հատկապես գնահատվել են ծննդյան հոբելյանական (30-րդ, 50-րդ) տարեդարձերին նվիրված հրավիրատոմսերը: XXI դարում արդեն ընդունված են հարսանեկան արարողությունների համար նախատեսված փուլիկներով յուրօրինակ հրավերները, որոնք դարասկզբի նորամուծություններից են:

Հարսանեկան հրավիրատոմսի գույնի և ձևի ընտրությունը կախված է առիթից և ամուսնացող զույգի նախասիրություններից ու հնարավորություններից: Այսօր գեղագիտորեն ձևավորված, բարձրարժեք հրավիրատոմսերը հասանելի են ոչ բոլորին, քանի որ հրավիրվածների թիվը անցնում է 200-ից⁴:

Հարսանեկան ծիսական արարողությունները էթնիկ ցուցիչ են: Հարսանիքը մշակույթի մի յուրօրինակ հանրագիտարան է, որտեղ արտացոլված են ազգային մշակույթի տարբեր համալիրներ⁵: Ծեսը պատմական ու ազգագրական իրողություն է և հանդես է գալիս մարդու կյանքի ամենակարևոր անցումային փուլերում՝ ծնունդ, հասունացում, ամուսնություն, թաղում: Ամուսնությունը հայոց մեջ ընկալվել է իբրև ընտանիք կազմելու, վերարտադրվելու՝ սերնդաճը ապահովելու միակ միջոց, որն ամրագրվել է պսակադրությամբ և հարսանիքով: Հարսանեկան արարողակարգն ապահովում է տղամարդու և կնոջ կապի հարատևությունն ու ամրությունը:

³ <http://www.my-marriage.ru/org/things/istoriya-svadebnih-priglasheniy.html>

⁴ Դավիթյան 2017: Նշենք, որ մեր օրերում ձևավորված ամենաէժեք հրավիրատոմսը արժե 2000 դրամ:

⁵ Նահապետյան 2004:

Հարսանյաց ծեսը պատմաագագրական կարևոր աղբյուր է ժողովուրդների էթնիկ պատմության, հասարակական կարգի, ամուսնության ավանդական ձևերի, հավատալիքների ու կրոնական պատկերացումների, ինչպես նաև բուն հարսանյաց ծեսի պատմության հետազոտության ժամանակ⁶: Հարսանիքը ծիսական ներկայացումների մի ամբողջություն է, որտեղ մասնակից-դերակատարներից յուրաքանչյուրն անցնում է նվիրագործման խորհրդածիսական փուլը, այն զանգվածային, մեծ տոն է, որը ներառում է ժողովրդական տոների ամբողջ համակարգը: Պսակադրությունից հետո՝ եկեղեցուց դուրս գալիս, նորապսակների գլխին քաղցրավենիքի հետ ցորեն են լցրել՝ որպես առատության խորհրդանիշ, իսկ հարսի կոշիկների մեջ՝ ցորեն, գարի, որպեսզի հարսի ոտքը բարեբեր լինի այդ տանը: Տեառնընդառաջի տոնին խարույկի վրայից թռչելիս նորապսակների գլխին նույնպես ցորեն են շաղ տվել: Կարելի է թվարկել հարսանեկան ծեսերի մի քանի բաղադրիչներ՝ կապված տոների հետ. Այսպես, «փեսայի ծառը» զարդարել են կարմիր ձվով, որը Զատիկի խորհրդանիշն է, հարսանիքի նախօրյակին փեսացուի տան առաստաղը նախշել են այլուրով, որը հիշեցնում է Ամանորը: Ուսումնասիրության ենթակա առարկան՝ հարսանեկան հրավիրատոմսը, ծիսաշարի մի փոքր, բայց շատ խոսուն բաղադրիչ է, վկա, որի տողերում ամփոփվում է ազգային բազմաբովանդակ նկարագիրը:

Հրավերի մշակույթը հայոց մեջ

Հայաստանի պատմաագագրական շրջաններում ավանդական հարսանիքի հրավերները շատ բազմազան են: Դերսիմում հրավիրատոմսը բաժանել են փեսան և մակարապետը: Այն բաղկացած է եղել զույգ մեղրամոմից, փոքրիկ փաթեթով խնկից ու մի կարմիր խնձորից⁷: Այս հրավերի կապակցությամբ տարածված է «Կարմիր խնձոր չի՛մ դրկեր», «Ետևիցդ խունկ ու մոմ դրկեցի՞», որ եկար» ժողովրդական արտահայտությունները: Ժողովրդական բառախոսքի համն ու հոտը ավելի լավ են պահպանվել հարսանեկան արարողակարգում:

Ամբողջ գյուղին հրավիրելու գաղափարն արտացոլվել է այն ժամանակ, երբ հնչել է «Սահարին»՝ հրավեր-կանչի պարեղանակը: Զուռնայի կանչը ազդարարել է հարսանիքի սկիզբը: Դերսիմում նվագածուները շրջում էին գյուղամիջում՝ պարի կանչելով գյուղացիներին: Բազմության միջից մեկը ստանձնում էր հրավեր կատարողի դերը, առաջ գալով գոռում էր. «Հե՛յ, գեղը գեղվորով, տունը տնվորով, մեծով ու պուճուրով, շաբաթ իրիկուն հարսնիքի էկե՛ք»⁸: Հանձնակատարը խոսքի վերջում տալիս էր հրավիրողի տոհմանունը: Վասպուրականում հարսանիքից մեկ օր առաջ մի մարդ էին ուղարկում տնետուն շրջելու՝ հարսանիքի հրավիրելու նպատակով: Նա մի փունջ ծաղիկ ու արգասաբերությունը խորհրդանշող որևէ միրգ (խնձոր կամ

⁶ Лобачева 1981, 36.

⁷ Շազոյան 2011, 185:

⁸ Շազոյան 2011, 181:

նույն) էր տալիս հրավիրյալին՝ դրա դիմաց նրանից ստանալով որևէ ընծա: Քաղաքում հարսանիքից ութ օր առաջ փեսացուի հայրը հարսնացուի հորը նամակով հայտնում էր հարսանիքի օրը: Քաղաքային կենցաղում թղթի վրա գրված՝ մեզ հայտնի առաջին հրավիրատոմսը կիրառվել է Վանում, որտեղ հրավիրագրի հետ մի գլուխ շաքար էին ուղարկում քավորին⁹:

Նոր Բայազետի գավառում «եզմորթեքի» (մսացուի մորթի) ժամանակ փեսացուի տնից մի տարեց կին կամ երկու երիտասարդ շրջում էին գյուղում՝ համագյուղացիներին հարսանիքի հրավիրելու նպատակով¹⁰: Այստեղ հրավերը կոչվում էր «խնդրանք», իսկ հրավիրողը՝ «խնդրակ»: «Խնդրակներն» իրենց հետ վերցնում էին օղի, նախապես հաշված գդալներ, փայտե չոփեր (ծողիկներ) կամ լուցկու հատիկներ, որոնք տալիս էին հրավիրվողին: Բաժանված փայտե չոփիկների քանակով որոշում էին, թե քանի հոգու համար պետք է սեղան բացել: Հրավերն ընդունողները խմում էին մեկ կամ երկու բաժակ օղի՝ մաղթանքներ հղելով նորապսակներին և տալիս մասնակցության համաձայնությունը: Նոր Բայազետ քաղաքում հրավիրատոմսի դեր էր կատարում թղթե կտրոնը՝ հրավիրյալի անունով: Եթե հրավիրյալն ընդունում էր հրավերը, իր անվան դիմաց գրում էր «բարի է», իսկ հրաժարվելիս՝ «շնորհակալ եմ»: «Խնդրակներին» չոր միրգ կամ մետաղադրամ՝ «սև փող» էին նվիրում՝ որպես համաձայնության նշան¹¹:

Ագուլիսում հրավիրելու համար ընտրվում էր հատուկ մեկը, որը մետաքսե թաշկինակի միջից չորացած ծաղիկներ էր բաժանում հրավիրվածներին, իսկ ավարտելուց հետո թաշկինակը պահում էր իրեն՝ որպես վարձ:

Բասենում քավորը և փեսան միասին՝ զուռնայի նվագակցությամբ, շրջում էին տնետուն՝ հարազատներին հարսանիքի հրավիրելու նպատակով: Յուրաքանչյուր ընտանիքի ավագ, ընդունելով հրավերը, ի նշան համաձայնության վայելում էր նրանց ձեռքից վերցրած օղին: Շիրակի գյուղերում դիմազուռնայի նվագակցությամբ փեսացուն և մականները (ազապները) շրջում էին տնետուն՝ բարեկամներին հարսանիքի հրավիրելու: Հրավերն ընդունելու դեպքում փեսացուի պարանոցին կապում էին մետաքսյա մի հասարակ թաշկինակ՝ «կոսպանդ»¹²: Քաղաքում հարսանիքից մի քանի օր առաջ բարեկամներին ուղարկում էին հրավիրագրեր:

Հադրութում (Արցախ) հարսանիքի առավոտյան փեսացուի մերձավոր ազգականներից մեկը տնետուն բաժանում էր հարսանիքի հրավիրված հյուրերի անուն-ազգանունները կրող թղթեր¹³: Գանձակում¹⁴, Բորչալում¹⁵, Սիսիա-նում փեսացուի տնեցիների բերած նվագողները¹⁶ տան կտուրում հնչեցրել

⁹ Լալայան 1910, 149:

¹⁰ Լալայան 1907, 18:

¹¹ Լալայան 1907, 19:

¹² Մխիթարեանց 1901, 243:

¹³ Լիսիցյան 1981, 45:

¹⁴ Լալայան 1988, 358:

¹⁵ Լալայան 1903, 227:

¹⁶ Լալայան 1898, 224:

են դիոլ-գուռնան՝ տղամարդկանց հրավիրելով հարսանեկան ընթրիքի: Դա կոչվում էր «կանչ»: Հայաստանի որոշ շրջաններում հարսանիքի նախօրյակին, որպես հարսանեկան հրավիրատոմս, հաց կամ գաթա էին տանում հարազատ-ազգականներին, դրկից-հարևաններին: Արաբկիրում հարսանիքի նախօրյակին նախշած տափակ հաց՝ «բաջուկ» էին ուղարկում բարեկամներին¹⁷, իսկ Սեբաստիայում՝ իբրև հրավերի նշան, թխում էին հատուկ գաթա՝ «գաթախատիք»¹⁸: Հարսանեկան ծեսերում գաթան և՛ ինքնատիպ հրավիրատոմս էր, և՛ ամուր ընտանիքի խորհրդանիշ:

Նոր Նախիջևանում հարսանեկան գաթան «թել» գաթա են անվանել: Մակարներից 2-3 հոգի, գաթան խուրջիներում լցրած, շրջում էին բարեկամների տներով և բաժանում այն՝ որպես հարսանիքի հրավեր:

Գամիրքում¹⁹, Ամասիայում գյուղին դիոլ-գուռնայով ազդարարում էին հարսանիքի սկիզբը²⁰, իսկ ազգականների տները գնալը և հայտնելը կոչվում էր «տուն ձենել»:

Գողթան գավառում փեսացուի տատները, թաշկինակի մեջ ծաղիկներ դրած (ծմռանը՝ չորացած, ամռանը՝ թարմ), շրջում էր տնից տուն և նրանց մի-մի փնջիկ տալով՝ հրավիրում հարսանիքի²¹:

Բաղեշում²², Աշտարակում՝ կոչնակները²³, իսկ Վայոց ձորում՝ կանչողներն էին հարազատ-բարեկամներին հրավիրում հարսանիքի²⁴:

Վերոշարադրայից կարող ենք եզրակացնել, որ ամեն մի շրջան (նույնիսկ կողք կողքի գյուղերը) ուներ հրավերի իր ծեսը: Սա փաստում է այն մասին, որ վերաբնակվածները պահպանել են իրենց վաղեմի սովորույթները:

Եվրոպայում (Գերմանիա, Անգլիա) հրավերներն առաքվել են ձիով: Նմանատիպ պատմության հանդիպում ենք Ղզլարում²⁵, որտեղ հրավիրատոմսերը բաժանելու համար հատուկ ձիավոր-ցրիչ էին վարձում:

Ինչպես խնամախոսության ժամանակ միջնորդ կինը, այնպես էլ հրավիրատոմս բաժանողն անպայման վարձատրվում էր փեսացուի կամ հարսնացուի հարազատների կողմից: Հրավիրատոմսում նշվում էր, թե որ եկեղեցում պիտի տեղի ունենար պսակադրության հանդեսը, և հրավիրվող պարոնն ու տիկինը իրենց ներկայությամբ պիտի հարգեին պսակի հանդեսը և մասնակից լինեին հարսնախնջույքին՝ նշված հասցեում:

¹⁷ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, 165:

¹⁸ Հմմտ. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, 228:

¹⁹ Թեմուրճյան 1970, 115:

²⁰ Հմմտ. Բարբառային բառարան 2002, 401 (ծենտուք-հարսանիքի, խնջույքի հրավեր):

²¹ Լալայան 1905, 125:

²² Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, 148:

²³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, 140:

²⁴ Լալայան 1906, 152:

²⁵ Գևորգյան 1980, 49:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Նոր Նախիջևանում²⁶, Վանում հարսանիքի էին հրավիրում տպագրված հրավիրատոմսակներով²⁷:

Պսակը ամուսնության գլխավոր խորհուրդներից մեկն է: Ամուսնությունն այլ կերպ անվանում են պսակ (ամուսնացել է, պսակվել է): Եկեղեցում կատարվող պսակադրության ժամանակ նորահարսի ու նորափեսայի գլխին թագ կամ պսակ էր դրվում: Շիրակում փեսացուն պսակադրության ժամանակ կրում էր թագի պատկերով արծաթյա գոտի: Նմանատիպ գոտի ներկայացված է ՀԱԹ-ի ցուցադրությունում: Գոտու ճարմանդի վրա առկա է թագի զարդապատկերը և Պ.Վ. մակագրությունը (նկ. 1): Հավանաբար, դա փեսացուի կամ պսակվող զույգի անվանատառերն են²⁸: Գոտին՝ որպես մոգական շրջանակ, ունեցել է հմայական պահպանակի նշանակություն և կրողին պահպանել է չարից²⁹:

Ավանդական հարսանիքում հարսին ու փեսային անվանում էին «թագուհի-թագավոր»։ հարսանիքում ծագած վեճերը նրանք են լուծել: Փեսան տուգանել է բոլոր անհնազանդներին և կարգազանցներին, իսկ հարսն իրավունք է ունեցել տուգանել միայն աղջիկների խմբին: Հարսանիքի օրը նորապսակները կրել են թագավորական բազմաթիվ տարբերանշաններ՝ թագ, գավազան, քող, նարոտ, ոսկապ, ծաղիկ: Նույն թեմայի դրսևորումը տեսնում ենք հարսանյաց հրավիրատոմսերի ձևավորման մեջ: ՀԱԹ-ի «Փ» 190/6252/15 հաշվառանիշի հրավիրատոմսի (Նոր Նախիջևան, 1875 թ.)³⁰ գլխամասում պատկերված է թագ (նկ. 2): Ավանդական հարսանիքների ժամանակ պսակադրված զույգերի վրա եկեղեցուց դուրս գալիս ցորենի հատիկներ են շաղ տվել՝ ակնկալելով առատություն, բարիք, սերնդած և պտղաբերություն: Որոշ հրավիրատոմսերի գեղազարդման մեջ կան ցորենի հասկեր:

Հրավիրատոմսերի աշխարհագրությունը տարածաշրջանային ընդգրկման առումով լայն է՝ Երևան, Թիֆլիս, Արցախ, Նախիջևան, Դոնի Ռոստով, Եկատերինոդար: Դրանց մեծ մասը թանգարանը ձեռք է բերել 1985 թ. Դոնի Ռոստովի գիտարշավից:

Հրավիրատոմսերն աչքի են ընկնում ոչ միայն ձևի և բովանդակության բազմազանությամբ, այլև պարունակող տեղեկատվությամբ, որը վերաբերում է ոչ միայն բուն հարսանյաց հանդեսին, այլ նաև այնպիսի ոլորտների, ինչպիսիք են ազգակցական հարաբերությունները, ամուսնացողների կամ խնամիացող ընտանիքների սոցիալական վիճակը, կրթական մակարդակը և այլն: Հրավիրատոմսերի մեծ մասը երկլեզու է կամ ռուսերեն: Կիրթ ու մտավորական մարդիկ տիրապետել են եվրոպական մի քանի լեզուների:

²⁶ Շահագիզ 1901, 87:

²⁷ Լալայան 1910, 149:

²⁸ Նույն ցուցադրությունում ներկայացված են սափոր և սկուտեղ, որոնց վրա եղած մակագրություններից տեղեկանում ենք, որ դրանք նվիրել է փեսացուի հայրը իր որդուն՝ հարսանիքի կապակցությամբ:

²⁹ Ստեփանյան 2007, 16-20:

³⁰ Հրավիրատոմսի համարակալումը ՀԱԹ-ի «Փաստաթուղթ» ֆոնդին է:

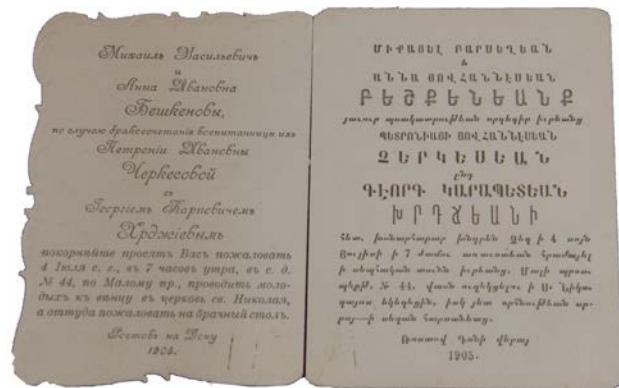
Այս տեսանկյունից առանձնանում են Դոնի Ռոստովի, Նոր Նախիջևանի XIX դարի վերջի և XX դարասկզբի մի քանի հրավիրատոմսեր, որոնք հազվագյուտ տեղեկատվություն են պարունակում հայ իրականության մասին, թե՛ վերոհիշյալ բնակավայրերում ինչ ազգատոհմեր են ապրել, խնամիացել ու բարեկամացել, ամուսնացողները միաժամանակ կրել են և՛ մայրական, և՛ հայրական ազգանունները, ինչպես՝ Նեկտարինե Կարապետյան-Մնացականյան, Միքայել Հայրապետյան-Մելգումյան և այլն:

1

2

3

4

Նկ. 1-4. Հրավիրատոմսերի օրինակներ Հայոց ազգագրության թանգարանից

Հրավիրատոմսերում նշվում էին հարսի ու փեսայի անուն-ազգանունը, եկեղեցին, որտեղ կատարվելու էր պսակադրությունը, այնուհետև հարսանյաց խնջույքի տարեթիվը, ժամը (առավոտյան, երեկոյան), հասցեն և պարահանդեսի տեղը, երբեմն՝ նույնիսկ կայարանը, որտեղից հարսանեկան թափորը տեղափոխվելու էր այլ վայր:

Որոշ հրավիրատոմսեր պարունակում են տվյալներ միայն պսակադրության, եկեղեցու վայրի և ժամի մասին: 193/6285/34 հաշվառանիշի հրավիրատոմսից տեղեկանում ենք, որ պսակադրությունը տեղի է ունեցել Նա-

խիջևանի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում: Պսակադրություններ են կատարվել նաև Նոր Նախիջևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Համբարձում, ինչպես նաև Եկատերինոդարի հայկական եկեղեցիներում:

Ուշագրավ է 268/8118 հաշվառանիշով հրավիրատոմսը, որից տեղեկանում ենք, որ Արցախյան հերոսամարտի մասնակից, Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի ազգային հերոս (1996) Մոնթե Մելքոնյանի (Ավո, 1957-1993) և Սեդա Գպրանյանի Սուրբ պսակի խորհուրդը կայացել է Ս. Գեղարդի եկեղեցում՝ 1991 թ.:

Որոշ հրավիրատոմսեր նշանադրության հրավերի հետ մեկտեղ տեղեկություն են հաղորդում նշանվողի՝ որդեգիր լինելու մասին: 6252/190/11-ից տեղեկանում ենք, որ Միքայել Բարսեղյան և Աննա Հովհաննիսյան-Բեշքենյանները հրավիրում են իրենց որդեգրուհու՝ Պետրոնիա Հովհաննիսյան-Չերկեսյանի և Գևորգ Կարապետյան-Խորճյանի պսակադրությանը (նկ. 3): Ըստ 190/6283/14-ի (Դոնի Ռոստով, 1896)՝ պրն. Լուսեղյան-Բադրյանը հրավիրում է դստեր՝ Վարդուհու և Մկրտիչ Հարությունյան-Արմաքեշյանի նշանահանդեսին:

Նշանդրեքի արարողության հրավերների հանդիպում ենք ոչ միայն XIX, այլ նաև XX դ. հրավիրատոմսերում (209/6650/59 հաշվառանիշ, Ալավերդի, 1956): Կան երկու խնամիացող բարեկամների համատեղ հրավերով հրավիրագրեր: 6252/190/18 հաշվառանիշի հրավիրաթղթի առաջին էջում նշված է, որ Եվդոկիա Արտեմովնա Կեչեջևան հրավիրում է իր որդու՝ Կարպ Եգորովիչի, մյուս էջում՝ Աննա Վլադիմիրովնա Կորոտկովան իր դստեր՝ Եվդոկիա Իվանովնայի պսակադրությանը:

Հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Բանանց գյուղի (Գարդման-Ուտիք) Տեր-Ավետիքյանների հրավիրաթուղթը (1903)՝ նշված են բուն հարսանիքի օրերը՝ հինգշաբթիից կիրակի (4 օր): Սա ևս փաստում է այն իրողությունը, որ հայոց մեջ ավանդական հարսանիքը նշել են «յոթ օր յոթ գիշեր»³¹: Կիլիկիայում ամուսնացող աղջիկները բուսական և թռչնային մոտիվներով համակցված յոթ ճերմակ շուշաններով զարդարված, սպիտակ ժանյակե ժապավենի վրա պատրաստված օղակաձև թագ են կրել³²: Այս դեպքում թագը խորհրդանշում է զուգավորում, արգասավորություն, բեղմնավորություն:

XIX դ. հրավիրատոմսերը պատրաստված են գեղագիտական բարձր ճաշակով: Մեծ մասը փղոսկրագույն է՝ հարդարված ժանեկանման կտրտված հավելումով, դրոշմազարդ ծաղիկներն ավարտվում են զույգ ամուսնական մատանիների կամ թռչունների պատկերներով: Մեկ այլ՝ «Փ»190/6252/12 հաշվառանիշի հրավիրագրի (Նոր Նախիջևան, 1905) վրա պատկերված է տնակ՝ ծաղկանոցով, որը փաստում է նորապսակներին ուղղված ցանկությունների մասին՝ տանիք, տուն ունենալու միտմամբ: Այսպիսի ժողովրդական

³¹ Շադոյան 2011, 194, Նահապետյան 2004, 151, Մխիթարյան 20018, 164:

³² Փափազյան 2002, 19:

բարեմադրանք կա՝ ուղղված աղքկան. «Տուն-տանիքով տղի ռաստ գաս (հանդիպես)»³³:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ հրավիրատոմսերը հայ իրականության մեջ քաղաքային մշակույթի բարձրարժեք փաստաթղթեր են, որոնք բացահայտում են տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ տեղեկություններ ազգի, ընտանիքի, ամուսնահարսանեկան ծեսերի, ժառանգորդության մասին:

XX դ. հրավիրատոմսերը ձևավորված են զույգ մատանիների («Փ» 126/4257/1, «Փ» 126/4857/2, «Փ» 130/4975/2), զույգ ծաղիկների և համանման այլ պատկերներով³⁴: Դրանց բնորոշ են նորապսակների անուն-ազգանունները, զույգերի լուսանկարը («Փ» 110/4601/1, 3, 9), երբեմն էլ հանդիպում են պտղաբերության խորհրդանիշներ: XX դ. 50-60-ական թթ. Որոշ նմուշներ ձեռագիր են՝ գրված աշակերտական տետրից կտրված թղթի վրա (Փ» 209/6650/59 հաշվառանիշ, Ալավերդի, 1956):

Խորհրդային տարիներին ընդունված էր մեծ շուքով՝ թողնելով ու ծոռնելով, ամբողջ գերդաստանով նշել ծնողների հոբելյանական հարսանիքները (25, 30, 50): Այդ առիթով ևս հրավիրատոմսեր են բաժանել: Հավաքածուում ընդգրկված են արձաթյա՝ «25» տարի (104/4515 հաշվառանիշով Սիրանուշ-Վաղարշակ՝ 1936-1961) և ոսկյա՝ «50» տարի, (103/4514 հաշվառանիշով՝ Մերի-Սարգիս) գրություններով օրինակներ:

Յուրաքանչյուր ընտանիք ունի իր պատմությունը, որը հաճախ սկիզբ է առնում հարսանեկան խնջույքից: Այս գեղեցիկ արարողության մասին որպես իրական հուշ են մնում հրավիրատոմսն ու լուսանկարները, որոնք պահպանվում են որպես ընտանեկան մասունք՝ վկայելով այդ հիշարժան օրվա մասին:

Ժամանակի ընթացքում փոխվել է նաև հրավիրաթղթի ձևը: Ներկայումս տարածված են լազերային կտրվածքով, քրաֆթային ոճով՝ ծրարով և կապարե կնիքով (այս տիպը հիշեցնում է միջնադարյան հրավիրատոմսերը), ինչպես նաև այլ հրավիրատոմսեր: Հարսանեկան սովորույթները ևս կրել են զգալի փոփոխություններ: Փոխվել են նաև ավանդական ծեսերը: Ծեսը մեզ չի հասել իր սկզբնական բովանդակային ձևով: Ավանդական հարսանեկան ծիսաշարքից պահպանվել են միայն որոշ ծեսեր: Օրինակ, եթե անցյալում ափսե դրել են միայն փեսացուի ոտքի տակ, որպեսզի նա մեկ հարվածով կտորի այն, ապա այժմ երկու ափսե են դնում. փեսացուի և հարսնացուի ոտքերի տակ՝ միաժամանակ կտորելու համար: Վերապրուկային այս ծեսով փորձում են հասկանալ, թե ով իշխող դիրք կունենա ընտանիքում: Ակնում, Արաբկիրում, Աղձնիքում սկեսուրը հարսին դիմավորել է հետևյալ խոսքերով. «Հարսս, ոտքդ երջանկաբեր, գլուխդ՝ բախտավոր լինի», և սկեսրայրի կամ կնքամոր հետ տան շեմքի մոտ ձեռքերով կամար են կապել, որ հարսն ու փեսան անցնեն դրա տակով՝ ի նշան հնազանդութ-

³³ Դավիդովա 2017, գ. Նոր Արտագերս, բանասաց՝ Շուրա Ավյան:

³⁴ Դավիդովա 2017, գ. Արաքս, բանասաց՝ Սուսան Մխիթարյան:

յան: Դրա արձագանքը հաճախ տեսնում ենք XX դ. հրավիրատոմսերի (նկ. 4) դիմերեսի պատկերներում, որոնց վրա հարսնացուն ու փեսացուն պատկերված են կամարի տակ:

Հարսանեկան ծեսերից մի քանիսում քիչ թե շատ պահպանվել են ավանդականի որոշ բաղադրիչներ՝ հարմարեցնելով ներկա ժամանակներին, ինչպես՝ հարսին հագցնելը, զույգերին լավաշներով դիմավորելը, տան շեմին ափսե կոտրելը, հարսի հոր տնից նորապսակների ելքը խանգարելը, պսակադրության ժամանակ թագադրվելը, եկեղեցու բակում աղավնիներ թռցնելը: Այս ամենը ցայսօր կիրառվում է:

Եկեղեցուց դուրս գալիս նորապսակների վրա վարդի թերթիկներ, բրինձ, չամիչ, ընկուզեղեն են ցանում (արդեն մոռացվում է ցորեն շաղ տալը):

XXI դ. առաջին տասնամյակին դաշտային ազգագրական մի ուշագրավ նյութ է գրանցվել. փարիզահայ ընտանիքի հարսնացուն հարսանիքի ժամանակ նվիրել են ցորենի հասկափուն՝³⁵: Այս իրողությունը ապացույց է այն բանի, որ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ավանդները դեռևս ապրում են մեր ծնողների հիշողության մեջ և երբեմն ենթագիտակցորեն, ակամա դրսևորվում: Հասկափունջն արդեն վերադարձ է դեպի ավանդականը՝ դեպի արմատները:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ հարսանյաց արարողակարգում որոշ չափով պահպանվել են հրավիրատոմսի ձևավորումն ու բովանդակությունը, այն առաքելու ձևը (գրավոր կամ բանավոր, նույնիսկ հեռախոսով, XXI դ. Գերմանիայում լայն տարածում ունեն տեսահոլովակները, պատկերներում ներկայացվում են հրավերի մասին մանրամասն տեղեկություններ): Այսօր էլ հարսանեկան հրավիրատոմսերը հարսանյաց արարողությունների, հարսանեկան վարվելաձևի անբաժան մասն են կազմում և պարզապես դարձել են հեռավոր անցյալից մեզ հասած գեղեցիկ ավանդույթ:

Գրականություն

- Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ա-2, Երևան, «Հայաստան», 925 էջ:
- Գևորգյան Գ. 1980, Ղզլար, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 10, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 8-67:
- Դավիդովա Գ. 2017, Դաշտային ազգագրական նյութեր, Արմավիր:
- Դավիդովա Գ. 2022, Հայոց ազգագրության թանգարանի հրավիրատոմսերի հավաքածուի կատալոգ, Երևան, տպ. Հայկ Հովսեփյանի, 161 էջ:
- Թեմուրճյան Վ. 1970, Գամիրքի հայերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 5-141:
- Լալայան Ե. 1898, Սիսիան, Ազգագրական հանդես, գք. III, տպ. Մ.Դ. Ռոտինեանցի, էջ 207-270:

³⁵ Պապիկյան 2010, 427:

- Լալայան Ե. 1903, Բորչալուի գավառ, Ազգագրական հանդես, գք. X, Արագատիպ Ա. Մարտիրոսեանցի, էջ 197-246:
- Լալայան Ե. 1905, Գողթան գավառ, Ազգագրական հանդես, գք. XII, Արագատիպ Ա. Մարտիրոսեանցի, էջ 109-173:
- Լալայան Ե. 1906, Վայոց ձոր, Ազգագրական հանդես, գք. XIII, տպ. Հերմէս, էջ 139-166:
- Լալայան Ե. 1907, Նոր Բայազետ, Ազգագրական հանդես, գք. XVI, տպ. Հերմէս, էջ 9-68:
- Լալայան Ե. 1910, Վասպուրական, Ազգագրական հանդես, գք. XX, Էլեկտրաշարժ տպարան Ն. Աղանեանցի, էջ 196-212:
- Լալայան Ե. 1988, Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 5-505:
- Լիսիցյան Ս. 1981, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 9-143:
- Հակոբյան Գ. 1974, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, «Հայաստան», 396 էջ:
- Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2001, խմբ.՝ Սարգսյան Ա., Հովհաննիսյան Լ., հ. Ա, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 427 էջ:
- Հայոց լեզվի բարբառային բառարան 2002, խմբ.՝ Սարգսյան Ա., Հովհաննիսյան Լ., հ. Բ, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 427 էջ:
- Մխիթարյան Ա. 2018, Պսակը և հարսանիքը հայոց մեջ՝ ըստ մատենագրական աղբյուրների (V-XVIII դդ.), Երևան, «Նաիրի», 336 էջ:
- Մխիթարեանց Աղ. 1901, Փշրանք Շիրակի ամբարներից, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, Գ. Սանտյանի հրատ., 338 էջ:
- Նահապետյան Ռ. 2004, Աղծնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 258 էջ:
- Շագոյան Գ. 2011, Յոթ օր, յոթ գիշեր, հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, Երևան, «Գիտություն», 616 էջ:
- Շահագիզ Ե. 1901, Նոր Նախիջևանը և նախիջևանցիք, Ազգագրական հանդես, գք. VII և VIII, տպ. Ա. Մարտիրոսեանցի, էջ 5-102:
- Պապիկյան Ս. 2010, Խաչվինջերը երկրագործական հավատալիքների համակարգում, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, խմբ.՝ Աբրահամյան Լ., Թադևոսյան Ա., Հայրապետյան Թ., Երևան, «Գիտություն», 594 էջ:
- Ստեփանյան Ա. 2007, Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 22, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., էջ 16-20:
- Փափազեան Հ. 2002, Հայկական տարազ, Պոռոսյան Ս., Հայկական տարազի համալիրները, Երևան, «Տիգրան Մեծ», էջ 13-27:
- Лобачева Н. 1981, Свадебный обряд как историко-этнографический источник, Советская этнография, Москва, N 2, с. 36-50.
- <http://www.my-marriage.ru/org/things/istoriya-svadebnih-priglasheniy.html> (01.02.2013) (ներբեռնման օրը՝ 24.02.2023, 14:02).

ՀՐԱՎԻՐԱՏՈՄՍԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՎԿԱ (ԱՎԱՆԴՈՒՅԹ ԵՎ ՆՈՐՈՒՅԹ)

Գալյա Դավիդովա

Ամփոփում

Հայոց ազգագրության թանգարանի հրավիրատոմսերի հավաքածուն ներառում է 250 թանգարանային առարկա (XIX-XX դդ.): Դրանց շարքում հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում հարսանեկան հրավիրատոմսերն ու ամուսնության

վկայականները: Հարսանեկան հրավիրատոմսերը մատնացույց են անում ոչ միայն հարսանեկան խնջույքի, այլ նաև հարսանիքը վավերացնող պսակադրության վայրը, հասցեն, հարսանեկան խնջույքի տեղն ու ժամը և այլ մանրամասներ: Հրավիրագրերը որոշ չափով արտացոլում են ազգակցական հարաբերություններ (ազգատոհմերի, խնամիական կապերի) և մշակութային արժեքներ: Դրանք պատմական տվյալներ են պարունակում Հայաստանի տարբեր պատմաազգագրական շրջաններում ավանդական հարսանիքների և հարսանեկան հրավիրատոմսերին առնչվող վարվելակարգի վերաբերյալ: Հրավիրատոմսերը հարկ է դիտարկել ոչ միայն որպես մշակութային արժեքներ, այլ նաև ազգային և ազգաբանական խնդիրների տեսանկյունից, քանի որ կապված են անցումային ծեսերի հետ: Հրավիրատոմսերի տեղեկությունները վերաբերում են ոչ այնքան բուն հարսանեկան խնջույքին, որքան այնպիսի ոլորտների, ինչպիսիք են, մասնավորապես, նորապսակ զույգի ազգակցական կապերը և սոցիալական վիճակը:

Բանալի բառեր՝ հրավիրատոմս, հրավերք, հարսանիք, ծես, ավանդույթ, խորհրդանիշ, հավաքածու:

ПРИГЛАСИТЕЛЬНЫЙ БИЛЕТ КАК СВИДЕТЕЛЬ СВАДЬБЫ (ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ)

Галя Давидова

Резюме

Коллекция свадебных документов Национального музея этнографии армян состоит из 250 музейных предметов (XIX-XX вв.). Среди них особый интерес представляют свадебные приглашения и свидетельства о браках. Свадебные билеты указывают не только на место проведения свадебного пиршества, но и на место, адрес регистрации семейного союза. Исследование пригласительных билетов выявляет родовые отношения (семейно-родовые, сватовские связи). В работе представлены исторические данные о традиционных свадьбах и культуре этикета свадебного приглашения разных историко-этнографических регионов Армении. Пригласительные билеты выявляют важные национальные и этнологические вопросы и обычаи, связанные с переходными ритуалами. В пригласительных билетах содержится информация не только о самом свадебном пиршестве, но и о родственных связях и социальном положении свадебной пары.

Ключевые слова – пригласительный билет, приглашение, свадьба, ритуал, традиция, символ, коллекция.

INVITATION CARD AS A WITNESS OF WEDDING (TRADITION AND NOVELTY)

Galya Davidova

Abstract

The museum of Armenian Ethnography houses 250 museum items of the XIX-XX centuries included in the collection of documents related to marriage. Wedding invitation cards and certificates are of special interest. Wedding invitation cards reveal the venue, address, church, week day, hour and other details not only of the wedding feast, but of the wedding ceremony as well. Invitation cards reflect the family ties (family, in-laws) and cultural values to some extent. They give historical information on traditional weddings and etiquette of wedding invitation in different historical-etnographic regions of Armenia. Invitation cards should be studied not only as cultural values, but as important national and ethnographic issues connected with transitional rites. Invitation cards give information mainly on the family ties and social status of the wedding couple.

Key words – invitation card, invitation, wedding, ritual, tradition, symbol, collection.

ՕՐԳՈՎԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԵՐԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՄԲԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ¹

Հենրիկ Դանիելյան

Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի կրտսեր գիտաշխատող
ՀՀ, Երևան, Էրեբունի 38

Էլ. հասցե՝ henrikh.danielyan@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 20.04.2022, գրախոսվել է 01.04.2023, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-305

Ներածություն

Օրգովի հնագիտական հուշարձանախումբը գտնվում է Արագած լեռան հարավային լանջին Ամբերդի գետահովտում տարածվող բլուրներին, հրվանդաններին և սարահարթերին (աղ. 1): Այստեղ առկա մեգալիթյան հուշարձանները ներկայացված են ինչպես «կիկլոպյան» ամրոցներով, այնպես էլ դամբարաններով, «սրբազան» ժայռափոր ճանապարհներով, վիշապ և մենաքար կոթողներով: Ներկայացվող համալիրները ժամանակագրական առումով ընդգրկում են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններից մինչև վաղ և զարգացած միջնադար: Այս տարածքի ուսումնասիրությունը սկսվել է խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո՝ XX դ. 20-ական թթ. կեսերին՝ Հնությունների պահպանության կոմիտեի աշխատակից Ա. Քալանթարի նախաձեռնությամբ²: 1930-ական թթ. վերջից սկսվեցին նաև Աշտարակի շրջանի նյութական մշակույթի տարածամանակյա հուշարձանների հաշվառման և քարտեզագրման աշխատանքները, որոնք իրականացրեց Վ. Աբրահամյանը: Նա հաշվառեց նաև Օրգով 1 ամրացված բնակատեղին³:

1975 թ. ԽՍՀՄ Ժողովուրդների պատմության և մշակույթի հուշարձանների համահավաքը ստեղծելու ծրագրով աշխատող Արվեստի ինստիտուտի, Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի և ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միացյալ հնագիտական արշավախումբը (ղեկ.՝ Գ. Արեշյան, անդամներ՝ Կ. Ղաֆադարյան, Հ. Սիմոնյան, Գ. Տիրացյան, Ա. Քալանթարյան Գ. Սարգսյան և Հ. Օհանյան) ձեռնամուխ եղավ Արագածի հարավահայաց լանջի հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությանը և հաշվառմանը⁴:

¹ Հոդվածը հրապարակվում է «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 3-6/1 համարով «Ուրարտագիտական հետազոտությունների սեկտորի ստեղծում» գիտական գործունեության ենթակառուցվածքի պահպանման ու զարգացման ծրագրի շրջանակում:

² Քալանթար 1925, 207-232:

³ Աբրահամյան 1940, 23:

⁴ Արեշյան և այլք 1977, 91, Арешян 1978, 99-103:

Նշված ժամանակահատվածում տարածքում հնագիտական այցեր և վերգետնյա ուսումնասիրություններ են կատարում նաև Հ. Սիմոնյանը և Հ. Երանոսյանը⁵:

2012 թ. սկսած՝ մինչև օրս Արագածի հարավային լանջի բարձր լեռնային գոտիների հնագիտական հուշարձանների հայտնաբերմամբ և ուսումնասիրությամբ է զբաղվում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիշապաքարեր հետազոտող արշավախումբը (ղեկ.՝ Ա. Բոբոխյան): 2016-2017 թթ. արշավախումբը հետազոտեց ինչպես Օրգով գյուղի, այնպես էլ Գայլի բլուր հնավայրի հնագիտական համալիրները՝ չափագրելով և քարտեզագրելով դրանք:

Դիրքը և նկարագրությունը

Օրգովի հնագիտական համալիրը կազմված է երկու հատվածից: Առաջինը գտնվում է ժամանակակից գյուղի արևմտյան եզրին վեր խոյացող բարձրադիր հրվանդանի գագաթին, որտեղ տեղադրված է Օրգով 1 ամրացված բնակատեղին⁶: Այն զբաղեցնում է մոտ 4 հա մակերես (աղ. 2, նկ. 1):

Խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին ամրոցը մեծ վնաս է կրել հատկապես ամրոցի և բնակատեղիի տարածքում կատարված թաղումների հետևանքով: Ընդհանուր առմամբ պաշտպանական համակարգը լավ է պահպանված:

Հրվանդանը (բ.ճ.մ.՝ 1702.5 մ) կազմված է հարթ կամ հարթեցված վերնամասից: Արևելյան, հարավային, հյուսիսային լանջերը դժվարհասանելի են: Գագաթի հարթ վերնամասը օղակված է հրվանդանի ռելիեֆը կրկնօրինակող ձվաձիր (մոտ 0,44 հա) հատակագիծ ունեցող ամրոցով (աղ. 4, նկ. 1):

Շրջապարիսպը, որի լայնությունը հասնում է 2,18 մ-ից մինչև 3,5 մ, կառուցված է մանր որձաքարի միջնալիցքով երկերես շարվածքով (աղ. 3, նկ. 3): Ամրապարիսպները արևելյան և հարավային հատվածում պահպանվել են 5-6 մ⁷, իսկ մնացյալ հատվածներում՝ մինչև 2 մ բարձրությամբ (աղ. 3, նկ. 1): Ամրոցը համեմատաբար մատչելի է արևմտյան և հյուսիսային կողմերից: Դեպի ամրոց ընթացող համեմատաբար հեշտ հասանելի հատվածը գտնվում է հրվանդանի արևմտյան հատվածում, որտեղ եղել է մուտքը: Այն 3,5 մ լայնությամբ բացվածք է՝ թեքահարթակի տեսքով: Ավելի փոքր՝ 1,5 մ լայնությամբ մուտք է բացված ամրոցի արևելյան պարսպում⁸: Ամրոցի արևմտյան հատվածը հզորացված է 12x14 մ աշտարակով⁹, որը փաստորեն հսկողության տակ էր պահում դեպի ամրոց տանող մուտքը, և հնարավոր ռազմական գործողությունների դեպքում հակառակորդի կուտակումները մուտքի և

⁵ Սիմոնյան, Երանոսյան 1977, 47-57:

⁶ Հուշարձանն ընդգրկված է Հուշարձանների պետական ցուցակում [(2002 թ. Արագածոտնի մարզ, Օրգով 2.114/1 (ամրոց), 2.114/1 (դամբարանադաշտ)]:

⁷ Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 77:

⁸ Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 77:

⁹ Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 77:

արևմտյան համեմատաբար հեշտ հասանելի հատվածում կողային մարտավարությամբ ջախջախելու գործառույթ ունեն:

Հրվանդանի գագաթին՝ ամրոցից ներս, կենտրոնական հատվածում նկատելի են մշակված ժայռային հարթակներ: Կարելի է ենթադրել, որ հնում ամրոցի ներսում տեղակայված են եղել ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ շինություններ¹⁰:

Հրվանդանի հյուսիսային լանջին՝ ստորոտին մոտ, պահպանվել է ամրոցի գետնուղին: Այն մի մասն է պաշտպանական համալիրի, որով պաշարումների ժամանակ ջուր է բերվել: Փորված է ժայռի մեջ, գետնի մակերեսից մի քանի մետր խորությամբ: Գետնուղին տանում է դեպի բնական աղբյուրները¹¹: Նմանատիպ գետնուղիներ հայտնի են նաև Սևանի ավազանից, մասնավորապես Սևանի արևմտյան ափին գտնվող Բերդի գլուխ¹² և Հայրիվանի ամրոցներից¹³:

Բնակատեղին կազմված է ներքին ու արտաքին բնակավայրերից (աղ. 2, նկ. 1): Ներքին բնակավայրը ամրոցի ներսում է, կազմված է հիմնականում ուղղանկյուն (2,4x3 մ, 5,2x2,2 մ, 4,5x3 մ) և մեկ դեպքում՝ բազմանկյուն (75x7x3 մ) հատակագծով կառույցներից: Արտաքին բնակավայրը տարածվում է ամրոցից դուրս, հարավարևմտյան և հյուսիսարևմտյան լանջերին ու ստորոտին, որոշ կուտակումներ կան դեպի մուտք ընկած ճանապարհին: Այստեղ նկատվում են հիմնականում ուղղանկյուն (6x12 մ, 11x10 մ, 11x17 մ), բազմանկյուն (23x7x13 մ, 5x18x6 մ) և կլոր հատակագծով (չորամագիծը 12,2 մ, 15,3 մ), որոշ դեպքերում՝ բազմասենյակ կառույցների հիմնապատեր: Կացարանները պատկանում են ամրոցի ակտիվության հիմնական շրջանին¹⁴:

Ամրացված բնակավայրի տարածքից հավաքված վերգետնյա նյութերի մեջ գերակշռող մաս են կազմում Ք.ա II հազարամյակի վերջի և Ք.ա I հազարամյակի սկզբի, անտիկ շրջանի և միջնադարին վերաբերող խեցեղեն գտածոները¹⁵:

Օրգով 1 ամրացված բնակատեղին ունեցել է նաև իր պահակակետ ամրոցը (մեր համարակալումով՝ Օրգով 2), որի հսկողության տակ էին Արարատյան դաշտավայրից, մասնավորապես Վաղարշապատից դեպի Օրգով 1 և Արագած լեռան բարձրլեռնային գոտիներ ընթացող ճանապարհները: Օրգով 2-ը գտնվում է Օրգով 1-ից մոտ 1 կմ հարավ-արևմուտք, Աղծք-Օրգով ճանապարհից մոտ 450 մ ձախ Ամպառ գետակի ձախ ափին¹⁶ (աղ. 1):

¹⁰ Арешян 1978, 100.

¹¹ Арешян 1978, 100, Կիրակոսյան, Աղաջանյան 2013, 77:

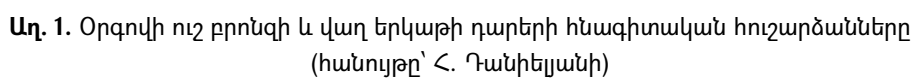
¹² Միքայելյան 1968, 19:

¹³ Միքայելյան 1968, 22:

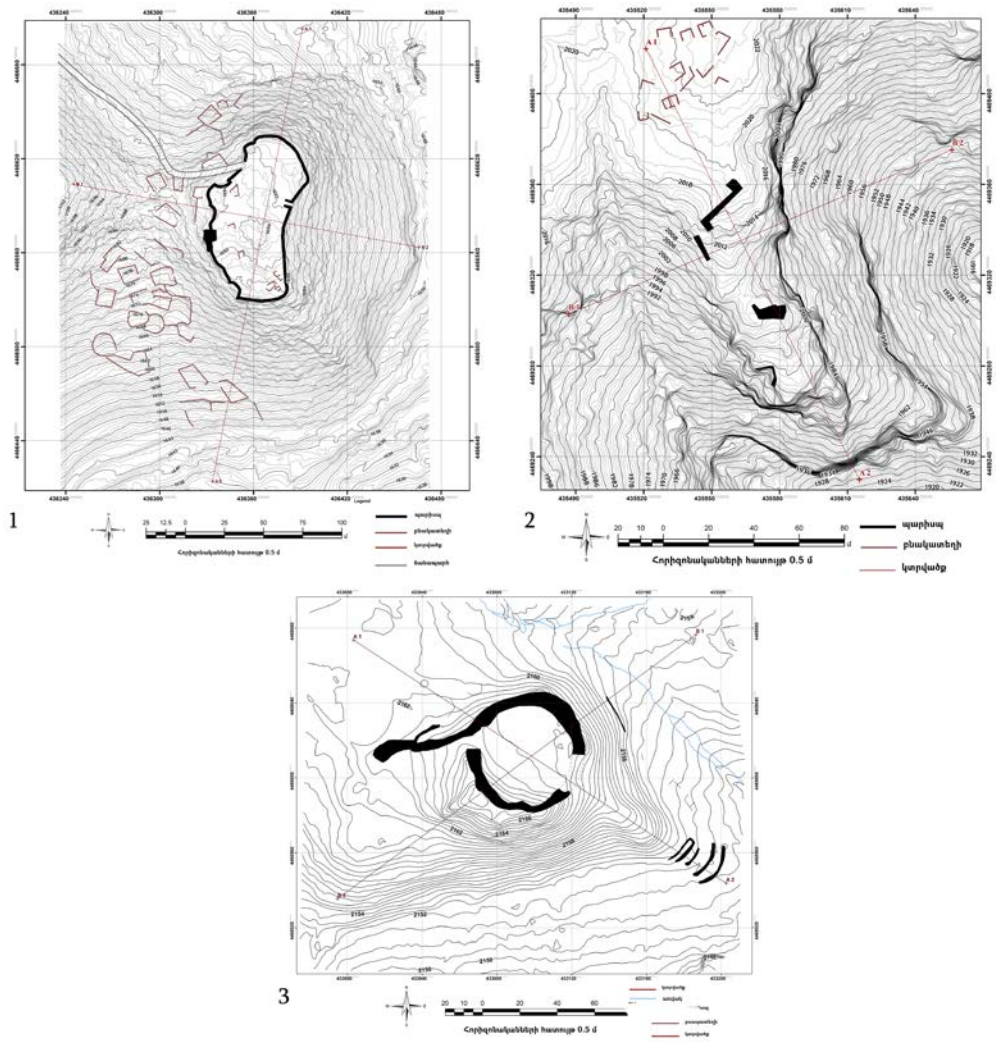
¹⁴ Арешян 1978, 99.

¹⁵ Арешян 1978, 99.

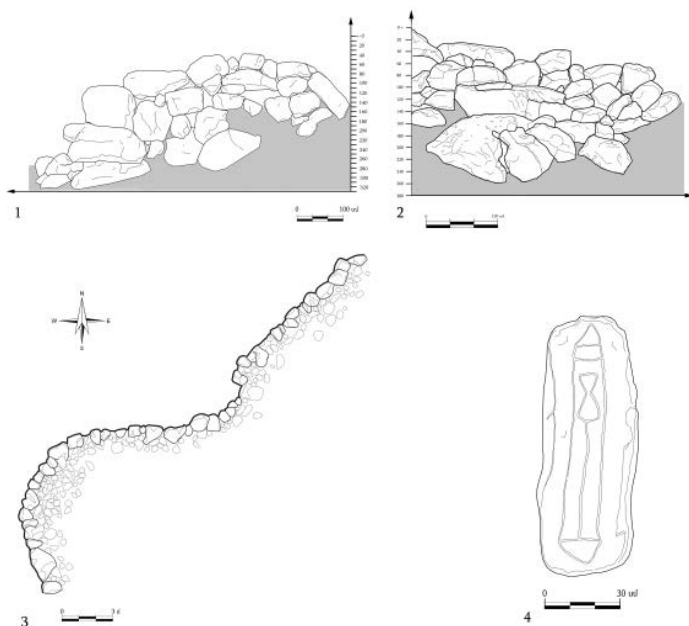
¹⁶ Հուշարձանն ընդգրկված է Հուշարձանների պետական ցուցակում [2002 թ. Արագածոտնի մարզ, Օրգով 2.114/2 (Ամրոց), ժամբարանադաշտ (նորահայտ); բնակավայր (նորահայտ)], Ք.ա II-I հազարամյակի ամրոց:

Աղ. 1. Օրգովի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի հնագիտական հուշարձանները
(հանույթը՝ Հ. Դանիելյանի)

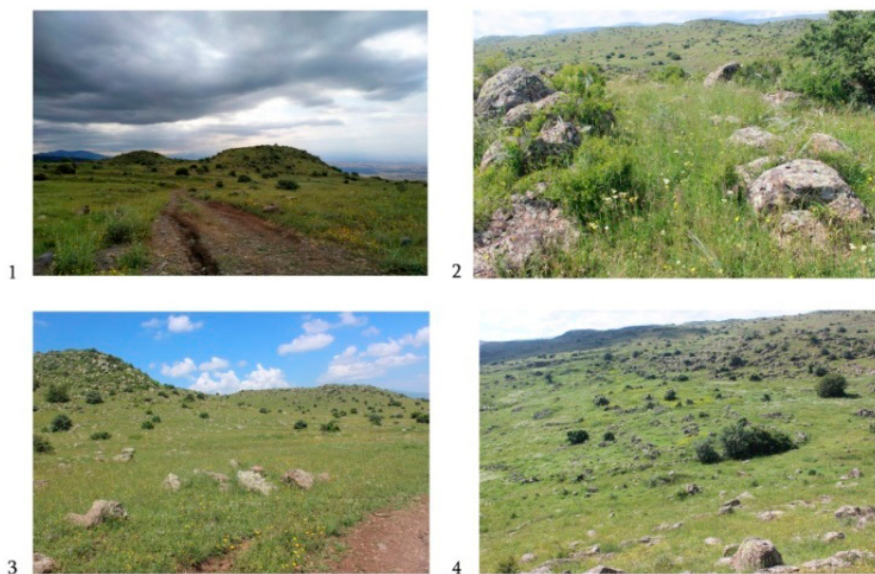
Աղ. 2. նկ. 1. Օրգով 1 ամրացված բնակատեղիի տեղագրական հանույթը, **նկ. 2.** Օրգով 3 ամրացված բնակատեղիի տեղագրական հանույթը, **նկ. 3.** Օրգով 5 ամրացված բնակատեղիի տեղագրական հանույթը (հանույթները՝ Հ. Դանիելյանի)

Աղ. 3. նկ. 1 հատված Օրգով 1 պարսպաշարի կտրվածքից, **նկ. 2.** հատված Օրգով 2 պարսպաշարի կտրվածքից, **նկ. 3.** հատված Օրգով 1 պաշտպանական համակարգից, **նկ. 4.** Օրգով 4-ի տարածքից հայտնի երկրաչափական զարդանախշերով մենհիրը (չափագրությունները՝ Հ. Դանիելյանի)

Աղ. 4, նկ. 1. Օրգով 1 ամրացված բնակատեղին, **նկ. 2.** Օրգով 2 ամրոցը (լուսանկարները՝ Հ. Դանիելյանի)

Աղ. 5, նկ. 1. Օրգով 4 բլուրներից 2-ը, **նկ. 2.** Օրգով 4 բլուրներից առաջինի ժայռափոր ճանապարհը, **նկ. 3.** Օրգով 4 դամբարանադաշտը, **նկ. 4.** Օրգով 4-ի տարածքում ուղղանկյուն հատակագծով կառույցների հետքեր (լուսանկարները՝ Հ. Դանիելյանի)

Աղ. 6, նկ. 1. Օրգով 3 ամրացված բնակատեղին, **նկ. 2.** Օրգով 5 ամրացված բնակատեղին, **նկ. 3.** Օրգով 6 աշտարակատիպ կառույցը (լուսանկարները՝ Հ. Դանիելյանի)

Հրվանդանը (բ.ժ.մ.՝ 1565,9 մ) կազմված է հարթ կամ հարթեցված վերնամասից՝ օղակված թեք լանջերով: Գագաթի հարթ վերնամասը օղակված է ձվածիր (մոտ 0.1 հա) հատակագծով ամրոցով (աղ. 4, նկ. 2):

Ամրապարիսպները զուրկ են աշտարակներից և որմնահեցերից: Դրանք համեմատաբար լավ են պահպանվել արևմտյան և հարավարևմտյան կողմում: Արևելյան շրջապարիսպն ունի 1,5-2,0 մ հաստություն, որը շարված է իրար մոտ կիպ դրված երկերես պարսպաքարերով, միջին չափսի որձաքարե լիցքով: Համեմատաբար լավ պահպանված հատվածում ամրապարիսպների բարձրությունը մոտ 2,5 մ է (աղ. 3, նկ. 2): Քարերը շարված են մշակված ժայռաեղուստների վրա: Հյուսիսարևելյան և արևելյան հատվածներում հրվանդանի պարագծով ձգված պարիսպները պահպանվել են բավական վատ: Մուտքը հավանաբար եղել է ամրոցի հյուսիսարևմտյան կողմում:

Բնակավայրը տարածվում է ամրոցից դուրս՝ հյուսիսարևմտյան կողմում, նկատվում են հիմնականում ուղղանկյունաձև հատակագծով կառույցների հիմնապատերի ուրվագծեր: Դամբարանները տարածվում են հրվանդանի հյուսիսարևմտյան կողմում և հիմնականում ներկայացված են կրոմլեխներով ու դամբանաթմբերով:

Հնագիտական հուշարձանների երկրորդ հատվածը տարածվում է Օրգով գյուղից դեպի հյուսիս, Տիրինկատար ընթացող ճանապարհին: Այս տեղանքը բաղկացած է երկու հատվածից Օրգով 4 (Ղուռթ թափա/Գայլի բլուր) և Էրմանի դուռ¹⁷ միավորներից: Օրգով 4-ը սարահարթ է, որտեղ վեր են խոյանում ոչ շատ բարձր երեք քարքարոտ բլուրներ, որոնց շուրջը տարածվում են ինչպես դամբարաններ (կրոմլեխներ, դամբանաթմբեր և դոլմենատիպ շինություններ) (աղ. 5, նկ. 1)¹⁸, այնպես էլ բլուրների գագաթներին փորված «սրբազան» ժայռափոր ճանապարհներ (մոտ 2-3 մ լայնությամբ), որոնք ձգվում են ողջ բլրի գագաթով, որոնցով կարծես թե բլուրները կապվում են մեկը մյուսի հետ (աղ. 5, նկ. 2): Դամբարանները հիմնականում քարահողային դամբանաբլուրներ են, որոնց տրամագիծը հասնում է մինչև 15 մ (աղ. 5, նկ. 3)¹⁹:

Առանձնահատուկ տեղ է գրավում քարքարոտ բլուրներից առաջինը, որի լանջերին և հարթավայրում պահպանվել են կիկլոպյան չոր շարվածքով պատեր, որոնց գործառույթը բավական դժվար է հասկանալ: Օրգով 4 հնավայրի տարածում առկա է երկրաչափական զարդանախշ ունեցող մենաքար հիշեցնող կոթող [Ժամանակագրությունը դեռևս պարզ չէ] (աղ. 3, նկ. 4): Դրանից քիչ հեռու տեղակայված էր վիշապ քարակոթողը: Մեգալիթյան այս համալիրների շուրջը պահպանվել են բնակավայրերի հետքեր, որոնք հիմնականում ներկայացված են քարակուտակումների տեսքով²⁰, մի քանիսն ունեն ուղղանկյուն հատակագիծ (աղ. 5, նկ. 4): Բլուրների շրջակայքում

¹⁷ Քալանթար 1925, 214, 215, 218, 224:

¹⁸ Քալանթար 1925, 214, Արեշյան և այլք 1977, 91:

¹⁹ Սիմոնյան, Երանոսյան 1977, 54:

²⁰ Քալանթար 1925, 218:

գտնվող ուղղանկյուն հատակագծով մոտ 2 մ բարձրությամբ 10 աշտարակատիպ շինությունների պատերը շարված են միջին մեծության ճեղքված որձաքարից, մանր որձաքարի լիցքով²¹:

Օրգով 4-ից դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Տիրինկատար ընթացող ճանապարհին է տարածվում Էրմանի դուզ ցամաքած լիճը²², որտեղ գտնվում է հսկայական հեկտարներ գրավող դամբարանադաշտը՝ կրոնիկներ և դամբանաթմբեր: Էրմանի դուզ տեղանքի արևելյան սահմանին՝ Օրգով գյուղից 3 կմ հյուսիս՝ «Սպիտակ քարափի գլուխ» կոչվող տեղանքի «Կաթնով աղբյուր» լավային ծագմամբ անդեզիտաբազալտային ժայռոտ լեզվակին՝ Ամբերդի գետի կիրճի անմիջական եզրին է գտնվում Օրգով 3 ամրացված բնակատեղին²³: Հուշարձանախումբը զբաղեցնում է ավելի քան 0,75 հա մակերես (աղ. 6, նկ. 1):

Հրվանդանը (բ.ժ.մ.՝ 2023.5 մ) գրեթե անհաղթահարելի է՝ բացառությամբ հյուսիսային հատվածի: Ամրոցի հարավային, արևելյան և արևմտյան մասերում պաշտպանական գործառույթ են կատարում ուղղաձիգ լանջերը: Հյուսիսային կողմը ամրացված է հզոր պարսպաշարով: Ամրոցը զբաղեցնում է մոտ 0,13 հա տարածք (աղ. 2, նկ. 2):

Արտաքին բնակատեղին տարածվում է ամրոցից հյուսիս: Կացարաններն ունեն ուղղանկյուն տեսք (6x5,3 մ, 3,2x6 մ, 5,4x6,6 մ): Կառուցված են որձաքարից, ունեն փոքր քարերով երկերես շարվածք՝ մանր որձաքարի միջնալիցքով: Դամբարանադաշտը տարածվում է բնակավայրից դուրս՝ հյուսիսային կողմում:

Էրմանի դուզ տեղանքը ավարտվում է Օրգով 5 նորահայտ ամրոցով (աղ. 2, նկ. 3): Այն գտնվում է Օրգով գյուղից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք, դեպի Տիրինկատար տանող ճանապարհին՝ ոչ բարձր անդեզիտաբազալտային ծագմամբ հրվանդանի գագաթին: Ամրապարիսպները գրեթե չեն պահպանվել, տեսանելի են միայն մշակված ժայռահիմքերը, պարիսպներից տեղ-տեղ մնացել է մեկ քար: Ամրոցի մակերեսը 0,20 հա է, հատակագիծը՝ կլոր: Դամբարանադաշտը և բնակատեղին քարհավաքի հետևանքով բավական ավերվել են (աղ. 6, նկ. 2):

Օրգով հուշարձանախմբի մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Օրգով գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք՝ Տիրինկատար ընթացող ճանապարհին գտնվող Օրգով 6 նորահայտ տաճարական համալիրը (չափսերը՝ 21x17 մ) (աղ. 6, նկ. 3): Այն հարթավայրում վեր խոյացող միջին և մեծ քարերով կառուցված ձվաձև հատակագծով աշտարակատիպ կառույց է: Ցավոք, պահպանվել է թափված քարերի տեսքով: Տաճարի շուրջ տարածված հարյուրից ավելի դամբանաթմբերի տրամագիծը հասնում է մինչև 17 մ-ի:

²¹ Սիմոնյան, Երանոսյան 1977, 55:

²² Քալանթար 1925, 220:

²³ Ընդգրկված է Հուշարձանների պետական ցուցակում (2002 թ. Արագածոտնի մարզ, Օրգով 2.114/3 ամրոց «Կաքավաքեր», 2.114/3.1 դամբարանադաշտ), Ք.ա II-I հազարամյակի ամրոց:

Եզրակացություններ

Ի մի բերելով առկա տվյալները և այն քարտեզագրելով GIS համակարգով՝ պարզ է դառնում, որ Ք.ա. II-I հազարամյակներում Ամբերդի գետահովտում գտնվող Օրգովի հուշարձանախումբը ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի այն ծաղկուն գոտիներից մեկն էր, որտեղ դամբարանադաշտերի կուտակումը, ամրացված բնակավայրերի և ծիսական լանդշաֆտի առկայությունը վկայում են տարածքի բավական զարգացած լինելու մասին: Այս գոտու դիտարկումը ռեգիոնալ համատեքստում կարող է նոր որակ ապահովել բրոնզեդարյան, հատկապես, նախաուրարտական և ուրարտական շրջանների Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան հատվածների հնագույն պատմության լուսաբանման համար:

Գրականություն

- Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա. 1977, Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 4, Երևան, էջ 77-92:
- Կիրակոսյան Լ., Աղաջանյան Ա. 2013, Ղազարավանի և Օրգովի ամրոց-բնակատեղիները (Պաշտպանական համակարգի և ճարտարապետության շուրջ), Հուշարձան տարեգիրք, Ը, Երևան, «Հուշարձան», էջ 71-82:
- Միքայելյան Գ. 1968, Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 65 էջ, 80 աղ.:
- Սիմոնյան Հ., Երանոսյան Հ. 1977, Ամբերդի ավազանի պատմական հուշարձանները, Երևանի համալսարան, N 3 (29), Երևան, էջ 47-57:
- Քալանթար Ա. 1925, Քարե դարը Հայաստանում, Նորք, N 5-6, Երևան, Պետական հրատ., էջ 207-232:
- Аресян Г. 1978, Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения, N X, Москва, с. 91-108.

ՕՐԳՈՎԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԵՐԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐԶԱՆԱԽՄԲԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼԱՆԴՇԱՖՏԸ

Հենրիկ Դանիելյան

Ամփոփում

Օրգով հնագիտական հուշարձանախումբը գտնվում է Ամբերդի գետահովտում: Այստեղ առկա մեզայիթյան հուշարձանները ներկայացված են ինչպես «կիկլոպյան» ամրոցներով, այնպես էլ դամբարաններով, «սրբազան» ժայռափոր ճանապարհներով, վիշապ և մենաքար կոթողներով: Համալիրը կազմված է երկու հատվածից: Առաջինը գտնվում է ժամանակակից գյուղի արևմտյան եզրին խոյացող բարձրադիր հրվանդանի գագաթին, որտեղ ամրակայված Օրգով 1 ամրացված բնակատեղին ունեցել է իր պահակակետ ամրոցը՝ Օրգով 2-ը: Հուշարձանների երկրորդ հատվածը տարածվում է համանուն գյուղից հյուսիս՝ դեպի Տիրինկատար ընթացող ճանապարհին: Այս տեղանքը բաղկացած է երկու հատվածից՝ Օրգով 4 (Ղուռթ թափա/Գայլի

բլուր) և Էրմանի դուռ միավորներից: Օրգով 4-ը հարուստ է դամբարաններով, որոնց մեջ ուշադրություն է գրավում երկրաչափական զարդանախշերով մենաքարը, դրանից քիչ հեռու տեղակայված է վիշապ քարակոթողը: Օրգով 4-ից դեպի հյուսիս-արևմուտք, Տիրինկատար տանող ճանապարհին է գտնվում Էրմանի դուռ ցամաքած լիճը, որի եզրին է Օրգով 3 ամրացված բնակատեղին: Էրմանի դուռ տեղանքը եզրափակվում է Օրգով 5 նորահայտ ամրոցով: Օրգով հուշարձանախմբի մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Օրգով 6 նորահայտ տաճարական համալիրը, որը ձվաձիր հատակագծով աշտարակատիպ կառույց է:

Բանալի բառեր՝ Արագած լեռ, Օրգով, ուշ բրոնզի դար, վաղ երկաթի դար, ամրացված բնակատեղի, ամրոց-պահակակետ, աշտարակատիպ կառույց:

КУЛЬТУРНЫЙ ЛАНДШАФТ ГРУППЫ ПАМЯТНИКОВ ОРГОВА В ПОЗДНЕМ БРОНЗОВОМ И РАННЕМ ЖЕЛЕЗНОМ ВЕКАХ

Генрих Даниелян

Резюме

Группы археологических памятников Оргов расположена в долине реки Амберд. Мегалитические памятники здесь представлены как «циклопическими» крепостями, так и могильниками, «священными», выдолбленными в скале дорогами, каменными стелами-вишапами и менгирами. Археологический комплекс Оргова состоит из двух частей. Первая часть находится на вершине высокого мыса, возвышающегося над западной окраиной современного одноименного села, где локализовано укрепленное поселение Оргов 1, имевшее свою сторожевую крепость Оргов 2. Вторая часть археологических памятников простирается на север от села Оргов в сторону Тиринкатар. Этот комплекс состоит из Оргов 4 (Кур тапа/Гайли блур (*Волчий холм*)) и Эрмани дуз. В местности Оргов 4 имеется множество могильников, в их границах расположен менгир с геометрическим орнаментом, неподалеку от которого стоял вишап. На северо-запад от Оргова 4, по направлению к Тиринкатару находится высохшее озеро Эрмани дуз, на краю которого расположено укрепленное поселение Оргов 3. В местности Эрмани дуз находится Оргов 5 – недавно обнаруженная крепость. В группе памятников Оргова особое место занимает нововыявленный храмовый комплекс Оргов 6. Он представляет собой башнеобразное сооружение, имеющее в плане овальную форму.

Ключевые слова – Гора Арагац, Оргов, поздний бронзовый век, ранний железный век, укрепленное поселение, сторожевая крепость, башнеобразное сооружение.

CULTURAL LANDSCAPE OF THE ORGOV ARCHAEOLOGICAL SITE CLUSTER DURING THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGES

Henrik Danielyan

Abstract

The Orgov cluster of archaeological sites is located in the Amberd River valley. Megalithic monuments here are represented by both "cyclopean" fortresses and burial grounds, "sacred" roads carved into the rock, vishaps and menhirs. The archaeological complex of Orgov consists of two parts. The first part is located on the top of a high cape, rising above the western outskirts of the modern village of the same name, where the fortified settlement of Orgov 1 is located, which had its own guard fortress Orgov 2. The second part of archaeological sites extends north from the village of Orgov towards Tirinkatar. This complex is formed by Orgov 4 (Kur Tapa / Gaili Blur (Wolf Hill)) and Ermani duz units. The area of Orgov 4 is rich in cemeteries, within their borders there is a menhir with a geometric ornament, not far from which there was a vishap. To the north-west of Orgov 4, towards Tirinkatar, there is a dried-up lake Ermani duz, on the edge of which there is a fortified settlement of Orgov 3. Orgov 5, a recently discovered fortress, ends the Ermani duz place. In the group of sites of Orgov, the recently discovered temple complex of Orgov 6 occupies a special place. It is a tower-like structure with an oval shape in plan.

Key words – Mount Aragats, Orgov, Late Bronze Age, Early Iron Age, fortified settlement, guarding fortress, tower-like structure.

**ԱՐՑԱԽ. ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԵՎ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ
ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ ԱՆՏԵՍՎԱԾ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ**

Ալեքսանդր Մանասյան

Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր

Երևանի պետական համալսարան

ՀՀ, Երևան, Աթոլյան 15

Էլ. հասցե՝ manasyan-a22@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 05.08.2022, գրախոսվել է 08.08.2022, ընդունվել է տպագրության 11.04.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.1-317

Ներածություն

2020 թ. 44-օրյա պատերազմում մենք պարտվել ենք: Փաստը դառն է, բայց այն ստիպված ենք ընդունել: Սակայն դրանով հարցը չի փակվում: Հակառակը՝ այն առաջադրում է խնդիրներ, որոնց ազնիվ պատասխանները միայն կարող են լույս սփռել պարտության՝ մեզնից եկող պատճառների (մեր վրիպումների ու սխալների) վրա, գնահատել ներկա կացությունը, հաղթահարել պարտության հետևանքները: Սրանք մեր առջև ծառացած կենսականորեն կարևոր խնդիրներ են, որ թվարկվեցին մի հերթականությամբ, որտեղ առանց նախորդի պատասխանն ունենալու չի կարելի լուծել հաջորդը: Կարևորագույնը այդ շարքում երրորդն է՝ պարտության հետևանքների հաղթահարման նախագծերի մշակումը, որն անհնար է առանց մեր թույլ տված սխալների և ներկա ճգնաժամի քաղաքական իմաստավորման: Նման ամեն մի փորձի հաջողություն պայմանավորված է ընտրված մեթոդաբանությամբ, որ կանխատրվում է բուն վերլուծությանը և երաշխավորում նրա ընթացքը դեպի ճշմարտություն:

2020 թ. 44-օրյա պատերազմում մեր պարտության պատճառների վերլուծությանն ու դրա հետևանքների հաղթահարմանը կանխատրվող դրույթներ

Խնդրո առարկա հարցում կարելի է առանձնացնել հետևյալ երեք կանխադրույթները:

Առաջին: 44-օրյա պատերազմը մենք տանուլ ենք տվել ազգովին, ամեն մեկս և բոլորս միասին¹: Զինվորից բացի, տանուլ են տվել բոլորը՝ նախորդ և ներկա իշխանությունները, բարձրագույն սպայական կազմը, դիվանագետները, քաղաքական ուժերը, Գիտությունների ազգային ակադեմիան և պե-

¹ Սա այն դրույթն է, որով ես սկսել եմ իմ ելույթը 2021 թ. նոյեմբերի 25-ին ՀՀ Ազգային ժողովի՝ Արցախյան հիմնախնդրին նվիրված լուսմաներում:

տական համալսարանը, մտավորականությունը, Սփյուռքը, օլիգարխները, որոնք դոլակներ կառուցելուց առաջ պետք է մտածեին պետական սահմանի ամրության մասին: Վերջապես, պարտվել են քաղաքագետներն ու վերլուծաբանները, որոնց թվում և ես: Միայն այսպիսի մոտեցմամբ է հնարավոր դուրս գալ փոխադարձ մեղադրանքների արատավոր շրջանից ու ֆեյսբուքային ժխտից, որում հայտնվել ենք, թոթափել քաղաքական կարծրատիպեր, ձեռք բերել սթափություն և մոտենլ հանրային լուրջ խոսույթի դաշտ՝ գտնելու համար հրատապ հարցերի ճշմարիտ պատասխանները:

Երկրորդ սկզբունքային դրույթը վերաբերում է միջազգային դաշտում մեր քաղաքական վարքին: Ակնհայտ է, որ կոնֆլիկտային բախումների գլխավոր բնագծերը անցնում են գերտերությունների միջով, որոնք և ձևավորում են ռազմաքաղաքական գլոբալ ուժադաշտը՝ դրա միաբևեռ, երկբևեռ կամ բազմաբևեռ լինելը: Գերտերություններն անմիջական բախման մեջ մտնում են ծայրահեղ դեպքերում, երբ սպառվում են հարաբերությունները պարզելու այլ միջոցներ: Մինչ այդ նրանք սովորաբար միմյանց հակադրվում են անուղղակի ձևով՝ երրորդ երկրներում ծագած կամ հենց իրենց հրահրած կոնֆլիկտներում: Արցախյան 44-օրյա պատերազմը և ռազմական բախումները Սիրիայում և Ուկրաինայում դրա ապացույցներն են: Աշխարհաքաղաքական սալերի միջակայքում գտնվող երկրներից դա հատուկ զգուշություն է պահանջում: Մենք գտնվում ենք Արևմուտք-Ռուսաստան ռազմաքաղաքական խզվածքներից մեկի վրա, և դա մեզ արգելում է կատարել անզգույշ քայլեր: ՀՀ երկրորդ նախագահի օրոք որդեգրված կոմպլեմենտարության (լրացության) արտաքին քաղաքական ուղեգիծը, որը մոռացության է տրվում, թերևս ամենից շատ էր համապատասխանում աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա եղած մեր դիրքին: Երրորդ նախագահի՝ այդ ուղղությամբ արած քայլերի շնորհիվ 2021 թ. մարտին ուժի մեջ մտավ ԵՄ-ի և ՀՀ-ի միջև *Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիրը*: ԵԱՏՄ-ի և ԱԴՀ-ի անդամ ՀՀ-ն ստացավ այդ հակընդդեմ կազմակերպություններին ինտեգրվելու հնարավորություն և դառնալու նրանց կապող օղակը, նրանց հնարավոր երկխոսության հարթակն ու խաղաղության խաչմերուկը: Նոր իշխանությունները, ինչպես երևում է, չեն գիտակցում այդ նախագծի քաղաքակրթական ներուժն ու հեռանկարները, և վերջին պատերազմում մեր պարտության վրա, ցավոք, շատերն են տեսնում այդ ուղեգծից շեղվելու ստվերը:

Վերջապես, *երրորդ* կարևոր դրույթը վերաբերում է մեր աչքի առաջ տեղի ունեցող աշխարհակարգի վերակազմավորմանը: Արդեն իսկ ակնհայտ է, որ աշխարհը գտնվում է անցումային մի շրջանում, երբ միջազգային իրավունքը կորցնում է գլոբալ գործընթացների կարգավորման՝ իրեն վերապահված, բայց վերջին տասնամյակներում անընդհատ թուլացող գործառույթը՝ տեղը զիջելով անսքող բիրտ ուժի գործոնին: Աշխարհը, թվում է, նահանջում է դեպի անդառնալի անցյալ համարվող մի շրջան, երբ չկար միջազգային իրավունք, և երբ պետություններն առանց բացատրությունների կարող էին սկսել ծավալապաշտական արշավանքներ:

Սրանք այն գաղափարներն են, որոնք անհնար է շրջանցել, երբ խոսքը մեր թույլ տված սխալների, մերօրյա ներքին ճգնաժամի ըմբռնման ու կրած պարտության հետևանքների հաղթահարման մասին է: Ստորև շարադրվող վերլուծությունը վերաբերում է թվարկված հարցերից առաջինին՝ Արցախյան հարցում մեր թույլ տված վրիպումներին ու սխալներին: Ինչ-որ իմաստով դրանք գուցե և անխուսափելի էին, քանի որ ԽՍՀՄ-ի իրավաքաղաքական ու գաղափարախոսական միջավայրում հայտնված Խորհրդային Հայաստանը չէր կարող ունենալ միջազգային հարաբերությունների ու գործընթացների բարդությանը համարժեք ազգային քաղաքագիտական միտք: Հետահայաց վերլուծությունը պարզ ցույց է տալիս, որ այդ պատճառով Ղարաբաղյան շարժման մեջ մենք մոտել ենք անպատրաստ: Ժողովրդի արդար պոռթկումը 1988-ին համարժեք քաղաքագիտական ապահովում չունեին ու հետագայում այդպես էլ չստացավ: Հրապարակ նետվող և զանգվածային գիտակցության մեջ ներդրվող կարգախոսների մեծ մասը անմշակ և հաճախ ուղղակի սխալ էին՝ պատմական ու իրավական հայտնի փաստերն անտեսելու կամ դրանց քաղաքական իմաստները չըմբռնելու պատճառով: Տասնամյակների հեռավորությունից թվում է՝ դրանք մնացել են անցյալում և արդեն կորցրել են հրատապությունը: Ավա՛ղ: Դրանց մի զգալի մասը դաջված է մնում մեր ազգային գիտակցության մեջ և այսօր էլ պայմանավորում է մեր քաղաքական մտածելակերպն ու վարքը: Կոնֆլիկտի՝ իր առարկային ու բնույթին համարժեք իմաստավորումը և տեքստի (ասել է, թե՛ տեղեկատվության) ձևով այն միջազգային հանրությանը ներկայացնելը նրբին, քաղաքական ճշգրտություն ու դիվանագիտական բարձր արվեստ պահանջող խնդիր է: Այն ենթադրում է, թե պետք է հաշվի առնել, որ օգտագործվող բոլոր «եզրույթները զգայուն են» (իր ելույթներից մեկում Ղարաբաղյան հակամարտության մասին վերջերս հենց այդպես է արտահայտվել է ԵՄ նախագահ Ժոզեֆ Բորելը): Եթե խնդիրը արդեն իսկ եզրույթների/բառերի մակարդակով է պահանջում բարձրարվեստ դիվանագիտություն, ապա կարելի է պատկերացնել, թե ինչ ճշգրտություն են ենթադրում արտաքին քաղաքական ուղեգիծը ներկայացնող բանաձևերն ու տեքստերը: Ցավոք, մեր փորձագետներից ու արտաքին քաղաքականության համար պատասխանատուներից շատերը դրանցում բառախաղեր էին/են տեսնում՝ չգիտակցելով, որ բարձր դիվանագիտության մեջ հնչեցված ամեն բառի ու բանաձևի մեջ հայեցակարգ ու դիրքորոշում են դրված: Տեղեկատվությունն այն զգեստն է, որում ներկայանում է քաղաքականությունը: Կոնֆլիկտի էության ու բնույթի մասին մեր արտաբերած անհայանպաստ ամեն մի բառ ու բանաձև խնդրի սխալ ըմբռնման դրսևորում է, որն ի վերջո առարկայանում է արտաքին քաղաքական մեր իսկ որդեգրած ոչ հայանպաստ քայլերում: Արձանագրել է պետք, որ Արցախյան հարցում մեր պաշտոնական ըմբռնումներն ու տարվող քաղաքականությունը ներկայացնող տեքստերն ու հայտարարությունները լի են խնդրի քաղաքական, դիվանագիտական, պատմական ու իրավական էությունը խեղող բանաձևերով:

Դրանց վերլուծությունը մեծածավալ հետազոտության նյութ է: Ստորև կանդորադառնանք դրանցից մի քանիսին:

Վրիպում, որ վկայում է Արցախի աշխարհագրությունից մեր թույլ գիտելիքների մասին

Ձևակերպման մեջ «մերը», հասկանալի է, վերաբերում է Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը աշխարհին ներկայացնելու մեր պատասխանատուներին, որոնք հենց սկզբից սայթաքեցին, ինչպես ընդունված է ասել, հարթ տեղում՝ չընդդիմանալով *Լեռնային Ղարաբաղ* աշխարհագրական տարածքը ԼՂԻՄ վարչաքաղաքական միավորի հետ նույնացնելու՝ Բաքվից մատուցված գաղափարին: Տասնամյակներ շարունակ մենք չէինք հերքում կամ գոնե չէինք վիճարկում լայն շրջանառության մեջ գտնվող «*Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ գրավյալ² տարածքներ*» բանաձևն այն դեպքում, երբ մեր ազատագրած հողերը ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ, այլ հենց աշխարհագրական Լեռնային Ղարաբաղում էին, այն հողերում, որ 1920-ական թվականներին ապօրինաբար դուրս էին թողնվել մարզի սահմաններից³: Պարտաճանաչ աշակերտի պես մենք կրկնում էինք «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» բառակապակցությունը և փորձում շտկել այն «*գրավյալ տարածքները՝ անվտանգության գոտի*» բանաձևով, որը բովանդակայնորեն ավելի վտանգավոր էր, քանի որ ջնջում էր այդ տարածքների նկատմամբ մեր իրավունքները: Ազատագրել կարելի է միայն սեփական տարածքը և այն չի կարելի որակել որպես *անվտանգության գոտի*, որով ենթադրվում է, որ այն իրավունքով ուրիշի տարածք է: Անկասկած, մեր պատասխանատուների աշխարհագրական թույլ գիտելիքներից չէր բխում Բաքվի հրամցրած «Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ» չարաբաստիկ ձևակերպման կողքով անտարբեր անցնելը կամ դրա մեջ բառախաղեր տեսնելը: Գլխավոր պատճառը պետք է տեսնել մեր քաղաքական գիտակցության մեջ տասնամյակներով արմատներ ձգած այն կարծրատիպում, որ Լեռնային Ղարաբաղը հենց ԼՂԻՄ-ն է, և ԼՂԻՄ-ն էլ հենց Լեռնային Ղարաբաղն է: Անհարմար է ասել, բայց մինչև օրս էլ շատերը, այդ թվում՝ քաղաքական գործիչները, այդպես են մտածում: Օրինական հարց է ծագում՝ մենք ի՞նչ կարող էինք պահանջել միջնորդներից, երբ ինքներս էինք մեր ազատագրած տարածքները «գրավյալ տարածք» կամ «անվտանգության գոտի» անվանում:

² Լավագույն դեպքում մենք դա փոխարինում էինք *Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ ազատագրված տարածքներ* բառակապակցությամբ:

³ Դա բխում է նույնիսկ մեզ համար ամենաաննպաստ փաստաթղթից՝ Կովբյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումից, որով լայն մարզային ինքնավարություն պետք է տրվեր ողջ Լեռնային Ղարաբաղին, այլ ոչ թե նրա մի մասին, ինչպես դա, ի խախտումն հենց Կովբյուրոյի որոշման, արվեց 1923 թ. հուլիսի 7-ի Ադրիեդկոմի դեկրետով՝ մարզի սահմաններից դուրս թողնելով հենց այն տարածքները, որ ԼՂՀ-ի Պաշտպանության բանակը ազատագրել է 1991-1994 թթ.: Այստեղ մի կողմ ենք թողնում Կովբյուրոյի որոշման օրինականության հարցը, որով հենց ողջ Լեռնային Ղարաբաղն է բռնությամբ օտարվել Խորհրդային Հայաստանից:

Վրիպում, որ վկայում էր պատմությունից մեր անգրագիտության մասին

Հարցն աշխարհին ճիշտ ներկայացնելու կարևորության նույն անգիտության մեծ կոնֆլիկտի սկիզբ հռչակեցինք 1988 թ. փետրվարը, երբ պատմությանը քիչ թե շատ ծանոթ ամեն ոք գիտե, որ նրա սկիզբը 1918 թվականն է, երբ թուրքական բանակի հիմնած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը նախ թուրքերի, իսկ հետո նաև տարածաշրջան մտած անգլիացիների օգնությամբ փորձել է իրեն ենթարկել Արցախը, բայց բախվել է նրա զինված դիմադրությանը: 1918-ի հոկտեմբերին արցախցիների կողմից Մամնայի մոտ թուրքական զորագնդի ջախջախումը այդ դիմադրության փառավոր դրսևորումն էր: Այնպես որ Բաքուն ստիպված է տվել իր համաձայնությունը վեճը Խաղաղության փարիզյան վեհաժողովի քննությանը հանձնելուն և 1919 թ. օգոստոսին այդ մասին Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների VII համագումարի հետ ժամանակավոր համաձայնագիր կնքելուն⁴: Կոնֆլիկտի սկիզբը տեղափոխելով 1988-ի փետրվար, որ իրականում բաց բախումների տեսքով նրա **վերսկսման** տարեթիվն է, մենք թե՛ տեղեկատվական շրջանառությունից, թե՛ բանակցային խոսույթից դուրս թողեցինք ու մինչև օրս շարունակում ենք դուրս թողնել խնդրի իրական պատմությունը՝ մեր իսկ մասնակցությունը բերելով դրա կերպարի խեղմանը⁵: Ցավոք, 1988-ից տասնամյակներ անց փորձագետների ու արտաքին քաղաքականության համար մեր պատասխանատուների զգալի մասը այս հարցում համառությամբ 1988-ն է համարում Ադրբեջան-Արցախ կոնֆլիկտի սկիզբը: Իմանալ է պետք, թե այլ կոնֆլիկտների դեպքում կողմերը ինչ նշանակություն են տալիս հարցին, և ինչ կատաղի վեճեր են ծավալվում դրա շուրջ: Իմանալ է պետք, բայց չգիտեինք: Իսկ հիմա գիտե՞նք:

Անգիտություն փախստականության հարցում

Նույն անփութությամբ տարիներ շարունակ օգտագործել և այժմ էլ օգտագործում ենք *ադրբեջանցի փախստականներ* եզրույթը, երբ փախստական ադրբեջանցի, որպես այդպիսին, չկա: Հայտնի է, որ ՀԽՍՀ-ի ադրբեջանցիների մեծ մասը սումգայիթյան դեպքերից հետո շահեկան բնակարանափոխությամբ է թողել Հայաստանը, իսկ մյուս մասը Ադրբեջան է մեկնել Սպիտակի երկրաշարժից հետո՝ փոխհատուցում ստանալով բնական տարերքով

⁴ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, 364-366.

⁵ ԵԱՀԿ-ն և նրա հիմնած Մինսկի խումբը, բնական է, դեմ չէին 1988-ը հակամարտության սկիզբ համարելու, քանի որ նրանց ձեռնադր էր հնարավորինս բեռնաթափել հիմնախնդիրը իրավական ու պատմական «մանրամասներից»: Բաքուն նույնիսկ դրան էր դեմ: Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված Դարսմուտյան խորհրդատուական Ադրբեջանական Հանրապետության նախկին արտգործնախարար Թոֆիկ Ջուֆուզարովը փորձում էր հակամարտության սկիզբը տեղափոխել 1992 թվական, երբ, ինչպես ինքն էր ասում, «հայերը գրավել են Շուշին»: Նպատակը պարզ էր՝ բանակցային քննարկումներից դուրս թողնել դարասկզբի իրադարձությունները, սումգայիթյան ցեղասպանությունը և որպես դրա շարունակություն՝ ողջ հանրապետությունում հայերի դեմ իրագործած եղեռնագործությունները, վերջապես անտեսել 1991-ին ԼՂՀ-ի հռչակման օրինականության հետ կապված հարցերը:

ավերված տների համար: Նրանք, ինչպես ընդունված է ասել, փախստական չեն ըստ սահմանման, քանի որ փախստականը, միջազգային իրավունքի համաձայն, այն **խաղաղ բնակիչն է, որն իր կյանքին սպառնացող վտանգի պատճառով լքում է իր քաղաքացիության երկիրը** և հայտնվում օտարության մեջ: Ո՛չ ԼՂԻՄ-ը, ո՛չ էլ Լեռնային Ղարաբաղի մարզի հարակից տարածքները թողած ադրբեջանցիները չեն կարող համարվել փախստականներ, քանի որ նրանք խաղաղ բնակիչներ չեն՝ Արցախի դեմ սանձազերծած պատերազմին և նրա շրջափակմանը զանգվածաբար մասնակցելու փաստի ուժով: Բացի դրանից, Արցախից հեռանալուց հետո նրանք ապրել են Ադրբեջանական Հանրապետությունում, որը համարել են իրենց քաղաքացիության երկիրը: Ղարաբաղյան հակամարտության համատեքստում ադրբեջանցի փախստական չի եղել ու չկա: Նրանք բոլորը Բաքվի իսկ սանձազերծած պատերազմի մասնակիցներ և այդ պատերազմի հետևանքով իրենց բնակության վայրը փոխած (ուրեմն՝ **տեղափոխված**) մարդիկ են:

Ի դեպ, միջնորդները, նկատելով մեր կրավորական դիրքորոշումը փախստականության հարցում, իրենց առաջարկություններում «փախստական» և «տեղափոխված անձինք» եզրույթներն օգտագործում էին այնպիսի անորոշությամբ, որ պարզ չլինի, թե ում մասին է խոսքը: Դրանում համոզվելու համար բավական է այդ փաստաթղթերը ուղղակի աչքի անցկացնել, որովհետև այդ փաստը նկատելի է անգամ անզեն աչքով: Ավելին՝ թե՛ հակամարտության մասին հրապարակային խոսույթում, թե՛ առաջարկությունների տեքստերում ակնարկ անգամ չկա ողջ Արևելյան Անդրկովկասից զանգվածային ջարդերով, ըստ էության, ցեղասպանական ակտերով դուրս մղված և աշխարհով մեկ սփռված հայերի մասին, որոնք, միջազգային իրավունքի համաձայն, իրապես փախստականներ էին: Միջազգային կազմակերպությունները հայկական իշխանություններին հորդորում էին ինտեգրել Հայաստանի Հանրապետությունում հանգրվանած այդ մարդկանց⁶ և աչք էին փակում այն իրողության վրա, որ Բաքուն հատուկ վրանային բնակավայրեր էր սարքել պատերազմի պատճառով տեղափոխված անձանց փախստական ներկայացնելու համար: Միջազգային իրավունքից քիչ թե շատ տեղեկացված ցանկացած փորձագետի համար անվիճելի էր, որ Ղարաբաղյան հակամարտության համատեքստում կան միայն հայ փախստականներ: Բայց մեր դիվանագիտությունը այս ակնհայտ փաստին հասու չեղավ և ոչինչ չարեց, որ Մինսկի խմբից ներկայացվող փաստաթղթերում այն ինչ-որ կերպ արտացոլվի, որ նրա ներկայացրած տեքստերում «փախստական» ու «տեղափոխված անձինք» հասկացություններն օգտագործվեն հասցեական: Որպես ԼՂՀ փորձագետ՝ ինքս 2005 թ. մասնակցել եմ Մինսկի խմբի շրջանակում տարվող բանակցություններին և վստահաբար կարող եմ պնդել, որ դա հնարավոր էր

⁶ Оксана Мусаелян. Беженцы из Азербайджана как новый вид граждан-изгоев в Армении <https://hetq.am/ru/article/89271>

անել: Բայց դրա համար փաստական նյութին տիրապետել էր պետք, և հարկ էր բարձր դիվանագիտությամբ դրանք ներբերել բանակցային խոսույթ: Չարեցինք: Չկարողացանք անել, և դա արտացոլվեց նաև զանգվածային լրատվության մեր միջոցներում, որոնցում լրագրողներն ու հարցի նրբություններին անհաղորդ փորձագետները, ականջի ծայրով լսելով, որ պետք է խուսափել Արցախից ու Հայաստանից դուրս եկած ադրբեջանցիներին որպես փախստականներ որակելուց, «տեղափոխված ադրբեջանցիների» փոխարեն մամուլը լցնում էին «տեղահանված ադրբեջանցիներ» բառակապակցությամբ՝ չիմանալով, որ դրանով իսկ իրենք դրանց դարձնում են փախստական, քանի որ տեղահանությունը ենթադրում է բռնության կիրառում: Բաքվում նման բան հնարավոր չէր/չէ, քանի որ այնտեղ այդ հարցում կար ու հիմա էլ կա պետական դիրքորոշում ու նաև ներսում տարվող քաղաքականություն, որի հետևանքով տեղեկատվական դաշտում գործող փորձագետների ու լրագրողների լեզուն չէր տարբերվում պաշտոնատար անձանց լեզվից: Մեզ մոտ ամեն մեկը ասում էր իր խելքի կտրածը, երբ մեզ շատ հարցերում սովորական գրագիտության վրա հենված միակարծություն էր պետք:

Բիշքեկյան կոպիտ սխալը

Վերը նշված մեր վրիպումները չափազանց հասարակ, չափազանց պարզ հարցերում էին թույլ տրվել: Բավական էր, օրինակ, բացել աշխարհագրության դասագիրքը կամ ուղղակի նայել քարտեզին կամ վերջապես ուշադիր կարդալ 20-ական թվականների փաստաթղթերը՝ հասկանալու համար, որ ԼՂԻՄ-ը աշխարհագրական Լեռնային Ղարաբաղի մի մասն է միայն, և որ Քարվաճաղը, օրինակ, Լեռնային Ղարաբաղ է, և մենք Լեռնային Ղարաբաղի շուրջը եղած տարածքներ չենք գրավել: Հայ ժողովրդի պատմության ցանկացած ուսուցիչ կարող էր հուշել, որ Ղարաբաղյան հակամարտության սկիզբը 1918 թվականն է, այլ ոչ թե 1988-ը: Վերջապես, միջազգային իրավունքի ցանկացած մասնագետ կարող էր հուշել, որ Շուշիից ու Աղդամից Ստեփանակերտը հրետակոծող կամ ԼՂԻՄ-ի շրջափակմանը զանգվածաբար մասնակցող Բերձորի (Լաչինի), Վարանդայի (Ֆիզուլիի) կամ Քարվաճաղի ադրբեջանցիները չեն կարող փախստականներ համարվել: Հասկանալի է դառնում, որ մեր արտաքին քաղաքականության համար նման պարզ հարցերում վրիպող մեր պատասխանատուները փոքր-ինչ ավելի գիտելիք պահանջող հարցերում հեշտությամբ կարող էին սայթաքել: Այդ կարգի մեկ սխալ չէ, որ մենք թույլ ենք տվել: Դրանք շատ են, բայց դրանց մեջ առանձնանում է 1994 թ. մայիսին բիշքեկյան փաստաթղթի տակ իր ստորագրությունը դնելու ՀՀ իշխանության համաձայնությունը, որի հետևանքները զգում ենք ցայսօր: Մինչև բիշքեկյան ակտը միջազգային հանրությունն ուներ հիմնավոր համոզմունք, որ ՀՀ-ն հակամարտության կողմ չէ, և ըմբռնումով էր ընդունում Արցախի հարցում նրա դիրքորոշումը: Պատահական չէ, որ 1993 թ. ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կողմից Քարվաճաղը վերցնելու մասին ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի 1993 թ. ապրիլի 6-ին ընդունած թիվ 822

բանաձևում ընդգծվում էր *տեղական ուժեր* եզրույթը⁷, իսկ նույն տարվա նոյեմբերի 12-ի բանաձևում⁸ ՀՀ իշխանություններին կոչ էր արվում օգտագործել իրենց ազդեցությունը ԼՂՀ իշխանությունների վրա, որպեսզի վերջիններս կատարեն ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի որոշումները: Եվ այսպես, միջազգային հանրությունն ընդունում էր, որ ՀՀ-ն կոնֆլիկտի կողմ չէ, և ըստ այդմ էլ Ռուսաստանի Դաշնությունից Մինսկի խմբի համաձայնագրի վրա Կազմիրովը հրադադարի մասին փաստաթուղթը կազմել էր Ստեփանակերտին և Բաքվին ներկայացնելու համար: ՀՀ-ն փաստաթղթին միացել և այն ստորագրել է Հեյդար Ալիևի խնդրանքով⁹: Գիտակցել են արդյոք Երևանում, որ Ալիևին հաճոյանալու այդ քայլով ՀՀ-ն դառնում է հակամարտության կողմ: Դժվար է ասել: Բայց դրանից շատ չանցած՝ հակամարտության մասին Բաքվի բառամթերքը և բանակցային վարքը կտրուկ փոխվեցին: Նա ստացել էր ԼՂՀ-ի հետ բանակցելուց հրաժարվելու և Հայաստանը՝ որպես իր տարածքների զավթիչ ներկայացնելու հնարավորություն: Բաքուն հրաժարվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակում բանակցել ԼՂՀ-ի հետ, երբ արդեն ՀՀ առաջին նախագահը պաշտոնանկ էր արվել, և իշխանության դեկը անցել էր Ռոբերտ Քոչարյանին: Առաջին նախագահը և իրեն սատարող կուսակցությունը՝ ՀՀԾ-ն, շտապեցին խնդիրը ներկայացնել այնպես, կարծես թե Արցախը բանակցային գործընթացից դուրս է մղված Ռոբերտ Քոչարյանի մեղքով՝ դրանով քողաձածկելով իրական սայթաքումը՝ Բիշքեկում հակամարտության կողմ դառնալու անհեռատես քայլը: Սակայն սեփական սխալը ուրիշի վրա բարդելով՝ խնդիրը չէր սպառվում: Կար ավելի նուրբ հարց, որ երկրորդ նախագահն ու նոր քաղաքական ընտրախավը չնկատեցին: Բաքվի կողմից ԼՂՀ-ի հետ բանակցային նույն սեղանի շուրջ նստելուց հրաժարվելը բնավ չէր նշանակում, որ Ստեփանակերտը դուրս է մղված բանակցային գործընթացից: Բաքուն բանակցային գործընթացի՝ Մինսկի խմբի ձևաչափի սահմանողը չէր և չէր կարող լինել: Նա կարող էր ԵԱՀԿ-ի կողմից առաջարկվող այդ հարթակն ընդունելի կամ անընդունելի համարել իր համար¹⁰, կարող էր կոնֆլիկտի կողմերին առաջարկել նոր ձևաչափ, բայց չէր կարող չեղարկել հակամարտությունների կարգավորման բանակցային հարթակներ ստեղծելու և դրանցում կոնֆլիկտի կողմեր ճանաչելու ԵԱՀԿ-ի որոշումները: Մինսկի

⁷ Организация Объединенных Наций. Резолюция Совета Безопасности 822 (1993 г.) S/RES/822, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/73/PDF/N9324773.pdf?OpenElement>

⁸ Организация Объединенных Наций. Резолюция Совета Безопасности 884 (1993 г.) S/RES/884, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/22/PDF/N9363122.pdf?OpenElement>

⁹ Հրադադարի փաստաթուղթը նախապատրաստող Վլ. Կազմիրովի վկայությունն այդ մասին տե՛ս, <https://www.youtube.com/watch?v=FFDILPQ4ALA>, <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res874.htm>

¹⁰ Բաքվում 2022 թ. հուլիսի 16-18 թթ. կայացած «Սպառնալիքներ գլոբալ աշխարհակարգին» միջազգային համաժողովում Իլհամ Ալիևը, անարդյունավետ որակելով Մինսկի խմբի 28 տարվա գործունեությունը, հայտարարեց, որ Ադրբեյջանը ինքնուրույն լուծել է Դարաբաղյան հիմնախնդիրը, որ Մինսկի խումբը այլևս գոյություն չունի, ինչն անիմաստ է դարձնում ԵԱՀԿ-ի կազմավորած այդ հարթակի գոյությունը, որին պետք է ասել «Մնաս բարով»: Պաշտոնական Երևանը կողմնակից է Մինսկի խմբի գործունեության վերսկսմանը, որի ճակատագիրը կախված է այն բանից, թե Եվրոպան կենթարկվի՞ արդյոք Բաքվի ճնշմանը:

խմբի ձևաչափը սահմանված էր ԵԱՀԿ-ի կողմից, որը 1993-ին Ստեփանակերտին և ոչ թե Երևանին էր դիտարկում որպես հակամարտության կողմ: Բայց Բիշքեկում և դրան հաջորդած տարիներին Բաքուն պարզ քայլերով Հայաստանի Հանրապետությանը դարձրեց կոնֆլիկտի կողմ և տարիների ընթացքում համապատասխան դիվանագիտական և տեղեկատվական գործունեությամբ հասավ այն բանին, որ պատերազմի այդ պատկերացումը կայունանա միջազգային հանրության մեջ: 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի ընթացքում ադրբեջանական զինված ուժերի կողմից ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետության տարածք մտնելը Բաքուն փորձում է արդարացնել հենց այն փաստարկով, որ հակամարտության միակ իրական կողմը Հայաստանի Հանրապետությունն է: Ահա թե ինչ գին ունեցավ Բիշքեկում հրադարարի վերաբերյալ փաստաթղթի տակ առանց որևէ վերապահումի ՀՀ-ի անունից դրված ստորագրությունը:

Թերըմբոնում Արցախի ինքնորոշման իրավունքի հարցում

Նախ որոշ դիտարկումներ ժամանակակից պետականակենտրոն աշխարհակարգում ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի շուրջ ձևավորված իրողությունների մասին: Այդ իրավունքը միջազգային հիմնարար փաստաթղթերում ամրագրված իրավական նորմ է, որը պետություններին պարտավորեցնում է աջակցել ինքնորոշման համար պայքարող ժողովուրդներին¹¹: Տարընթերցումներ բացառող հստակությամբ այն ամրագրված է 1974 թ. հոկտեմբերին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ընդունած՝ *Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրության համաձայն՝ պետությունների միջև բարեկամական հարաբերությունների և համագործակցության վերաբերյալ միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հռչակագրում*: Բայց այդ փաստաթղթերն ընդունած միջազգային հարաբերությունների գլխավոր սուբյեկտների՝ պետությունների վերաբերմունքը իրավական այդ նորմի նկատմամբ միանշանակ չէ: Սովորաբար նրանք բաց տեքստով չեն հերքում ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավական նորմի հիմնարար բնույթը և հրապարակավ ընդունում են սեփական ճակատագիրը տնօրինելու և իրենց հիմնած պետական կազմավորման քաղաքական ու տնտեսական կարգը ինքնուրույն որոշելու նրանց անկապտելի իրավունքը: Սակայն հարցը

¹¹ Հռչակագրում ասված է. «Միավորված ազգերի կազմակերպության Կանոնադրությամբ ամրագրված՝ ժողովուրդների հավասար իրավունքների և ինքնորոշման սկզբունքի ուժով, բոլոր ժողովուրդներն իրավունք ունեն ազատորեն, առանց արտաքին միջամտության որոշելու իրենց քաղաքական կարգավիճակը և հետամուտ լինելու իրենց տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացմանը, և յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է հարգել այս իրավունքը՝ համաձայն Կանոնադրության դրույթների: Յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է համատեղ և անհատական գործողությունների միջոցով նպաստել ժողովուրդների հավասար իրավունքների և ինքնորոշման սկզբունքի իրագործմանը՝ համաձայն Կանոնադրության դրույթների, և աջակցել Միավորված ազգերի կազմակերպությանը իրեն Կանոնադրությամբ վերապահված պարտականությունների կատարման գործում՝ կապված այս սկզբունքի իրականացման հետ...», տե՛ս Declaration on the Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the Charter of the United Nations <https://digitallibrary.un.org/record/202170?ln=ru>

հրապարակային հայտարարություններով չի սպառվում: Բանն այն է, որ ինքնորոշման սկզբունքը իր բնույթով երկսայր է: Նրա մեջ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի հետ միաժամանակ ներդրված է բազմազգ պետությունների տրոհման իրավական հնարավորության գաղափարը: Այստեղից էլ բացատրելի է դառնում պետությունների (հատկապես բազմազգ պետությունների) վարքը միջազգային իրավական այդ նորմի գործնական կիրառության հարցում: Նրանք, եթե ազատ արտահայտվենք, չեն սիրում այդ սկզբունքը և վճռականորեն չեն հանդուրժում դրա գործադրումը իրենց նկատմամբ: Բայց նույն վճռականությամբ նրանք կարող են հանդես գալ ինքնորոշման իրավական նորմի գործադրման օգտին, եթե խոսքը մի այլ պետության մասին է, որի տրոհումը կամ վերամիավորումը իրենց ձեռնտու է, ինչպես դա եղավ Հարավսլավիայի, ԽՍՀՄ-ի կամ Գերմանիայի դեպքում: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու մոլորակի գերտերությունները, որ սովորաբար բազմազգ են լինում, իրավական այդ նորմը դարձրել են քաղաքական գործիք և, հակառակ ինքնորոշման ձգտումներում ժողովուրդներին պաշտպանելու ստանձնած հանձնառությանը, նորանկախ պետություններին ճանաչում են ընտրողաբար՝ քաղաքական նպատակահարմարության իրենց չափանիշներով: Միջազգային իրավունքի խախտումներով անկախության հայտ ներկայացնող կազմավորումը (օրինակ՝ Ադրբեյջանը կամ Կոսովոն) կարող է արժանանալ խոշորների բարեհաճությանը, իսկ այդ իրավունքին բժախնդիր հետևողը և իր իրավունքը ռազմի դաշտում պաշտպանողը (օրինակ՝ Արցախը)՝ ոչ: Բայց, դրանով հանդերձ, գերտերությունները ամեն կերպ աշխատում են ներկայանալ որպես միջազգային իրավունքի պահապաններ և սովորաբար որպես իրենց իրավական բարեվարքության ապահովման գործիքներ են օգտագործում միջազգային իրավունքի բաց տեղերը, իրավական սկզբունքների ճշմարտանման, բայց ոչ ճշմարիտ մեկնաբանությունները, որ հաճախ դժվար է լինում նկատել նրանց հայտարարություններում կամ ներկայացրած փաստաթղթերում:

Արցախի հարցում նման հնարախաղեր կիրառվեցին ԵԱՀԿ-ի շրջանակում տարվող բանակցություններում: Մեզ համար դրանցից ամենավտանգավորը հենց ինքնորոշման հարցում մեր դեմ լարած թակարդն էր, որի մեջ մենք ընկանք և որից դուրս գալու միտք ցայժմ չունենք: Բայց ամեն ինչի մասին հերթով: Հենց սկզբից մենք որդեգրել էինք, թվում էր, ճիշտ այն դիրքորոշումը, որ ՀՀ-ի պայքարը միջազգային հարթակներում տարվում է հանուն Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման: Իշխանությունները բազմաթիվ առիթներով հանրությանը վստահեցնում էին, որ խնդիրը ինքնորոշման իրավունքի դաշտ տեղափոխելը ամենից իրատեսական ու հեռանկարային մոտեցումն է: Առաջին հայացքից ամեն ինչ մտածված էր թվում: Բայց դա՝ միայն առաջին հայացքից: Խորքային վերլուծությունը բացահայտում է, որ, արդեն սկսած 1991-ից, մենք չըմբռնեցինք Արևմուտքի կողմից խնդիրը աշխարհաքաղաքական նպատակներով օգտագործելու ծրագրերը և չունեցանք դրանց հակադարձելու համարժեք տեսա-

կան պատրաստականություն և փորձառություն¹²։ Ո՛չ 1988-ին, ո՛չ էլ հետագայում մեզ համար չպարզեցինք, թե ինչու 1988 թ. սեպտեմբերին Եվրախորհրդարանի հատուկ բանաձևով¹³ «Խորհրդային Սոցիալիստական Հայաստանի հետ վերամիավորվելու հայ փոքրամասնության պահանջը» պաշտպանող Եվրոպան 1991-ին մոռացավ իր այդ դիրքորոշումը և որոշեց Ադրբեջանական Հանրապետությունը ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղով հանդերձ, երբ Բաքվի ձեռքերին դեռ չէր չորացել ցեղասպանական վայրագությունների արյունը։ Արևմուտքը ԼՂՀ-ն չճանաչեց նույնիսկ այն բանից հետո, երբ Արցախը իր անկախությունը պաշտպանեց ռազմի դաշտում։ Նրա վարքը դարաբաղյան հարցում պարզ էր, ուղղակի մեզ պետք էր այն ճիշտ հասկանալ։ 1988-ին նա մեզ խրախուսում էր թեժ պահել Ղարաբաղյան շարժման կրակը ԽՍՀՄ-ի կազմաքանդման գործընթացը շարունակելու համար, իսկ 1991-ի դեկտեմբերին, այդ գործընթացի վերջնագծում, երբ տարածաշրջանում ձեռնարկում էր նոր մեծ խաղեր, մեր կարիքն արդեն չուներ։ Հատկապես հակառուսական իր ծրագրերում Անդրկովկասը նրան պետք էր որպես հնարավոր լարվածության օջախ, որ կարող էր օգտագործել ըստ անհրաժեշտության ու նպատակահարմարության։ Սակայն նկատել է պետք, որ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավական նորմի մեկնաբանության շուրջ գերտերությունների հնարախաղերը, պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքը ինքնորոշման իրավական նորմին արհեստականորեն հակադրելը¹⁴ մեծ հաշվով պատմական ընթացքի վրա չեն ազդում։ XX դարը ինքնորոշման համար ժողովուրդների ծավալած պայքարի և գաղութային տերությունների փլուզման դար էր՝ հակառակ այն բանի, որ խոշոր տերություններն ամեն կերպ փորձում էին զսպել այդ անկասելի ընթացքը։ Այնպես որ գլոբալ քաղաքական զարգացումներում ամեն ինչ չէ, որ տեղի է ունենում գերտերությունների կամքով, և ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման հարցում վերջին խոսքը պատկանում է պատմական օրինաչափություններին։ Հակա-

¹² Մենք Ռուսաստանին չենք դատում հետխորհրդային տարածքում նորանկախ պետությունների ճանաչման գործընթացի կարևոր դերակատար, քանի որ 1991-ին նա զբաղված էր ԽՍՀՄ-ի փլատակների վրա իր անկախության ապահովման հարցերով։ Հետխորհրդային տարածքների «կարգավորման» գործը Արևմուտքի ձեռքում էր։

¹³ St' u Official Journal of the European Communities, No. C 94/117, July, 1988:

¹⁴ Պետությունների տարածքային ամբողջականության սկզբունքը վերաբերում է միջպետական հարաբերություններին և արգելում է մի պետության կողմից մեկ այլ պետության տարածքի զավթումը։ Միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների խախտումը կապ չունի ժողովուրդների ինքնորոշման իրավական նորմի հետ։ Բազմազգ պետության ժողովուրդներից մեկի ինքնորոշման շնորհիվ նրա տարածքի ու սահմանների փոփոխությունը չի նշանակում նրա տարածքային ամբողջության խախտում։ Եթե դա այդպես լիներ, ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքը իրավաբանորեն անիմաստ ու ավելորդ կլիներ։ Սակայն ինքնորոշման իրավական նորմը տարածքային ամբողջականությանը անհիմն կերպով հակադրելու և այդ ձևով այն արժեզրկելու հարցում շահագրգիռ պետությունների ղեկավարները առիթը բաց չեն թողնում դա անելու։ Ամենաթարմ օրինակը Ղազախստանի նախագահ Կասըն Ժորմատ Քեմելիչի ելույթն էր 2022 թ. հունիսի 15-18 Սանկտ-Պետերբուրգի XXV միջազգային տնտեսական համաժողովում, որտեղ նա ինքնորոշման ակտով Ուկրաինայից իրենց անկախությունը հռչակած Դոնեցկի և Լուգանսկի հանրապետությունները որակեց որպես կեղծ/կվադի պետություններ։ St' u <http://kremlin.ru/events/president/news/68669>

ռակ բոլոր արգելքներին՝ ժողովուրդները շարունակում են պայքարը իրենց լիիրավ ինքնորոշման համար և այդ պայքարը մղում են ոչ միայն զենքով: Նրանց համար բաց են մնում տեղեկատվական, քաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության դաշտերը: Այդ տեսակետից դիտարկելով Արցախյան հարցը՝ պետք է նկատել, որ այն կարող է դասական օրինակ ծառայել այն բանին, որ հակառակ միջազգային իրավունքի տեսակետից 1991 թ. իր կայացման անբասիր լինելուն և ռազմի դաշտում անկախ պետականություն ունենալու իր իրավունքի պաշտպանությանը, Արցախը չճանաչվեց գերտերությունների կողմից¹⁵: Եթե առանց անհարկի նրբանկատության իրերը կոչենք իրենց անուններով, պիտի փաստենք, որ զանազան շրջահոսելի, հստակությունից զուրկ ու հաճախ նաև կեղծ բանաձևերի քողի տակ Արևմուտքն իրականում բռնություն գործադրեց Արցախի ժողովրդի նկատմամբ և հաշվեհարդար՝ միջազգային իրավունքի նկատմամբ: Բայց խնդիրը չի հանգում միայն Արցախի հարցում խոշորների ցուցաբերած վերաբերմունքին: Մեր հարցը մենք պիտի առաջ տանեինք: Եվ այդ տեսակետից այն դարձյալ դասական օրինակ է, թե ինչ անփութությամբ են վատնվել կամ անտեսվել քաղաքական, դիվանագիտական ու տեղեկատվական այն հնարավորությունները, որ պատմական հանգամանքների բերումով կային հայկական կողմերի տրամադրության տակ: Բազմաթիվ իրավական ու քաղաքական բնույթի փաստեր, որ ձևակերպված ու դրված էին հրապարակում, չորդեգրվեցին պաշտոնական քաղաքականության կողմից, մնացին իբրև անձնական տեսակետներ ու նույնիսկ իրենց այդ կարգավիճակով չներդրվեցին միջազգային տեղեկատվական հոսքերում ու փորձագիտական շրջանակներում, անելիք, որ ոչ թե առանձին հետազոտողի, այլ պետության գործը պիտի լիներ¹⁶: Հանիրավի անուշադրության մատնված այդ հարցերից մեկը հենց ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման խնդիրն էր:

Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի մասին պաշտոնական երևանն ու Ստեփանակերտը տասնամյակներ շարունակ խոսում էին այնպես, կարծես 1988-ին այն առաջին անգամ էր հայտնվել միջազգային օրակարգում, կարծես 1991 թվականին ԼՂՀ-ն կայացել էր ինքնորոշման առաջնային ակտով: Մեր պաշտոնական քաղաքականության որդեգրած գաղափարն այն էր, որ ինչպես աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, այնպես էլ Արցախի ժողովուրդն ունի միջազգայնորեն երաշխավորված լիակատար ինքնորոշման իրավունք՝ ընդհուպ անկախ պետականության հռչակումը: Թվում է՝ դարձյալ ամեն ինչ ճիշտ էր ասված: Բայց նման հարցադրումը անբացահայտ ձևով պարունակում է այն միտքը, որ ԼՂ ժողովրդի այդ իրավունքը մինչև 1991 թվականը երբևիցե չի ճանաչվել: Փոխանակ միջազգային հանրությանը

¹⁵ Պատճառներն, ինչպես նշվեց, պետք է փնտրել գլոբալ ուժադաշտի գլխավոր դերակատարների ծրագրերում: Արցախյան խնդրի աշխարհաքաղաքական ենթախորքի հարցը առանցքային է դրա համարժեք ըմբռնման համար և պահանջում է առանձին քննություն:

¹⁶ Դեռևս պետք է հատուկ հետազոտություն կատարել այն հարցով, թե ինչպես այդ բոլոր հարթակներում մենատիրությունը հանձնեցինք Բաքվին՝ կեղծարարության իր հզոր մեքենայով հանդերձ:

հղած մեր ուղերձներում անընդհատ շեշտեինք, որ ԼՂ ժողովուրդը աշխարհի բոլոր ժողովուրդների նման, միջազգային իրավունքի համաձայն, ունի ինքնորոշման իրավունք, մենք պետք է որպես հերթապահ բանաձև հնչեցնեինք այն դրույթը, որ **այդ իրավունքը արդեն երիցս ճանաչվել է**: Խորհրդային Ադրբեջանն այն ճանաչել է դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի հռչակագրով, իսկ Խորհրդային Միությունը, որի իրավահաջորդը Ռուսաստանի Դաշնությունն է՝ 1990 թ. ապրիլի 3-ի «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու մասին հարցերի լուծման մասին» և նույն թվականի ապրիլի 26-ին «ԽՍՀ Միության և դաշնության սուբյեկտների իրավասությունների սահմանազատման մասին»¹⁷ ԽՍՀՄ օրենքներով: Այս վերջին օրենքով ԽՍՀՄ-ը վերահաստատում էր, որ ԼՂԻՄ-ի կազմավորումը կատարվել է ԼՂ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման հիմքի վրա: Դրանով նա հավելյալ իրավական հիմնավորում էր տալիս նախօրեին՝ ապրիլի 3-ին ընդունված ԽՍՀՄ օրենքին, որով ճանաչվում էր ԽՍՀ Միության ինքնավար կազմավորումների կողմից անկախ պետություն հռչակելու իրավունքը միութենական հանրապետության՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու պարագայում:

Կարևոր է ընդգծել այն հանգամանքը, որ ԼՂԻՄ-ի հռչակման համար ԽՍՀՄ օրենքներում ամրագրված զուտ իրավական բնույթի այդ փաստարկները երկրի իրավաքաղաքական դաշտում նորություններ չէին: Դրանք իրենց արմատներն ունեին դեռևս 1920-ականներին ընդունված փաստաթղթերում: ԼՂ ժողովրդի այդ իրավունքը ճանաչվել է Կովբյուրոյի՝ 1921 թ. հուլիսի 4-ի որոշմամբ, ըստ որի՝ նրան էր վերապահվում երկրամասի կարգավիճակի մասին հանրաքվեի իրավունքը: Կարող է անհավանական թվալ, բայց այդ իրավունքը ճանաչվել է նույնիսկ Կովբյուրոյի հուլիսի 5-ի այն որոշմամբ, որով Լեռնային Ղարաբաղը, հակառակ մեկ օր առաջ ընդունված բանաձևի, մտցվել է Ադր. ԽՍՀ-ի սահմանների մեջ: Լեռնային Ղարաբաղին մարզային լայն ինքնավարություն տրամադրելու մասին Կովբյուրոյի որոշումը Խորհրդային տիպի պետականություն ունենալու մասին ԼՂ-ի հայության իրավունքի ճանաչման ակտ էր: Ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքին վերաբերող մեր տրամադրության տակ եղած փաստարկների այդ ամբողջ տրցակը, որով հաստատվում էր արցախահայության ինքնորոշման իրավունքի արդեն իսկ ճանաչված լինելու փաստը, մենք շուրջ երեք տասնամյակ լռության ենք մատնել: Միջազգային հանրությանն ուղղված մեր ուղերձներով, Մինսկի խմբի շրջանակում հնչեցվող մեր հայտարարություններով մենք արժեզրկում էինք արցախահայության՝ որպես ինքնորոշման իրավունքով օժտված սուբյեկտի՝ 1920-ականների և 1990-ականների ահեղ մարտերում նվաճած ձեռքբերումը: Եվ դրանք վերաբերում էին ոչ միայն ինքնորոշման իրավունքի ճանաչմանը, այլև այդ իրավունքի գործնական իրականացմանը: Լռության

¹⁷ Օրենքն հաստատում է, որ «ինքնավար հանրապետությունները, ինքնավար կազմավորումները միութենական հանրապետությունների կազմ են մտնում ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա», հմմտ. <https://cutt.ly/g3CvxU2>

մատնելով ղարաբաղյան խնդրի՝ 1988-ին նախորդած ողջ պատմությունը և շրջանառությունից իսպառ հանելով այդ շրջանի ծանրակշիռ իրավական փաստերը՝ աշխարհին ուղղած մեր դիմումներով մենք խնդրում էինք ճանաչել Արցախի ինքնորոշման իրավունքը, փոխանակ պահանջեինք **հարգել ԼՂ ժողովրդի արդեն ճանաչված իրավունքը**:

Իրավական անկասելի փաստարկներ, որոնք լուրջյան մատնեցինք մենք

Արցախահայությունը XX դարում երկու անգամ իրացրել է ինքնորոշման իր իրավունքը իրենից բացի ոչ մեկին (ոչ մեկ այլ պետության) չպատկանող տարածքներում: Նա իր այդ իրավունքը գործադրել է 1918 թ. հուլիսին երկրամասի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի անունից՝ երկրամասը հռչակելով Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի մաս, երբ Ռուսաստանը բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո դուրս էր եկել Անդրկովկասից, իսկ Թբիլիսիում հռչակված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը քաղաքական իրողություն չէր դարձել: Երկրորդ անգամ դարձյալ իրենից բացի ոչ մեկին չպատկանող տարածքներում Արցախը ինքնորոշվել և համաժողովրդական հանրաքվեով անկախություն է հռչակել 1991 թ. դեկտեմբերին, երբ Ադրբեջանական Հանրապետությունը 1991 թ. օգոստոս-հոկտեմբերին հրաժարվել էր Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերականգնել 1918-1920 թթ. գոյատևած, Ազգերի լիգայի անդամակցության մերժումը ստացած¹⁸ և առանց փաստացի հաստատված կամ ճանաչված սահմանների պատմությունը լքած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը: Մենք այդպես էլ իր նշանակությանը համարժեք հնչեղություն չտվեցինք իրավական այն փաստին, որ 1991 թ. սեպտեմբերին ԼՂՀ-ն իր անկախությունը հռչակել է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությանը չպատկանող տարածքներում՝ այն պարզ հիմնավորումով, որ հրաժարվել է լինել Ադր. ԽՍՀ-ի իրավահաջորդը և վերականգնել առանց սահմաններ ձեռք բերած և Ազգերի լիգային անդամակցելու մերժումը ստացած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդը¹⁹: Մենք պաշտոնապես ընտրեցինք ավելի թույլ բանաձև այն մասին, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք չի եղել անկախ Ադրբեջանի կազմում:

Ի դեպ, 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունված ԼՂՀ-ի անկախության հռչակագրում մոռացության չի տրված այդ պատմությունը: Նրանում, ըստ էության, թվարկված են գրեթե այն բոլոր իրավական հիմքերը, որոնցով մենք կարող ենք փաստարկել ԼՂՀ-ի հռչակման լեգիտիմությունը Բաքվի հետ մեր կոնֆլիկտային իրավաքաղաքական խոսույթում և միջազգային հանրությանն

¹⁸ League of Nations 1920, 173-174.

¹⁹ Ի դեպ, հենց Ադր. ԽՍՀ-ի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու, 1918 թ. թուրքերի կողմից հիմնադրված և առանց հաստատված սահմանների պատմությունը 1920 թ. լքած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության վերականգման փաստարկն է առաջինը հիշատակվում 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի ԼՂՀ-ի անկախության հռչակագրում: Տե՛ս <http://president.nkr.am/ru/nkr/nkr1>

ուղղած ուղերձներում: Հատկանշական է, որ այդ իրավական հիմքերի շարքում առաջինը նշված է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու և 1918-1920 թթ. գոյատևած և առանց փաստացի հաստատված կամ ճանաչված սահմանների պատմությունը քաժ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականության վերականգման փաստը, որից և անմիջապես բխում է վերը բերված մեր այն դրույթը, որ ԼՂՀ-ն կայացել է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությանը չպատկանող տարածքներում:

Մենք անդրադարձանք այն պատմաիրավական փաստերի ու փաստարկների միայն մի մասին, որ կային մեր տրամադրության տակ, և մեր իսկ կողմից մնացին անուշադրության մատնված տեղեկատվական առճակատումներում ու բանակցային խոսույթում²⁰: Ծառացող «ինչո՞ւ» հարցի ամենահավանական պատասխանն այն է, որ մեր պատասխանատուները չգիտակցեցին տեղեկատվական գործոնի դերը ժամանակակից գլոբալ կոնֆլիկտային դաշտերում:

Եզրակացություններ

Մինչև 1991 թ. դեկտեմբերի 12-ը, երբ եվրոպական համայնքը հայտարարեց ԽՍՀՄ նախկին միութենական հանրապետությունների հիմքի վրա հետխորհրդային տարածքում նորանկախ հանրապետությունների անկախությունը ճանաչելու իր որոշման մասին, «Ադրբեջան» անունը իրեն վերագրած երեք պետություններից ոչ մեկը չէր կայացել օրինական ձևով՝ ինքնորոշման ակտով և անկախության հանրաքվեի արդյունքով: Այս փաստը անիմաստ է դարձնում «Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքային ամբողջականություն» և «Ադրբեջանական Հանրապետության լեգիտիմ սահմաններ» հասկացությունները, քանի որ ժողովրդի հիմնած պետության սահմանների լեգիտիմության օրինական հիմքը որոշակի տարածքի վրա նրա ինքնորոշումն է համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով: Մնացած դեպքերում խոսք կարող է լինել խոշոր դերակատարների «նվիրած» կամ զավթած տարածքների և այդ հիմքով ստեղծած սահմանների մասին:

Մենք տեղեկատվական շրջանառության մեջ չդրեցինք այն իրավական փաստարկը, որ Բաքվում ընդունված կամ «Ադրբեջան» անունը կրած որևէ պետության վերաբերյալ ընդունված միջազգային ոչ մի փաստաթղթում որևէ հղում, հիմք կամ հիմնավորում չկա *Ադրբեջան* անունն իրեն վերագրած, մեկը մյուսի իրավահաջորդությունից հրաժարված այդ պետությունների սահմանների մասին: Երրորդ երկրների կողմից այդ սահմանների ճանաչումը դրանք չի դարձնում օրինական, քանի որ ճանաչումը քաղաքական, այլ ոչ թե իրավական ակտ է:

²⁰ Մենք չանդրադարձանք քաղաքական փաստարկների հայկական փաթեթին, որը հատուկ վերլուծության նյութ է:

Գրականություն

- Կազմիրով 1993, 90-ականներին Ադրբեջանը բանակցում էր անձամբ Ղարաբաղի հետ. <https://www.youtube.com/watch?v=FFDILPQ4ALA>, <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1993/res874.htm> (ներբեռնման օրը՝ 04.10.2022):
- Пленарное заседание Петербургского международного экономического форума <http://kremlin.ru/events/president/news/68669> (ներբեռնման օրը՝ 20.06.2022).
- Закон СССР о разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами Федерации <https://cutt.ly/g3CvxU2> (ներբեռնման օրը՝ 22.04.2022).
- Официальный сайт Республики Арцах <http://president.nkr.am/ru/nkr/nkr1> (ներբեռնման օրը՝ 02.07.2022).
- Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике 2008, т. 1, Москва, «Кругъ», 943 с.
- Оксана Мусаелян. Беженцы из Азербайджана как новый вид граждан-изгоев в Армении <https://hetq.am/ru/article/89271> (ներբեռնման օրը՝ 02.02.2022).
- Организация Объединенных Наций. Резолюция Совета Безопасности 822 (1993 г.) S/RES/822 <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/73/PDF/N9324773.pdf?> (ներբեռնման օրը՝ 25.06.2022).
- Declaration on the Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in Accordance with the Charter of the United Nations <https://digitallibrary.un.org/record/202170?ln=ru> (ներբեռնման օրը՝ 12.02.22).
- League of Nations 1920, The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva, p. 173-174.
- Official Journal of the European Communities, No. C 94/117, July, 1988.

ԱՐՑԱՒ. ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԵՎ ԲԱՆԱԿԾԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ ԱՆՏԵՍՎԱԾ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐ

Ալեքսանդր Մանասյան

Ամփոփում

Հակամարտող կողմերից ամեն մեկը, որպես կանոն, աշխատում է տեղեկատվական դաշտում ձևավորել կոնֆլիկտի՝ իր համար նպաստավոր կերպար և այն ներդնել հանրային գիտակցության մեջ: Դա հաճախ վճռորոշ նշանակություն է ստանում բանակցային գործընթացում և այն առաջարկություններում, որոնք միջնորդները ներկայացնում են կողմերին: Տեղեկատվական առճակատման հիմնական բնագծերը սովորաբար անցնում են հակամարտության էությանն ու առարկային վերաբերող բանալի հասկացություններով: Այդ հարցում մանրուքներ չեն լինում, և կողմերից պահանջվում են ոչ միայն ֆինանսական, այլև մտավոր ներդրումներ: Ղարաբաղյան հակամարտության շուրջ ԵԱՀԿ-ի հովանու տակ բանակցային գործընթացի՝ մոտ երեսուն տարվա փորձը ցույց է տալիս, որ հայկական կողմերին չի հաջողվել հետ մղել հակամարտության էության խեղաթյուրման՝ Բաքվի քարոզչական կեղծարարության մեքենայի գրոհները այնպիսի կարևոր թեմաներում, որոնք վերաբերում են հակամարտության սկզբին, հակամարտության կողմերին, փախստականությանը, ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքին (և սրանք դեռ բոլորը չեն): Այդպես մենք ինքներս

նպաստեցինք հակամարտության անհայանպաստ կերպարի ձևավորմանը: Դրանք անցյալում չեն մնացել, և այսօր էլ դրանց ճշգրտումը դեռևս հրատապ է:

Բանալի բառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղ, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, հակամարտության սկիզբ, ինքնորոշման իրավունք, անկախության հանրաքվեն՝ որպես սահմանների լեգիտիմության իրավական հիմք, քաղաքական վարք, Ղարաբաղյան հիմնախնդրի իրավական փաթեթ:

АРЦАХ: НЕУЧТЕННЫЕ АРГУМЕНТЫ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЕ И ПЕРЕГОВОРНОМ ДИСКУРСЕ

Александр Манасян

Резюме

Как правило, каждая из конфликтующих сторон работает над созданием благоприятного для себя образа конфликта в информационном поле и внедрением его в общественное сознание. Часто это приобретает решающее значение в переговорном процессе и в рекомендациях, которые посредники представляют сторонам. Информационное противоборство обычно касается ключевых понятий о сути и предмете конфликта. В этом вопросе мелочей не бывает, и от сторон требуются не только финансовые, но и большие интеллектуальные вложения. Опыт почти тридцатилетнего переговорного процесса под эгидой ОБСЕ по карабахской проблеме показывает, что армянским сторонам не удалось отразить атаки бакинской пропагандистской фальсификационной машины, искажающей суть конфликта в таких важных вопросах, как начало конфликта, стороны конфликта, беженцы, самоопределение народов (и это не все). Таким образом, мы сами способствовали формированию неблагоприятного для нас образа конфликта. Они не остались в прошлом, и их уточнение актуально и сегодня.

Ключевые слова – Нагорный Карабах, Нагорно-Карабахская автономная область, начало конфликта, право на самоопределение, провозглашение независимости как правовое основание легитимности границ, политическое поведение, правовой пакет Карабахской проблемы.

ARTSAKH: NEGLECTED ARGUMENTS IN INFORMATION WARFARE AND NEGOTIATION DISCOURSE

Alexander Manasyan

Abstract

As a rule, each of the conflicting parties is working on creating a favorable image of the conflict in the information field and introducing it into the public consciousness. This often becomes decisive in the negotiation process and in the recommendations that the mediators present to the parties. Glazed frontiers of informational confrontation usually come out on key concepts about the essence and subject of the conflict. There are no

trifles in this matter, and the parties are required not only financial, but also large intellectual investments. The experience of almost thirty years of negotiation process under the auspices of the OSCE on the Karabakh problem shows that the Armenian parties failed to repel the attacks of the Baku propaganda machine of falsification, which distorts the essence of the conflict in such important topics as the beginning of the conflict, the parties to the conflict, refugees, self-determination of peoples (that's not all). Thus, we ourselves contributed to the formation of an unfavorable image of the conflict for us. They have not remained in the past, and their clarification is relevant today.

Key words – Nagorno-Karabakh, Nagorno-Karabakh Autonomous Region, the beginning of the conflict, the right to self-determination, the declaration of independence as a legal basis for the legitimacy of borders, political behavior, the legal package of the Karabakh problem.

БИОГРАФИИ УЧЕНЫХ В ДОКУМЕНТАХ

СЕНЕКЕРИМ ТЕР-АКОПЯН

Из архива С. Тер-Акопяна, хранящегося в Матенадаране

Видный арменовед, востоковед, филолог, археолог, этнограф и педагог Сенекерим Тер-Акопян (Челепи, Гюмушханеци) родился в 1882 г. в семье служащего в г. Гюмушхане Трапезундского вилайета. Начальное образование получил в местной школе. В 1896-1903 гг. учился в Эчмиадзинской семинарии Геворкян, затем – в Берлинском университете (1905-1910 гг.) на философском факультете. Возвратившись на Кавказ, в 1903-1917 гг. занимался педагогической деятельностью в школах Тебриза, Еревана, Александрополя, Шуши, Нахичевана, Тифлиса, Баку и в семинарии Геворкян. В 1915-1917 гг. по поручению Кавказского человеколюбивого общества С. Тер-Акопян принимал участие в научных экспедициях с целью сбора и описания этнографических материалов из сборных пунктов западноармянских беженцев. В 1917-1921 гг. был помощником заведующего Эчмиадзинского музея. Когда декретом Ревкома и Наркомпроса ССРА 5 февраля 1921 г. был создан первый в Советской Армении научно-исследовательский институт-Эчмиадзинский культурно-исторический, Тер-Акопян вошел в состав научной коллегии института (заведовал матенадараном). 26 мая 1921 г. этот институт был реорганизован и переименован в Эчмиадзинский научный институт. С 6 января 1922 г. Тер-Акопян был утвержден на пост заместителя председателя института. До 1937 г. он занимал должность директора Эчмиадзинского матенадарана. Являлся одним из членов-учредителей Комитета охраны древностей Армении.

С. Тер-Акопян был приглашен на съезд востоковедов Германии, состоявшийся в Мюнхене 6-9 октября 1924 г., где выступил с докладами «О выполняемых работах в пользу востоковедения в Советской Армении» и «Остатки доармянской материальной культуры в Советской Армении» (Национальный архив Армении, ф. 1, оп. 4, д. 26, л. 7-7 об.).

Как член общества востоковедов Германии, он был приглашен также на востоковедческий съезд в Гамбург в конце сентября 1926 г., где выступил с докладом о проделанных историко-археологических работах в Советской Армении за последние годы, а также установил связи с соответствующими научными учреждениями Германии (НАА, ф. 1, оп. 6).

В годы культа личности Сталина С. Тер-Акопян стал невинной жертвой репрессий. 23 сентября 1937 г. он был арестован. 3 марта 1938 г. было вынесено постановление о предъявлении ему обвинения с изменением статьи 68 на статью 58а УК АрмССР. Заседание Особой тройки НКВД АрмССР от 4 октября 1938 г. постановило: Тер-Акопяна Сенекерима Хачатуровича расстрелять, что было приведено в исполнение 13 октября 1938 г. Определением Военного трибунала Закавказского военного округа на заседании от 3 января 1956 г. решение Тройки НКВД Армянской ССР от 4 октября 1938 г. в отношении Тер-Акопяна С.Х. было отменено, дело о нем прекращено за отсутствием состава преступления, и он был реабилитирован (НАА, ф. 1191, оп. 2, д. 979-981, л. 4-5, 68, 74-75 об. Подробнее см.: А. Адамян. Архив Сенекерима Тер-Акопяна. - Вестник общественных наук, 1971, N 12, с. 87-88; Закарян А. Письма, направленные Сенекериму Тер-Акопяну. - Вестник общественных наук, 1985, N 1, с. 83-91; Утуджян А. Сенекерим Тер-Акопян. - Христианская Армения, 2008, июль, Б, N 14; её же. Сенекерим Тер-Акопян. - Именитые семинаристы, 2009, выпуск Б, Первопрестольный Св. Эчмиадзин, с. 437-442. Все на армянском языке).

Ниже впервые публикуются документы из жизни и деятельности Сенекерима Тер-Акопяна.

СТЕПАН ГАРИБДЖАНЯН

Кандидат исторических наук

N 1

Письмо председателя Российской академии истории материальной культуры Н.Я. Марра в Армянский научно-исследовательский институт

6 октября 1923 г.
Петербург

В Российской академии истории материальной культуры при разряде греко-римского искусства образована Комиссия по изучению искусства и археологии эгейского периода в бассейне Средиземного моря и в прилегающих областях. Первоочередной задачей этой Комиссии является регистрация и исследование

памятников культуры, известной под названием «трипольской». Так как памятники «трипольской культуры» близко соприкасаются с памятниками древностей Передней Азии и Закавказья, которые как в своих Алагецких могильниках, так и в находках нижних районов б. Эриванской губернии и на границах с Грузией дали несомненно родственные образцы керамических изделий (Варнак, Килил-Ванк и др), то, естественно, что работы Комиссии теснейшим образом связываются с работами [научных] учреждений Армении и для планомерного осуществления своего задания нуждаются в содействии со стороны Армянского научно-исследовательского института.

Поэтому Российская академия истории материальной культуры обращается в Институт с предложением и просьбой содействовать выполнению предпринятой научной работы, каковое содействие может выразиться и в сообщении новейшей литературы по затронутому вопросу и в присылке фотографических снимков с предметов древностей указанного типа как старых, так и новых находок. Желательна также организация подобной же исследовательско-регистрационной работы и на местах по взаимному соглашению с Академией. Равным образом представляется вполне своевременным теперь же приступить к обсуждению вопроса о возможной поддержке на местах научной экспедиции, которая в тех целях может быть организована Академией в Армению при содействии материальными средствами также со стороны Республики Армении, в части, касающейся работ местных [научных] учреждений и отдельных научных работников, примкнувших к означенной экспедиции.

Академия надеется, что Институт примет на себя инициативу по поддержке работ Академии и войдет в сношение по этому поводу с другими заинтересованными учреждениями Армении.

Председатель Академии Н. Марр
Управляющий делами В. Миханкова

НАА, ф. 1063, оп. 1, д. 10, л. 3-4. Подлинник. Машинопись.

N 2

**Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի դիմումը ՀՍԽՀ լուսավորության ժողկոմին՝ իրեն
Լենինգրադ գործուղելու խնդրանքով**

21 սեպտեմբերի 1924 թ.
Երևան

Վերջին չորս խորհրդային տարիներում Հայաստանի գիտական ինստիտուտի Էջմիածնի հիմնարկներում անընդհատ տարած [առանց արձակուրդների բացակայելու] իմ աշխատանքների փորձը լրացնելու համար խնդրում եմ դյուրությամբ ընձեռել ինձ առաջիկա հոկտեմբեր ամսից գեթ երկու ամսով գործուղվելու Լենինգրադ, այնտեղ պարապելու և ծանոթանալու նոր հիմունքներով վերակազմված թանգարանային և մատենադարանային հիմնարկների հետ: Այս մա-

սին, Էջմիածնում իմ աշխատություններին ծանոթացած ակադեմիկ Մառի¹ կարծիքն է նույնպես, որ ստիպողական անհրաժեշտություն է ինձ համար Լենինգրադում ծանոթանալ և հետևել «Российская Академия Истории Материальной Культуры»-ի² տարած աշխատանքներին:

**Վարիչ Հայաստանի գիտական ինստիտուտի
Ձեռագրատուն-Մատենադարանի և թանգարանի՝
Սենեքերիմ Տեր Հակոբյան**

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 233, թ. 82: Բնագիր:

N 3

**ՀՍԽՀ լուսժողկոմատի Հնությունների պահպանության կոմիտեի կողմից
Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին տրված մանդատ**

26 դեկտեմբերի 1924 թ.
Երևան

Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի անդամ, Հայաստանի գիտական ինստիտուտի վարիչ ընկ. Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը մեկնում է Ղամարլուի շրջանը հնագիտական նպատակով:

Խնդրում ենք բոլոր պետական հաստատություններին և պաշտոնական անձանց ցույց տալ ընկ. Սեն. Տեր-Հակոբյանին լիակատար աջակցություն իր կատարելիք գիտական գործը հաջողությամբ ավարտելու համար:

**Նախագահ կոմիտեի Ա. Թամանյան³
Գիտնական քարտուղար Ա. Քալանթար⁴**

¹ **Մառ Նիկողայոս (1864-1934)** - արևելագետ, հայագետ, լեզվաբան, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս, փոխնախագահ: Ուսումնասիրել է Կովկասի ժողովուրդների հնագիտությունն ու ազգագրությունը: Մասնակցել է և ղեկավարել հին հայկական բնակավայրերի պեղումները, մի քանի արշավախմբերով մանրամասն ուսումնասիրել է Անին:

² Российская академия истории материальной культуры (РАИМК) была создана 18 апреля 1919 г. на базе существовавшей с 1859 г. Археологической комиссии. С 1959 г. - Институт археологии АН СССР. С 1919 по 1934 г. Академию возглавлял Н.Я. Марр.

³ **Թամանյան Ալեքսանդր (1878-1936)** - ՀԽՍՀ ժողովրդական ճարտարապետ (1926), Ռուսաստանի կերպարվեստի ակադեմիայի փոխնախագահ (1914): 1923 թ. հրավիրվել է Հայաստան, ընտրվել ՀԽՍՀ կերպարվեստի աշխատողների ընկերության նախագահ: 1923 թ. դեկտեմբերի վերջից դարձել է ՀՍԽՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի Հնությունների պահպանության կոմիտեի նախագահ: Կոմիտեին, որը ստեղծվեց կառավարության 1923 թ. դեկտեմբերի 18-ի դեկրետով իբրև հանրապետական գիտական-վարչական իրավասու օրգան, վերապահված էր «Հանրապետության մեջ ամենուրեք սիֆոված նյութական կուլտուրայի բազբահազար մնացորդների իրական և տեխնիկական պահպանության, նաև նրանց սիստեմատիկ ուսումնասիրության գործը»:

⁴ **Քալանթար (Լոռու Մելիք-Քալանթար) Աշխարիբեգ (1884-1942)** - Հնագետ, արևելագետ, պատմաբան, հուշարձանների պահպանության գործի կազմակերպիչ, Երևանի պետական համալսարանի հիմնադիր դասախոս: Ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրացական բանասիրության և պատմության

ՀՀ կառավարությանն առընթեր Մ. Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավ. 93: Բնագիր, ձեռագիր:

N 4

**Письмо Сенекерима Тер-Акопяна Непременному секретарю
Всесоюзной академии наук Сергею Феодоровичу Ольденбургу⁵**

январь 1926 г.

Ереван

Оторванность последних лет и нерегулярное получение нами новой научной литературы сильно отразилось на научно-исследовательской работе у нас, где единственным центром, обслуживающим таковые нужды, являлась (да и теперь еще продолжает быть) Эчмиадзинская библиотека. Чтобы пополнить эти просьбы, прошу сделать распоряжение о присылке нам изданий Академии наук [...].

При сем присылаю все издания Эчмиадзинского научного института и уведомляю, что склад всех эчмиадзинских старых изданий находится в нашем ведении и, если[у] Академии наук будет потребность в них, то при первом же Вашем требовании будут присланы Вам.

Примите уверения в совершенно[м] к Вам уважении и преданности.

Директор Эчмиадзинского института и заведующий библиотекой и музеем.

Матенадаран, Архив канцелярии, папка 76, документ 67, л. 1. Копия.

բաժինը: Դեռ ուսանողական տարիներից Նիկողայոս Մառի ղեկավարած արշավախմբի կազմում մասնակցել է Անիի պեղումներին, 1917 թ. Նիկողայոս Ադոնցի հետ՝ Վանի երկրորդ հնագիտական արշավախմբին, հավաքել և վերծանել է ուրարտերեն շուրջ 50 արձանագրություն: 1921 թ. հրավիրվել է Երևանի պետական համալսարան՝ որպես դոցենտ, ապա պրոֆեսոր: Հիմնել է Արևելքի պատմության և հնագիտության ամբիոնը, ստեղծել հնագիտական աշխատանոց, 1923 թ. հրատարակել է հնագիտության հայերեն առաջին դասագիրքը: 1923 թ. ղեկոնդեմբերից մինչև 1932 թ. եղել է ՀՍԽՀ լուսժողովմատի հնությունների պահպանության կոմիտեի գիտնական քարտուղարը: Ստալինյան բռնաճնշումների զոհերից է: Ձեռքակալվել է 1938 թ. մարտի 19-ին կեղծ և հնարովի՝ «Պրոֆեսորների ու դասախոսների գործով»՝ իբրև 1923-24 թթ. Երևանի համալսարանում ստեղծված «անլեզալ դաշնակցական հակախորհրդային ազգայնականորեն տրամադրված մտավորականության կազմակերպության» պարագլուխ (ղեկավար): Մի շարք դատական հետաքննություններից ու քաշքշուկներից հետո ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ հատուկ խորհրդակցության 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշմամբ դատապարտվել է բանտարկության ուղղիչ-աշխատանքային ճամբարում՝ 8 տարի ժամկետով: Վախճանվել է 1942 թ. հուլիսի 2-ին, աքսորի ճանապարհին, Չելյաբինսկի մոտ: 1955 թ. ապրիլի 2-ին ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի ռազմական կոլեգիայի որոշմամբ լիովին արդարացվել է՝ հանցակազմի բացակայության պատճառով:

⁵ **Ольденбург С.Ф. (1863-1934)** - востоковед, академик Императорской академии наук с 1900 г. Один из основателей русской индологической школы. С 1904 по 1929 г. – непременный секретарь АН. В 1917 г. был министром просвещения Временного правительства. В 1930-1934 гг. – директор Института востоковедения АН СССР.

N 5 Մանդատ

6 հունիսի 1928 թ.

Սույնը տրվում է Հնությունների պահպանության կոմիտեի անդամ ընկ. Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին առ այն, որ նա գործուղվում է կոմիտեի կողմից Լենինական՝ ստուգման ենթարկելու Մարմաշենի ավազուտներում մամոնտի մնացորդների գտնված վայրը և ստանալու [անընթեռնելի - Ս.Ղ.] վարչությունից ու այլ հաստատություններից մամոնտի և այլ նախապատմական կենդանիների այն մնացորդները, որոնք գտնված են նույն վայրում աշխատանքների միջոցին:

Կոմիտեն խնդրում է խորհրդային բոլոր հաստատություններին ցույց տալ ընկ. Տեր-Հակոբյանին ամենայն աջակցություն:

Նախագահ Ա. Թամանյան
Գիտնական քարտուղար Ա. Քալանթար

ՀՀ կառավարությանն առընթեր Մ. Մաշտոցի անվան Հին Ձեռագրերի ինստիտուտ (Մատենադարան), Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավ. 95: Բնագիր, ձեռագիր:

N 6 Հնությունների պահպանության կոմիտեի գրությունը Լենինական՝ Երկաթուղու վարչությանը

6 հունիսի 1928 թ.
Երևան

Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեն խնդրում է Երկաթուղային վարչությանը աջակցություն ցույց տալ կոմիտեի անդամ ընկ. Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին՝ ապահով կերպով փոխադրելու երկաթուղով Լենինականից Երևան հնագիտական արժեքավոր իրեր, որոնց փոխադրությունը կատարվում է լուսժողկոմի կարգադրությամբ:

Նախագահ Ա. Թամանյան
Գիտնական քարտուղար Ա. Քալանթար

Մատենադարան, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավ. 96: Բնագիր, Ձեռագիր:

N 7

**Письмо директора Московского Государственного театрального музея имени
Алексея Бахрушина директору Эчмиадзинской государственной библиотеки
Сенекериму Тер-Акопяну**

29 августа 1928 г.
Москва

Государственный театральный музей им. А. Бахрушина, ввиду наступающего 100-летия со дня смерти А.С. Грибоедова, приступил к организации выставки, посвященной этому писателю, и к собиранию материалов, касающихся его жизни и творчества.

Осведомившись через т. Г.В. Бебутова об имеющихся в распоряжении Эчмиадзинской библиотеки ряда документов и книг, имеющих отношение к Грибоедову, и о Вашей готовности предоставить их интересующимся Грибоедовым учреждениям, Музей обращается к Вам с убедительной просьбой взять на себя труд по розыску этих материалов, снятию с них копий, а также сфотографированию тех документов, которые Вы признаете этого заслуживающими. Все расходы по снятию копий и переводу их на русский язык, по фотографированию, пересылке и проч. Музей, конечно, принимает на себя и вышлет Вам необходимую сумму по первому Вашему требованию.

Со своей стороны Музей с полной готовностью берет на себя содействие в пополнении Вашей библиотеки нужными Вам изданиями, как Академии наук, так и других научных учреждений, и просит выслать ему список таковых.

Ввиду близости юбилейных дней и желательности использовать к ним все материалы, Музей просит Вас о возможно скором исполнении его просьбы, о результатах которой просит не отказать ему своим уведомлением.

Директор Музея [подпись]

Матенадаран. Архив канцелярии, папка 76, документ 91, л. 52. Подлинник. Машинопись.

N 8

**ՀԱՄԵՆ Հոլտորայի պատմության ինստիտուտի պատմական հուշարձանների
պահպանության բաժնի վարիչ Հ. Թումյանի գրությունը Սենեքերիմ
Տեր-Հակոբյանին**

7 հուլիսի 1935 թ.
Երևան

Մոտ ժամանակներս Արագած է ուղարկվելու հատուկ էքսպեդիցիա՝ Ձեր առաջարկությամբ տեղափոխելու այստեղից վիմական հնությունը և ը. Ձ. Կորկոտյանի հայտնաբերած այծագրերը ուսումնասիրելու և նկարահանելու:

Խնդրում եմ ուղարկեք ինձ շտապ էքսպեդիցիայի մարշրուտը և նախահաշիվ կազմի համար:

Ձեր մասնակցությունը էքսպեդիցիային անհրաժեշտություն է:

Հ. Թումյան

Մատենադարան, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավ. 102: Բնագիր:

N 9

Письмо Сенекерима Тер-Акопяна в дирекцию Института истории материальной культуры, языка и литературы народов Закавказья Грузинского филиала АН СССР

Середина 1930-х гг.

Согласно Вашего отношения от 5 сентября с. г. за N 5/9 о подготовке текста истории (Тимур Ленг) Тома [Товма – С.Г.] Мецобеци⁶, настоящим сообщая Вам о моем согласии на подготовку упомянутого текста. Работа эта должна выполняться много на основе 15 экземпляров и фрагментов. Вторая часть этой работы должна содержать тексты мемориальных записей, относящихся к Тимур Ленгу и его ближайшим преемникам.

Кроме того, даю мое согласие также на подготовку к публикации 3-х фрагментов XI в. из истории М. Хоренского.

Вся эта работа будет выполнена мною на условиях, предложенных Вами вышеупомянутым отношением.

(С.Х. Тер-Акопян)

Институт древних рукописей им. М. Маштоца (Матенадаран) при правительстве РА. Архив Сенекерима Тер-Акопяна, папка 76, док. 85. Рукопись.

⁶ **Товма Мецобеци (1378-1446)** - культурно-общественный деятель, историограф, педагог. Автор сочинения «История Ленг-Тимура и его преемников», изданного в Париже на армянском языке в 1860 г. Он, как очевидец, описывал военные походы, опустошения, пленение населения, тяжелое налоговое бремя, борьбу армянского народа против завоевателей-тюркизированного монгольского полководца, эмира Тимурленга (1336-1405) и его преемников, а также деятельность школ и учителей.

N 10

Աստղագետ Լևոն Սեմյոնովի⁷ գրությունները Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին

16 մարտի 1936 թ.
Երևան

Մեծարգո Սենեքերիմ

Մեր գործը ընկել է Ձեզ, և ես հույս ունեմ, որ դուք մեզ չեք մերժի:

Մեր աշխատանքների համար անհրաժեշտ են մի շարք փաստացի տվյալներ:

1. Ո՞ր թվից են հրատարակվել հայկական էփիմերտենները⁸
2. Էփիմերտենների ի՞նչ հրատարակություններ են եղել և որ թվականներին:
3. Ի՞նչ թվականների ձեռագիր օրացույցներ են ունեցել:
4. Ո՞ր թվականից է սկսել Էջմիածնի վանքը հրատարակել օրացույցը:

Եթե վերևի հարցը դժվար կլինի պարզաբանել, խնդրում եմ նախօրոք հայտնեք: Հույս ունեմ, որ մեր խնդիրը կկատարվի:

Բարևներով՝ Լ. Սեմյոնով
Երևան, աստղադիտարան

N 11

11 նոյեմբերի 1936 թ.

Հարգելի ընկ. Սենեքերիմ

Այսօր ստացա Ժողովրդաբանության ինստիտուտից, որ երկու ամսից հետո դուք և ես պարտավորվում ենք զեկուցելու աստղաբաշխական ձեռագրերի մասին:

Խնդրում եմ մի բացիկով հայտնեք, թե ե՞րբ ես կարող եմ գալ Վաղարշապատ Ձեզ մոտ խորհրդակցելու այդ առիթով: Եթե նպատակահարմար գտնեք, կարող եք գալ աստղադիտարան (երբ լինեք Երևանում) և մի փոքրիկ աշխատանքի ծրագիր կկազմենք հենց տեղնուտեղը: Խնդրում եմ հայտնեք Ձեր կարծիքը և ընդունեք իմ ջերմագույն բարևները:

Ձեր հարգող Լ. Սեմյոնով:

⁷ **Սեմյոնով Լևոն (1893-1959)** - Ծնվել է Քիշնևում, ասորական ընտանիքում: 1912-1916 թթ. սովորել և ավարտել է Մոսկվային պետական համալսարանի Ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետը: 1926 թ. դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում, 1927 թ. ստանձնել է աստղագիտության ամբիոնի վարիչի պարտականությունները, ղեկավարել մինչև 1939 թ.: Եղել է ԵՊՀ աստղադիտարանի առաջին վարիչը: 1929 թ. ստացել է դոցենտի, 1936 թ.՝ պրոֆեսորի կոչում: Նրա գրչին են պատկանում մի շարք գիտական հոդվածներ: Մեծ վաստակ ունի հայկական տոմարի ու միջնադարյան հայ աստղագիտության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում:

⁸ **Էփիմերտե** (հունարեն՝ օրագիր, առօրյա դեպք, ժողովրդական ստուգաբանությամբ՝ Եփրեմվերդի - Եփրեմի տված): Հին աշխարհում՝ պետական, քաղաքական, ռազմական գործիչների օրագրերը, հետագայում՝ աստղագիտական տվյալներ պարունակող մատյաններ, որոնք ծառայել են նաև որպես օրացույցներ: Հայկական առաջին էփիմերտեն հրատարակվել է Վենետիկում 1748 թ. (Ղուկաս Վանանդեցու, Մխիթար Սեբաստացու տոմարագիտական և Թովմա Աբվինացու կրոնական երկերի ժողովածու է): Մանրամասն տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1995, էջ 244-245:

Մատենադարան, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավ. 72, վավ. 43:

N 12

Следственное дело Сенекерима Тер-Акопяна

19 сентября 1937 г.

Справка

Тер-Акопян Сенекерим Хачатурович, 1882 г. рождения, уроженец города Трапезунда (Турция), первоначальное образование получил в бывшей академии Геворкян, затем выехал в Германию, где окончил археологический институт. Ранее Тер-Акопян С.Х. был директором госуд. музея рукописей в Вагаршапате, нынче же – консультант в этом же музее, проживает в Вагаршапате.

Имеющимися данными устанавливается, что Тер-Акопян С.Х., будучи в Германии, в Берлине, до империалистической войны, был в тесной связи с одним из родственников императора Германии, у которого работал в его собственном музее в качестве «консультанта» по армянским вопросам.

По окончании высшего учебного заведения в Германии, Тер-Акопян С.Х. германской разведкой предназначался для посылки на миссионерскую работу в Африку, но после его отказа был направлен в Иран. В Иране Т.-А. был смотрителем школ в Салмасте и за особые заслуги перед правительством Ирана был титулован в ханы с передачей в его владение больших земельных участков. В Иране же, в городе Тавризе Тер-Акопян С.Х. работал в австрийском консульстве в качестве «консультанта» по вопросам истории Армении.

Из Ирана Тер-Акопян С.Х. при дашнаках приехал в Армению на работу в книгохранилище, тогда еще при Эчмиадзинском монастыре, где установил тесную связь с монастырем и его верхушкой. Связь Тер-Акопяна с верхушкой монастыря продолжается и поныне.

Вагаршапатское книгохранилище, директором которого долгое время был Тер-Акопян, посещалось рядом агентов иностранных разведок, которые по приезде устанавливали с Тер-Акопяном связь, получая от него полное содействие в своей разведывательной деятельности.

В 1931 году в Вагаршапат под предлогом научной работы прибыл агент германской разведки, профессор ЛЕВИ, который за время своего пребывания в Вагаршапате (2 недели) был тесно связан с Тер-Акопяном, проживая у него на квартире.

ЛЕВИ прибыл в СССР по заданию германской разведки АРИАНА ДАГОБЕРД с задачей осветить положение национальных меньшинств Закавказья.

В 1932 г. с Тер-Акопяном связались лидеры партии «Рамкавар», агенты французской разведки Чобанян, Гюмюшкертян и англо-агент Тонапетян, прибывшие в Вагаршапат на выборы всеармянского католикоса, с которыми Тер-Акопян имел ряд встреч и бесед наедине.

В 1935 и 1937 гг. Вагаршапат посетили германские консулы в Тбилиси, которые под видом изучения рукописей также связались с Т.А. и имели с ним беседы наедине.

Тер-Акопян по своей идеологии является буржуазным националистом, фашистом с ориентацией на фашистскую Германию.

Тер-Акопян систематически среди молодых научных работников ведет фашистскую пропаганду за поражение Советского Союза, ненависть к грузинскому народу, а также оправдывает шпионскую деятельность разоблаченных врагов народа – ТУХАЧЕВСКОГО и др.

В своей научной деятельности Тер-Акопян ведет вредительскую работу, заключающуюся в том, что находящиеся в книгохранилище ценнейшие научные материалы скрывает от общественности, придерживаясь следующей своей установки:

«Большевики уничтожают армянскую культуру, советская литература бульварная, армянский народ при Советской власти никаких исторических перспектив не имеет, Советский Союз – тюрьма, а мы заключенные в ней.

Лучшее служение армянской нации заключается в том, что находящиеся в книгохранилище материалы – архивы – сохранить для более здорового и не развращенного поколения и для действительных хозяев».

На основании вышеизложенного Тер-Акопян Сенекерим Хачатурович подлежит аресту с привлечением к ответственности по ст. ст. 67 УК Армянской ССР.

Нач. I отделения 3 отдела УГБ НКВД АрмССР, ст. лейтенант госбезопасности

(Айрапетов)

(подпись)

Начальник 3 отдела УГБ НКВД АрмССР, капитан госбезопасности (Сатиан)

(подпись) (л. 3).

«Утверждаю»

Врид Наркомвнудел АрмССР

Полковник (Петров)

НАА, ф. 1191, оп. 2, д. 979-981, л. 1-3. Публикуется впервые.

N 13

Выписка из протокола N 1

Заседания особой Тройки НКВД АрмССР 4 октября 1938 г.

Слушали: Дело N 97 по обвинению Тер-Акопяна Сенекерима Хачатуровича 1880 г. рождения, урож. Турции, армянин, гражд. СССР, б/п. В момент ареста - директор вагаршапатского хранилища древних рукописей.

Обвиняется в том, что, будучи на учебе в Германии, в 1911 г., профессором Феликсом фон-Лушаном был завербован в германскую разведку. В период импе-

риалистической войны, по заданию германской разведки вел работу внутри к-р. партии дашнакцутюн в Иране. После советизации Армении, пользуясь старыми связями среди дашнаков, вступил в нелегальную дашнакскую организацию. До последнего времени поддерживал связь с германской разведкой, через германского консула в Тбилиси, который приезжал в Вагаршапат под предлогом «обозрения» храма и древностей книгохранилищ.

Постановили: Тер-Акопяна Сенекерима Хачатуровича – **РАССТРЕЛЯТЬ.**

Верно. Секретарь Тройки НКВД АрмССР

НАА, ф. 1191, оп. 2, д. 979-981, л. 33. Публикуется впервые.

N 14

Артавазд Егиазарян о Сенекериме Тер-Акопяне

27 февраля 1956 г.
гор. Ереван

Отзыв о товарище Сенекериме Тер-Акопяне

Знаю Сенекерима Тер-Акопяна с 1929 г. по совместной работе в системе Народного комиссариата просвещения Армянской ССР, т-щ Сенекерим Тер-Акопян возглавлял Эчмиадзинский матенадаран /библиотека и собрание армянских рукописей/ и непосредственно подчинялся мне, тогда Наркому просвещения Армянской ССР.

Общеизвестно, какую исключительную ценность представляют армянские рукописи для науки вообще и для изучения истории армянского народа и истории братских народов Закавказья в частности.

Неотделимо от рукописей и вместе с ними в матенадаране хранилась знаменитая армянская миниатюрная живопись, приводящие в восторг не только специалистов, но и широкие слои нашей общественности.

Рукописи, миниатюрная живопись, по справедливости, считаются гордостью и богатством культурного наследия для трудящихся Армянской ССР.

И вот со дня установления Советской власти в Армении т-щ Сенекерим Тер-Акопян, имея благородное чувство исторической ответственности перед армянской советской культурой, перед Коммунистической партией и Советским правительством, перед грядущими поколениями, любовно и заботливо хранил эти неопределимые ценности, систематизировал их, приводил в порядок и составлял научные аннотации этих рукописей. Сенекерим Тер-Акопян занимался научной обработкой и систематизацией армянских рукописей более чем пятнадцать лет.

За долголетнюю исключительно честную, добросовестную, бескорыстную работу 28-го ноября 1935 г. Центральный Исполнительный Комитет Армянской ССР объявил т-у Сенекериму Тер-Акопяну – **БЛАГОДАРНОСТЬ.**

Враги Коммунистической партии, враги народа в 1937 г. оборвали жизнь т-ща Сенекерима Тер-Акопяна.

Учитывая: 1/ Заслуги т-а Сенекерима Тер-Акопяна в деле сохранения, а также научной систематизации армянских рукописей. 2/ Его трагическую смерть и полную посмертную реабилитацию, справедливость требует установить его семье персональную пенсию.

/А. ЕГИАЗАРЯН/

Чл. КПСС с 1919 г. парт. билет N 06914290

Архивный отдел Института древних рукописей им. Месропа Маштоца-Матенадарана, ф. 41, папка 76, документ 122

N 15

Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի՝⁹ Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանին տրված բնութագիրը

1 մարտի 1956 թ.
Երևան

Գիտաշխատավոր Սենեքերիմ Խաչատուրի Տեր-Հակոբյանին ճանաչում ենք Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատելու հենց առաջին շրջանից: Նրա հետ հանդիպումներ ենք ունեցել թե՛ պաշտոնական հողի վրա՝ ծառայելով միևնույն գերատեսչության կամ հիմնարկության գծով, թե՛ գիտական ասպարեզում և թե՛ ընտանեկան պայմաններում:

Ս.Խ. Տեր-Հակոբյանը գիտական - մասնագիտական լուրջ պատրաստության տեր աշխատող էր. նա և լավ ազգագրագետ էր, և հնագետ (երկար տարիներ եղել է Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի անդամ), և հայ հին գրականության մասնագետ, և ժրաջան ֆոլկլորիստ: Հմուտ լինելով մի շարք արևելյան և եվրոպական հին ու նոր լեզուների մեջ՝ նա իր մասնագիտական աշխատանքների բնագավառում օգտագործում էր այդ լեզուները (բացի հայե-

⁹ Մելիք-Օհանջանյան Կարապետ (1893-1970) - բանասեր, հայագետ-արևելագետ, թարգմանիչ, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, ակադեմիկոս: 1921 թ. մայիսի 1-ից նշանակվել է Հայաստանի գիտահետազոտական առաջին՝ Կուլտուր-պատմական ինստիտուտի կոմիսար և գիտական կոլեգիայի նախագահ: 1922-25 թթ. և 1935-37 թթ. դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում: 1930-35 թթ. աշխատել է Հայաստանի գիտությունների ինստիտուտում և Նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում՝ գիտնական քարտուղարի ու բաժնի վարիչի պաշտոններով: Ենթարկվել է ստալինյան բռնաճնշումների, ՆԳԺԿ մարմինների կողմից 1937 թ. հուլիսի 24-ին կեղծ մեղադրանքով ձերբակալվել է: Այնուհետև 4 տարի 3 ամիս Երևանի քաղաքային բանտում տառապելուց հետո ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ-ին կից Հատուկ խորհրդակցության 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշմամբ դատապարտվել է աքսորի՝ ուղղիչ-աշխատանքային ճամբար (Սոլիկամսկ)՝ 5 տարի ժամկետով: Հանցակազմի բացակայության պատճառով ազատվել է, բայց նրան արգելվել է ապրել Երևանում, պետք է բնակվեր Կիրովականում (Վանաձոր): Միայն 1 տարի անց Հովսեփ Օրբելյուն հաջողվում է նրան տեղափոխել Քանաքեռ՝ 1944 թ. աշնանը: 1946 թ. աշխատանքի է անցել ՀԳԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում՝ որպես ավագ գիտաշխատող:

րենից և որոշ չափով ռուսերենից՝ նա գիտեր գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, պարսկերեն, տաճկերեն, արաբերեն, հունարեն, լատիներեն և այլն):

Ս.Խ. Տեր-Հակոբյանի հիմնական աշխատանքի բնագավառը մեր հայ հին կուլտուրայի գանձարան Մատենադարանն էր: Այստեղ նա աշխատել է 17-18 տարի: Նա սիրով սիստեմատիզացիայի է ենթարկել Մատենադարանի ձեռագիր հուշարձանները՝ որոշելով այդ հուշարձանների մոտավոր ժամանակը, եթե ձեռագրի տարեթիվը հայտնի չէ: Ձեռագրերի ժամանակի որոշման գծով նա հազվագյուտ նուրբ հոտառություն ուներ: Մատենադարանի վարիչի պաշտոնում նա հարստացրել է ձեռագրական հավաքածուները՝ ձեռք բերելով նորանոր ձեռագրեր: Վերջին տարիները նա պատրաստվում էր անցնելու Մատենադարանի ձեռագրական հուշարձանների գիտական ցուցակագրմանը, որի համար մշակել էր հատուկ սիստեմ - կատոլոգիզացիայի հատուկ ձև, որը հավանության էր արժանացել լուսժողկոմատի կողմից:

Ս. Տեր-Հակոբյանը, բացի այդ գիտա-վարչական աշխատանքից, զգալի գործ է կատարել Հայկ. ՍՍՌ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի պատվերով, հավաքելով Մատենադարանի հազարավոր ձեռագրերի մեջ պատմական-աշխարհագրական հատվածներ - պատառիկներ, որոնք մինչ այդ անհայտ էին գիտությանը: Այդ աշխատանքը պետք է գտնվի Գիտ. ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի արխիվում, որովհետև Կուլտ. պատմության ինստիտուտի արխիվը հանձնվել է վերջինիս:

Պատմության և գրականության պատմության ինստիտուտի գծով Ս. Տեր-Հակոբյանը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի հետ 1937 թ. պատրաստում էր Փալատոս Բուզանդի Հայոց պատմության քննական-ակադեմիական տեքստը՝ Մատենադարանում առկա ձեռագիր օրինակների բաղդատությամբ: Մինչև ձեռքակալությունը Մատենադարանի 7 ձեռագրից 3-ը բաղդատված էր, 4-ի վրա էին աշխատում, երբ ձեռքակալվեցին: Բաղդատության նյութերն այժմ գտնվում են ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվում:

Ս. Տեր-Հակոբյանը աչքի ընկնող վաստակ ունի նաև ազգագրության գծով: 1915-1917 թթ. Կովկասյան մարդասիրական ընկերության գծով նա մասնակցել է այն գիտարշավներին, որոնք նկարագրում ու հավաքում էին ազգագրական նյութեր I իմպերիալիստական պատերազմի զոհերի հայ գաղթականության ցիրուցան հատվածների մեջ: Գիտարշավի նյութերը, մասնավորապես տարազն ու զարդեղենը գտնվում են այժմ Պետական պատմական թանգարանում:

Ս. Տեր-Հակոբյանը անձամբ գրի է առել մոտ 2 հազար քառյակ ազերբայջաներեն, որպիսի ժողովածուն անհայտացել է նրա էջմիածնի բնակարանից՝ կամ բռնագրավված է ՆԳԺԿ քննիչների կողմից, կամ չարագործները գողացել են նրա անտեր մնացած բնակարանից (ձեռքակալության պահին կինը Երևանում էր):

Ս. Տեր-Հակոբյանն ակնառու վաստակ ունի նաև ժողովրդական բանահյուսության - ֆոլկլորի բնագավառում: Նա հարստացրել է «Սասունցի Դավիթ» հոյակապ ժողովրդական վեպը 6 նոր և գեղեցիկ պատումներով, որոնք լույս են տեսել «Սասնա ծռերի» Ա և Բ հատորներում [...]:

Բացի այդ պատումներից՝ Ս. Տեր-Հակոբյանն ունի նաև երկու ոչ լրիվ պատումներ Պետմատենադարանի արխիվում:

Ս. Տեր-Հակոբյանն ազնիվ սովետական քաղաքացի էր և բարեխիղճ գիտաշխատավոր: Նա միանգամայն անմեղ՝ զոհ դարձավ ժողովրդի թշնամի Բերիայի դրածոների կողմից:

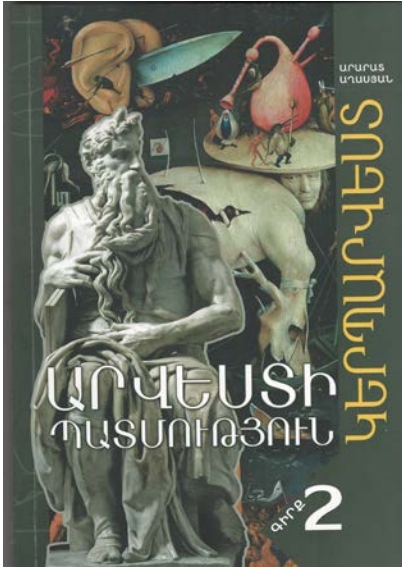
Ս. Տեր-Հակոբյանի այրի Արաքսի Տեր-Հակոբյանը, միանգամայն վատառողջ մի կին, 18 տարի է, ինչ տանջվում է և՛ հոգեպես, և՛ նյութապես: Նկատի ունենալով Ս. Տեր-Հակոբյանի հասարակական և գիտական վաստակը Սովետական Հայաստանի հիմնադրման և զարգացման բնագավառում՝ այրի Արաքսի Տեր-Հակոբյանն արժանի է անհատական բարձր տիպի թոշակի, որպեսզի նա ի վիճակի լինի իր վերջին տարիները գոնե նյութապես անհոգ ապրել:

Տրվում է ՀայկՍՍՌ սոցապմինիստություն ներկայացնելու համար:

Կ. Մելիք-Օհանջանյան
(Պետ. թոշակառու N 97)

**Մատենադարան, Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի արխիվ, թղթ. 76, վավ. 121:
Ինքնագիր:**

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՅԱՆ, Արվեստի պատմություն. կերպարվեստ, գիրք երկրորդ, Երևան, «Արմավ», 2022, 308 էջ:

«Արմավ» հրատարակչությունը ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության պատվերով և ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտական խորհրդի երաշխավորմամբ լույս է ընծայել Ա. Աղաայանի «Արվեստի պատմություն. կերպարվեստ» ուսումնական ձեռնարկի երկրորդ գիրքը, որն ամփոփում է պլաստիկ արվեստների համառոտ պատմությունը եվրոպական Վերածննդի շրջանից մինչև XX դարի սկիզբ: Ձեռնարկի առաջին գիրքը (2020 թ.), որ ներկայացնում է կերպարվեստի զարգացման ընդհանրական պատկերը նախապատմական շրջանից մինչև ուշ միջնադար, արդեն արժանացել է մասնագետների դրական արձագանքին¹: Առաջիկայում կհրատարակվի ձեռնարկի վերջին՝ երրորդ գիրքը՝

նվիրված XX դարի գեղարվեստական մշակույթին:

Թեև գրախոսվող հատորը, ինչպես և ողջ ձեռնարկը, նախատեսված է արվեստի դպրոցների աշակերտների և ուսուցիչների համար, այն, անկասկած, օգտակար կլինի նաև մասնագետ և արվեստասեր ամենալայն հասարակությանը: Գրքի հեղինակը՝ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երկարամյա տնօրեն, այժմ՝ գիտական ղեկավար, ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղաայանը վաստակաշատ գիտնական է, որը 1970-ական թվականների վերջերից լրջորեն զբաղվում է նոր և նորագույն հայ կերպարվեստի համակողմանի ուսումնասիրությամբ և հրապարակել է նրա առանձին պատմաշրջաններին, զանազան խնդիրներին, նշանավոր դեմքերին նվիրված բազում աշխատանքներ: 2009-ին նա, հանրապետության անվանի մասնագետների (Հ. Հակոբյան, Մ. Հասրաթյան, Վ. Ղազարյան) հեղինակային կոլեկտիվի կազմում, արժանացավ ՀՀ պետական մրցանակի՝ «Հայ արվեստի պատմություն» ստվարաձավալ աշխատության համար, նույն թվականին հրատարակեց «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX–XX դարում» հիմնարար և պահանջարկ վայելող մենագրությունը: Եթե սրան զումարենք գիտնականի բեղուն մանկավարժական բազմամյա գործունեությունը Երևանի գեղարվեստի պետա-

¹ Տե՛ս Դիուխանյան Ա. 2021, Սպասված դասագիրք՝ կերպարվեստի մասին, Գիտություն, N 6 (354), էջ 7-8, Քամայան Մ. 2021, Արարատ Աղաայան, Արվեստի պատմություն. կերպարվեստ, գիրք առաջին, Երևան, «Արմավ», 2020, 256 էջ, Արվեստագիտական հանդես, N 1 (5), էջ 220-224:

կան ակադեմիայում ու Երևանի պետական համալսարանում, մշտական մասնակցությունը մասնագիտական հանձնաժողովների աշխատանքներին, բազմաթիվ մագիստրոսական թեզերի և շուրջ մեկ ու կես տասնյակ պաշտպանված թեկնածուական ատենախոսությունների ղեկավարումը, ապա ակնհայտ է, որ Ա. Աղասյանը հենց այն գիտնականն է, որն առավել արդյունավետ պետք է կյանքի կոչեր կերպարվեստի պատմության դասագիրքն առաջին անգամ հայերեն շարադրելու դժվարին և շնորհակալ գործը:

Իհարկե, տարածական արվեստների անցած պատմական ուղին հայերեն ներկայացնելու փորձեր նախկինում ևս եղել են: Այդպես՝ 2003 թվականին «Ձանգակ-97» հրատարակչությունը թարգմանաբար տպագրեց «Արտասահմանյան երկրների արվեստի պատմություն» դասագիրքը (Ն. Կուզմինայի և Ն. Մալցևայի խմբագրությամբ), որի ռուսերեն բնօրինակը լույս էր տեսել դեռևս 1971 թվականին: Վերնագրից արդեն պարզ է, որ այն ունի որոշակի ընդգրկում՝ ի տարբերություն գրախոսվող ձեռնարկի, որը ներառում է ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայ կերպարվեստի պատմության նյութը: Բացի այդ, հրատարակվելով ավելի քան հիսուն տարի առաջ, դասագիրքն այսօր հնացել է և չի կարող լիարժեք բավարարել նման հրատարակության առջև դրվող գիտատեղեկատվական և կրթական պահանջները: Դրան է կոչված Ա. Աղասյանի աշխատությունը, որը, կրկնենք, համընդհանուր և հայ կերպարվեստի պատմությունն ի մի բերելու և հայերեն, այն էլ՝ անհատապես շարադրելու անդրանիկ աննախադեպ փորձն է:

Որպես այդպիսին, այն կապված է մի շարք դժվարությունների և մասնագիտական մեծ պատասխանատվության հետ: Պատմագեղարվեստական հսկա, անծայրածիր նյութի մեջ կողմնորոշվելու, իմացածն ընդհանրացնելու և համակարգելու, հարյուրավոր հեղինակներից ու հազարավոր հուշարձաններից ճիշտ, հիմնավոր ընտրություն կատարելու, գրական անթիվ աղբյուրները խելամտորեն գործադրելու, վերջապես, մտքերը ստույգ և հակիրճ բանաձևելու անհրաժեշտությունը լուրջ մարտահրավեր է ցանկացած, այդ թվում՝ բազմահմուտ արվեստաբանի համար, որից տվյալ պարագայում պահանջվում են ոչ միայն լայն և խոր գիտելիքներ, ոչ միայն բացահայտ վերլուծական ծիրք, այլև հետազոտական հմտություն ու գեղագիտական անվրեպ ճաշակ: Ու թեև շատերիս հայտնի են արվեստի պատմությունը անհատապես լուսաբանելու դասական, ժամանակի քննությունը բռնած փորձեր (օրինակ, Է. Գոմբրիխի «Արվեստի պատմություն» բազմիցս վերահրատարակված աշխատությունը կամ Մ. Ալպատովի «Արվեստի համընդհանուր պատմություն» և Ն. Դմիտրիևայի «Արվեստի համառոտ պատմություն» եռահատորյակները), յուրաքանչյուր ոք, որ ձեռնամուխ է լինում նման գործի, ստիպված է վերստին, նորովի լուծել բոլոր վերոնշյալ խնդիրները՝ ելնելով այժմյան լսարանի կրթական ու ճանաչողական պահանջմունքներից:

Այն, որ դա միանգամայն հաջողվել է Ա. Աղասյանին, կասկած չի հարուցում: Գիրքն արդիական է իր բովանդակությամբ և նյութի մատուցման եղանակով, բայց նաև պահպանում և շարունակում է ակադեմիական արվեստագիտության լավագույն, առավել կենսունակ ավանդույթները՝ մեկտեղելով գիտական շտեմա-

րանի կուռ ամբողջականությունն ու խոհագրության անկաշկանդ ոճը, դասագրքի օբյեկտիվությունն ու ինքնուրույն հետազոտության թարմ հայացքը:

Հատորը ծավալուն է՝ շուրջ 20 տպագրական մամուլ: Այն բաղկացած է յոթ գլուխներից, որոնք բաժանվում են ենթագլուխների: Առաջին չորս գլուխները հաջորդաբար ներկայացնում են XIV–XIX դարերի եվրոպական կերպարվեստը՝ առաջատար ազգային դպրոցների (Իտալիա, Նիդերլանդներ, Գերմանիա, Ֆլանդրիա, Հոլանդիա, Իսպանիա, Ֆրանսիա, Անգլիա) պլաստիկական ստեղծագործության օրինակով: Հինգից յոթերորդ գլուխները բովանդակում են XVIII–XIX դարերի ռուս, ինչպես նաև XIX դարի և XX դարասկզբի հայ կերպարվեստի ընդհանրական պատմությունը: Գրքի նման կառուցվածքը բխում է թե՛ ժամանակագրական և թե՛ տրամաբանական անհրաժեշտությունից. ընթերցողը նախ ծանոթանում է նոր եվրոպական արվեստի զարգացմանը, հիմնական միտումներին, բացահայտում կերպարվեստի տարբեր ձևերի (որմնանկար, հաստոցային պատկեր, մոնումենտալ և մանր քանդակ, գծանկար, տպագրանկար ևն), տեսակների (գեղանկարչություն, քանդակագործություն, գրաֆիկա), ժանրերի (թեմատիկ պատկեր, դիմանկար, նատյուրմորտ ևն) կազմավորումը նախասկզբնական համատեքստում, այնուհետև միայն անցնում ռուս և հայ արվեստի պատմությանը, որն այդ փուլում սերտորեն կապված էր արևմտյան երկրների մշակութային փորձի իմաստավորման և յուրացման հետ: Հեղինակը պատճառաբանված, սահուն անցումներ է կատարում ընդհանուրից մասնավորը, հնարավորություն տալիս հասկանալու գեղարվեստական գործընթացների ընթացքն ու բնույթը, հետևելու ազդեցություններին: Դա հատկապես կարևոր է նոր և նորագույն շրջանների պատմության պարագայում, երբ եվրասիական մայրցամաքն ընդլայնում և բազմազանում էր ներքին մշակութային կապերը, իսկ եվրոպական արվեստի նմուշները փորագրանկարի կամ այլ տեսքով թափանցում էին աշխարհամասի տարբեր անկյուններ:

Էջ առ էջ, բաժին առ բաժին, գլուխ առ գլուխ քննելով ստեղծագործ անհատների, երկրների, տարածաշրջանների գեղարվեստական ժառանգությունը՝ Ա. Աղասյանն ի ցույց է դնում պլաստիկական մտքի համապարփակ փոխակերպումը, որն ստանում է տեղային տարբերակումներ: Ոճական նոր ուղղությունների, մարդու և բնության գեղագիտական ընկալման նոր եղանակների առաջացումը ներկայանում է իբրև կապակցված և շարունակական մի ընթացք՝ նույնքան բարդ, որքան և հետաքրքիր: Այս ամենը մատուցվում է պատմամշակութային լայն համատեքստում, հասարակական կյանքի, պատերազմների, ժողովրդական և կրոնական շարժումների, քաղաքացիական ցնցումների ֆոնին, և մենք ականալից տեղափոխվում ենք հեռավոր ու համեմատաբար մոտ անցյալում ապրած մեր նախնիների կենսական ապրումների, հույզերի, խնդիրների դաշտ: Դրանով գրքի հեղինակը ևս մեկ անգամ հաստատում է արվեստագիտության հումանիտար էությունը, արվեստի կապը մարդու հոգևոր և պրակտիկ գործունեության ամենատարբեր ոլորտների հետ, մինչդեռ պատմական ուշա-

գրավ էքսկուրսները զուգահեռաբար կատարում են իրենց անմիջական՝ ուսուցողական գործառնությամբ:

Գրքի կարևոր արժանիքներից մեկը նրա համապարփակ, ամբողջական բնույթն է: Այսպես, օրինակ, խոսելով XIX դարի հայ կերպարվեստի անցած ուղիների մասին, ձեռնարկի հեղինակն անդրադարձ է կատարում հայության ոչ միայն արևելյան, այլև արևմտյան հատվածի՝ Օսմանյան Թուրքիայի սահմաններում բնակվող մեր հայրենակիցների պլաստիկական ստեղծագործությանը, որը մեզանում համեմատաբար վերջերս և մեծապես հենց Ա. Աղասյանի ջանքերով է դրվել գիտական ակտիվ շրջանառության մեջ: Բացի այդ, գրքում պատշաճ տեղ է հատկացված XVIII–XIX դդ. ռուս կերպարվեստին, որն այդ ժամանակաշրջանում (հատկապես XIX դարերի կեսերից սկսած) իր գեղագիտական արժանիքներով ու պրոֆեսիոնալ մակարդակով չէր զիջում Եվրոպայի առաջատար դպրոցներին: Ըստ Ա. Աղասյանի՝ վերջիններիս ուրույն դեմքը նույնպես ի հայտ էր գալիս տեղական ավանդույթների և արտաքին ազդեցությունների բարդ, բազմաբնույթ համախառնության շնորհիվ, որը և ծնեց եվրոպական նոր մշակույթի տարածական ձևերի ողջ տեսանելի բազմազանությունը:

Գիրքը հագեցած է փաստական նյութով, սակայն չի թողնում ծանրաբեռնված, խայտաբղետ տպավորություն: Շարադրանքը ստույգ է և օբյեկտիվ, միաժամանակ՝ պարզ և մատչելի ցանկացած շահագրգիռ, նաև պատանի ընթերցողի համար: Ձեռնարկը գրված է գեղեցիկ, հարուստ հայերենով, և հոգ չէ, որ երբեմն ստիպում է դիմել բառարաններին. ի վերջո, լեզվական կրթությունը հանրակրթության հիմքն է, ընդհանուր մշակույթի գլխավոր նախադրյալն ու պայմանը:

Բայց և այնպես գրքի ստեղծողներն ամեն ինչ արել են, որ այն ընթերցվի ըստ հնարավորին հեշտ, առանց խոչընդոտների: Նկատի ունենք հատորի ամենայն խնամքով և բարեխղճությամբ կազմած տեղեկատվական ապարատը, որը ներառում է անձանոթ բառերի և հասկացությունների բացատրական բառարան, ինչպես նաև անհրաժեշտ ծանոթագրություններ պատմական անցքերի, մշակութային երևույթների, գեղարվեստական երկերի վերաբերյալ: Զետեղվելով լուսանցքներում և կտրուկ տարբերվելով հիմնական շարվածքից վառ կանաչով՝ այդ տեղեկություններն իսկույն աչքի են զարնում, արագ կողմնորոշում էջի բացվածքում: Կրթական լրացուցիչ գործառնությամբ են կատարում դարձյալ լուսանցքներ դուրս բերված արագ արձագանքման սովորաքանակ գաղտնագրերը (QR-codes), որոնք ընթերցող սարքի (սմարթֆոն, պլանշետ) միջոցով կուղղորդեն դեպի արվեստի պատմությանը նվիրված ուսուցողական, գիտահանրամատչելի և այլ տեսանյութեր: Գրքի յուրաքանչյուր բաժին ամփոփվում է ստուգիչ հարցերով և առաջադրանքներով՝ կոչված բացահայտելու սովորողի գիտելիքներն ու վերլուծական կարողությունները, որոշելու նյութի յուրացման աստիճանը: Տեքստային մասին հաջորդում է հանձնարարելի գրականության ցանկը՝ 19 անուն հայալեզու, ռուսալեզու և օտարալեզու աղբյուր: Ինչպես և ձեռնարկի առաջին գրքում, այստեղ ևս շարադրանքն ուղեկցվում է մեծաթիվ (շուրջ 350) որակյալ գունավոր վերատպություններով, որոնք ներկայացնում են

XIV–XX դարերի եվրոպական, ռուս և հայ կերպարվեստի առավել կարևոր, քրեստոմատիական օրինակները՝ երկի հեղինակի, վերնագրի, ստեղծման տարեթվի և ներկայիս պահման վայրի պարտադիր նշումով: Գրքի հարուստ բովանդակությանը միանգամայն համապատասխանում է նրա գրավիչ արտաքին տեսքը, հաջող ձևավորումը, որն իրականացրել է նկարիչ Ա. Ուրուտյանը:

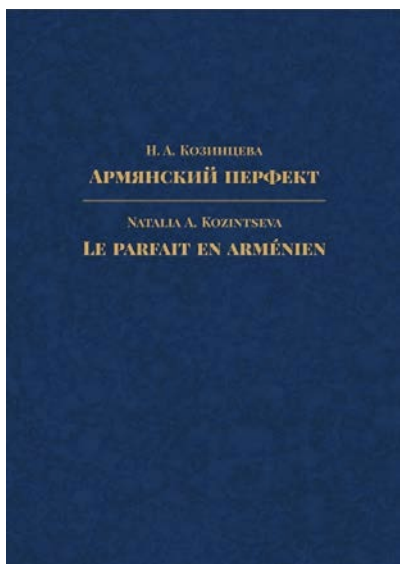
Այսպիսով, մեր առջև խիստ անհրաժեշտ, իր գիտակրթական նպատակներին լիովին ծառայող և, միաժամանակ, օգտագործման մեջ հարմար, գեղեցիկ ու շքեղ հրատարակություն է, որը, անկասկած, կունենա մեծ պահանջարկ: Ուստի, ամփոփելով, կուզեինք մեր երախտագիտության ու գովեստի խոսքը հղել գրքի հեղինակ Ա. Աղասյանին, ինչպես նաև բոլոր նրանց, ում հոգատար ջանքերով այն ընծայվեց ընթերցողներին:

ԱՐԹՈՒՐ ԱՎԱԳՅԱՆ

Արվեստագիտության թեկնածու

Natalia A. Kozintseva. *Le parfait en Arménien* / éd. A. Donabédian-Demopoulos. St. Petersburg: Institute for Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences, 2022, 229 p.

Н.А. Козинцева. Армянский перфект / ред. А. Донабедиан-Демопулос, СПб., Институт лингвистических исследований РАН, 2022, 229 с.

Наталия Андреевна Козинцева работала в Институте языкознания АН СССР (позднее Институт лингвистических исследований РАН) с 1970 г. по 2001. В 1998-2000 г., как приглашенный профессор, преподавала армянскую грамматику в Национальном Институте восточных языков (INALCO) в Париже. Одновременно писала монографию “Le parfait en arménien”, завершенную в 2000 г. После безвременной кончины автора в 2001 г. рукопись более 20 лет оставалась неизданной, но в этом году была наконец напечатана Институтом лингвистических исследований.

Монография Н. Козинцевой включает введение и пять глав. Во введении автор знакомит читателя с планом работы, который состоит в том, чтобы показать развитие и употребление глагольных форм перфекта в классическом армянском языке и в двух современных вариантах армянского языка: восточном и западном.

Выбор данной темы обосновывается, прежде всего, тем, что армянский перфект мало изучен. Между тем, его изучение в классическом армянском, восточном и западноармянском языках представляет несомненный интерес как с точки зрения диахронии, так и со стороны диалектных вариантов в типологическом плане.

Теоретической основой работы явилось введенное Э. Бенвенистом противопоставление двух планов высказывания: плана речи и плана исторического повествования, в которых употребляются разные времена и лица глаголов. Эта теория давно принята лингвистами, занимающимися разными языками, поскольку она позволяет объяснить функционирование глагольной системы, а также употребление личных местоимений и наречий в зависимости от плана высказывания. Автор монографии успешно применила эту теорию для объяснения многих грамматических явлений армянского языка.

Кроме того, ею выделен план переданной речи, где объединяются особенности двух систем, а также синтаксический план, когда глагольная форма употребляется в придаточном предложении, и ее грамматическое значение зависит от значения глагола главного предложения. Грамматическое значение перфекта рассматривается в монографии с позиций времени, аспекта и таксиса.

Рассматривая систему прошедших времен в разных языках, Н. Козинцева делает вывод о том, что грамматическое значение перфекта не совпадает в них полностью, т.к. перфект является в этих языках составной частью разных глагольных систем.

Во введении говорится также о семантическом развитии перфекта от результативного значения (перфект состояния) к значению законченного действия (перфект законченного действия) по формуле, предложенной Ю.С. Масловым, и даются примеры развития перфекта в европейских языках.

В параграфе 4 «Введения» показана история развития армянского языка, начиная с V века: классический армянский, затем средний армянский и, наконец, два современных диалекта: восточный (на Кавказе и в Иране) и западный армянский (Отоманская империя, диаспора). Значение и употребление перфекта на всех этапах развития армянского языка автор рассматривает с типологических позиций.

Первая глава работы содержит всестороннее описание глагольной системы армянского языка: образование и функционирование видовременных форм глагола разных наклонений (индикатива, конъюнктива, облигатива и императива), а также инфинитива и причастий. Армянский глагол в своем спряжении имеет очень мало синтетических форм – в индикативе синтетическую форму имеет только аорист, остальные же времена образуются сочетанием вспомогательных глаголов с причастиями. В параграфе 1 дана таблица, представляющая неличные формы глагола, из которой следует, что армянский глагол имеет восемь причастий. Одни из них употребляются в составе аналитических видовременных форм глагола, другие выполняют функцию определения. Следующая таблица демонстрирует спряжение вспомогательного глагола *em* в настоящем и прошедшем времени, в позитиве и негативе. Второй параграф посвящен описанию семантических классов глаголов, лексическое значение которых влияет на грамматические значения их форм. Названы следующие классы: глаголычисляемые и нечисляемые, предельные и непредельные, а также классы глаголов по классификации З. Вендлера.

Далее в первой главе автор рассматривает функции видовременных форм индикатива – презенса, имперфекта и аориста, отмечая, что презенс принадлежит главным образом речевому плану и имеет в нем следующие функции: действие актуальное длительное, итеративное, перманентное, потенциальное, историческое настоящее и настоящее одновременности, появляющееся в синтаксическом режиме (в придаточном предложении).

Имперфект имеет следующие функции: длительное действие в прошлом, конативная функция (попытка действия), итеративное действие в прошлом, потенциальное действие, а также прошлое действие, ограниченное во времени. Имперфект принадлежит обоим планам высказывания, но в последней функции он употребляется в плане исторического повествования.

Аспектуальной значимостью аориста является достижение предела. Действие предельных глаголов в аористе представлено как завершенное, тогда как аорист неопредельных глаголов выражает или начало действия (ингрессивная функция) или ограниченную длительность, выражаемую наречиями. Аорист есть основная форма объективного повествования и принадлежит историческому плану. Он имеет следующие функции: единичное действие в определенный момент времени; действие ограниченной длительности; действие, повторяющееся определенное количество раз; обобщенное действие (в сопровождении наречий *всегда, никогда*). Аорист употребляется также в речевом плане и имеет в нем следующие функции: действие, совершенное непосредственно перед моментом речи, и повторяющаяся ситуация (с указанием на количество повторений). Наконец, аорист может употребляться в синтаксическом режиме, в придаточном предложении условном, зависящем от главного предложения с глаголом в императиве. В этом случае аорист выражает потенциальное (гипотетическое) будущее действие.

Следующие две главы посвящены системе перфекта в армянском языке, включающей также плюсквамперфект. В главе 2 речь идет о перфекте. Он образуется сочетанием вспомогательного глагола *em* 'быть' и причастия прошедшего времени на *-el*: *berel em* 'я взял'. Отмечается влияние лексического значения глагола на значения перфектных форм. Две оппозиции играют основную роль: терминативность/атерминативность и переходность/непереходность. Грамматические значения перфекта рассматриваются для глаголов терминативных переходных и непереходных и для глаголов атерминативных. Терминативные глаголы в перфекте выражают законченное действие, вызывающее переход в новое состояние. В этом случае возможны два значения: 1) состояние, являющееся результатом завершения действия (*Чашка разбилась*); 2) естественное состояние, не подразумевающее предварительного действия (*Петр заболел*). Естественное состояние может вы-

ражаться в армянском языке формами перфекта или результата, о котором речь пойдет в главе 4-й. Перфект может обозначать также повторяющиеся действия в прошлом в сочетании с обстоятельством, называющим количество повторений. Перфект атерминативных глаголов выражает действие, которое имело определенную длительность в прошлом, причем эта длительность обозначается в тексте наречиями или другими средствами. В зависимости от лексического значения глагола в работе различается перфект состояния, перфект результата, перфект завершеного действия. Далее рассматриваются функции перфекта в речевом плане, в плане исторического повествования и в плане переданной речи.

Большой интерес представляют статистические данные о конкуренции форм перфекта и аориста в простом предложении в разных режимах высказывания. На с. 87 дана таблица, из которой следует, что в плане исторического повествования (в простом предложении) перфект не употребляется – это область употребления аориста. В речевом плане перфект и аорист употребляются приблизительно в равных количествах, в переданной речи перфект преобладает. Автор отмечает, что на выбор между перфектом и аористом влияют следующие факторы: 1) значение результирующего состояния (перфект)/значение действия (аорист), 2) близость действия к моменту речи (аорист обозначает бóльшую близость), 3) темпоральная локализация точная (аорист)/неточная (перфект), 4) действие, констатированное говорящим (аорист)/или известное ему по слухам (перфект), 5) длительность действия (аорист)/длительность результирующего состояния (перфект), 6) тип текста: официальные сообщения (аорист)/неофициальные сообщения (перфект). Далее приводится статистика употребления времен в сложных предложениях (главных и придаточных разного типа).

В 3 главе рассматривается плюсквамперфект. Он употребляется главным образом в повествовательном режиме в художественной литературе, и гораздо реже, в прессе и научных текстах. Аспектуальная значимость плюсквамперфекта и его сочетаемость с показателями продолжительности действия или числа повторений такая же, как у перфекта. Интересным представляется тот факт, что в современном армянском, по сравнению с армянским классическим, плюсквамперфект употребляется гораздо чаще в независимых предложениях и реже в придаточных, о чем свидетельствует таблица на с. 100. Отсюда автор заключает, что современный армянский язык развивается в направлении упрощения синтаксиса сложного предложения.

Плюсквамперфект имеет два грамматических значения: относительного прошедшего времени, предшествующего другому прошедшему времени, и давно прошедшего времени. По наблюдениям автора, плюсквамперфект в

восточном армянском языке эволюционирует в сторону второго из этих значений. Н. Козинцева выдвигает гипотезу, что эта эволюция плюсквамперфекта связана с развитием его употребления в независимом предложении. Функции плюсквамперфекта рассматриваются во всех режимах высказывания: историческом, где повествование идет в аористе, а плюсквамперфект маркирует возвращение к более раннему времени; разговорном (актуализованном) в контекстах аориста и имперфекта, где различается прошедшее время близкое (аорист) и удаленное (плюсквамперфект). В синтаксическом режиме плюсквамперфект выражает предшествование другим прошедшим действиям.

Третья глава сопровождается заключением, в котором суммируются все функции плюсквамперфекта: 1) прошедшее действие, результаты которого действительны для более позднего времени в прошлом, 2) действие, предшествующее некоторому событию в прошлом, 3) давно прошедшее действие, 4) прошедшее действие, результат которого аннулирован.

Четвертая глава монографии посвящена результату – специфической категории армянского глагола. Результатив образуется сочетанием результативного причастия со вспомогательным глаголом. Результативное причастие (на *-ас*) отличается тем, что оно может употребляться как в синтаксически свободных сочетаниях в именных группах или в составе сложного сказуемого, так и в перифрастических формах глагола.

Второй параграф содержит ответ на вопрос, является ли результатив видовременной формой армянского глагола. В 1960-х годах в армянской лингвистике была дискуссия на эту тему. Некоторые лингвисты предлагали исключить результатив из парадигмы глагола и считать сочетание результативного причастия со вспомогательным глаголом *-em* составным сказуемым, на том основании, что результативное причастие имеет отличия от других причастий. В пользу данной точки зрения выдвигались различные аргументы. Рассмотрев их, автор приходит к выводу, что их недостаточно для того, чтобы отрицать наличие морфологических форм результата в армянском языке. Результатив образуется по строгим правилам от терминативных глаголов и входит в регулярные семантические отношения с другими видовременными формами. Кроме того, в западноармянском языке и в диалектах именно эта форма является основным способом выражения перфекта.

Формы результата образованы сочетанием результативного причастия и вспомогательного глагола. В отличие от перфекта, результатив может включать один из трех вспомогательных глаголов – *em*, *kam*, *linel*, которые имеют значение ‘быть’. На с. 118 приводится парадигма результативных

форм для глаголов в 3 л. ед. ч., включающая результативные презенс, имперфект, аорист, перфект, плюсквамперфект, будущее время и будущее в прошедшем.

Переход от терминативного процесса к результирующему состоянию, по мнению автора, включает три этапа: а) процесс, б) завершение процесса и переход к результирующему состоянию, в) результирующее состояние. Процесс выражается глагольной лексемой, средством выражения следующего этапа является перфект, а средством выражения последнего этапа – результатив. Формы результата образуются только от терминативных глаголов. Автор отмечает, что существуют две альтернативы: 1) перфект и результатив выражаются различно (восточный армянский) и 2) они совпадают (французский). Различие между перфектом и результативом формулируется так: перфект обозначает действие, результаты которого актуальны в настоящий момент, а результатив выражает состояние, явившееся результатом этого действия. Далее рассматриваются отношения между перфектом и результативом для непереходных и переходных глаголов, приводится таблица их употреблений в художественных текстах, из которой следует, что количество тех и других форм примерно одинаково. Обсуждаются возможности взаимной замены в различных контекстах, для переходных глаголов рассматриваются активная и пассивная диатезы, а также результатив нейтральных глаголов, имеющий две диатезы.

В конце главы рассматриваются результативные формы со вспомогательными глаголами *linel* (сверхсложные) и *kam*, а также употребление результата в косвенных наклонениях.

Пятая глава обращается к истории языка и описывает употребление перфекта в армянском классическом с опорой на исторический текст пятого века. В начале главы дается краткое описание видовременной системы классического армянского языка на основе работы А. Мейе “Recherches sur la syntaxe comparée de l’arménien”, в которой автор показывает, какую роль играет аспект в классическом армянском языке. Глагольная система армянского языка организована вокруг тройной аспектуальной оппозиции: 1) действие, развитие которого рассматривается без учета срока его завершения (несовершенный вид – презенс, имперфект), 2) действие завершённое (совершенный вид, аорист), 3) состояние, являющееся результатом этого действия, перфект.

Далее автор приводит морфологические данные об образовании причастия прошедшего времени с суффиксом *-eal* от разных глаголов и на его основе – форм перфекта с шестью вспомогательными глаголами, которые все переводятся глаголом «быть». Перфектные конструкции переходных и

непереходных глаголов имеют разные диатезы в активе и пассиве, которые подробно описаны в данной главе. От переходных глаголов активные и пассивные конструкции образуются с разными вспомогательными глаголами, играет роль также падеж имени существительного в функции субъекта, которое может быть в номинативе или генитиве. Далее описываются функции перфекта в старом языке, в частности, употребление перфектного причастия без вспомогательного глагола (повествовательный перфект), употребление его в роли вторичного предиката; анализируется также аспектуальная значимость перфекта. В конце главы описываются функции плюсквамперфекта в армянском классическом. Сопоставляя их с функциями этой же формы в современном языке, автор получает подтверждение своей гипотезы, что плюсквамперфект развивается в направлении выражения давно прошедшего времени. Интересно отметить, что в классическом армянском языке не было форм результата, который развивается позднее, по мере того, как перфект утрачивает значение состояния, явившегося результатом завершения терминативного действия. Работа кончается заключением и богатой библиографией на пяти языках.

Монография Н.А. Козинцевой явилась итогом ее, к сожалению, слишком краткой научной деятельности. Фактически она дает описание почти всей видовременной системы армянского глагола на высоком современном теоретическом уровне. Кроме того, эта работа содержит богатый материал для типологического изучения и осмысления.

ЕЛЕНА КОРДИ (Санкт-Петербург, РФ)

Доктор филологических наук

Հայերեն նյութերի բաժնի խմբագիրներ՝ **Մելանիա Միքայելյան**
Սեդա Քուփեյան
Ռուսերեն նյութերի բաժնի խմբագիր՝ **Գայանե Հարությունյան**

Редакторы армянского отдела – **Меланья Микаелян**
Седа Купелян
Редактор русского отдела – **Гаянэ Арутюнян**

Editors of Armenian part **Melania Mikaelyan**
Seda Kupelyan
Editor of Russian part **Gayane Harutyunyan**

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ **Արմինե Պետրոսյանի**
Компьютерный дизайн и пагинация – **Армине Петросян**
Computer design and pagination **Armine Petrosyan**

Հրատ. պատվեր N 1237
Ստորագրված է տպագրության 17.04.2023 թ.:
Տպագրական 22.6 մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:
ՀՀ ԳԱԱ տպարան, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:
Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4:
Հեռ.՝ 581902:

Подписано к печати 17.04.2023 г.
22.6 л. Тираж – 200. Типография НАН РА,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.
Адрес редакции: 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4.
Тел. 581902

Signed for printing 17.04.2023
22.6 print. sheets. Printed copies – 200. NAS RA Press,
Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24.
Editorial office address: 0019, Yerevan, Marshal Baghramyan av. 24/4.
Tel. 581902

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://Iraber.sci.am>
Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ Iraber@sci.am
Официальный сайт журнала: <http://Iraber.sci.am>
Электронная почта журнала: Iraber@sci.am
Official site of the Journal: <http://Iraber.sci.am>
E.mail of the Journal: Iraber@sci.am